

ISI

JUGOSLOVENSKO- SOVJETSKI ODNOSI u DRUGOM SVETSKOM RATU

nikola b. popović

popović JUGOSLAVIA-SSR

ISI

STUDIJE I MONOGRAFIJE

**INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
STUDIJE I MONOGRAFIJE**

Odgovorni urednik
Dr Petar Kačavenda

Recenzenti
Dr Dušan Lukač
Dr Dušan Živković

YU ISBN 86-7403-021-1

U FINANSIRANJU OVE KNJIGE UČESTVOVALA JE I
REPUBLIČKA ZAJEDNICA NAUKE SRBIJE

DR NIKOLA B. POPOVIĆ

*Jugoslovensko-sovjetski
odnosi u drugom
svetskom ratu (1941-1945)*

ISI
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

Beograd, 1988.

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (CIP)

327 (497.1:47) „1941/1945”

ПОПОВИЋ, Никола Б.

Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941—1945) / Nikola B. Popović. — [1. izd.]. — Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988. — 332 str.; 24 cm. — (Studije i monografije / Institut za savremenu istoriju)

ISBN 86-7403-021-1
940.531 (497.1:47)

ПК: а. Југославија/СССР, 1941—1945

б. СССР/Југославија, 1941—1945

PREDGOVOR

Jugoslovensko-ruski odnosi u svom vekovnom trajanju, zavisno od istorijskog trenutka, odvijali su se plodonosno, poprimali raznovrsne oblike i prolazili kroz različita iskušenja. Oni su bivali određeni istorijom, tradicijom, ponekad obojeni primesama romantizma i iracionalizma. Objeležile su ih neke teško dokućive spone, koje zapadni svet olako pripisuje slovenskom mentalitetu. Sentiment, zasnovan na svesti o etničkoj srodstnosti, bliskosti jezika i pravoslavlja (kod Srba, Bugara, Makedonaca, Crnogoraca), nije ravnomerno zastupljen kod obe strane. Izraženiji je kod malobrojnijih naroda i uglavnom je strujao od slabijeg ka jačem, moćnjem. To je osobito primetno u trenucima borbe za životni opstanak, kojima je obilovala južnoslovenska istorija.

Da li je postojala neka konstanta u južnoslovensko-ruskim odnosima? Da li je bilo crvene niti, koja je bila potrgana, pa opet nadovezana? Posmatrano sa južnoslovenske strane, ta konstanta izvire iz smisla njihove novovekovne istorije, a to je — egzistencijalna borba. U 20. veku ti narodi su vodili četiri rata, od kojih dva svetska, u kojima se konstantno očekivala i tražila pomoć Rusije. Tu pomoć, naš svet, njezini politički činiovi i veliki ljudi smatrali su prirodnom, pa su se čudili kad je ona zakašnjavala, ili izostajala. Retki su bili ljudi, kao Ilija Garašanin i knez Pavle Karađorđević, koji su zazirali od slovenske, pravoslavne Rusije u koju bi Srbi mogli da se utope i izgube svoj identitet.

Između dva svetska rata (1919—1940) nisu postojali službeni diplomatski odnosi između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Ako je to bio prekid, valja podsetiti da je on prevladan juna 1940. godine, baš pred opasnostima od agresije fašističkih sila Osovine (Nemačka, Italija).

Ruska, carska imperijalna politika, vekovima je vođena shodno državnim interesima. Ali, i takva politika nije mogla da zapostavi konstantu srpske i južnoslovenske „ruske“ politike. Slovenski, pravoslavni barjak koji je nosio ruski car, u nekim trenucima bio je pretežak, ali ga on nije mogao odbaciti. Odbacila ga je ruska revolucija 1917. godine i držala zapretanog četvrt veka. Izvukao ga je Staljin, avgusta 1941. godine i pod njega pozvao slovenske narode u zajednički rat protiv zajedničkog neprijatelja. Sedmog novembra 1941. godine, na dan oktobarske revolucije, Staljin je prizvao tradiciju, ruski nacionalizam i patriotizam, kao univerzalne vrednosti koje valja odbraniti od fašizma. Rat je nazvao otadžbinskim. U tom imenu nije bilo daha ideologije. Rusija je opet bila na čelu slovenske oslobođilačke borbe. Ruski narod i slovenski narodi

priželjkivali su da Hitlera 1941. godine snađe Napoleonova sudbina iz iz 1812. godine.¹

Jugosloveni su idealizovali Rusiju, ogromnu, moćnu, slovensku, pravoslavnu. I jugoslovenski komunisti, kao i široki narodni slojevi, vezani tradicijom, a povrh toga još i ideoološki, nekriticčki su doživljavali Sovjetsku Rusiju. Da li je to bilo opravdano, realno ili iracionalno, da li je u onovremenim uslovima imalo alternativu, stvar je nagađanja koja izlaze iz okvira istorijskog mišljenja. Činjenica je, da je vera u Sovjetsku Rusiju kao glavni izvor pomoći, dominantno ugrađena u oslobođilačku borbu jugoslovenskih naroda (1941—1945).

Sadržinu jugoslovensko-sovjetskih odnosa u drugom svetskom ratu, odredili su rat protiv fašizma i socijalna revolucija u Jugoslaviji. Sa sovjetske strane rat je vodila organizovana država, a sa jugoslovenske strane okupirani, podjarmljeni narodi, izvragnuti teroru i uništenju. Narodnim ustancima, te konstituisanjem narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije (NOP), stvoren je novi jugoslovenski politički činilac (revolucionarni subjekt). Jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu, sa svojim diplomatskim aparatom i četnicima Dragoljuba (Draže) Mihailovića, kao vojskom u otadžbini, ostala je na političkoj sceni kao jugoslovenski ustavni, međunarodno priznati, politički subjekt. Kvislinške tvorevine, Nezavisna Država Hrvatska i nedicevska Srbija, *de facto* su takođe postale politički subjekti. Stepen njihove integrisanosti u Treći rajh, za našu temu nije bitan, već to da su se našli na neprijateljskoj strani u odnosu prema Sovjetskom Savezu.

Svaki od jugoslovenskih političkih činilaca imao je svoje ratne ciljeve, svoj ratni program, koji je nastojao da ostvari onako, kako je mislio da je celishodno. Na tome je počivalo i savezništvo u ratu. Onako kako su se ratni programi jugoslovenskih političkih činilaca podudarali sa ratnim ciljevima pojedinih saveznika, tako su se i oblikovali njihovi odnosi u objektivno mogućim sferama.

Ratni cilj za koji je trebalo da se bori jugoslovenska kraljevska vlada, bio je restauracija monarhije i doratnog političkog i društvenog poretka. Srpska vlada, u julskoj krizi 1914. godine, u predvečerje prvog svetskog rata, znala je da narod koji se ne bori ne zaslužuje da mu drugi priteknu u pomoć. Tu lekciju iz istorije, jugoslovenska vlada u izbeglištvu 1941. godine nije naučila.

Na tom načelu borbenosti, učešća u ratu, doprinosa borbi protiv fašizma, gradili su se osnovni saveznički odnosi između velikih i malih država i naroda. Težnja da se što pre porazi fašizam, dominantno je uticala na formiranje savezničkih odnosa i nastanak antihitlerovske koalicije, čiji su stubovi bili: Velika Britanija kao ustavna monarhija, socijalistički Sovjetski Savez i buržoaska republika — Sjedinjene Američke Države. Dugoročni ciljevi velikih saveznika, u prvoj polovini rata su uglavnom bili potisnuti na periferiju odnosa i nisu uticali na njihov tok. I to što se o njima razgovaralo, bilo je podređeno neposrednom vođenju

¹ Za prve informacije vidi: Frederick C. Barghoorn, *Soviet Russian Nationalism*, New York Oxford University Press 1950. — Nikola B. Popović, *Sovjetska politika jačanja ruskog nacionalizma i patriotizma u drugom svetskom ratu*, *Istorijski vjesnik* 20. veka, 1985, 2.

rata i valja ga uvek povezivati sa sovjetskim zahtevima za otvaranje drugog fronta u zapadnoj Evropi.²

Ratni program NOP-a Jugoslavije, kome je na čelu bila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), može se kondenzovati u dve reči: oslobođilački rat i socijalna revolucija. Praktično, to je značilo stvoriti kroz nacionalnooslobodilački rat protiv okupatora pretpostavke i poluge za socijalni preobražaj i izgradnju nove države po ugledu na Sovjetski Savez. Taj strateški cilj se nije menjao, i na njega nije uticala taktička dilema, koju je prouzrokovala pogrešna pretpostavka o kratkotrajnosti rata. Ova pretpostavka zasnivala se na uverenju da će SSSR brzo smrvitи nacističku Nemačku. Budući da je NOP Jugoslavije postao dominantna vojna i politička snaga u Jugoslaviji, nezaobilazno je postao i saveznik u velikom ratu protiv fašizma. Ratni cilj NOP-a Jugoslavije, s obzirom na to da mu je KPJ bila na čelu, zapadnim saveznicima nije razumljiv, a Sovjetskom Savezu eksplicitno poznat već 1941. godine. Uostalom, jugoslovenska kraljevska vlada je u svojim kontaktima sa velikim saveznicima, ukaziva' na revolucionarni karakter NOP-a Jugoslavije. Tu možemo pronaći ključ savezničkog odnosa prema Jugoslaviji: biti za revoluciju ili protiv nje, pomagati je ili je sputavati? Upravo zato, suštinsko pitanje naše teme jeste: kako se Sovjetski Savez odnosio prema socijalnoj revoluciji u Jugoslaviji.

Iz ovog saznanja nikla je i osnovna metodološka premlisa, ali i kompozicija ove knjige: ako je sve bilo vezano za revoluciju u Jugoslaviji, onda valja u središte pažnje staviti taj revolucionarni subjekt i ispitati njegov odnos prema glavnom ratnom i ideoološkom savezniku — Sovjetskom Savezu. Ostali jugoslovenski politički činioци i njihova delatnost, relevantni su za našu temu onoliko, koliko utiču na odnose sa saveznicima, konkretno Sovjetskim Savezom.

Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu imaju dva jasna koloseka: jedan na liniji oficijelnih, diplomatskih odnosa na relaciji jugoslovenska kraljevska vlada — sovjetska vlada (neposredna veza putem poslanstva) i drugi, između NOP-a Jugoslavije i sovjetske vlade, posredstvom Izvršnog komiteta Kominterne (direktna radio-veza G. Dimitrov — Tito). Moguće je opisati i analizirati odnose odvojeno (na dva navedena koloseka), ali, čini se da bi to bila linija manjeg otpora. Jer, odnosi nisu bili rutinski, stereotipni, sami sebi cilj, već su se, kako rekosmo, koncentrisali i kristalizirali *pro et contra* revolucije u Jugoslaviji. Jugoslovenski revolucionarni i kontrarevolucionarni subjekti nadali su se pomoći i tražili su je od Sovjetskog Saveza. Tu konkurenčije n'ču bilo, niti je moglo biti, mada su bili očiti i neki drugi uplivu na tok, tempo i sadržajnost odnosa.

Težnja da se tema što celovitije sagleda i objasni, logično je odvela do analize odnosa i veza i u drugim oblastima života, osim političkih. Snabdevanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) ratnim i sanitetskim materijalom, kao i drugi oblici materijalne pomoći od strane SSSR-a ukazuju na neposrednu vojnu saradnju u cilju neposrednog

² Sovjetski diplomata i istoričar I. N. Zemskov u svojoj knjizi (*Дипломатическая история второго фронта в Европе*) polemiše sa anglo-američkim istoričarima o otvaranju drugog fronta.

vođenja rata. Slična pomoć, diktirana interesima svakodnevnog rata, stizala je NOP-u Jugoslavije i od zapadnih saveznika, koji su, pak, snabdevali i četnike D. Mihailovića. Sovjetski Savez je davao materijalnu pomoć samo NOP-u Jugoslavije. Stoga je trebalo ispitati i objasniti sovjetsku materijalnu pomoć, njen obim i momenat dotura, te zaključiti da li je ta vrsta pomoći bila u zavisnosti od političkih odnosa i strateških ciljeva sovjetske vlade. Sticajem prilika, upravo u to vreme, izvestan broj Jugoslovena odnosno Rusa, našao se u Sovjetskom Savezu, odnosno u Jugoslaviji. Njihova delatnost u bilo kojoj sferi, bez obzira na opseg i kvalitet, sastavni je deo naše teme. Vojnooperativna saradnja NOVJ i Crvene armije (боевое содружество), dobro obrađena u vojnoistorijskim publikacijama,³ za mene je bila interesantna samo sa stanovišta političkih posledica na dalji razvoj i uspeh NOP-a Jugoslavije.

Nemačko-sovjetski rat, započet nemačkom agresijom 22. juna 1941. godine, potpuno je apsorbovao snagu Sovjetskog Saveza. Sve je bilo podređeno ratu i borbi za opstanak. Ta činjenica je bitno odredila i spoljnju politiku SSSR-a. Njen zadatak je bio da uspostavi prijateljske i savezničke odnose sa snagama i državama koje je fašizam takođe ugrožavao, zatim da stvori koaliciju sa Velikom Britanijom, SAD i drugim zemljama spremnim za zajednički rat. Sovjetska vlada se nadala da u tom oslobođilačkom ratu neće biti sama, da će se njen rat „sliti s borbom naroda Evrope i Amerike za nezavisnost“. U tom smislu dejstvovala je i Kominterna. Smisao njenih instrukcija komunističkim partijama bio je u tome, da treba vršiti sabotaže, diverzije i na sve moguće načine dezorganizovati pozadinu fašističke Nemačke, te i na taj način pomagati SSSR-u, koji se bori za opstećeovečanske ciljeve.

Savezništvo u antihitlerovskoj koaliciji i u Ujedinjenim narodima, stvoreno u prvoj ratnoj godini, interesi SSSR-a za nabavku ratnog materijala u Velikoj Britaniji i SAD, kao i nade u otvaranje drugog fronta, nalagali su sovjetskoj spoljnoj politici korektnost, tolerantnost i obazrivost u svim spoljnopoličkim pitanjima. Pretpostavke zapadnih sila i evropskih kapitalističkih vlada, da je Sovjetski Savez radio, i da će raditi, na izvozu socijalističke revolucije, otežavale su tokom čitavog rata uspostavljanje iskrenih odnosa. Postojala su samo dva pitanja u kojima je sovjetska vlada pokazivala izrazitu upornost, tvrdokornost, a koja su mogla dovesti do krize savezničkih odnosa. To su: drugi front i poljsko pitanje.

Ta objektivna činjenica odrazila se i na izvore, interesovanje istoriografije i stepen obrade. Ta dva pitanja ponajviše su politizovana i tendenciozno opisivana.

Jugoslovensko pitanje, periferno u odnosima unutar savezničke koalicije, shodno tome nije davalо osnove i podsticaje za dublji trag u izvorima, literaturi, nauci. I sama priroda delatnosti jugoslovenskih političkih činilaca nije pogodovala stvaranju obimne, sadržajne spoljnopoličke dokumentacije. Od jednog partizanskog pokreta koji se razvijao u brdima, čije je rukovodstvo bilo stalno u pokretu, nije se moglo

³ *Beogradska operacija* (kolektiv sovjetskih i jugoslovenskih autora), Beograd, 1964.

očekivati stvaranje dokumentacije, tj. izvora o sopstvenoj delatnosti, kao od uhodanih državnih administracija. To se ponajviše odnosi na spoljnopolitičku dokumentaciju. NOP Jugoslavije dugo nije imao ambasade, poslanstva, misije, sve ono što se zove diplomatski aparat. Njegova veza sa saveznicima bila je slaba, te shodno tome i spoljnopolitička aktivnost, koja će se pojačati tek posle Drugog zasedanja AVNOJ-a održanog 29—30. novembra 1943. godine.

Sovjetska vlada održavala je diplomatske odnose sa jugoslovenskom kraljevskom vladom u emigraciji, kao i sa drugim vladama u izbeglištvu, iz globalnih, političkih potreba i obzira. Bilo je to održavanje odnosa više iz formalno-pravnih razloga nego zbog političkih ciljeva, jer jugoslovenska vlada, vezana za zapadne saveznike i sa kontrarevolucionarnim ciljevima, nije mogla biti prepostavljena revolucionarnom NOP-u Jugoslavije. Takva priroda odnosa objektivno se odrazila i na količinu i sadržajnost izvora.

Sovjetske strane, u pogledu stvaranja dokumentacije o vezama sa NOP-om Jugoslavije, situacija nije ništa bolja. Jer, ne sme se zaboraviti da je Sovjetski Savez, jedna od velikih sila, članica jednog savezničkog bloka u kome su partneri bile države oprečnih političkih sistema i ideologija, održavao odnos sa — jednim „subverzivnim”, revolucionarnim, ideološki istovetnim pokretom. Stoga su veze i odnosi među njima dugo morali biti ilegalni, što je ostavilo traga i na stvaranje dokumentacije.

Tim objektivnim nepovoljnostima i teškoćama u stvaranju i ostavljanju svedočanstava o sopstvenoj spoljnopolitičkoj delatnosti, valja pridružiti i uništavanje i propadanje izvirne (arhivske) građe u partizanskom ratu, čime je smanjen fond građe relevantne za izučavanje naše teme.

Poseban problem jeste zatvorenost sovjetskih arhiva za rad na građi nastaloj u drugom svetskom ratu. Dozirano i tempirano objavljinjanje arhivske građe, što je sovjetska praksa, samo delimično zadovoljava istoričarsku radoznalost i naučne potrebe i ni u kom slučaju ne može učiniti izlišnjim arhivski istraživački rad.

Otežavajuća okolnost za izučavanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa u drugom svetskom ratu stvorena je objavljinjem Rezolucije Informbiroa (IB), juna 1948. godine, kao i nepovoljnim odnosima između dve zemlje, u periodu od 1948. do 1955. godine. Ne radi se samo o političkom oportunitetu, ili zapostavljenosti izučavanja s obe strane, neobjektivnosti, tendencioznosti ili netačnosti publikovanog, već o tome što su i pisci memoara svoje pisanje podešavali prema Rezoluciji IB, zavisno od stava prema njoj. Tako je i ta vrsta izvora, i inače neomiljena u istorijskoj nauci, postala krajnje problematična i nepouzdana. Druga nevolja vezana za memoare odnosi se na naknadna saznanja autora. Neki su previše osvežavali svoja sećanja putem izučavanja istorijskih izvora, tako da se gubio njihov lični, memoarski doprinos.⁴ Vrednost memoara i jeste u onom originalnom sloju informacija koji se ne može dobiti iz drugih izvora, i koji se u celini ne može proveriti. Memoari koji samo potvrđuju

⁴ To je slučaj sa V. Velebitom (Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983).

ju druge istorijske izvore, kao izvor su manje vredni.

Proglasavanje teme o jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu — delikatnom, bilo je neminovno u periodu „vrućih” godina. Dano je to bivalo sve manje izraženo, a najmanje je prisutno danas. Njena politizacija, verni pratilac svih tema iz bliske prošlosti, vremenom bi trebalo da jenjava. Ima neke uzročno-posledične sprege između stepena politizovanosti istorijske nauke i demokratskog stupnja razvoja društva i države; što je slobodnije i stabilnije društvo, to je slobodnija i jača nauka. Da nevolja bude veća, činjeni su „naučni” pokušaji da se koren i sukoba između jugoslovenske i sovjetske partije (KPJ — SKP(b)) 1948. godine „pronađu” u ratu, pa čak i u predratnom periodu.⁵ Takvo projiciranje i modernizovanje istorije jasno pokazuje, da određeni autori uopšte ne poznaju biće KPJ i prirodu odnosa sa SKP(b) i SSSR-om. S druge strane, da je korena bilo, da je sukob tijao, ili bio latentan, onda 1948. godina ne bi bila onakva prekretnica kakva objektivno i istorijski jeste. Razume se, takvo pisanje svoje potbude i inspiracije nalazi u sferama koje nisu sfere istorijske nauke.

Sa svim tim teškoćama, saznanjima i opterećenjima, jer kao što čovek ne može iz svoje kože, tako ni istoričar ne može iz svog vremena, izučavao sam temu i napisao ovu knjigu. Trudio sam se da stvorim što pouzdano izvornu podlogu. U tom cilju izučavao sam literaturu različitog porekla, smisla i cilja, i neretko bivao utučen slabim rezultatima i dangubom. To me učvrstilo u saznanju da se na određene naučne i publicističke rade može malo ili nimalo osloniti. Slična situacija je i sa tematskim zbornicima dokumenata našeg i stranog porekla. Slaba strana tih zbornika je u tome, što većinom preuzimaju već poznate dokumente iz objavljenih zbirki dokumenata, a ne donose nove, nepoznate dokumente. Tako se u Klisoldovom zborniku dokumenata,⁶ koji je namenjen britanskim i američkim čitaocima, u delu koji se odnosi na drugi svetski rat, nalaze već objavljeni jugoslovenski dokumenti i to uglavnom po Dedijerovim *Prilozima*.

Opšta saznanja o diplomatskim odnosima u drugom svetskom ratu i sovjetskoj spoljnoj politici, crpeo sam iz više knjiga i članaka, od kojih vredi spomenuti knjige H. Fejsa, R. Šervuda, Izraeljana, V. Sipolsa, I. I. Zemskova, I. Dojčera i dr.⁷

Ogromna je produkcija naše istoriografije o NOR-u i socijalističkoj revoluciji: objavljeno je na stotine zbornika dokumenata i sećanja, knjiga i članaka. Međutim, u poslednjih 10—15 godina, naučni zadaci su isparcelisani i zatvoreni u republičke, pokrajinske i regionalne okvi-

⁵ Владимир Дедијер, *Изгубљена битка Ј. В. Сталјина*, Сарајево, 1969.

⁶ *Yugoslavia and the Soviet Union 1939—1973: A documentary survey*, edited by Stephen Clisold, Oxford University Press, London — New York — Toronto, 1975.

⁷ Herbert Feis, *Čerčil, Ruzvelt, Staljin*, Beograd, 1962. — Robert E. Sherwood, *Ratne tajne Bijele kuće*, Zagreb, 1952. — В. Л. Исафлян, *Антиштлеровская коалиция* (Дипломатическое сотрудничество СССР, США и Англии в годы второй мировой войны), Москва 1964. — В. Я Сиполс, *На пути к великой победе: Советская дипломатия в 1941—1945*, Москва, 1985. — Isaac Deutscher, *Staljin, politička biografija*, Zagreb, 1977.

re, u kojima nema mesta opšte jugoslovenskim niti međunarodnim temama.

U uobličavanju i upotpunjavanju saznanja o našoj temi, korisno su poslužile monografije D. Plenče, P. Morače, D. Živkovića, J. Marjanovića, J. Tomaševića, B. Petranovića, V. Strugara, V. Đuretića.⁸ Plenčina i Đuretićeva knjiga⁹ su veliki prostor posvetile diplomatskoj aktivnosti jugoslovenske kraljevske vlade, i s te strane bile su vrlo korisne. Moračina knjiga je dosad neprevaziđeno delo o ustanku 1941. godine, kao i Živkovićeve knjige o narodnoj vlasti i institucionalizaciji revolucije. Knjige Marjanovića i Tomaševića veoma su informativne kad se radi o četničkom pokretu D. Mihailovića i razrešenju dileme o vezama četnika sa sovjetskom obaveštajnom službom, pa i vladom. Strugarova i Petranovićeve knjige manje su koristile kao izvorna saznanja, a više za upoznavanje i opšteg i jugoslovenskog istorijskog miljea od 1941. do 1945. godine.

Članci O. N. Haberla i P. Morače¹⁰, iako zasnovani na delimično različitim izvorima, insistiraju na navodnim nesporazumima i nepoverenju između KPJ i Kominterne, što nije bila matica njihovih odnosa. Nekoliko članaka V. Kljakovića¹¹ o pojedinim međunarodnim pitanjima, takođe je bilo korisno.

Sovjetski istoričari: V. V. Zelenjin, G. M. Slavin, L. J. Gibianski, V. E. Romanov, objavili su nekoliko članaka,¹² a A. N. Ratnikov, J. S.

⁸ Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata*, Beograd, 1962. — Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971. — Dušan Živković, *Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942*, Beograd, 1969. — Isti, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd, 1978. — Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd 1979. (Dalje: D. Mihailović) — Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945*, Zagreb, 1979. — Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, knj. 1—2, Beograd, 1983. (Dalje: *Revolucija*). — Isti, *AVNOJ revolucionarna smena vlasti 1942—1945*, Beograd, 1976. — Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, Beograd, 1969.

⁹ Veselin Đuretić, *Vlada na bespuću: Internacionalizacija jugoslovenskih protivrječnosti na političkoj pozornici drugog svjetskog rata*, Beograd, 1982.

¹⁰ Otmar Nikola Haberl, *Emancipacija Komunističke partije Jugoslavije u periodu od 1941. do 1945. Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd, 1976, 10. — Pero Morača, *Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1969, 1—2.

¹¹ Vojimir Kljaković, *Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustank u Jugoslaviji 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1970, 2. — Isti, *Jugoslovensko-Bugarski odnosi u periodu avgust—oktobar 1944. godine u svjetlu sporazuma u Krajovi*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1981, 3. (Dalje: *Jugoslovensko-bugarski*).

¹² В. В. Зеленин, ОПЕРАЦИЯ „ХОД КОНЭМ”, *Советское славяноведение*, Москва, 1974, 3. — Isti, *Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma 1941—1942*, *Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije: Zbornik radova naučnog skupa*, Bihać, 1967. — Isti, ВЛЖНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ВЕХА (К 30-Й ГОДОВЩИНЕ ВТОРОЙ СЕСИИ АНТИФАШИСТСКОГО ВЕЧА НАРОДНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ЮГОСЛАВИИ) *Советское славяноведение*, Москва, 1973, 6. — Г. М. Славин, *Советская общественность и Антифашистское вече народного освобождения Югославии*, *Советское славяноведение*, Москва, 1969, 3. — Isti, *SVESLOVENSKI KOMITET I OSLOBODILAČKI RAT U JUGOSLAVIJI (1941—1942)*, *Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd, 1974, 9. — Л. Я. Гибианский, *Дипломатическая история Бисского соглашения*

Girenko i L. J. Gibianski, posebna izdanja.¹³ Zajednička boljka svih ovih radova jeste skromna izvorna utemeljenost, kao i slabo poznavanje i sovjetske i jugoslovenske arhivske građe. Ali, najteža mana jeste nekritičnost i opravdavanju svih postupaka sovjetske vlade i politike. Gibianski, svakako najobavešteniji sovjetski istoričar o međunarodnim odnosima Jugoslavije u drugom svetskom ratu, u navedenoj knjizi daje niz kritičkih primedaba na zaključke nekih jugoslovenskih i anglo-američkih istoričara.

U anglo-američkoj istoriografiji, počev od 50-tih godina, pojavilo se više članaka i knjiga o zbivanjima u Jugoslaviji u toku drugog svetskog rata (često se oslobođilački rat i revolucija svode na stereotipan pokret otpora) i savezničkoj politici u jugoistočnoj Evropi. To su pre svega knjige F. Maklejna, F. Oti, F. Kinga, B. Kovriga i V. Roberts-a.¹⁴ U Maklejnovoj knjizi, koja ima naučnoistraživačke ambicije, govori se i o jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Osnovna Maklejnova teza, koju će i drugi prihvatići, jeste, da je SSSR imao negativan stav prema partizanima, da je Staljin bio protiv Drugog zasedanja AVNOJ-a i da je sovjetska materijalna pomoć bila skromna. Na isti način piše i britanska istoričarka F. Oti. Ona štaviše tvrdi da su partizani bili razočarani u SSSR i da je to bio jedan od izvora kasnijeg sukoba (1948). I F. King, u sklopu svoje opšte teme, nedovoljno tj. nekritički proučivši građu, piše da Sovjetski Savez nije osuđivao kolaboracionizam D. Mihailovića i da je bio protiv revolucionarnih promena u Jugoslaviji, jer nije htio da uvažava revolucionarno iskustvo drugih zemalja. Za Kovriga, uzrok negativnog sovjetskog stava prema NOP-u Jugoslavije bio je u tome, što se sovjetska vlada bojala nezavisnosti jugoslovenskih komunista, koja bi mogla da deluje zarazno i ometa širenje sovjetskog uticaja. Za razliku od navedenih knjiga britanskih autora, knjiga američkog istoričara V. Roberts-a poseduje obimnu izvornu podlogu, mada se, kad je reč o sovjetskom odnosu prema zbivanjima u Jugoslaviji, uglavnom oslanja na memoarske tekstove i poprima tendencionizam karakter. I Roberts ne-

Тито — Шубашича, *Балканские исследования*, Москва, 1978, вып. 3. Исти, ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ЮГОСЛАВСКОЙ НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ И РЕВОЛЮЦИИ В ПОСЛЕВОЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ СФРЮ, *Советское славяноведение*, Москва, 1980, 2. — В. В. Зеленин, В. Е. Романов, ДЕЙСТВИЯ СССР НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ В ПОДДЕРЖКУ ЮГОСЛАВСКОГО НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ. *Советское славяноведение*, Москва, 1983, 4. (Далje: Действия).

¹³ А. Н. Ратников, *В борьбе с фашизмом, о совместных боевых действиях, советских и югославских войск в годы второй мировой войны*, Москва, 1974. — Ю. С. Гиренко, *Советско-югославские отношения*, Москва, 1983. — Л. Я. Гибянский, *Советский Союз и новая Югославия 1941—1947 гг.*, Москва, 1987. (Далje: Советский).

¹⁴ F. Maclean, *The Eastern Approaches*, London, 1955. — Исти, *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz Tito*, New York, 1957. — F. Auty, *Tito A Biography*, New York, 1970. — *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, London, 1966. — F. R. King, *The New Internationalism: Allied Policy and European Peace 1939—1945*, London, 1973. — B. Kovrig, *The Myth of Liberation: East-Central Europe and U. S. Diplomacy and Politics since 1941*, Baltimore—London, 1973. — W. Roberts, *Tito, Mihailovic and the Allies 1941—1945*, New Brunswick, 1973.

kritički preuzima Maklejnov zaključak o negativnom stavu Sovjetskog Saveza prema NOP-u Jugoslavije.

U petotomnom delu L. Vudvorda koje govori o britanskoj spoljnoj politici u drugom svetskom ratu,¹⁵ pažnja je posvećena i sovjetskoj politici prema partizanima i četnicima. Za razliku od svojih prethodnika, Vudvord je imao na raspolaaganju obimnu i sadržajnu britansku diplomatsku građu. On piše o britanskim dugoročnim (političkim) i kratkoročnim (vojnim) interesima, koji su diktirali politiku izmirenja partizana i četnika, navodeći da su simpatije Rusa bile na strani partizana. I. E. Barker,¹⁶ takođe na osnovu obimne građe, analizira britansku politiku na Balkanu. Njen zaključak svodi se na to, da se NOP Jugoslavije svojim jačanjem prosto nametnuo i izazvao promenu britanske politike u svoju korist, u čemu je imao podršku Sovjetskog Saveza.

Nedovoljno izučavanje teme, površnost interpretacija i analiza, kontradiktornost i tendencioznost zaključaka, neminovno su iziskivali kritička preispitivanja i sopstvenu analizu i objavljene i neobjavljene arhivske građe. Toj fazi rada moralno se prići bez predubuđenja, bez nameru da se arbitriira bilo istoriji, bilo istoričarima, da bi se što je moguće objektivnije izučila i objasnila tema. Kad god sam bio u mogućnosti posezao sam za originalnim dokumentima, klonio se preuzimanja i podataka iz druge ruke. Prvorazredni izvori, koje sam nastojao što je moguće više da iskoristim, su depeše razmenjene između Tita i Dimitrova. One se nalaze u Arhivu CK SKJ, a većinom su objavljene u *Sabranim djelima Josipa Broza Tita*. U *Sabranim djelima* objavljena su i njegova pisma Staljinu, Molotovu, Dimitrovu i Čerčilu, kao i članovima CK KPJ i VŠ NOV i POJ-a. Kao veoma korisna građa poslužila mi je i prepiska između Tita i Velimira Terzića, šefa Vojne misije NOVJ u SSSR-u, bez koje bismo malo znali o materijalnoj i drugim vidovima pomoći SSSR-u NOP-u Jugoslavije. Neveliku grupu dokumenata, ali izuzetno sadržajnih, kad su u pitanju odnosi u 1945. godini, našao sam u novo-otvorenom Arhivu Josipa Broza Tita pri Memorijalnom centru „Josip Broz Tito“. Građa iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta dobro mi je poslužila za opis nastanka jedinica NOVJ u SSSR-u: školovanja oficira NOVJ i materijalne pomoći. Jedini sovjetski arhiv u kome mi je bilo dozvoljeno da radim, jeste Arhiv oktobarske revolucije, u kome se čuva građa Sveslovenskog komiteta.

Od objavljenih zbirki dokumenata, obimna i sadržajna je publikacija *Tito — Čerčil, strogo tajno*,¹⁷ koja omogućava sopstveni uvid u britansku politiku prema NOP-u Jugoslavije. Dvotomni zbornik dokumenata o jugoslovenskoj emigrantskoj vladu,¹⁸ kao i građa koja se nalazi

¹⁵ L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, tom III, London, 1971.

¹⁶ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978. — Drugi deo knjige sadrži saopštenja na temu: Britanska politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji i Grčkoj.

¹⁷ *Tito—Churchill, strogo tajno*, izabrao i uredio dr Dušan Biber, Beograd —Zagreb, 1981. (Dalje: *Tito—Churchill*).

¹⁸ *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941—1943: Dokumenti*, prir. Bogdan Krizman, Beograd—Zagreb, 1981. — *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943—1945: Dokumenti*, prir. Branko Petranović, Beograd—Zagreb, 1981.

u Arhivu Jugoslavije i Diplomatskom arhivu Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, bili su dovoljni za analizu rada ovog političkog tela.

deo sovjetskih dokumenata objavljen je u časopisima¹⁹ i zbornicima dokumenata,²⁰ a deo u posebnoj seriji zbornika dokumenata pod opštim naslovom: *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941—1945*. Za opšta saznanja o savezničkim odnosima i njihovim dogovaranjima o politici prema NOP-u Jugoslavije, korisna je i prepiska između Staljina i Čerčila i Staljina i Ruzvelta.²¹ U cilju upotpunjavanja znanja o sovjetskoj spoljnoj politici i tretmanu jugoslovenskog pitanja u sovjetskom javnom mnjenju, korisno su poslužili onovremeni sovjetski časopisi (*Большевик, Война и рабочий класс, Славяне*) i novine (*Правда, Известия, Труд, Красная звезда, Комсомольская правда*).

Od memoara, svakako treba izdvojiti knjige M. Đilasa, E. Kardelja i G. Nikolića.²² Informativnost i izvornost njihovih memoara nije samo u tome što su oni bili u samom vrhu vojnopolitičkog rukovodstva, već ponajviše u tome, što je svaki ponaosob bio u specijalnoj misiji u Moskvi 1944—45. godine.

Svaki istoriografski naučni rad, pa tako i ovaj, omeđen je stepenom dostupnosti i čuvanosti istorijskih izvora. Težnja ka kompletnosti i potpunom ovladavanju relevantnom arhivskom građom i svim vrstama izvora, kod istoričara je česta pojava, nekad i neproduktivna, ako se protegne unedogled. Stoga je uvek prisutno pitanje: koji je pravi trenutak da se pride pisanju? Izgleda da izvesno, akumulirano zaokruženo znanje (uvek subjektivno procenjeno), uz unutrašnje kreativne porive, nagoni na izražavanje i saopštavanje. Ne znam da li sam ja „ulovio“ taj pravovremenih trenutak. Ipak, siguran sam da je ovakva kakva je, sama knjiga najbolji odgovor.

Uveren sam da će dalje izučavanje i pronalaženje novih izvora o jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu otkriti nove činjenice, pomoću kojih će moći da se dà opširniji opis pojedinih pitanja; sumnjam međutim, da će se otvoriti koje novo pitanje, ili pak, da će biti opovrgnuti neki od mojih bitnih zaključaka. Bez tog uverenja, naravno, ne bi ni bilo ove knjige, koju predajem sudu nauke, javnosti i istorije.

U Beogradu, juna 1987.

Autor

¹⁹ ДОКУМЕНТИ О СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКОМ БОЕВОМ СОДРУЖЕСТВЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, прир. А. Антосяк, Военно-исторический журнал, 1978, 5. — НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ, Коммунист (Москва), сентябрь 1976.

²⁰ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, Москва, 1944. (Далje: Внешняя).

²¹ Tajna prepiska Churchill—Staljin 1941—1945, Zagreb, 1965. — Tajna prepiska Roosvelt—Staljin, Zagreb 1965.

²² Edvard Kardelj, Sećanja: Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957, Beograd 1980. — Milovan Đilas, Susreti sa Staljinom. [London] [S. A.]. — Gojko Nikolić, Korijen, stablo, pavetina: Memoari, Zagreb 1980.

UVOD

Spoljnopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije bio je izrazito ne-povoljan još od njenog nastanka. Oslonac na sile pobednice u prvom svetskom ratu, bio je prirodan produžetak savezničkog odnosa, ali nedovoljno efikasan da Jugoslaviju osloboди strahovanja za sopstvenu bezbednost od strane susednih država. Ugrožavanje Jugoslavije od strane Italije, bilo je najdugotrajnije i najopasnije.¹ Savezništvo u Maloj antanti (Čehoslovačka, Rumunija, Jugoslavija),² trebalo je da bude zalog sigurnosti, ali se u prvom trenutku iskušenja pokazalo, da je ono bilo svezano tankim nitima. Nepovoljno po Jugoslaviju bilo je i odsustvo normalnih međudržavnih odnosa sa Sovjetskim Savezom. SSSR je doživljavan kao neprijatelj koji daje, kao i Italija (ustaše), utocište subverzivnim elementima (komunistima). S druge strane, SSSR je Kraljevinu Jugoslaviju smatrao čedom versajskog sistema, beočugom u lancu kapitalističkih država koje snjuju i rade na novoj intervenciji i obaranju sovjetskog režima. Stoga je smatrano da je treba razbiti. Takva politika vođena je deset godina i preko Kominterne i njениh sekcijs.

Stvaranje i jačanje fašističke Nemačke početkom tridesetih godina, postalo je presudan činilac u oblikovanju međudržavnih odnosa u Evropi; promene u spoljnopolitičkoj orientaciji bile su određene odnosom prema Nemačkoj. To nije mimošlo ni Jugoslaviju za vreme vlade Milana Stojadinovića (1936—1939). Nemačkoj, Hitlerovoju politici, pogodovala je nesloga Francuske i Engleske s jedne i Sovjetskog Saveza s druge strane. Obe strane gledale su kako da hitlerovsku Nemačku us-

¹ Vuk Vinaver, *Ugrožavanje Jugoslavije 1919—1932, Vojnoistorijski glasnik*, 1968, 1, str. 127—150. Isti, *Vojnopolitička akcija fašističke Italije protiv Jugoslavije u jesen 1939. godine, Vojnoistorijski glasnik*, 1966, 3, str. 73—94.

² „Mala antanta predstavljala je savez Čehoslovačke, Rumunske i Kraljevine SHS (Jugoslavije) zaključen u nekoliko etapa, a s oštricom uperenom protiv Mađarske i njenih revizionističkih težnji. Prvo su Prag i Beograd zaključili obrambeni savez 14. VIII 1920. godine, da bi se taj proširio zaključenjem odgovarajućih ugovora između Čehoslovačke i Rumunske (23. IV 1921.) te Rumunske i Kraljevine SHS (7. VI 1921.) a što se kasnije upotpunilo ugovorom o defenzivnom savezu između Rumunske i Čehoslovačke (23. VIII 1921.) i Čehoslovačke i Kraljevine SHS (31. VIII 1922.). Tim lancem ugovora države — potpisnice garantirale su međusobno granice povučene na temelju ugovora o miru i preuzele obavezu zajedničke obrane pri neizazvanom napadu”. — Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, Rijeka, 1972. str. 7 (Predgovor B. Krizmana).

mere prema onoj drugoj. U tome leži jedan od elemenata uspeha nemačke politike.

Agresivna politika fašističkih sila Nemačke i Italije krajem tridesetih godina, nije mogla da mimoide ni Kraljevinu Jugoslaviju. Usled njenog geopolitičkog položaja, Jugoslaviju je svaki novi uspeh sila Osvinje odvodio u težu situaciju. Pobedama nad Poljskom (septembar 1939) i Francuskom (jun 1940), Nemačka je demonstrirala uboijitost svoje ratne mašine, što je imalo višestruke posledice na političko stanje unutar pojedinih zemalja, kao i na njihovu spoljnu politiku. Porazom Francuske, Jugoslavija je izgubila kakav-takav oslonac, a nestankom Čehoslovačke (mart 1939), izvor ratnog materijala. Prisajedinjenjem Austrije Trećem rajhu (mart 1938), ova nova sila postala je sused Jugoslavije, tako da su sada obe fašističke sile bile na jugoslovenskim granicama. Pristupanjem Mađarske (novembar 1940), Rumunije (novembar 1940) i Bugarske (mart 1941) Trojnom paktu (Nemačka, Italija, Japan), Jugoslavija je odjednom bila opkoljena neprijateljskim državama; svaka od njih priželjkivala je delove jugoslovenske državne teritorije. Jedini izlaz iz ovog obruča vodio je u Grčku.

U Hitlerovoju strategiji osvajanja Evrope, koje je bilo moguće ostvariti samo posle pobeđe nad Velikom Britanijom i Sovjetskim Savezom, Jugoslavija i Grčka morale su biti potčinjene milom ili silom. Puna nemačka kontrola nad ovim zemljama onemogućavala bi britanskim bombarderima posedovanje baza i aerodroma sa kojih bi se lako mogli napadati rumunski izvori nafte tako potrebnii Hitlerovim armijama. Istovremeno, bila bi eliminisana i opasnost udara u leđa u planiranom ratu protiv SSSR-a. U toku neuspešnog vazdušnog rata protiv Velike Britanije (avgust—septembar 1940), Hitler je zaključio da mu je najvažnije da razbijje Sovjetski Savez, što bi odgovaralo i Japanu, kako bi mogao sav da se okreće protiv Sjedinjenih Američkih Država. Tada je Hitler napad na Britanska ostrva označio kao svoj poslednji cilj. Bilo je planirano da napad na SSSR počne 15. maja 1941. godine. Do tog vremena trebalo je svršiti sa Jugoslavijom i Grčkom. Stoga je, novembra 1940. godine, počeo diplomatski pritisak na jugoslovensku vladu i kneza-namjesnika Pavla Karadžorđevića da pristupe Trojnom paktu.

Političkom i vojnom vrhu Kraljevine Jugoslavije, bilo je potpuno jasno u kakvoj situaciji se nalaze, odnosno da pristupanje Trojnom paktu znači podređivanje Nemačkoj i Italiji i u političkom i u vojnom, i u ekonomskom pogledu. Naime, tim činom davala se mogućnost „novim saveznicima”, da od jugoslovenske vlade traže ne samo prolaz svojih trupa preko jugoslovenske teritorije, što suverene države ne dozvoljavaju, već i samu Jugoslovensku vojsku za rat. S druge strane, Jugoslovenski vladajući krugovi znali su da odbiti pristupanje Trojnom paktu znači rat, za koji zemlja nije bila spremna ni u kom pogledu. U takvoj situaciji, kao rešenje videlo se nastavljanje politike neutralnosti, dakle ni rat ni pakt. Kako takva neutralna, odnosno prikriveno neutralna Jugoslavija nije odgovarala Nemačkoj, to je ova produžila svoju politiku — da mirnim putem uvuče Jugoslaviju u Trojni pakt. S približavanjem proleća 1941. godine (pogodno vreme za rat) i datuma napada na SSSR,

Hitler je postao nestrpljiviji, zbog čega se i pritisak na Jugoslaviju pojačavao. Pomoći nije bilo niotkuda; pokušaji da se ugovori borbena saradnja sa Britanijom i Grčkom (novi Solunski front, prihvat jugoslovenskih trupa u istočnim jadranskim lukama od strane Britanaca) su propali.

Preteška situacija u kojoj su se našli, nije ujedinjavala jugoslovenske vladajuće faktore; ni unutar namesništva ni unutar vlade nije bilo jedinstvenog mišljenja. Namesnik Radenko Stanković, bio je energičan protivnik pristupanja Paktu, kao i trojica članova vlade (Branko Čubrilović, Mihailo Konstantinović, Srđan Budisavljević). S najviše argumentata za pristupanje Paktu, istupao je Vlatko Maček, potpredsednik vlade i lider HSS (Hrvatska seljačka stranka — Maček je za sebe govorio da predstavlja 95% Hrvata), a sa njim su se slagali ministar vojni i načelnik Glavnog generalštaba. Najzad, knez Pavle, Krunski savet i vlada su nevoljno doneli odluku, te su Dragiša Cvetković, predsednik vlade, i Aleksandar Cincar-Marković, ministar inostranih poslova, 25. marta 1941. godine potpisali u Beču Protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Po mnogo čemu sudeći, ni svi oni koji su bili za pristupanje, intimno nisu bili uvereni u njegovu opravdanost, već su mislili da od dva zla biraju manje.³

Reakcija na ovaj potez jugoslovenske vlade bila je burna. Razume se da su likovali svi neprijatelji Jugoslavije i jugoslovenska „pet kolona”, budući kvislinzi i ratni zločinci. No samo što su prošli dan i noć, grupa vazduhoplovnih oficira, sa generalom Borivojem Mirkovićem na čelu, izvršila je u ranim jutarnjim časovima, 27. marta 1941. godine, državni udar. Pučisti su svrgnuli kneza-namesnika Pavla i proglašili punoletnjim kralja Petra II Karađorđevića, sina kralja Aleksandra. Mladi kralj, u čije ime je puč bio izведен, poverio je generalu Dušanu Simoviću mandat za sastav nove vlade, a narod je, saznavši za ove promene, dao oduška svom oduševljenju masovnim demonstriranjem u Beogradu i još nekim većim gradovima. Parole demonstranata „Bolje rat nego pakt”! „Bolje grob nego rob”! izražavale su podršku pučistima i antifašističko raspoloženje. Puč je bio domaći, autohton i potez, a sa njegovim pripremanjem verovatno su bile upoznate britanska i američka vlasta.

Nova jugoslovenska vlada, u kojoj je bilo i članova bivše, oborenne vlade, našla se, prirodno, na istim mukama kao i prethodna. Strahujući od rata, vlada je požurila da saopšti Nemačkoj da je puč unutrašnja jugoslovenska stvar koja neće uticati na promenu jugoslovenske spoljne politike.

*

Spoljнополитички положај СССР-а између два светска рата био је крајње неповољан. Инострана војна интервенција (Антантине: 1918—1921) не само што је реметила унутрашњеполитичку и привредну консолидацију,

³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 1—2, Beograd, 1983.

već je i onemogućavala normalizovanje međudržavnih diplomatskih odnosa, a da i ne govorimo o sklapanju nekakvog saveza. Kapitalističke države i buržoaski svet zazirali su od Sovjetske Rusije kao izvořišta boljševizma, od Moskve, u kojoj je bilo sedište Kominterne, kao štaba svetske proleterske revolucije. To je bila konstanta politike zapadnoevropskih sila, koja je onemogućavala iskrene odnose i savezništvo sa Sovjetskim Savezom. Takva politika vođena je sve do pogibeljne ratne opasnosti.

Jačanje Nemačke kao fašističke, naglašeno antiboljševičke, slavenofobske, antisemitske države, neminovno je uticalo i na promenu sovjetske spoljne politike. Prvi simptomi promena bili su ulazak SSSR-a u Društvo naroda, septembra 1934. godine i prestanak napada na versajski sistem. Pred opasnošću od rata, sovjetska vlada je pokušala da stvori „istočni pakt”, kojim bi se Sovjetski Savez, Nemačka i istočno-evropske zemlje obavezale na pružanje pomoći, ako bi koja od njih bila napadnuta. Taj „istočni Lokarno”, imao je podršku Francuske, ali ne i Nemačke i Poljske, što je presudno uticalo na to da sovjetska inicijativa propadne. Pod strahovanjem od agresivnog fašizma, u cilju stvaranja odbrambenog koridora s jedne, i obezbeđivanja velikog saveznika s druge strane, proteklo je i uspostavljanje službenih diplomatskih odnosa Čehoslovačke, Rumunije i Bugarske sa Sovjetskim Savezom 1934. godine.

Sedmi kongres Kominterne (jul—avgust 1935) inauguirisao je novu politiku, politiku Narodnog fronta — udruživanja komunista, socijaldemokrata i svih građanskih snaga koje su spremne da se odupru fašizmu. Rečju, glavni zadatok radničkog pokreta bila je odbrana demokratije od fašizma. Sa protivničke strane odgovoren je stvaranjem Antikominterna pakta (novembar 1936) između Nemačke i Japana, kome se godinu dana posle potpisivanja pridružila i Italija.

Sovjetski pozivi zapadnoevropskim silama da stvore sistem kolektivne bezbednosti, kao i sovjetsko-francuski i sovjetsko-čehoslovački sporazumi o uzajamnoj pomoći, pokazali su se kao nedelotvorni u minhenskoj krizi. Sporazum u Minhenu (septembar 1938), kao trijumf Hitlerove politike nad neodlučnim vladama Britanije i Francuske, kao i komadanje Čehoslovačke, bili su štetni i po Sovjetski Savez. Sovjetska vlada je tada zaključila da zapadne sile usmeravaju Nemačku na SSSR. Prema jednom mišljenju, nenapisana lozinka Minhena bila je: „Ne dopustiti Rusiji da uđe u Evropu.”⁴

U takvoj situaciji, sovjetska vlada je povela složenu diplomatsku igru: nastavljala je sa politikom zbližavanja sa Francuskom, Britanijom i SAD, u cilju zajedničkog odupiranja Nemačkoj, isticala je svoju neutralnost, tražeći da je Treći rajh ostavi na miru. ali je i otvarała mogućnost da se napravi „istočni Minhen”. Činilo se da je sovjetska želja bila, da u budućem ratu bude gledalac, a onda sudija, mada izgleda da je na prvom mestu ipak bilo sporazumevanje sa zapadnim silama, te su prema njima vrata bila širom otvorena, a prema Nemačkoj samo odškrinuta. Međutim, francuska i britanska vlada doista nisu pokazivale želju da sa

⁴ Isaac Deutscher, *Staljin, politička biografija*, Zagreb [1977], str. 370.

sovjetskom vladom sklope savez. S druge strane, Nemačkoj, koja se spre-mala da napadne Poljsku, uz rizik da zarati i sa Francuskom i sa Britanijom, ako ove odgovore svojim obavezama po ugovoru sa Poljskom, bilo je u interesu da spreči uplitanje SSSR-a u rat protiv sebe, što bi praktično značilo izbegavanje rata na dva fronta. Otuda je na oprezne signale sovjetske vlade da je spremna na sporazumevanje, nemačka strana pokazala svoju zainteresovanost. Posle polugodišnjeg ispitivanja i sondiranja pregovora, 23. avgusta 1939. godine potpisana je sovjetsko-nemački pakt (Ribentrop—Molotov) o nenapadanju i očuvanju neutralnosti, u slučaju da druga strana bude uvučena u rat. Ovaj pakt su sa sovjetske strane diktirali sopstveni državni interesi (odgadanje rata, dobijanje vremena za naoružavanje). U komunističkim partijama, on je izazvao iznenađenje, što će imati štetne posledice na organizovanje pokreta otpora po razgaranju rata.

Na početku drugog svetskog rata (napad Nemačke na Poljsku, 1. septembar 1939. godine) i po njegovom širenju (napad Nemačke na Dansku, Norvešku, Luksemburg, Belgiju, Holandiju i Francusku, sve u periodu april—jun 1940), SSSR je požurio da izvrši ispravku svojih zapadnih državnih granica. To je učinjeno uglavnom iz strategijskih razloga ali se ne mogu negirati ni sovjetska obrazloženja, da je prisajedinjenje istočnih delova doratne Poljske (zapadna Ukrajina), severne Bukovine i Besarabije, izvršeno pošto se na tim teritorijama u većini nalazilo rusko, ukrajinsko i belorusko stanovništvo. Sovjetsko-finski rat (završen marta 1940), stajao je SSSR ugleda u svetu i otkrio slabosti sovjetske vojske. Odvažni i uporni Finci hrabro su se borili i tek su pod pritiskom većih sovjetskih snaga, u drugoj ofanzivi, popustili. Finskim ratom, SSSR je zadobio i na ovom delu teritorije ispravku granice, što je u strategijskom smislu bio dobitak. Prisajedinjenjem baltičkih državica: Estonije, Letonije i Litvanije (jun 1940), tj. njihovom sovjetcizacijom, Sovjetski Savez je izašao na Baltičko more, što je takođe, u strategijskom smislu, bilo povoljno. Pomeranje sovjetske zapadne granice i naznačeni strategijski dobici, pokazali su svoju vrednost u nemačko-sovjetskom ratu u letu 1941. godine.

*

U opisanim okolnostima odvijali su se nezvanični, a potom i zvanični, jugoslovensko-sovjetski odnosi. U periodu od 1919. do juna 1940. godine, nisu postojali zvanični diplomatski odnosi Kraljevine Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, što ne znači da su te dve države živele bez ikakvih dodira. Upravo tokom celog tog perioda, manje ili više intenzivno, egzistirao je problem normalizovanja odnosa, za šta su u jednom momentu bile naročito zainteresovane Francuska i Čehoslovačka. Stav istoriografije⁵ o tom pitanju je jasan; izvršene su rekonstrukcija i analiza pokušaja uspostavljanja odnosa i utvrđeno je da su se svi oni razbili o

⁵ Vidi: Nikola Popović, *Jugoslovenska istoriografija o diplomatskim jugoslovensko-sovjetskim odnosima između dva svetska rata. Časopis za savremenu povijest*, 1976, I, str. 69—77.

uverenje kralja Aleksandra, „da bi svaki ruski diplomata samo bio diplomatskim imunitetom zaštićeni organizator „boljševičke propagande“⁶ Sa ovim mišljenjem slagao se i knez-namesnik Pavle: „Priznati Sovjetski Savez samo ako je nužno potrebno i samo kad u zemlji bude potpun mir i red. Imati na umu da će budući sovjetski ambasador postati središte svim nezadovoljnicima uključujući čak i opoziciju. On će vjerovatno privući čak i šire mase svojim pravoslavljem i slavenstvom“.⁷ Ali, voditi politiku tako kao da nema SSSR-a bilo je nemoguće, što je i knezu Pavlu bilo savršeno jasno. On, pola Rus, koji se oslanjao na Iliju Garašanina (Načertanje), znao je da se ne sme prepustati Rusiji: „Mi se moramo koristiti Rusijom, čak i jednom nacionalističkom Rusijom, u svoje ciljeve. Ali se nikada ne smijemo predati njoj, jer je opasnost za nas to veća što smo srođni. Pošto-poto zapriječiti Rusima ulazak na Balkan, odnosno u Carigrad“⁸ — rezonovao je knez Pavle.

Razvoj rata u Evropi, tj. krah versajskog sistema i neposredna opasnost po sopstvenu bezbednost, neminovno su uticali na približavanje Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Očuvati neutralnost, bila je istinska želja obeju vlada, mada je bilo očito da je to preteško postići. Kako će se koja država držati u mogućem ratu — ako bi došlo do napada Nemačke na SSSR, odnosno Nemačke i Italije na Jugoslaviju, bila je česta tema diplomatskih razgovora i nagadanja posle juna 1940. (pada Francuske). Sovjetski Savez je bio zainteresovan za miran Balkan, za *status quo*; bio je protiv nemačke dominacije, koja bi Nemačku, preko Jugoslavije i Bugarske, dovela na Crno more i moreuze. Jugoslovenska vlada je u zблиžavanju sa SSSR-om videla mogućnost smanjivanja spoljнополитичке opasnosti, jačanja balkanske ravnoteže i ublažavanja unutrašnje zategnutosti. Istovremeno demokratsko javno mnjenje je uglaš već duže vreme zahtevalo uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Sovjetska vlada i Kominterna okvalifikovale su rat kao imperialistički, a KPJ je tvrdila da zapadne imperialističke sile žele da Jugoslaviju uvuču u rat iz sebičnih interesa, te da je spas u osloncu na SSSR.

Prvi korak u cilju normalizovanja odnosa sa Sovjetskim Savezom bilo je upućivanje jugoslovenske trgovinske delegacije (s Miloradom Đorđevićem, bivšim ministrom finansija na čelu) u Moskvu. Delegacija je stigla u Moskvu 25. aprila 1940. godine, a 12. maja je potpisana trgovinski ugovor kojim se predviđala razmena roba u vrednosti od 176 miliona dinara.⁹ M. Đorđevića je 8. maja primio predsednik sovjetske vlade

⁶ Вук Винавер, ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ОДНОСА 1929—1934, *Историјски гласник*, 1965, 1, стр. 47.

⁷ J. B. Hoptner, n. d., str. 186.

⁸ Isto, str. 187.

⁹ Вук Винавер, СПОЉНОПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА УСПОСТАВЉАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА 1940. ГОДИНЕ, *Зборник за друштвене науке Матице српске*, Нови Сад 1966, 45, стр. 50. (Dalje:

V. M. Molotov. U tročasovnom razgovoru nije bilo reči samo o privrednoj saradnji. Đorđević je pitao da li SSSR može prodati 50—100 lovaca i 100 izviđača (aviona), tešku artiljeriju, tenkove, benzin.¹⁰ Dobio je pozitivan odgovor, ali i sugestiju da se „urede odnosi između Bugarske i Jugoslavije” i na Balkanu očuva mir.¹¹ Povodom potpisivanja ugovora, jugoslovenski oficiorus „Самоуправа”, pisala je, da „uspstavljanje odnosa sa Rusijom” odgovara najintimnijim osećanjima koja vezuju oba народа, te će i saradnja biti efikasna.¹² Razmena ratifikacionih akata izvršena je 31. maja u Beogradu, kada je naglašeno da su trgovinski odnosi samo uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa. Do uspostavljanja diplomatskih odnosa je došlo na taj način što je Ilija Šumenković, jugoslovenski poslanik u Ankari, po uputama jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, pitao Terentjeva, sovjetskog ambasadora, za mogućnosti uspostavljanja odnosa. Terentjev je odgovorio, u svoje ime, da bi njegova vlada povoljno reagovala. Na to mu je Šumenković rekao da prethodno pitanje ima službeni značaj. Terentjev je razume se, sve saopštio svojoj vradi i 10. juna dobio dozvolu da vodi pregovore. Posle dve nedelje, 24. juna, Šumenković i Terentjev su potpisali sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa. Istog dana, 6. jula, stigli su: u Beograd prvi sovjetski poslanik V. A. Plotnjikov, a u Moskvu Milan Gavrilović.¹³

Jugoslovensko-sovjetsko zblizavanje izvedeno u momentu propasti Francuske, nije išlo u prilog politici Nemačke i Italije na Balkanu. Na saštanku Hitler—Čano, 7. jula 1940, italijanski ministar je tražio rušenje versajske Jugoslavije, „jer zove Ruse”, ali je to tada Hitler odbio „jer bi baš onda došli Rusi”.¹⁴ Italija se bojala sovjetsko-bugarsko-jugoslovenskog saveza i u tome je u Mađarskoj našla istomišljenika. Po jednom mišljenju, nemačka vlada je sprečila italijansko-mađarski juriš na Jugopolitika). — Iako nije bilo formalnih sporazuma postojala je jugoslovensko-sovjetska trgovina. Njen obim bio je sledeći:

Jugoslovenski uvoz Godina	Tona	mil. din.	tona	Jugoslovenski izvoz mil. din.
1930	15.063	7,636	127	0,468
1931	6.089	2,350	516	0,181
1932	5.859	2,013	1.657	6,056
1933	13.085	3,581	1	0,006
1934	15.275	6,198	765	2,129
1935	41.477	12,579		
1936	22.101	5,375		
1937	4.238	6,228		
1938	6.057	3,429		
1939	2.382	2,682.		

— Najviše su se uvozili: antracit, koža, semenje, konoplja, ricinus, kavijar. — Isto str. 56.

¹⁰ Вук Винавер, ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ ПАКТ ОД АПРИЛА 1941. ГОДИНЕ. Историјски гласник, 1973, 1, стр. 32.

¹¹ В. Винавер, Спољнополитичка, стр. 49.

¹² Isto, str. 50.

¹³ Ј. В. Ноптнер, н. д., стр. 188. — В. Винавер, Спољнополитичка, стр. 52.

¹⁴ Као нап. 10, стр. 42.

slaviju sredinom avgusta 1940. godine.¹⁵ A da je i Nemačka gledala popreko na zbližavanje Jugoslavije i SSSR-a, proizlazilo je iz razgovora nemačkog ambasadora Viktora fon Herena i Gavrilovića, pred Gavrilovićev polazak u Moskvu. Heren je rekao Gavriloviću da zna da je on poznat kao anglofil, frankofil, demokrat i da je njegov zadatak, kako misle u Berlinu, da pokvari nemačko-sovjetske odnose.¹⁶ Inače, Heren je javljaо u Berlin da je dolazak sovjetskog poslanika Plotnjikova predstavljaо krupan događaj za Jugoslaviju, jer posle sloma Francuske, narod, pa čak i vlada veruju da će ih samo SSSR spasti.¹⁷

Sovjetska diplomacija je davala do znanja da želi mir na Balkanu. Molotov je 13. jula prepričao Fridrihu Verneru fon Šulenburgu, nemačkom ambasadoru u Moskvi, razgovor Staljina i Staforda Kripsa, britanskog ambasadora u Moskvi, u kome je ambasador rekao kako SSSR, po mišljenju Britanaca, ima zadatak da uskladi i očuva *status quo* na Balkanu. Na ovo je Staljin odgovorio da nikakva sila nema isključivu ulogu u učvršćivanju i vođenju balkanskih zemalja, a da Sovjetski Savez i ne želi takav zadatak, iako je zainteresovan za Balkan.¹⁸

M. Gavrilović, lider Zemljoradničke stranke i prvi jugoslovenski poslanik u Sovjetskom Savezu, naišao je na blagonaklon prijem u Moskvi. U prvoj poseti Molotovu bio je 18. jula. Njegova prva zapažanja bila su: 1) nema aranžmana sa Nemačkom i Italijom; 2) posle sloma Francuske došlo je do zahlađenja odnosa sa Nemačkom; 3) SSSR nikako ne želi rat; 4) ima silnu vojsku; 5) pojačava svoje pozicije.¹⁹ I drugom prilikom Gavrilović je isticao: „Prema Nemačkoj na celoj liniji grozničavo produženje akcije obezbeđenja Sovjetske Unije, zbližavanje sa državama koje su protiv Nemačke, ali neće sukob”.²⁰

Potčinjavanje Mađarske, Rumunije i Slovačke (novembar 1940) silama Osovine, uz istovremeni pritisak na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu, sužavali su mogućnosti produžavanja politike neutralnosti. Knez Pavle i jugoslovenski politički vrh bili su ubeđeni u nemački napad na Sovjetski Savez, a njihova dilema: Hitler ili Staljin, postajala je sve oštrelja. Gavrilović je javljaо da je u SSSR-u, posle sloma Francuske, „saznanje o nemačkoj opasnosti poraslo do velikih razmara”²¹ Ono što se neposredno ticalo jugoslovenske kože, bilo je izraženo u Gavrilovićevom izveštaju: „Sovjeti ne žele nikakav veliki uspeh Osovine na Balkanu i rado bi videli da se sve balkanske države angažuju za njegovu odbranu”.²² Gavrilovićeve mišljenje je bilo da SSSR želi da se nemačko-englenski rat otegne i da se Balkan odupre, kako bi nemački napad na njih došao što kasnije.²³

¹⁵ Isto.

¹⁶ J. B. Hoptner, n. d., str. 189.

¹⁷ Вук Винавер, ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКОГ ПОЛИТИЧКОГ ЗЕЛИЖЕЊА 1940—1941. године, *Историјски гласник*, 1966, 1, стр. 12.

¹⁸ J. B. Hoptner, n. d., str. 189.

¹⁹ Kao nap. 10, str. 43.

²⁰ Isto.

²¹ Isto, str. 51.

²² Isto.

²³ Isto.

Reči ohrabrenja sa sovjetske strane, uputio je Gavriloviću i nominalni šef sovjetske države M. J. Kalinjin, dok su razgovarali o trgovini sa Nemačkom. Gavrilović je primetio da sovjetski krugovi osuđuju nemacke postupke prema Jugoslaviji, što je Kalinjin izrazio rečima da Nemci traže sve više i više, zbog čega je potrebna snaga.²⁴ Zanimljivo je da su se iz Moskve interesovali za to da li je Gavrilović saopštil smisao Kalinjinovih reči svojoj vladji.²⁵

O kontaktima i radu Plotnjikova, tokom godine dana njegovog poslanikovanja i boravka u Beogradu, malo se zna. Čini se da je bio priличno izolovan. Jugoslovenski ministri nisu ga pozivali, a on sam, shodno dobijenoj instrukciji, nikom nije išao u posetu bez poziva. Ipak, izgleda da je njegov prvi beogradski informator bio Miša Brašić, urednik lista *Vreme*, dopisnik *United Press-a* iz Beograda, čovek blizak vladajućim krugovima u Beogradu. Sticanjem okolnosti, a zahvaljujući prof. Dragoljubu Jovanoviću, Plotnjikov je mogao da prenese u Moskvu obaveštenja o nemackim ratnim pripremama na njenim istočnim granicama. Jovanović je ta obaveštenja čuo od ministra vojnog, generala Milana Nedića, u formi pitanja: „Da li gospodin Plotnjikov zna šta rade Nemci na ruskim zapadnim granicama? Da li zna da Nemci tamo imaju nagomilano 120 divizija? Da li zna da oni prave u Karpatima podzemne aerodrome? Da li zna da Dunavom upućuju prema Crnom moru rasklopljene podmornice?” Jovanovićev utisak je bio da Nedić samo što nije rekao da to sve kaže Plotnjikovu. Jovanović je, razume se, sve saopštil sovjetskom poslaniku, s napomenom da sva Nedićeva obaveštenja potiču od jugoslovenskih vojnih atašea iz različitih prestonica. Po Jovanovićevom zapažanju, Plotnjikov je bio impresioniran i samo je prkosno odgovorio, da ako Nemci imaju 120 divizija na granici, onda da oni (Rusi) imaju sigurno bar 121 diviziju.²⁶

Jugoslovenska strana uputila je sovjetskoj vlasti još dva obaveštenja o tome da će Nemačka napasti SSSR. Prvo je uputio knez Pavle, marta 1941. godine, posle sastanka sa Hitlerom, na kome ga je ovaj prisiljavao da Jugoslavija pristopi Trojnom paktu. Navodno tada je Hitler rekao knezu Pavlu, svakako da bi mu uništio nadu u pomoć Rusa, da će uskoro krenuti na Sovjetsku Rusiju. Gavrilović je ovo lično saopštil Staljinu, na što je ovaj odgovorio: „Samo neka dođu!”²⁷ Drugo obaveštenje uputio je Tito, juna 1941. godine. On je sovjetskom vojnom atašeu u Beogradu rekao, da se nemacka vojska kreće prema njihovoj granici i da će sigurno doći do napada.²⁸

Opasnost i mogućnost napada sila Osvinje na SSSR i Jugoslaviju bila je očigledna, ali to nije prouzrokovalo zajedničko pripremanje za

²⁴ Р. Винавер, *Спољнополитичка*, стр. 55.

²⁵ Dr Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi... medaljoni 46 umrlih savremenika*, Beograd, 1975, str. 162—163. — Jovanović opisuje kako je pomagao Plotnikovu da sazna da li je Gavrilović obavestio vladu o razgovoru sa Kalinjinom. Po savetu Slobodana Jovanovića on je pitao lično ministra vojnog Milana Nedića. Pošto mu je Nedić pozitivno odgovorio on je to preneo sovjetskom poslaniku.

²⁶ D. Jovanović, n. d., str. 164.

²⁷ Kao nap. 10, str. 60.

²⁸ Josip Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, tom I, Beograd, 1982, str. 253.

rat, za odbranu. Staljin, koji je držao sve konce u svojim rukama, dobio je niz upozorenja (Čerčil, Beneš, Zorge, sovjetska obaveštajna služba), da predstoji nemačka agresija, ali je umišljao da će zbog ugovora sa Hitlerom o nenapadanju, uspeti da održi zemlju van rata, ili pak, da što duže zadrži neutralnost. Staljin je održavao korektne diplomatske odnose sa Nemačkom, trgovina se nesmetano odvijala, a sa sovjetske strane su davane izjave u prilog očuvanja mira, neutralnosti i protiv širenja rata na balkanske zemlje. Rečju, Staljinova politika bila je: ničim ne poremetiti odnose sa Nemačkom. U takvoj situaciji, od SSSR-a se nije mogla očekivati prava pomoć u slučaju agresije sila Osovine. To je proizlazilo iz celokupne sovjetske diplomatske aktivnosti. Serija TASS-ovih demantija davana je do znanja da SSSR ne pozdravlja nemačko nadiranje na jugoistok i — ništa više.²⁹

Sva diplomatska aktivnost na jugoslovensko-sovjetskoj relaciji (kraj 1940 — početak 1941), bila je više informativna i ticala se sporednih pitanja. Jedino je pitanje isporuke sovjetskog oružja Jugoslaviji bilo nešto opipljivo. Inicijativa je došla sa sovjetske strane, novembra 1940. godine. A. J. Višinski, zamenik narodnog komesara za inostrane poslove, zatražio je od Gavrilovića spisak potrebnog (osnovnog) ratnog materijala. Kada je Gavrilović sačinio traženo, dobio je odgovor od B. M. Šapošnjikova, načelnika sovjetskog Generalštaba, da će odmah sve dobiti, pa čak, i više od toga. Jedino što je Šapošnjikov tražio, bila je tajnost.³⁰ Ali, od isporuka nije bilo ništa; sovjetska vlada je odustala, jer je Jugoslavija sklopila trgovinski sporazum sa Nemačkom, 20. oktobra 1940. i pakt o večnom prijateljstvu sa Mađarskom, 12. decembra 1940. godine. Oba ugovora, protumačeno je februara 1941. pukovniku Žarku Popoviću, jugoslovenakom vojnom atašcu, shvaćena su kao udaljavanje Jugoslavije od SSSR-a.³¹ Druga epizoda vezana za nabavku oružja u Sovjetskom Savezu, zbila se na relaciji Dragiša Cvetković, predsednik jugoslovenske vlade — sovjetski poslanik Plotnjikov. Cvetković je otvoreno govorio o nedostacima svoje vojske: o tome kako nema ni oklopnih ni motorizovanih jedinica, niti opreme. Opet je bio sačinjen spisak oružja i materijala i Plotnjikov ga je marta 1941. godine odneo u Moskvu. Time je završena i ova epizoda.³²

Početkom 1941. godine, pritisak Nemačke na Jugoslaviju se pojačao. U zemlji nespremnoj za rat u svakom pogledu, nigde se nije video zračak nade. Demokratsko javno mnjenje i KPJ jedinu pomoć su videli u Sovjetskom Savezu. U tome je bilo tradicionalizma, slovenstva, a od strane KPJ i ideoloških pobuda. Verovanje u „matušku Rusiju“ udruživalo se sa verovanjem da je prva zemlja socijalizma moćna, snažna i da će lako pobediti nacističku Nemačku. Ali to je bilo stanje duhova, pret-

²⁹ Kao nap. 10, str. 63. — Ti demanti su: Demanti od oktobra 1940. — da SSSR nije dao saglasnost za ulazak nemačkih trupa u Rumuniju; u novembru — da SSSR nije dao saglasnost za ulazak Mađarske u Trojni pakt; od januara 1941. — da SSSR nije dao saglasnost za nemački ulazak u Beograd.

³⁰ J. B. Hoptner, n. d., str. 203.

³¹ Isto, str. 204.

³² Isto, str. 213. — Hoptnerov izvor je sam Cvetković.

postavki, romantizma i nekritičkog doživljavanja Sovjetske Rusije. U martu 1941. godine, lomio se štap nad Jugoslavijom; trebalo je učiniti nešto konkretno, opipljivo; samostalno ili u savezu (postavljalo se pitanje: s kim?) odlučiti se za rat. U takvoj situaciji Sovjetski Savez je preuzeo inicijativu. Jugoslovenskom vojnom atašeu u Moskvi, pukovniku Ž. Popoviću, bilo je stavljenod znanja, koliko bi značio vojni pakt između njihovih zemalja, jer oni u Nemačkoj imaju zajedničkog neprijatelja. Istovremeno, sugerirano je da jugoslovenska vlada pokrene pregovore normalnim diplomatskim, a ne vojnim putem.³³ Ali, više nije bilo vremena. Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu bilo je pitanje dana. Diplomska pomoć Velike Britanije i SAD i nagovaranja da se ne pristupi Paktu, bila su i ostala samo na rečima. Britanci su pokušali da nagovore sovjetsku vladu da ona utiće na jugoslovensku vladu da ne pristupi Paktu. Kada je S. Krins, britanski ambasador, 23. marta govorio A. Višinskem u tom smislu, Rus mu je glatko odvratio da sovjetska vlada ne nalazi osnove da sa britanskim vladom razmatra bilo koju temu koja se ne tiže odnosa njihovih dveju zemalja.³⁴ Ali ipak, Višinski je pozvao Gavrilovića koji je iskoristio priliku i odmah pitao Višinskog kako sovjetska vlada gleda na potpisivanje Pakta. Gavrilović je takođe želeo da zna što bi sovjetska vlada mogla učiniti za Jugoslaviju ako joj zatreba pomoć (ukoliko jugoslovenska vlada ne potpiše Pakt).³⁵ Višinski nije imao odgovor, što bi moglo da znači da sovjetska vlada nije razmatrala tu alternativu. Pošto nije mogao do odgovori, Višinski je rekao da će nitati Staljina i Molotova. Nihov odgovor je bio, da se njima čini da će Jugoslavija potpisati Pakt, te da je stoga prekasno da Sovjetski Savez bilo što učini. A ukoliko se dogodi da Jugoslavija ne potpiše, prenosi je Višinski, onda će SSSR razmatrati novonastalu situaciju i odlučiti kako će reagovati. Gavrilović je bio ogorčen, jer je bio ubedjen da bi ta reakcija bila samo diplomatska.³⁶

Dakle, 23. marta je jugoslovenska vlada bila načisto s tim da od Sovjetskog Saveza ne može očekivati vojnu pomoć, ako bi usled nepotpisivanja Pakta zaratila sa silama Osovine.

Prema jednom mišljenju, pristupanje (25. marta) Jugoslavije Trojnom paktu bilo je veći udarac za SSSR nego za Veliku Britaniju.³⁷ Na vest o dvadeset sedmomartovskom priču, Hitler je, srdit, naredio ubrzanje priprema za napad na Jugoslaviju, a kao dan napada odredio je 6. aprila. Rekao je da treba „uništiti to jugoslavističko zlino gnezdo“. Beograd, i tvrdio da postoji opasnost od jugoslovensko-sovjetskog saveza. Svetska štampa je objavila vest o tome da je sovjetska vlada uputila čestitke jugoslovenskoj (Simovićevoj) vlasti što je trebalo da znači da „postoji enigmatična blagomaklonost prema antinemačkoj vlasti. Moskovska „Praeda“ demantovala je vest, ali je ipak bilo naredeno da bi novi vla-

³³ Isto, str. 213.

³⁴ Isto, str. 236.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Kao nap. 17, str. 52. — Vinaver navodi da je to pisala italijanska štampa.

di trebalo čestitati.³⁸ I 4. aprila *Правда* je pisala, a prenelo beogradsko „Време”, da je došlo do omaške ako čestitka nije upućena, jer Jugoslavija, dostojna svoje prošlosti, zaslужuje čestitke.³⁹

Simovićeva pučistička vlada je 29. marta razmatrala vojnopolitičku situaciju. Simović je izražavao uverenje da događaji vode nemačko-ruskom sukobu koji je neminovan. Procenjivao je da će tehnička premoć Nemačke dovesti do okupacije evropske Rusije, ali, da će se ta „snaga razliti i dogodiće se ono što se dogodilo i Napoleonu”.⁴⁰

Posle puča, ponovo se postavilo pitanje nekakvog ugovora između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Inicijativa je opet potekla od sovjetske strane. Vršilac dužnosti sovjetskog poslanika (Plotnjikov je bio otisao u Moskvu sa Cvetkovićevim spiskom potrebnog ratnog materijala) rekao je novom ministru inostranih poslova, Momčilu Ninčiću, da je njegova vlada voljna da zaključi vojni i politički ugovor sa Jugoslavijom. O tome je odmah bio obavešten Gavrilović a u Moskvu upućeni pukovnici Božin Simić i Dragutin Savić sa uputstvima i punomoćjem za Gavrilovića. Pukovnici su stigli u Moskvu 2. aprila i na prvom sastanku sa Višinskim doživeli su iznenađenje i razočaranje. Višinski je rekao da je zamisao o vojnom paktu nova i da o njoj mora obavestiti Molotova. Na novom sastanku sa Gavrilovićem (4. aprila), Višinski je objasnio da se ne može sklopiti vojni pakt, jer bi se time raskinuli odnosi SSSR-a i Nemačke. Stoga je predlagao ugovor o prijateljstvu i nenapadanju. U ponuđenom nacrtu ugovora, po Gavrilovićevom mišljenju, vredeo je čl. 2, po kome, ako bi jedna strana bila napadnuta od treće države, druga strana ne bi pomagala napadača. Dalje, Višinski je izložio da je njegova vlada voljna snabdeti Jugoslaviju ratnim materijalom, te je od Gavrilovića tražio spisak tog materijala. Takođe je davao nadu da će Sovjeti sačuvati Nemačkoj da ne žele da se ugrozi ili menja nezavisnost suverenitet i integritet Jugoslavije. Ali tog istog dana, dva sata kasnije Višinski je pozvao Gavrilovića u Kremlj i predložio mu novu stilizaciju čl. 2: „U slučaju da jednu ugovornu stranu napadne kakva treća država, druga će strana sačuvati svoju politiku neutralnosti i prijateljstva”. Gavrilović je bio protiv, ali mu je Višinski opet govorio o Nemačkoj i o tome da Rusi nisu spremni za rat. Gavrilović je obrazlagao mišljenie da malo vredi običan ugovor o nenapadanju i prijateljstvu, da će sovjetska neutralnost ohrabriti Nemce a izazvati malodušnost u njegovom narodu. Insistirao je na tome da čl. 2. treba da glasi: u slučaju napada treće strane, druga ugovorna strana će i dalje održavati prijateljske odnose sa napadnutom stranom. Pošto nisu uspeli da se dogovore, rastali su se s ciljem da konsultuju svoje vlade.⁴¹

³⁸ Isto, str. 53.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), Zbirka Save Kosanovića, 83-2-6. — Zapisnik sednice Ministarskog saveta od 29. marta 1941.

⁴¹ J. B. Hoptner, n. d., str. 267—268. — Hoptnerov izvor su Gavrilovićevi telegrami.

Naveče petog aprila, Višinski je omogućio telefonski razgovor Gavrilovića sa predsednikom jugoslovenske vlade, generalom Simovićem. Prema Gavrilovićevom kazivanju razgovor je tekao ovako:

„Ovdje general Simović.

Odakle govorite, generale?

Odakle govorim? Zašto to pitate?

Gdje ste, generale? Kod kuće ili u uredu?

Ali, zašto to pitate?

Moram znati, generale.

Ja sam kod kuće.

U kojoj ulici? Koji je vaš kućni broj?

Ali vi vrlo dobro znate gdje stanujem! Mi smo susjadi!

Nije važno. Koja vam je adresa?

Gledstonova ulica broj dva.

Dobro — reče Gavrilović, sad uvjeren da razgovor nije kakva ruska podva'a. Razgovor je dalje tekao:

Potprište to što vam Rusi predlažu.

Ne mogu generale. Znam što mi je dužnost i koji mi je posao.

Morate potpisati.

Ne mogu generale. Imajte povjerenja u mene.

Potprište, Gavriloviću.

Znam što radim, generale. Ne mogu potpisati taj dokument.

U redu. Ako hoćete naredbu, onda vam ja naređujem da potpišete.

Znam šta radim. Imajte povjerenja u mene.”

Posle ovog telefonskog razgovora, Višinski je pozvao Gavrilovića da potpišu ugovor. Pošto je Gavrilović odbio, Višinski se odao, rekavši da Gavrilović mora da dođe u Kremlj i potpiše ugovor kad ima nalog svog predsednika vlade. Međutim, sve je bilo uzalud! Gavrilović je bio uporan u tome da neće potpisati ugovor samo o prijateljstvu i nenapadanju. Spor je rešio, po Gavriloviću, Staljin, prihvativši Gavrilovićevu formulaciju čl. 2. Navodno Staljin je rekao „da smo zadržali formulaciju o neutralnosti, značilo bi da će u slučaju napada na vas Sovjetski Savez prati ruke nad vašom sudbinom”.⁴² Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, potpisani je 6. aprila 1941. godine u ranim jutarnjim časovima. Sporni čl. 2 glasi: „Ako jedna od ugovornih strana postane predmetom napada kakve treće strane, druga ugovorna strana jamči da će prema njoj zadržati politiku prijateljstva”.⁴³

U noći između 5. i 6. aprila, Gavrilović je razgovarao sa Staljinom o sovjetskoj pomoći u ratnom materijalu. Staljin je odmah obećao da će dati: 50 do 100 lovačkih aviona brzine oko 600 km, 20 do 25, većinom novih, lakih bombardera brzine od 420 do 450 km, 100 protivtenkovskih topova od 45 mm, 10 brdskih baterija sa krivom putanjom, 50 protivavionskih topova od 20 mm (sistem Erlikon), 4 do 6 baterija od 16 do

⁴² Isto, str. 269—270. — Hoptnerov izvor je sam Gavrilović. Vredi naglasiti da se sa Gavrilovićevim iskazom potpuno slaže izveštaj britanskog ambasadora S. Kripta Forin Ofisu od 6. aprila 1941. — Public Record Office, Foreign Office, 371, 29544, p. 13.

⁴³ J. B. Hoptner, str. 296. — Hoptner donosi celovit tekst ovog ugovora.

20 mm, zatim sistem Boforst (švedski) 5 do 6 baterija od 40 mm i 3 baterije (sistem Vikers od 75 mm), 100 komada bacača mina od 50 mm, 100 komada bacača mina od 82 mm.⁴⁴

Samо nekoliko časova po potpisivanju sovjetsko-jugoslovenskog ugovora, sile Osovine su napale Jugoslaviju. Ugovor je trebalo da pruži moralnu pomoć Jugoslaviji i da istovremeno bude opomena Nemačkoj i Italiji. Po jednom mišljenju, „Hitler je odlučio da slomi Jugoslaviju i njeni narodi su se morali boriti u teškoj situaciji; ako su time darovali onih korisnih šest nedelja Staljinu za uspešniju odbranu SSSR-a, oni mogu samo biti ponosni na to. Ako je Staljin iz svojih interesa, koji su bili i opštectovečanski, podržavao jugoslovenski otpor, to je bila podrška Jugoslovenima koji su se morali boriti”.⁴⁵

Jugoslovenska vlada je sklopila navedeni ugovor sa Sovjetskim Savozom, kako je sama izjavila, da bi učvrstila svoj međunarodni položaj. Takav ugovor, znala je vlada, odgovarao je i težnjama naroda, a nije bio u protivrečnosti sa međunarodnim obavezama Jugoslavije.⁴⁶ Ali rat koji je počeo 6. aprila poremetio je sve, pa i službene jugoslovensko-sovjetske odnose. Sovjetska vlada, u težnji da očuva neutralnost i ničim ne isprovocira Nemačku, prekinula je 8. maja 1941. godine diplomatske odnose sa: Belgijom, Norveškom i Jugoslavijom. A. Višinski je, u dužem razgovoru sa Gavrilovićem, obrazlagao tvrdnju da nema pravnog osnova za dalji rad njegovog poslanstva, pošto je jugoslovenska vlada napustila teritoriju Jugoslavije, a sovjetska vlada nema sa njom kantakata.⁴⁷

Tako je završen jedan period jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa između dva svetska rata. Oni će biti obnovljeni sredinom iula 1941. godine u veoma izmenjenoj međunarodnoj situaciji. U to vreme, sovjetska vlada će, pored zvaničnih, legalnih diplomatskih odnosa sa jugoslovenskom vladom, održavati posredstvom Kombinterne (radio-vezu Dimitrov—Tito) i ilegalne odnose sa rukovodstvom NOP-a Jugoslavije — novim, (revolucionarnim) političkim subjektom.

⁴⁴ Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove (DASSIP), Izbeglička vlada, f.4. — Gavrilović je 6. aprila poslao ovo pismo D. Simoviću po pukovniku Saviću, ali mu ono tada nije bilo uručeno.

⁴⁵ Kao nap. 10, str. 87.

⁴⁶ DASSIP, Izbeglička vlada, f.3. — Deklaracija kraljevske vlade od maja 1941. godine.

⁴⁷ AJ, 103-61-281. — Gavrilovićev telegram iz Moskve od 9. maja vadi u Jerusalimu. Subbotić, jugoslovenski poslanik u Londonu, izveštavao je vladu (10. maja), da „sva ovlašnja jutrošnja štampa donosi vest da je Sovj. Rusija prekinula priznavati diplomatsko svojstvo predstavnicima Belgije, Norveške i Jugoslavije iz razloga što su izgubile suverenitet.” — Isto. — I. Šumenkoviću, jugoslovenskom poslaniku u Ankari, njegov sovjetski kolega je naglašavao, da je prekid odnosa izvršen usmeno (verbalno), a da je belgijskom i norveškom poslanstvu poslata nota, te da je Gavriloviću rečeno da može ostati u Moskvi. — AJ, 103-61-281. — Šumenkovićev telegram od 2. juna vadi u Jerusalimu. Gavrilović i osoblje poslanstva ostali su u Moskvi do 10. juna, kada su došli u Ankaru, na putu za Jerusalim. — AJ, 103-61-281. — Šumenkovićev telegram od 10. juna vadi u Jerusalimu. Gavrilović će se vratiti u Moskvu 20. jula 1941. godine, po obnavljanju odnosa. — AJ, 103-61-281. — Subbotićeva beleška na Šumenkovićevom telegramu vadi u Londonu od 18. jula.

GLAVA PRVA

USTANAK U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE I SOVJETSKI SAVEZ

U kratkotraјnom aprilskom ratu (6—17. IV) 1941. godine, Jugoslavija je bila poražena i okupirana. Zaposevši jugoslovensku državnu teritoriju, fašističke sile — agresori Nemačka i Italija i njihovi sateliti, Mađarska i Bugarska, podelili su Jugoslaviju shodno svojim zavojevačkim aspiracijama.

Sredinom maja 1941. godine, Nemačka i Italija su se saglasile da demarkaciona linija između njihovih interesnih područja u Jugoslaviji ide pravcem: Vrh (na staroj jugoslovensko-italijanskoj granici) — Lučno — Ježica — Litija — Cerkle — Samobor — Petrinja — Glina — Bosanski Novi — Sanski Most — Mrkonjić-grad — Donji Vakuf — Sarajevo — Ustiprača — Priboj — Novi Pazar — Orlova Čuka — Šar-planina — Tetovo — Ohridsko jezero — Prespansko jezero.¹

U konačnoj podeli Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) pripala je Bosna i Hercegovina, Mađarskoj: Bačka, Baranja, Prekomurje i Međumurje, a Bugarskoj: cela Makedonija (do demarkacione linije), deo Kosova i deo jugoistočne Srbije. Uža Srbija i Banat potpali su pod direktnu nemačku upravu; izgrađen je vojno-okupacioni sistem sa Upravnim štabom nemačkog vojnog komandanta na čelu, koji je imao odeljenja po put ministarskih resora u vlasti. Istovremeno je izgrađen i kväslinski državni aparat sa Savetom komesara („komesarska vlada“) na čelu. Crna Gora, potpala je pod Italiju. Vrhovnu vlast je držao italijanski visoki komesar, koji je odmah dobio instrukcije da Crnu Goru pretvori u kväslinsku državu. Stoga je Crnogorski sabor, 12. jula 1941. godine, proglašio stvaranje Nezavisne Crne Gore u okviru Kraljevine Italije. Italija je anektirala: Boku Kotorsku, Sušak, sva ostrva u Hrvatskom primorju i deo Dalmacije. Sve anektirane delove jugoslovenskog primorja, Italija je stavila pod vlast guvernera Dalmacije, za čije je sedište odabran Zadar. Najveći deo teritorije Kosova i Metohije, uski granični pojas između Crne Gore i Albanije i zapadnu Makedoniju, Italija je priključila, sebi potčinjenoj, kväslinskoj „Velikoj Albaniji“.²

¹ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971, str. 16.

² Isto, str. 16—29. — U ovoj knjizi navedeno je više specijalističkih studijskih radova o okupacionim sistemima u pojedinim delovima Jugoslavije. Vi di: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 2, str. 547—604.

Ovakva razdeoba Jugoslavije jasno otkriva koje su se sve unutrašnje i spoljne snage bile ujedinile protiv prve zajedničke države jugoslovenskih naroda. Jugoslovenska istoriografija je temeljito prostudirala slom Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. godine i zaključila, da je i posred svih njenih unutrašnjih slabosti, osnovni uzrok propasti Kraljevine Jugoslavije, bio spoljne prirode — agresija fašističkih sila.³

Posledice ovoga rata bile su mnogostrukе, a istorijski najznačajnija jeste pomeranje nemačkog napada na Sovjetski Savez sa 15. maja na 22. jun. I sovjetski istoričari slažu se da je do ovog pomeranja došlo usled nemačkog rata sa Jugoslavijom i Grčkom.⁴

Na okupiranoj teritoriji Jugoslavije, neprijatelj je razmestio svoje trupe, koje je sačinjavalo 396.000 ljudi. Od toga, Nemačka je imala — 141.000, Italija — 180.000, Bugarska — 55.000 i Mađarska 20.000 vojnika. Uz ove vojne jedinice postojale su i kvislinške formacije (vojska, žandarmerija): u NDH — 114.000 ljudi, Srbiji — 5.000 i Crnoj Gori — 1.000 ljudi.⁵

Položaj pojedinih jugoslovenskih naroda, po uspostavljanju okupacionih sistema i uprava, zavisio je od toga pod čijom se okupacijom i vlašću našao. Jer, svaki je okupator imao svoje „metode“ dostizanja određenog cilja. Razbijanjem jugoslovenskog državnog jedinstva, okupatori su nastojali da razbiju i jedinstvo jugoslovenskih naroda, raspaljujući njihov nacionalizam i versku netrpeljivost. To je bilo uočljivo još u toku aprilskog rata, kada je nacistička Nemačka obrazovala NDH sa ekstremnim hrvatskim nacionalistima i šovinistima na čelu. I samo odvodenje u zarobljeništvo, vojnika i oficira srpske i slovenačke nacionalnosti⁶, govorilo je o nemačkim pretpostavkama o pouzdanoći i pokornosti pojedinih naroda Jugoslavije, odnosno o njihovom nejednakom tretmanu.

U najtežem položaju se našao srpski narod. To nije proisticalo samo iz činjenice da su se delovi ovog naroda našli pod vlašću nemačkog, italijanskog, bugarskog, mađarskog okupatora i NDH, već pre iz činjenice da su svi oni srpski narod smatrali svojim neprijateljem br. 1 u Jugoslaviji. Shodno tome, svi pobrojani su pristupili fizičkom uništavanju Srba, s ciljem da ih potpuno unište i iskorene.

Ustaše su odmah organizovale genocid nad Srbima koji su se našli u NDH. Njihov plan je bio da ubijanjem, progonstvom u Srbiju i prevođenjem u katoličku veru, tj. asimilacijom, potpuno likvidiraju Srbe na teritoriji svoje države. U ovome je ustaška vlast naišla na bezrezervnu pomoć Nemačke i ogromne većine katoličkog sveštenstva. Podršku i

³ Savo Skoko, *Velimir Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Istorija 20. veka*, 1983, 2, str. 145, (osvrt).

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том I, Москва, 1960, стр. 356.

⁵ V. Terzić, n. d., str. 604—605.

⁶ „Ukupno je, prema nemačkim podacima, zarobljeno oko 398.000 ljudi, od kojih su Italijani zarobili samo oko 30.000“ — V. Terzić, n. d., str. 472. — Branko Petranović, takođe pozivajući se na nemačke izvore, navodi da je u zarobljeništvo bilo odvedeno 344.000 ratnih zarobljenika, a da su bugarski, mađarski i hrvatski građani puštani kućama. B. Petranović, *Revolucija*, knj. I, str. 32.

pomoć ustaše su našle i kod dela muslimanskog naroda, trećeg po brojnosti u NDH. Domaćih otpora planiranoj politici i njenom realizovanju, nije bilo. Sprovodenju ovog plana, ustaše su prišle organizovano i synchronizovano. U aprilu i maju doneli su niz uredaba protiv Srba: o oduzimanju zemlje solunskim dobrovoljcima, o zabrani upotrebe cirilice, o „rasnoj pripadnosti i čuvanju čistote arijevske krvi” hrvatskog naroda, o zabrani rada srpskih društava, ustanova i škola, o obavezi Srba da nose plavu traku, o promeni imena Srbin u „grko-istočnjak” itd.⁷ Nije bilo grada ni sela u kome je bilo Srba, a da u njima Srbi nisu bili povrgnuti specijalnim merama. Ubijanja, paljevine, pljačke i svakovrsni progoni zaredali su tokom maja i juna 1941. godine u predelima naseđenim Srbima u NDH. Ustaše su organizovale i masovna stratišta srpskog življa, a samo u logoru Jasenovac⁸ ubili su oko 600.000 ljudi. Jugoslovenska istoriografija je detaljno opisala genocid nad Srbima i obelodanila ogromnu faktografiju⁹ o ovome, ali još nije odgovorila na pitanje: kako je uopšte moglo doći do genocida. Odgovor na pitanje koje se i danas postavlja, pitanje o uzroku tolike mržnje i nezapamćenog ubijanja na jugoslovenskom tlu, nije bio jasan ni savremenicima. Široki, seljački slojevi srpskog naroda, politički nedovoljno obavešteni, pre rata nisu ni znali za ustaše i njihove ciljeve, a obavešteniji ljudi nisu verovali da može doći do ubijanja s ciljem istrebljenja. Ovakva politička neobaveštenost i naivnost, olakšala je ustašama ostvarenje njihovog plana, ali samo do određenog trenutka.

Progoni i ubijanja Srba pojačali su se baš na dan napada Nemačke na Sovjetski Savez — 22. juna. Deportovanje Srba u Srbiju vršilo se intenzivno, tako da je do 16. juna proterano oko 85.000 lica. Ovojika masa izbeglica stvorila je socijalne teškoće nemačkom okupatoru u Srbiji, te je, na njegovu intervenciju, proterivanje obustavljeno.¹⁰

Brzinu i efikasnost u deportovanju i istrebljenju Srba, pokazao je i mađarski okupator u Baranji i Bačkoj: od 11. do 15. aprila, ubijeno je preko 3.500 ljudi, a do 25. aprila je proterano oko 11.000 Srba koloniziranih posle prvog svetskog rata. Mađarski šovinizam je naročito bio usmeren na Srbe koloniste; 25. aprila je obnarodovana uredba o iseljavanju svih Srba, Jevreja i Crnogoraca koji su se doselili u Vojvodinu posle 31. oktobra 1918. godine.¹¹

Na Kosovu i Metohiji, srpsko stanovništvo je doživljavalo sudbinu svojih sunarodnika u NDH, Bačkoj i Baranji. Razlika je bila samo u neprijatelju. Na Kosovu su se udružili italijanski okupator i albanski nacionalisti. Metode su bile iste: paljenje kuća, pljačke, ubistva. Zla kob

⁷ P. Morača, n. d., str. 45. — O ustašama postoje dva obimna dela: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945*, Zagreb, 1977. i Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.

⁸ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945: Dokumenta*, knj. 1—2, Beograd, 1986.

⁹ Viktor Novak, *Magnus crimen*, Beograd, 1948.

¹⁰ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945. godine*, Beograd, 1981, str. 148—160. — P. Morača, n. d., str. 47.

¹¹ P. Morača, n. d., str. 66.

mogla se izbeći samo begom u Srbiju ili Crnu Goru. Koloni srpskih izbeglica s Kosova pridruživala se kolona srpskih begunaca iz Makedonije koji su se sklanjali pred bugarskim okupatorom.

Narod u Srbiji je sa zgrajanju slušao stravične priče izbeglica iz: Bosne, Hercegovine, Banije, Like, Korduna, Slavonije, Bačke, Baranje, Kosova, Metohije i Makedonije. A kada su Drinom i Savom počeli da plutaju srpski leševi, nije bilo nikakve sumnje da su se protiv Srba ujedinili svi neprijatelji. Nada i spas ležali su jedino u sopstvenoj snazi i — Rusiji.

Srpski narod u Srbiji, Nemci su doživljavali kao najjače narodno telo na Balkanu. Iskustvo iz prvog svetskog rata je opominjalo da se radi o buntovnom podaniku koji bi mogao da se odluci i na ustank. Stoga je nemački okupator preuzeo niz preventivnih mera; sredinom maja je objavio da će za jednog ubijenog Nemca streljati 100 Srba, a 22. maja obnarodovana je naredba po kojoj se svi vojni obveznici, Srbi i Slovenci, smatraju nemačkim ratnim zarobljenicima. Nemačkoj okupacionoj upravi u Srbiji bila je potrebna mirna Srbija, da bi se moglo nesmetano koristiti: njeno rudno bogatstvo (obojeni metali) hrana i ljudska radna snaga (u julu je iz Srbije upućeno u Nemačku 11.000 radnika). U tom cilju je nemački okupator, zajedno sa komesarском vladom Milana Aćimovića, a kasnije i kvislinskog vladom generala Milana Nedića, nastoјao da normalizuje život u svakom pogledu.¹²

Položaj slovenačkog naroda, po uspostavljanju okupacionih vlasti, bio je istovetan položaju srpskog naroda. I jednom i drugom narodu pretio je — nestanak. Slovenački narod bio je izdelen, kao i srpski, i okupiran od strane tri neprijatelja (Nemačka, Italija, Mađarska), a svi su planirali da osvojene slovenačke zemlje potpuno integrišu u svoje države. Put do toga vodio je preko denacionalizacije Slovenaca. Nemački okupator se nadao da će germanizacijom i iseljavanjem postići cilj. Kriterijum na osnovu koga je određivano koji će Slovenci biti proterani a koji će ostati, bio je odanost Rajhu, što se proveravalo detaljnim ispitivanjem i rasnim ocenjivanjem.

Prema nemačkim predviđanjima, trebalo je iseliti od 260.000 do 280.000 Slovenaca. Problem je bio — kuda, tim pre što Italija i Bugarska nisu hteli da ih prihvate. Problem je prividno rešen tako, što je isplanirano da se u Hrvatsku nasele: do 5. jula sveštenici, do 30. avgusta 25.000 i do 31. oktobra još 145.000 Slovenaca. U Srbiju je iseljeno 7.187 Slovenaca. Krajem avgusta 1941. godine, iseljavanje je obustavljeno, tj. rešeno je da se ostavi za kraj rata. Druga mera sračunata na to da uništi slovenački nacionalni identitet, bila je germanizacija. Na udaru su bila sva slovenačka društva, časopisi, novine i knjige. Rečju, sve što je bilo na slovenačkom jeziku, spaljivano je. Oko 2,200.000 slovenačkih knjiga pretvoreno je u pepeo, a slovenački nazivi naselja, ulica, trgova i dr, izbrisani su. Slovenački učitelji i slovenački jezik isterani su iz škola, a na celokupno stanovništvo vršen je pritisak da što pre nauči nemački jezik.

¹² Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji I-II*, Beograd, 1979.

Mađarski okupator je u Prekomurju, uz podršku dela mađarske nacionalne manjine, takođe pristupio odnarođavanju Slovenaca. Denacionalizacija Slovenaca bila je cilj i italijanskog okupatora, ali je on nastojao da do njegovog ostvarenja dođe drugim putem. Za razliku od nemačkih i mađarskih okupacionih vlasti, italijanske nisu brutalno nasrnule na slovenačku naciju, njena osećanja i vrednosti. Naprotiv, proklamovale su spremnost da Slovincima osiguraju kulturnu autonomiju, a onda su i u praksi pokazale da to nisu prazne reči, ne zatvorivši slovenačke kulturne ustanove, škole, redakcije listova, časopisa i dr. Na sve načine se nastojalo da se život normalizuje i Italijani su u tome podršku našli i u delu slovenačke buržoazije i u visokom katoličkom sveštenstvu.¹³

Položaj u kome se našao hrvatski narod po okončanju aprilskog rata, bio je bitno drugačiji od položaja srpskog i slovenačkog naroda. Hrvatskom narodu u NDH nisu pretili denacionalizacija i iseljavanje. Nad njim nisu vršeni ni teror ni genocid, a slom Kraljevine Jugoslavije, uglavnom nije doživeo kao nacionalnu katastrofu. Proglašenje NDH je za široke slojeve došlo nenadano,¹⁴ ali je proteklo mirno. Oduševljenje je bilo zahvatilo nacionaliste, ustaše i njihove simpatizere, koji su proglašenje videli kao ostvarenje vekovnog cilja. U tom smislu bila je usmerena sva propaganda nove države. Izvestan broj hrvatskih antifašista i komunista za tili čas se našao u hapsanama, neki su likvidirani, deo se povukao u ilegalu, tako da otočora, pa čak ni pasivne rezistencije, novoj državi nije bilo. Lider HSS V. Maček pozvao je članstvo na lojalnost novoj vlasti, koja je punu podršku dobila i od vrha katoličke crkve u Hrvatskoj. Organ zagrebačke nadbiskupije *Katolički list* pozdravio je „podizanje i obnavljanje državne nezavisnosti“ hrvatskog naroda, a nadbiskup Alojzije Stepinac je pozvao sveštenstvo „na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH“.¹⁵ Tako su dva najmoćnija i najuticajnija politička činioца u Hrvatskoj upućivala hrvatski narod kako da se drži u novostvorenoj situaciji. Sve to je bitno uticalo na početak i tok ustanka hrvatskog naroda.¹⁶

Muslimanski narod u Bosni i Hercegovini se, po aprilskom ratu, u celini našao u sastavu NDH. Njegova egzistencija ničim nije bila ugrožena. Štaviše, vođstvo NDH i ustaše su se udvarali muslimanskom narodu proglašavajući ga za „cvijet hrvatskog naroda“ i ističući njegovo hrvatsko poreklo. U ovome je ustašama naruku išlo vođstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO — politička partija bosanskih Mus-

¹³ P. Morača, n. d., str. 35. — B. Petranović, *Revolucija*, str. 39. — Detaljniju studiju o položaju slovenačkog naroda pod Nemačkom, napisao je Tone Ferenc (*Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, Maribor, 1968).

¹⁴ „Faktička uloga ustaštva posle aprila 1941. kada je ono neposredno upotrebljeno kao sredstvo okupatorske fašističke politike, naročito u paranoičnom zločinstvu nad Srbima, došla je, po svemu sudeći, kao nešto neočekivano i za najproničljivije hrvatske marksiste“. — Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*, Beograd, 1985, str. 210.

¹⁵ P. Morača, n. d., str. 43.

¹⁶ O „političkoj inertnosti hrvatskog seljaka“ u 1941. godini zanimljiva započetja izneo je J. Pleterski (n. d., str. 404—405).

limana) koje je, zajedno sa delom svoga članstva, sasvim prihvatiло NDH, zadobijajući tako funkcije u civilnoj vlasti i vojsci (domobranstvo — regularna vojska NDH). Ostatak članstva držao se lojalno i pasivno, kao i većina imućnog muslimanskog sveta i inteligencije. Ogranak deo muslimanske gradske i seoske sirotinje, lumpenproleteri i razni deklasirani elementi, spremno su prihvatali ustaški nož i postali najokoreliji koljači i ratni zločinci. Ustaše su na razne načine huškale Muslimane na Srbe, a svakako najdelotvornije, bilo je obećavanje imovine ubijenih Srba ubicama.¹⁷

Dugogodišnja borba makedonskog naroda za očuvanje svog nacionalnog identiteta, nije prestala ni posle jugoslovenske aprilske katastrofe. Veći deo Makedonije okupirala je Bugarska, a manji, na zapadu, Italija. Bugarska je svoju okupaciju proglašila oslobođenjem i ujedinjenjem Makedonije sa maticom-zemljom. Time su bile najavljenе asimilacija i bugarizacija Makedonaca, što će postati jedini cilj bugarskog okupatora. Uz raspirivanje antisrpske mržnje preduzet je i niz denacionalizatorskih mera. Prva je bila objava u kojoj je izneta tvrdnja da su Makedonci državljanji Bugarske, pošto su Bugari. Zatim je sledilo uvođenje bugarskog jezika u škole, administraciju i štampu. U škole je uveden bugarski nastavni program, sve knjige na srpskočehotvatskom jeziku su povučene, a pristupilo se i otvaranju različitih društava. U bugarizaciji Makedonaca, vidnu ulogu je igrala Bugarska pravoslavna crkva. I kao što je izmenjen učiteljski i nastavni kadar po školama, tako je došlo i do smene sveštenstva.

U zapadnoj Makedoniji, koja je bila pod italijanskom okupacijom, stanje se pogoršalo posle jula 1941. godine, kada je ova oblast uključena u sastav „Velike Albanije“. To je omogućilo albanskim nacionalistima da i oni krenu putem denacionalizacije i progona Makedonaca, u čemu su se koristili i ekonomskim merama.¹⁸

Slom Kraljevine Jugoslavije je ogroman deo naroda u Crnoj Gori doživeo kao nacionalnu tragediju. Italijanski okupator se prilikom preuzimanja vlasti poslužio separatistima, pripadnicima Federalističke stranke. Sve je vođeno pod parolom obnove i oslobođenja Crne Gore, na šta je narod odgovorio pasivnom rezistencijom. U nacionalnom i biološkom smislu, crnogorski narod nije bio ugrožen. Okupator je na neki način bio čak veoma tolerantan (organizovao je i snabdevanje hranom), ali je njegov krajnji cilj bio da Crnu Goru integrise u sastav Italije. Okupator nije mogao nigde, pa ni u Crnoj Gori, da sasvim uguši politički život i okupljanje ljudi. U Crnoj Gori, su se po okupaciji, ispoljile tri političke grupe: 1. komunisti i njihovi simpatizeri (većina omladine, najborbeniji deo naroda); 2. buržoaske snage (pristalice obnove Kraljevine Jugoslavije); 3. separatisti (pobornici saradnje sa italijanskim okupatorom).¹⁹ U daljem razvoju događaja, prve dve grupe igraće dominantnu ulogu u

¹⁷ P. Morača, n. d., str. 53—54. — Branko Kovačević, Savo Skoko, *Junska ustanak u Hercegovini 1941, Istorija radničkog pokreta: Zbornik radova 1*, Beograd, 1965.

¹⁸ P. Morača, n. d., str. 74—77.

¹⁹ Батрић Јовановић, *Тринаестојуљски устанак*. Београд 1984, стр. 54.

crnogorskom društvu, tim pre što su bili delovi opštajugoslovenskih činilaca.

Na položaj pojedinih naroda Jugoslavije pod okupacijom uticalo je i držanje tri najbrojnije nacionalne manjine: šiptarske, nemačke i mađarske. Sve tri manjine su, u ogromnom procentu, dočekale okupatore prijateljski i stavile mu se na raspolaganje. Šiptarski nacionalisti su saradivali sa velikoalbanskim nacionalistima, italijanskim i nemačkim okupatorima i vršili pogrome nad srpskim, makedonskim i crnogorskim narodom. Nemačka manjina, perfektno organizovana kroz društva *Kulturbund*, sjajno je odigrala ulogu „pete kolone”,²⁰ a posle se, do kraja pokazala u pravom svetlu, terorišući i pokušavajući da germanizuje srpski i slovenački narod. I većina pripadnika mađarske manjine spremno je prihvatala ruku saradnje sa mađarskim okupatorom u svim jugoslovenskim oblastima.

Nasrtaj neprijatelja — okupatora na jugoslovenske narode, ma koliko bio brutalan, zločinački, perfidan i svirep, kao što smo pokušali da prikažemo, nije pogodao istom merom sve narode, a ni sve društvene slojeve. U političkom životu je, razumljivo, zavladaла pustoš. Do toga je došlo pod pritiskom okupatora i beznađa koje je sobom doneo, a s druge strane, obezglavljuvajućem političkih partija. I to je bilo delo okupatora i njegovih saradnika, jer ono viđenijih, političkih ljudi što nije emigriralo, bilo je pobijeno ili izolovano, tako da je običan svet u tom pogledu bio prepušten sopstvenom rasuđivanju. A ta rasuđivanja i strepnje za sopstveni život i opstanak svoje porodice, uvek su se završavala pitanjem, hoće li Hitler pobediti. Od sopstvenog odgovora na to pitanje zavisilo je dalje političko opredeljivanje i delanje pojedinaca. Uverenje da će Hitler pobediti zahvatilo je ljude raznih nacionalnosti, društvenog statusa, profesija i ugleda. Igrati na kartu Hitlera, bila je politička filozofija svih evropskih kvisljinga, pa i jugoslovenskih, od najsitnjeg opštinskog činovnika do predsednika vlade.

Kraljevska jugoslovenska vlada je, već prvog dana emigracije, na atinskom aerodromu, kroz usta svog predsednika D. Simovića, izjavila da nastavlja rat.²¹ U tom momentu, jedini saveznik bila joj je Velika Britanija, a potajno je računala na Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez. Ta izjava nije ostala bez odjeka kod određenih nacionalnih grupa i društvenih slojeva u zemlji. Stoga će kraljevska vlada i njeni saveznici postati nada u spas, ali i centar oko koga će se okupiti određene društvene snage (monarhisti, legitimisti, delovi sveštenstva, seljaštva i bogatijeg sloja), čiji je cilj bio obnova monarhije i doratnog društvenog poretku. Najdosledniji protagonisti ovog političkog mišljenja i njegov vojni izraz, bili su četnici. Nastanak četnika datira od maja 1941. godine, kada se na Ravnoj Gori (Srbija) okupila grupa oficira Jugoslovenske vojske koji su izbegli zarobljavanje. Inicijator okupljanja, a kasnije glavni organizator i vođ, bio je pukovnik Draža Mihailović. Njegov cilj je bio da se u uslovima okupacije, bez zamenjivanja boja protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, a u strahu i od neprijateljske odmazde nad

²⁰ V. Terzić, n. d., str. 499—512.

²¹ V. Terzić, n. d., str. 465. — Jovan Marjanović, D. Mihailović, str. 104.

narodom, oformi vojska koja će se aktivirati u momentu kolapsa sila Osovine. Tada bi ta vojska dejstvovala sa saveznicima, dotukla neprijatelja i kralju omogućila povratak u otadžbinu. Vrbovanje povratnika, stvaranje sopstvene vojne organizacije i obaveštajne mreže, četnici su objašnjavali time, dases v e radi u ime kralja i otadžbine.²²

Pored dve opisane alternative političkog ponašanja i delovanja, koje nisu bile nikakav jugoslovenski specifikum, već su postojale u svim okupiranim zemljama, u Jugoslaviji se, prvenstveno u srpskom, slovenačkom i crnogorskom narodu, pojavila i treća mogućnost — *otpor*. Pitanje je bilo da li će taj egzistencijalni i spontani otpor, koji se maja—juna 1941. godine već pojavio u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini, biti moguće organizovati, vojno i politički, i konstruktivno usmeriti, da ne bi ostao na nivou seljačkih buna, kojima je ovo podneblje u prošlosti obilovalo. To znači da je valjalo izraditi politički program i formulisati ratni cilj, koji bi u sebi morali da sadrže, pored nacionalno-oslobodilačke, i socijalnu dimenziju. Rastući narodni otpor postajao je sam po sebi bitan činilac u jugoslovenskoj stvarnosti 1941. godine. Nametalo se pitanje ko će uspeti da iskoristi taj potencijal. Na političkoj pozornici i dalje je bila kraljevska jugoslovenska vlada kojoj će pojava četnika izvanredno pomoći. Vlada će četnike prihvatići, proglašiti ih za vojsku u otadžbini i učiniti sve da ih iskoristi kao polugu u upravljanju nacionalnim pokretom. No s druge strane, kao takmac vlasti, pojavila se Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), čije je samo ime već dovoljno govorilo o njenom političkom biću.

Uticaj KPJ u jugoslovenskom društvu, bio je u godinama pred drugi svetski rat u stalnom usponu. To je bila posledica agilnog, političkog i organizacionog rada novog, podmlađenog rukovodstva s Josipom Brozom Titom na čelu. Za razliku od ostalih jugoslovenskih političkih partija, KPJ nije bila obezglavlјena. Istina, deo članstva je stradao u teroru, naročito u Hrvatskoj, a deo je morao da napusti svoja mesta stalnog boravka i političkog rada. Ipak, to nije toliko štetno delovalo, jer se broj članova KPJ i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) stalno povećavao. Organizaciona struktura bila je sledeća: Na čelu je bio Centralni komitet (CK) koji je bio neposredno povezan sa centralnim komitetima KP Hrvatske i KP Slovenije, te pokrajinskim komitetima za Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i Vojvodinu i Oblasnim komitetom za Kosovo i Metohiju. Partijskim radom u Dalmaciji rukovodio je Pokrajinski komitet koji je bio direktno povezan sa CK KP Hrvatske. U severnoj Sloveniji i Mariboru takođe je delovao Pokrajinski komitet vezan za CK KP Slovenije, a u Bosni i Hercegovini su radili Oblasni komitet za Hercegovinu u Mostaru, za istočnu Bosnu u Tuzli. Oblasni komitet za Bosansku krajinu u Banja Luci i Komitet za sarajevski okrug. Niže partijske instance bile su okružni, sreski i mesni komiteti. U sastav okruga ulazila su 3—4 sreza. Prema nepotpunim podacima, broj članova KPJ u pojedinim delovima Jugoslavije, posle aprila

²² O nastanku četnika vidi: J. Marjanović, D. Mihailović, str. 57—74. — Jozo Tomasevich, n. d., str. 155—176.

skog rata, bio je sledeći: u Srbiji oko 2.500, Hrvatskoj oko 2.900, Sloveniji oko 1.200, Bosni i Hercegovini oko 830, Crnoj Gori oko 1.800, Makedoniji oko 300, na Kosovu i Metohiji oko 270 i u vojvodini oko 1.200.²³

Organizaciona struktura SKOJ-a bila je istovetna sa partijskom, a članova je, pred ustanak, bilo oko 40.000.

Komunikacija KPJ sa narodom i njen glas u javnosti pojačali su se posle 27. marta, a posebno posle aprilskog rata, kada je ona praktično izašla iz 20-godišnje ilegalnosti. Aktivistički CK KPJ obavezivao je celokupno članstvo (i skojevce) na neposredan politički, agitaciono-propagandni rad u svojim sredinama. Direktive i instrukcije su prenošene kuririma, a partijski listovi na različite načine. Oni su obilovali instruktivnim člancima, a u njima su objavljivani i partijski dokumenti. Proglasi CK KPJ upućivani su ne samo članstvu, nego i celom narodu. U svom obraćanju narodu, CK KPJ je izlagao svoja stanovišta o međunarodnoj situaciji i položaju u koji su zapali narodi Jugoslavije, istovremeno utvrđujući dužnosti i zadatke komunista. U prvomajskom proglašu, za rat se optužuju imperialisti iz oba tabora, „koji pod cijenu milijunske života radnog naroda hoće da održe svoju pljačkašku vladavinu, hoće da spasu od propasti dotrajali kapitalistički sistem”. Ova ocena, čije je pravo ishodište Kominterna, natopljena je jakim ideološkim bojama i oslanja se na stav da „u svijetu socijalizma, vlada mir i blagostanje. Dvesta milijunska bratska zajednica naroda velikog Sovjetskog Saveza korača pobjedinosno vedra i vesela lica džinovskim koracima iz socijalizma ka komunizmu, korača u društvo kome već mnogo stoljeća teži napačeno čovječanstvo”.²⁴

Inače u svim dokumentima KPJ iz ovog doba Sovjetski Savez je laskavo ocenjen, a o Staljinu se govori kao o mudrom i genijalnom vođi. Iz ovoga nije teško naslutiti, da do ulepšavanja SSSR-a nije došlo radi njega samog, nego se na taj način ukazivalo na cilj za koji se valjalo boriti. Dok je SSSR prikazivan samo u najlepšim bojama, dotle su na račun Kraljevine Jugoslavije bile upućivane samo reči žestoke kritike i osude. Obraćajući se narodima Jugoslavije, a konstatujući da ih je „zadesila užasna nesreća”, dalje se kaže, da su postali „žrtvom mnogogodišnje zločinačke politike vlastodržaca u Beogradu, koji su vodili brigu, dok su bili na vlasti, samo o svojim kapitalističkim interesima”.²⁵ Žestoka kritika Kraljevine Jugoslavije (oglašavane krivom za državnu i nacionalnu katastrofu) biće sve do kraja rata konstanta partijsko-političkog i propagandnog rada, s krajnjim ciljem da se kraljevska jugoslovenska vlada do kraja kompromituje i na taj način, docnije lako i odbací. Sledeća konstanta partijske politike, uočljiva već od kraja aprila 1941. godine, bila je pozivanje na bratstvo i jedinstvo, a protiv raspirivanja nacionalne mržnje. Stoga je narod pozivan na okupljanje, pošto su „opstanak i [...] nacionalne tekovine ugroženi od [...] vjekovnih neprijatelja”. Posle svega logičan rezultat bio je: „Ne klonite duhom, us-

²³ P. Morača, n. d., str. 144—146.

²⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 7, Beograd, 1979, str. 4. (Dalje: Ti-to, *Djela*).

²⁵ Isto, str. 5.

trajte u borbi u koju vas poziva i koju vodi avangarda radničke klase — Komunistička partija Jugoslavije".²⁶

CK KPJ nije ostao samo na proglašima i nekim opštim, nedefinišanim pozivima na borbu, nego je pomno analizirao političku situaciju u zemlji i svetu, kao i raspoloženja sopstvenog naroda, te je ukazivao članstvu na konkretnе zadatke i strateški cilj. Po proceni CK KPJ na „sazrijevanje revolucionarne energije masa” tj. na razgaranje narodnog otpora, uticaće sledeći činioci: „a) surovi okupatorski režim i pljačkanje naroda; b) još svirepije nacionalno ugnjetavanje i mržnja masa prema onima koji su to prouzrokovali; c) izdajstvo bivših vladajućih krugova buržoazije; d) slaganstvo i malodušnost domaće buržoazije; e) razgolićenost zločinačke nacionalne i socijalne politike prošlih režima; f) teški tereti nametnuti narodu od osvajača; g) bezobzirno izrabljivanje radnih masa od okupatora i kapitalista”.²⁷ Istovremeno s navedenim, rečeno je, delovaće i „postojanje velike zemlje socijalizma i njen ogroman napredak”. Posle ovoga jasno su precizirani zadaci komunista u njihovim nacionalnim sredinama. Tako, konstatovano je, zadatak komunista Srbije je „da se stave na čelo nacionalnooslobodilačke borbe srpskog naroda” (podvukao — N.B.P.); zadatak hrvatskih komunista, da organizuju i vode najodlučniju borbu protiv raspirivanja nacionalne mržnje, te da ujedinjuju narode (Srbe, Hrvate i Slovence) u borbi protiv okupatora i usurpatora; slovenačkih komunista, da okupljaju slovenački narod u borbu protiv okupatora; komunista Makedonije da takođe „okupljaju narodne mase u borbi protiv nasilnog pripajanja i dijeljenja Makedonije, a za slobodno nacionalno opredeljenje makedonskog naroda i za njegovu nacionalnu nezavisnost i slobodu”. Duhu iznetog, odgovarali su i zadaci komunista u Bosni, Dalmaciji i Vojvodini. Kao što vidimo, iz rečenog jasno proizlazi da je zadatak komunista bio da se stave na čelo oslobodilačke borbe svoga naroda, tj. da njome rukovode. Istovremeno, bilo je kazano da će narodi Jugoslavije, pod vođstvom KPJ, „izvojevati sebi slobodu, nezavisnost i bolju budućnost, jer je to životna zadaća i cilj avangarde proletarijata, Komunističke partije Jugoslavije”.²⁸ „Bolja budućnost” je mogla doći samo posle socijalnih promena, a pošto je do njih trebalo da dođe pod rukovodstvom komunista, onda je jasan bio i socijalni cilj kome se težilo.

Shodno navedenom, CK KPJ i članstvo Partije vršili su konkretnе pripreme za oružanu borbu. U prvom redu, organizovani su vojni komiteti pri nacionalnim i pokrajinskim rukovodstvima. Njihov zadatak je bio da organizuju prikupljanje oružja i kurseve prve pomoći, zatim da stupaju u vezu sa bivšim oficirima Jugoslovenske vojske, da organizuju obuku rukovanja oružjem i formiraju borbene grupe. Još u toku apriliškog rata, komunisti su revnosno sakupljali oružje, a to isto savetovali su i svojim simpatizerima i narodu. Prema nepotpunim podacima koje je teško proveriti, uspesi u prikupljanju oružja bili su različiti u pojedinih oblastima. Tako, na primer, u Crnoj Gori je prikupljeno oko 12.000

²⁶ Isto, str. 6.

²⁷ Isto, str. 39—40. — *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije*.

²⁸ Isto, str. 34—35.

pušaka, 30 mitraljeza, 135 puškomitraljeza i dr. U Dalmaciji su sačuvane 2.103 puške, 118 puškomitraljeza, oko 2.000 ručnih bombi; u Lici, nekih 900 pušaka, u Gorskem kotaru i Primorju oko 450 pušaka i 20 mitraljeza, u Vojvodini oko 700 pušaka i 30 mitraljeza, u Srbiji (postoje podaci samo za neke regije) oko 400 pušaka, u istočnoj Bosni oko 1.000 pušaka, u Hercegovini otprilike 1.200 pušaka, u Bosanskoj krajini oko 400 pušaka, nekoliko puškomitraljeza i nešto ručnih bombi, u Sloveniji oko 500 pušaka, na Kosovu i u Metohiji oko 400 pušaka, 3 puškomitraljeza i dr. Vid oružanih priprema, kao što smo naveli, bio je formiranje borbenih grupa (desetina) i njihova obuka. Tako, opet prema nepotpunim podacima, u Crnoj Gori je bilo organizovano 285 grupa sa oko 2.600 ljudi, u Vojvodini otprilike 500 desetina i 200 diverzantskih i udarnih grupa sa oko 7.000 ljudi, u Beogradu su desetine bile povezane u čete i bataljone, u Šapcu je bilo 10 desetina, u Smederevu 3, Kragujevcu oko 20 desetina, u Vranju nekih 7 desetina, a u Ljubljani oko 100 desetina. Za druge oblasti i gradove nema podataka o obrazovanju udarnih grupa (desetina), mada ih je verovatno bilo.²⁹

Kada je reč o KPJ i njenim organizacionim pripremama za oružanu borbu, neophodno je istaći da je ona imala radio-vezu sa Kominternom, budući da je bila njena sekcija. Radio-vezu je održavao Josip Kopinić, Titov intiman drug, koji je februara 1940. godine upućen od strane Kominterne u Jugoslaviju, radi obavljanja „specijalnih zadataka“. Za svoje sedište Kopinić je odabrao Zagreb, odakle je, sve do 1944. slao svoje izveštaje centru u Moskvi. Od januara 1941. godine, Tito je koristio Kopinićevu vezu.³⁰ Izvesnu obaveštajnu vezu Tito je lično uspostavio sa nekim iz sovjetskog poslanstva u Beogradu, jer u telegramu Kopiniću (prva polovina juna 1941) stoji da je osoblje sovjetskog poslanstva moralno otići iz Beograda, jer su im stalno sjedili na vratu Nijemci“. Dalje, Tito kaže da je „sa njima udesio mnoge stvari“ i da čeka rezultat.³¹

U letu 1940. godine, Mustafa Golubić je u Beogradu organizovao obaveštajni punkt IV odeljenja Crvene armije.³² Koliko je KPJ koristila ovu vezu nije poznato, kao ni to, šta je bilo sa Golubićevim saradnicima po njegovom hapšenju i smrti.

Treći (ili jedan od tri, pored Kopinića i Golubića) sovjetski obaveštajac bio je Miša Brašić, novinar lista *Bpeme* i dopisnik *United Press-a* iz Beograda. Brašić je održavao veoma prisne veze sa nekim službenicima sovjetskog poslanstva u Beogradu, od njihovog dolaska, jula 1940. godine. Početkom juna 1941, pred odlazak iz Beograda, sovjetski vojni ataše, ili neko iz njegove okoline, zavrbovao je Brašića za obaveštajni rad, ostavio mu radio-stanicu, šifru i obučio ga za rad. Brašić je radio-stanicu smestio u selo Dučalovići kod Čačka, a u tome mu je pomogao Rat-

²⁹ P. Morača, n. d., str. 121—125.

³⁰ Milovan Bošić, *Partizanski pokret u Srbiji 1941. godine i emisije radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“*, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Naučni skup posvećen 30-godišnjici ustanka, održan na Zlatiboru 25—26. septembra 1971, Beograd, 1972, str. 167.

³¹ Tito, *Djela*, tom 7, str. 41.

³² J. Marjanović, D. Mihailović, str. 42.

ko Mitrović, politički komesar Čačanskog partizanskog odreda. Usled okupatorske ofanzive i opasnosti od otkrivanja radio-stanice, R. Mitrović je istu radio-stanicu prebacio u Užice, pa ju je otada koristio Vrhovni štab NOPOJ-a.

U red pripremnih radnji za oružanu borbu, koje su obavili jugoslovenski komunisti, ubrajano je i sklapanje sporazuma sa organizacijama i ljudima koji su imali drugačije političke programe. Prvi, a svakako i najdelotvorniji, bio je sporazum koji su postigli slovenački komunisti sa slovenačkim hrišćanskim socijalistima, demokratskim krilom organizacije *Soko* i grupom kulturnih radnika. Njihovi predstavnici su u Ljubljani, 27. aprila 1941. godine, obrazovali Protiimperijalističku frontu, čiji je program bio sledeći: boriti se za oslobođenje, nezavisnost i ujedinjenje slovenačkog naroda, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije i svih balkanskih naroda, kao i za nacionalno samoopredeljenje, a protiv pljačke, terora i denacionalizacije.³³ Krajem juna, Protiimperijalistička fronta promenila je ime i postala Osvobodilna fronta. Rukovodeću ulogu u njoj imali su komunisti.

Napad Nemačke na Sovjetski Savez (22. jun 1941), silovito je odjeknuo kod svih jugoslovenskih naroda, različitih socijalnih slojeva, ljudi oprečnih političkih ubedenja i jugoslovenskih političkih subjekata. Opšta, a saglasna ocena, bila je da se na sovjetsko-nemačkom frontu odlučuje o pobedi u ratu, a od nje će zavisiti i njihove sudsbine. To je bio dovoljan razlog da svi preispitaju svoje moguće angažovanje na strani „svog“ povednika. Kraljevska jugoslovenska vlada je preduzela korake, da sa Sovjetskom Rusijom normalizuje i poboljša odnose, s ciljem da i sa te strane osigura potporu svom povratku u Jugoslaviju.

Pavelić i njegova vlada su pristupili vrbovanju dobrovoljaca za rat protiv Sovjetskog Saveza, da bi stekli što bolji položaj kod Hitlera. Sva jugoslovenska profašistička, kvislinska stampa, jednoglasno je ponavljala da je došao kraj boljševizmu.

Egzistencijalno ugroženi srpski narod je sa oduševljenjem primio vest o ulasku SSSR-a u rat. Na istorijsku pozornicu opet je stupila davanašnja svest Srba iz koje nije bila isčilila ljubav prema pravoslavnoj, slovenskoj Rusiji, istorijskom prijatelju srpskog naroda, od koje se očekivalo da će i u ovom ratu, budući da je nepobediva, poraziti Nemačku i time omogućiti spas srpskog naroda. Ista ili slična osećanja zahvatila su i ostale narode Jugoslavije, a posebno narod u Crnoj Gori. Činjenica o nemačko-ruskom ratu, podizala je životni i borbeni moral i stvarala izvanredno raspoloženje za ustank. Bitna komponenta ovog raspoloženja ogledala se i u uverenju o kratkotrajnosti rata, a ono je najizraženije bilo kod jugoslovenskih komunista. Bez obzira na poreklo ovog uverenja (nekritičko doživljavanje SSSR-a), ono je znatno uticalo na događaje u Jugoslaviji 1941. godine.

Čuvši za nemački napad na SSSR, Tito je smesta reagovao; sazvao je članove Politbiroa i CK KPJ na većanje. Prisutni su bili: Aleksandar

³³ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd, 1978, str. 161—168. — P. Morača, n. d., str. 115.

Ranković, Milovan Đilas, Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, Sreten Žujović i Svetozar Vukmanović Tempo. Zapisnik sa sastanka nije sačuvan, ali njegov duh i zaključci su svakako sadržani u proglašu koji je Tito napisao istog dana.

Proglaš je skoncentrisan na dve teze: prva je, žestoka osuda nemackog napada na Sovjetski Savez, a druga, poziv na borbu. Nemački napadači su okvalifikovani kao „fašistički banditi”, „profesionalni zločinci” koje vodi „ludak Hitler”, njihov napad na SSSR označen je kao „nečuveni zločin”, kao napad na „cvatući sovjetski vrt”. Odmah zatim sledile su optimističke konstatacije o tome kako su se fašistički zločinci „ijuto prevarili”, jer protiv sebe imaju „200-milionske složne narode velikog Sovjetskog Saveza, okupljene oko herojske partije boljševika, okupljene oko svog velikog i mudrog vođe druga Staljina”. Crvena armija je ocenjena kao nepobediva sila koja stoji kao „granitna stijena na odbrani socijalističke otadžbine”.

Proglaš se obraća: Radnicima, seljacima i građanima. Radnicima i radnicama Jugoslavije! Omladini Jugoslavije! Hrvatskom narodu, Srbinima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i svima ostalim porobljenim narodima Jugoslavije! Komunistima Jugoslavije! Ovakav izbor i redosled obraćanja nije slučajan. On odaje autorovu procenu da se svakom valja posebno obratiti uvažavajući pri tom posebnost situacija u kojima su se našli naši narodi, odnosno određeni društveni slojevi. Poziv na borbu je bio isti za sve, ali su motivi, zbog kojih bi trebalo da se krene u borbu bili razvrstani, tj. formulisani na osnovu položaja u kome su se nalazili pojedini narodi, odnosno društvene grupe. Radnici Jugoslavije podsećani su da se krv herojskog sovjetskog naroda ne proliva samo radi odbrane zemlje socijalizma, nego i radi konačnog socijalnog i nacionalnog oslobođenja čitavog radnog čovječanstva. Omladina Jugoslavije upozorava se da mlada generacija Sovjetskog Saveza bije težak i krvav boj protiv zajedničkih krvnih neprijatelja, te da zato ni jugoslovenska mlada generacija ne može ostati po strani. Hrvatskom narodu ukazuje se na činjenicu da okupatorski sluga i izdajnik Pavelić, hoće da iskoristi hrvatski narod u borbi protiv Sovjetskog Saveza i oslobodilačkih snaga naših naroda, te da tu strašnu izdaju pokrije hrvatskim imenom, što on, hrvatski narod, ne bi smeо da dozvoli. Obraćanje Srbima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i svim ostalim problemima narodima Jugoslavije, počinje rečima: „Vi koji stenjete pod okupatorskom čizmom, svi vi koji ljubite slobodu i nezavisnost, koji nećete fašističkog ropstva, znajte da je kucnuo čas vašega skorog oslobođenja od fašističkih osvajača”. Posle ovog optimističkog uvoda, sledi poziv u borbu za slobodu, jer „borba Sovjetskog Saveza jeste i vaša borba, jer se on bori protiv vašeg neprijatelja, pod čijim vi jarmom stenjete”. Komunisti Jugoslavije pozivaju se da se organizuju i stanu „na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa” i povedu ih „u borbu protiv fašističkih tlačitelja”.³⁴ Tako su u proglašu našli svoje mesto i klasni i nacionalni motivi za borbu koja je poistovećivana sa ratom Sovjetskog Saveza.

³⁴ Tito, *Djela*, tom 7, str. 43—47.

Proglase u duhu ciđiranog centralnog proglaša objavila su i niža partijska rukovodstva. CK KPJ je obavestio Kominternu, a preko nje i sovjetsko partijsko i državno rukovodstvo, da je izdao proglaš povodom napada na SSSR i pozvao narod u borbu protiv okupatora, te da su date direktive za masovne sabotaže. Bilo je navedeno i to, da su organizovani partizanski odredi za uništavanje komunikacija, a da borbene grupe vođe vojnorevolucionarni komiteti pod rukovodstvom Partije.³⁵ Da li je ovaj telegram CK KPJ uputio po prijemu Kominterninog teleograma u kome se takođe govori o napadu na SSSR, nije nam poznato. Tek, u oba telegrama uočljiv je istovetan stav prema ratu. Kominterni saopštava da treba činiti sve da bi se poduprla pravedna borba sovjetskog naroda i da u tom cilju treba stvarati „jedinstveni nacionalni front i takođe jedinstveni internacionalni front borbe protiv fašističkih sila“. Na kraju se CK KPJ upozorava „da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoluciji“.³⁶ Kominternin, a time i stav sovjetske vlade je razumljiv, kad se ima u vidu situacija u kojoj je nastao. Sovjetska vlada je rat odmah nazvala otadžbinskim (neideološkim), te je povela politiku opštenacionalnog okupljanja, koja je, s jedne strane nudila maksimalne snage, a s druge strane uspostavljanje ratnog saveza sa kapitalističkim silama, Britanijom i SAD.

Posle 22. juna 1941. godine, događaji u Jugoslaviji su počeli brzo da se odvijaju. Tako je Politbiro CK KPJ 27. juna obrazovao Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. U stvari, Politbiro je postao i Štab, a Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ, komandant. Sledeća mera bila je: upućivanje rukovodećih ljudi u unutrašnjost, jer je bilo potrebno da oni pristupe formiranju odreda. Na sednici Politbiroa, 4. jula, doneta je odluka o pokretanju oružanih akcija, te o tome da se u Crnu Goru uputi Milovan Đilas, u BiH Svetozar Vukmanović Tempo, a da Tito, Ranković, Milutinović i Lola Ribar obrazuju štab u Beogradu. Posle ovoga CK KPJ se ponovo obratio narodima Jugoslavije, proglašom koji je datiran 12. jula. Kao i prethodni, i ovaj proglaš žestoko osuđuje zločinački napad Nemačke na Sovjetski Savez. Novo u proglašu jeste tvrdnja, da je u čitavom svetu „već stvoren jedinstveni front svih demokratskih progresivnih snaga u borbi protiv mraka, nasilja i ropstva — protiv fašizma“, što će svakako biti posledica Kominterninog teleograma od 22. juna. Proglaš se završava odlučnim pozivom u boj.³⁷

U momentu rasturanja ovog proglaša, polovinom jula 1941. godine, u Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori je već bilo oformljeno nekoliko partizanskih odreda koji su iza sebe imali i prve borbe.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju revnosno je prenosio direktive o pokretanju oružane borbe nižim partijskim instancama, koje su stupale njenom neposrednom organizovanju. U prvoj nedelji jula formirani su: Valjevski partizanski odred, Posavsko-kosmajski, Prvi i Drugi šumadijski odred. Do kraja avgusta obrazovan je 21 partizanski od-

³⁵ Isto, str. 48.

³⁶ P. Morača, n. d., str. 156.

³⁷ Tito, *Djela*, tom 7, str. 51—54.

red. Odred je sačinjavalo nekoliko desetina boraca, skromno naoružanih. Njihova bitna karakteristika bila je, da su većinom bili sastavljeni od pripadnika KPJ i SKOJ-a. Komandanti i politički komesarji odreda bili su dojučerašnji članovi okružnih i sreskih komiteta. Među komandantima je bilo i učesnika španskog građanskog rata (Koča Popović, Miljan Blagojević, Danilo Lekić, Stevan Čolović, Ratko Pavlović, Žikica Jovanović, Đorđe Jovanović) i oficira i podoficira bivše Jugoslovenske vojske. Sredinom jula formiran je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Srbije, koji su sačinjavali: Sreten Žujović, Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Nikola Grulović i Rodoljub Čolaković. Formiranje partizanskih odreda u istočnoj i južnoj Srbiji, išlo je sporijim tempom.

Prve akcije izvedene su na žandarmerijske stanice i opštinske uprave. Krajem avgusta i početkom septembra, istovremeno s jačanjem odreda, preduzeti su napadi na manje gradove. Svakako najuspešniji, bio je napad na Krupanj izveden 3. septembra. Tom prilikom su zarobljena 124 nemačka vojnika, a zaplenjeno je 70 pušaka, 20 mitraljeza, 300.000 metaka itd. Razmah ustaničkih borbi u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju bio je toliki, da je paralisoao kvislinšku vlast, čime je stvoren uslov za nastanak slobodne teritorije. U drugoj polovini septembra, oslobođeni su: Arilje, Čajetina, Užice, Požega, Cačak, Gornji Milanovac i dr. Svaki uspeh pojedinog partizanskog odreda, uticao je na priliv novih snaga, tako da se broj boraca neprestano povećavao. Za razliku od početnih odreda, koji su brojali po nekoliko desetina, sada su pojedini odredi imali od 1.500 do 2.000 ljudi. Ustanak je zahvatio i južnu Srbiju, gde su oslobođeni predeli oko Jastrepca, Pasjače, Kukavice, Ozrena i Svrljiga. U Srbiji su krajem septembra, dejstvovala 23 odreda (oko 14.000 ljudi) koja su kontrolisala oko dve trećine teritorije. Nemački garnizoni bili su izolovani u većim gradovima.³⁸

Posledice ovakvog razvoja bile su dvojake; s jedne strane ogledale su se u daljem razvoju ustanka, a s druge, u aktiviranju nemačkog okupatora i naranjanju četničkog pokreta (vođe: Draža Mihailović i Kosta Pećanac). Razvoj ustanka nikako ne treba posmatrati samo kroz uspeh borbenih operacija, nego i kroz stvaranje Narodnooslobodilačkih odbora (NOO), kao privremenih organa nove vlasti, porast političkog ugleda u narodu i političkog obrazovanja novih pripadnika odreda. U omasovljenim partizanskim odredima velika pažnja je posvećivana političkom radu, čiji su glavni nosioci bile partijske i skojevske organizacije formirane u svakoj četi. Prijem novih članova se brižljivo obavljao. To je bio dobar metod da se što više ljudi pridobije, kako bi se uz njihovu pomoć obezbedita rukovodeća uloga Partije. Porast političkog ugleda trebalo je da omogući dalje omasovljavanje odreda i obezbedi što veću podršku naroda. Diskreditovanju komunista starim parolama, ili na bilo koji drugi način, moglo se odupreti samo praksom koja će ih sama demantovati. Međutim, najvažnije je bilo nacionalnooslobodilačku borbu predstaviti kao jedini cilj. Instrukcije PK KPJ za Srbiju su u tom pogledu bile

³⁸ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963.

veoma jasne: „Na ovoj etapi ne smemo dozvoliti da narodnooslobodilačka borba poprimi isključivo komunistički karakter”. Dalje je stajalo da je u toku „odlučna borba između porobljenog srpskog naroda s jedne strane i porobljivača i njihovih slugu s druge”, te da sa svima treba saradivati na toj osnovi.³⁹ Dakle, orijentacija je bila zasnovana na narodnooslobodilačkom, antifašističkom pokretu, što je i Kominterna sugerisala. Afirmisanje ovakvog stava bilo je izuzetno važno, jer je u pojedinim regionima borba bila shvaćena kao socijalistička revolucija. Stoga je PK KPJ za Srbiju instruirao da se ne treba zatrčavati „sa crvenim zastavama, ne treba deliti veleposjedničta imanja, ne oduzimati robu iz privatnih trgovina, ne napadati kulake i sl.”⁴⁰

Razmah partizanske borbe s komunistima na čelu, nije mogao da zadrži četnike u pasivnosti, niti samo u organizacionim pripremama za „određeni trenutak”. Pod uticajem partizanske borbe, neki četnički odredi pod komandom patriotski orijentisanih oficira i sami su preduzeli borbene operacije protiv okupatora. Oslonivši se na tradiciju četništva iz vremena srpskih nacionalnooslobodilačkih ratova, sa brojnim pristalicama u narodu, četnici su možda mogli da izrastu u pokret koji bi apsorbovao sav potencijal narodnog otpora. U vreme razgaranja partizanske borbe, četnici su još uvek bili samo skupina oficira u šumi sa čisto vojnom organizacijom, ali sa uticajnim vezama u aparatu komesarske vlade. Njihovo dalje napredovanje bilo je vezano za izvesne buržoaske političare, koji su se bili uplašili „komunističke opasnosti”. Tako su na Ravnu Goru došli Dragiša Vasić, potpredsednik Srpskog kulturnog kluba, Mladen Žujović, Vojislav Vučanac i još neki prvaci Zemljoradničke i Demokratske stranke. Dolaskom ovih ljudi omogućeno je stvaranje Centralnog nacionalnog komiteta, kao vrhovnog političkog tela četničkog pokreta, i do formulisanja političkog programa, čiji je cilj bio jaka, homogena srpska država kao osnova obnovljene Jugoslavije. Jačanju četnika pogodovala je i podrška kraljevske jugoslovenske vlade koja je bila ozvaničena preko Radio-Londona. U toku septembra D. Mihailović je uspostavio radio-vezu sa britanskim obaveštajnim centrom na Bliskom istoku koji je postao spona sa jugoslovenskom vladom u Londonu.⁴¹ Tako su se, do kraja leta 1941. godine u Srbiji konstituisala dva pokreta, međusobno prividno tolerantna, sa izvesnom borbenom saradnjom, ali i oprečnim ciljevima. U ovom momentu važno je reći i to, da su oba pokreta uporedo narastala i u drugim oblastima Jugoslavije, te da će njihov međusobni odnos postati pitanje kojim će se baviti i Sovjetski Savez i Velika Britanija.

Ustanak srpskog naroda koji se našao u sastavu NDH, a čiji smo položaj pokušali da opišemo u glavnim crtama, jedinstven je istorijski fenomen. On je jedinstven po uzrocima svog nastanka, nacionalnoj prirodnosti svojih protagonisti i po cilju. Ustanak je počeo spontano, bez

³⁹ P. Morača, n. d., str. 187.

⁴⁰ Isti.

⁴¹ Ivan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine, Istorija XX veka*, Beograd, 1959. — P. Morača, n. d., str. 207—215.

posebnih organizacionih priprema, osim onih koje su izvršile organizacije KPJ, bez šire povezanosti i koordinacije. Prvo je počeo u istočnoj Hercegovini, a zatim su se formirala jaka žarišta u Bosanskoj krajini (Drvar), Lici (Srb), istočnoj Bosni (Romanija, Šekovići, Birač, Ozren), severnoj Dalmaciji (Knin), Baniji i Kordunu.

Ustanak je bio direktni odgovor na ustaške zločine, na genocid, a započeo je 3. juna 1941. godine, kada su seljaci sela Donji Drežanj (Hercegovina) pružili otpor ustašama. Odmah posle ovog prvog obračuna pojavila se ideja o ustanku i uništenju ustaša. U noći između 6. i 7. juna izvedena je i prva samoinicijativna akcija — zauzimanje žandarmerijske stanice u selu Kazanci. Tokom juna dolazi do dizanja naroda širom istočne Hercegovine i stvaranja seoskih četa narodne vojske. Na vest o napadu Nemačke na Sovjetski Savez (u Hercegovinu je stigla 24. jula), buknuo je opšti narodni ustanak. Oduševljenje prouzrokovano tradicionalnim nazorima i savremenim uslovima obuzelo je narod. Za srpskog pravoslavnog, dinarskog seljaka, Rusija je i posle oktobarske revolucije ostala uzdanica, ona nepobediva sila koja je Srbe pomagala kroz istoriju. Polazeći od tih predstava, srpski narod je cenio da će i Hitler a s njim i narodni tirani — ustaše, naći svoju smrt u Rusiji. U skladu s navedenim bilo je i nadanje da će vrlo brzo doći do neposredne ruske pomoći, spuštanjem padobranaca, oružja, municije. Sve to je uticalo na prelazak hercegovačkih ustanika iz odbrambenih vidova borbe u ofanzivu. Oni su zauzeli mnoge žandarmerijske stanice i manje gradove. Razmah i uspeh ustanka bio je toliki, da su ustašama morale da priteknu u pomoć italijanske okupacione trupe. Pred nadmoćnjim neprrijateljem, ustanici su se povukli u šume, a narod u zbegove. Do 7. jula, Italijani su ovладali komunikacijama i povratili ustašku vlast u izgubljenim gradovima. No, ovim ustanak nije bio ugušen, već je ušao u fazu zatišja. O mestu oblasne organizacije KPJ u junskom ustanku u Hercegovini, jednostavnu ocenu dao je član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH Avdo Humo, rekavši: „Mi smo drugovi bili u zakašnjenju”.⁴²

Malobrojni komunisti su među ustanicima i u narodnim zbegovima delovali samoinicijativno, po svom nahodenju. Nihov organizovaniji rad počće polovinom jula, a biće vezan za dolazak Mire Popare, člana Oblasnog komiteta. Sredinom avgusta, među ustanike je došla grupa od 28 komunista iz Mostara. Na njihovu inicijativu ponovo je došlo do ofanzivnih ustaničkih operacija. Rezultat toga bilo je ponovno likvidiranje ustaške vlasti u skoro celoj istočnoj Hercegovini.

Organizacije KPJ u Bosni i Hercegovini nisu bile dovoljno snažne da bi ovladale narodnim otporom. Pokrajinski komitet KPJ za BiH shvatao je složenost političke situacije i ispravno je zaključio da se u početku ustanka mora osloniti na srpski narod, ali da ustanak ne sme da dobije isključivo srpski karakter.⁴³ Doktrinarnost bosanskog partijskog rukovodstva ogledala se u odnosu prema gradskom radništvu koje je precenjivano, a šematizam i gubljenje koraka sa narodnim ustankom

⁴² B. Kovačević, S. Skoko, n. d., str. 155—156.

⁴³ P. Morača, n. d., str. 266.

u zaključku da se u BiH organizuju četiri odreda sa sedištem u Banjoj Luci, Tuzli, Sarajevu i Mostaru. U cilju pokretanja i organizovanja oružane borbe, a u stvari stavljanja na čelo narodnih ustanaka, članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH bili su upućeni u planirane centre: Đuro Pucar u Banju Luku, Uglješa Danilović u Tuzlu, Avdo Humo u Mostar, a u Sarajevu su ostali Svetozar Vukmanović, Isa Jovanović i Boriša Kovačević.⁴⁴ Od organizovanja planirana četiri odreda nije bilo ništa, ali je zato ustanički pokret poprimio široke razmere i postao isključivo srpski, što je Pokrajinski komitet ocenjivao kao opasnost.⁴⁵

U drugoj polovini jula 1941. godine, širom Bosanske krajine je došlo do formiranja manjih gerilskih odreda. Svakako najbrojniji i najagilniji bili su oni u okolini Bosanskog Grahova i Drvara. Napad na Drvar, u kome je bilo 250 ustaša i 150 domobrana, počeo je 27. jula i označio početak opštег narodnog ustanka, a uz pomoć partijskih organizacija, bio je sinhronizovan i sa ustankom u Lici (Srb, Donji Lapac) i severnoj Dalmaciji (Knin). U naletu hiljade ljudi, od kojih su neki bili naoružani samo hladnim oružjem, uništene su ustaške postaje u mnogim naseljima i onemogućeni drumski i železnički saobraćaj. Ustanici su ovladali prostranom teritorijom zapadne Bosne, a ustaše i domobrani, kao i manje italijanske i nemačke jedinice, bili su opkoljeni u sreskim mestima. U njima se smestilo i muslimansko i hrvatsko stanovništvo, koje je prihvatiло ustaše i s njima učestvovalo u zločinima, kao i ono, koje se iako neokaljano bratoubilačkim zverstvima, plašilo srpske osverte.⁴⁶

Srpski narod u Lici, Baniji, Kordunu, Gorskom kotaru, Dalmaciji, Slavoniji i Sremu, takođe je bio izložen žestokom ustaškom teroru koji je prerastao u genocid. Kao i u Hercegovini, i u Bosni se narod sklanjao u šume, planine, formirao zbegove i naoružane zaštitne grupe ljudi. U takvoj situaciji, komunisti su u narodni odred počeli da unose duh organizacije. Tako je, pod komunističkim vođstvom, planuo ustanak u Srbu 27. iunija 1941. i munjevito se proširio na Gračac, Donji Lapac i Knin. Na Kordunu je prvu oružanu akciju izveo partizanski odred sela Tušilović 26./27. jula, a u Baniji, partizanska četa iz sela Vlahović. Opšti ustanički pokret bio je preširok za partijske organizacije, tako da je njihov uticaj bio različitog stepena u pojedinim predelima, a na to su uticale i srpske nacionalističke snage, koje će delove ustanika oformiti u četničke odrede.⁴⁷

I u istočnoj Bosni je ustaški teror nagnao narod u zbegove i na oružje. Slabo naoružani srpski seljaci, ali u velikom broju i pod vođstvom komunista nagrnuli su na ustaško-domobranske snage, tako da su, polovinom avgusta 1941. godine, bili oslobođeni: Han-Pijesak, Vlasenica, Sokolac, Bratunac, Srebrenica, Drinjača, a zatim i Doboј, Maglaj, Usora

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, str. 282.

⁴⁶ Dušan Lukac, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967. – Стево Ковачевић, Источни Подграђа у НОБ, Београд, 1977.

⁴⁷ P. Morača, n. d., str. 306—361.

i Gračanica. I u ovim krajevima saobraćaj je bio paralisan, a oko jakih ustaško-domobranksih posada bili su organizovani ustanički frontovi.

U sarajevskoj oblasti ustanak se uspešno razvijao na Romaniji, dok partijske organizacije u Sarajevu, Zenici, Varešu i Travniku, nisu odigrale onu ulogu koju je predviđao Pokrajinski komitet. Širi ustanički pokret srpskog stanovništva, zahvatio je i predele oko Kotor-Varoši, Skender-Vakufa, Teslića i Prnjavora.⁴⁸

Opšte karakteristike ustanka srpskog naroda, koji se nalazio u sastavu NDH, ogledaju se u tome, što je ustanak bio odgovor na genocid koji je izvodila NDH. Organizacije KPJ nisu bile dovoljno jake, da bi se, u duhu instrukcija CK KPJ, stavile na čelo ustaničkog pokreta u svim oblastima, te nisu mogle ni da spreče revanšizam dela pokreta, koji se ispoljio u uništavanju dela muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Tih prvih ustaničkih nedelja, organizacije KPJ su, kao i u Srbiji, neprestano radile na političkom obaveštavanju i obrazovanju ustanika i na njihovom uključivanju u vlastite redove. Pažnja je bila naročito usmerena na mlade ustaničke (patriotske) vođe, pomoću kojih se Partija bukvalno stavljala na čelo pokreta.

Ustaški teror u NDH bio je 1941. godine uperen pre svega protiv srpskog naroda, a u duhu fašističke ideologije okomio se i na Jevreje i Cigane. S druge strane, reč' im NDH je, u svom ultranacionalizmu, žestoko uništavao sve svoje političke protivnike, bez obzira na nacionalnost (nacionalisti najviše mrze vrhnadnike svoje nacie koje ne dele njihovo mišljenje), a pre svega komuniste. Progonu i ubijanju komunista u Hrvatskoj, išla je naruku i okolnost, da ban Hrvatske Ivan Šubašić, u vreme aprilskog rata 1941. godine, nije oslobođio komuniste koji su bili u tamnicama, što je u Beogradu urađeno. U pokušaju Mjesnog komiteta KP Hrvatske, da u noći između 13. i 14. jula 1941. godine osloboди 94 komunista iz logora Kerestinac, stradalo je njih 68. I u drugim gradovima Hrvatske ustaše su uspele da likvidiraju ili izoluju znatan broj Hrvata — članova KP Hrvatske. Posledica toga bila je, da se partijska aktivnost, koja je trebalo da se odnosi na pripremanje ustanka, sporije odvijala, na šta je uticao i stav CK KP Hrvatske, da „još nije vrijeme za široku oružanu akciju“.⁴⁹

Posle Titovih i Kardeljevih⁵⁰ kritika, CK KPJ Hrvatske je pristupio stvaranju partizanskih odreda u severnoj Hrvatskoj, Slavoniji i Hrvatskom primorju. Opšta karakteristika ovih odreda bila je u tome, što su

⁴⁸ Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Beograd, 1973.

⁴⁹ P. Morača, n. d., str. 310.

⁵⁰ Tito, *Djela*, tom 7, str. 56, 64—66. „Osnovna slabost narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj jeste u sljedećem: naprednim narodnim borcima u Hrvatskoj još nije uspjelo uvući u tu borbu hrvatsko stanovništvo sela i grada koje mrzi omraženog agenta Pavelića i njegove gospodare“ — pisao je Tito u Biltenu 'GŠ NOPOJ-a, I, 10. avgusta 1941. — Isto, str. 75. — Izveštaj člana Politbiroa Centralnog komiteta KPJ Edvarda Kardelja — sekretaru CK KPJ i komandanu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije Josipu Brozu Titu o vojnopolitičkoj situaciji u Hrvatskoj i Sloveniji od 2. avgusta 1941, *Glavni štab NOV i PO Hrvatske: Dokumenti*, prir. Petar Čimbur, Zagreb, 1983, str. 78.

oni formirani oko partijskih (sreskih i okružnih) komiteta i to uglavnom od gradskih komunista, te su stoga i bili malobrojni.

U Dalmaciji je početak oslobođilačke borbe, u julu 1941. godine, bio u znaku štrajkova, demonstracija, sabotaže i diverzija. Taj vid borbe inspirisao je Pokrajinski komitet KP Hrvatske za Dalmaciju, koji je smatrao, da u Dalmaciji ne postoji uslovi za partizanski rat. Pod pritiskom CK KP Hrvatske i njegovih delegata (Pavle Pap, Mirko Kovačević), Pokrajinski komitet je promenio stav, te se početkom avgusta 1941. pristupilo formiranju partizanskih odreda u Dalmaciji. Planirano je bilo da se ovi odredi povežu sa ustanicima u Kninskoj krajini, Lici i Bosanskoj krajini. Međutim, već u prvim borbama, Solinski, Splitski, Sinjski i Šibenički odred, pretrpeli su velike gubitke, što je preživele borce nagnalo na povratak u gradove. Posle ovih neuspeha, partijske organizacije Dalmacije vratile su se na diverzije i sabotaže.⁵¹

U duhu Titovih direktiva, a u cilju stvaranja jedinstvenog oslobođilačkog fronta, CK KP Hrvatske je otpočeo politiku saradnje sa buržoaskim partijama (Hrvatska seljačka stranka — HSS i Samostalna demokratska stranka — SDS), koje su imale ogroman uticaj i ugled u hrvatskom narodu.⁵² Ta politika ostaće konstanta narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj, mada tokom 1941. godine, neće imati vidnog uspeha. Zato se KP Hrvatske morala osloniti isključivo na svoje članove i ustanički pokret srpskog naroda u Hrvatskoj, u kome su sve više jačali komunistički uticaji (bratstvo-jedinstvo, antirevanšizam), koji su pored nacionalnih afirmisali i socijalne ciljeve.

Od kraja aprila do kraja juna 1941. godine, u Sloveniji je izgrađivana Osvobodilna fronta, specifična organizacija otpora slovenačkog naroda. Posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, Osvobodilna fronta je objavila svoj program („Gesla oslobođilačke borbe“) i pristupila organizovanju partizanskih oružanih grupa (čete). Ovo organizovanje vršeno je na osnovu uputstva („Partizanski zakon“) u kome je stajalo da se partizani bore „za velike oslobođilačke ciljeve slovenačkog naroda“. Sredinom jula 1941. godine, partizanske čete bile su organizovane oko Kamnika, Jesenica, Kranja, Trbovlja, Celja, Krškog i Pohorja. Prve akcije izvedene su krajem jula i početkom avgusta. Međutim, nemački i mađarski okupatori su veoma brzo reagovali i uspeli da preventivnim hapšenjima spreče omasovljenje i stvaranje novih partizanskih četa, štaviše, postojeće čete su mestimično izolovali i razbili. Usneh okupatora bio je tim veći, što su pohapšena rukovodstva KP Slovenije u Kamniku, Hrastniku, Dravogradu i Krškom. U ovome su veliku pomoć okupatoru pružili pripadnici nemačke manjine.

Sredinom avgusta, partizanske čete su preduzele ofanzivne akcije u okolini Celja i Savinje, ali je i ovde okupator bio nadmoćniji, te je usneo da potisne partizanske čete, tako da su one bile prisiljene ili da se pasiviziraju, ili da se orijentisu na manje diverzije.

Krajem avgusta ponovo dolazi do okupljanja partizana; u Gorenjskoj je obrazovan Kamnički bataljon (92 borca) koji je u septembru mo-

⁵¹ P. Morača, n. d., str. 306—361.

⁵² Tito, *Djela*, tom 7, str. 80—83.

rao da se prebaci u Ljubljansku pokrajinu (pod italijanskom okupacijom), dok je u Štajerskoj naročito borbena bila Pohorska četa, koja je zajedno sa Revirskom četom, početkom oktobra obrazovala 1. štajerski bataljon.

Nastanak partizanskih četa u onom delu Slovenije koji je bio pod italijanskom okupacijom, bio je sporiji. Za to su, čini se, bila presudna dva uzroka: 1. daleko snošljivija uprava i politika italijanskog okupatora i 2. slabost organizacija KP Slovenije. Prvu jaču partizansku četu formirali su ljubljanski komunisti, jula 1941. godine. Ova četa je, oktobra iste godine, prerasla u 1. partizanski bataljon. Manje partizanske grupe bile su, krajem leta 1941. godine, formirane u okolini Vrhnikе, Ribnice, u Beloj krajini, Vipavi i Ilirskoj Bistrici. Na partizanske akcije, italijanski okupator odgovorio je uvođenjem vanrednog suda, smrtne kazne i ratnog stanja.

Uporedo sa stvaranjem partizanskih četa i razvijanjem njihove borbe, Osvobodilna fronta je radila na omasovljenju svog članstva i na stvaranju što većeg broja svojih organizacija. Uspeh je jasno video već polovinom septembra, kada je u Osvobodilnoj fronti bilo 15 političkih partija i grupa (u odnosu na 4 osnivačke). Na III plenumu Osvobodilne fronte, 16. septembra 1941. godine, odlučeno je da se slovenačke partizanske čete imaju smatrati sastavnim delom narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije pod vrhovnom komandom Glavnog štaba NOPOJ-a s Titom na čelu.⁵³

Organizovanjem ustanka u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku, predano se bavio Pokrajinski komitet KPJ. Ustanak je počeo 13. jula 1941. godine (po planu) i tog dana su uništene okupatorske, karabinjerske stanice i manji garnizoni u nekoliko manjih mesta. Sledеćih dana borbe su bile još uspešnije, mereno brojem neprijateljskih vojnika izbačenih iz stroja i zadobijenim plenom. Prvobitnim gerilskim grupama, pristupilo je već tih prvih dana mnoštvo novih boraca. Zahvaljujući ovoj snazi oslobođeni su: Andrijevica, Berane (Ivangrad), Danilovgrad, Bijelo Polje, Kolašin, Žabljak i Šavnik. Za nekoliko dana Crna Gora je gotovo sva bila u opštem narodnom ustanku, što je bilo iznenadenje i za organizatore i za okupatore. Procenjuje se da je ovaj ustanički val uništilo oko 5.000 italijanskih vojnika, a da je ustanika bilo oko 32.000.

Italijanski okupator reagovao je brzo; već 15. jula angažovao je šest divizija i snage albanske i muslimanske milicije. Do 14. avgusta, Italijani su uspeli da reokupiraju celu Crnu Goru. U onim predelima gde su vodili borbe, okupatori su vršili odmazdu. Prilikom ponovnog zauzimanja Crne Gore, neprijatelju su pomagali pripadnici Federalističke stranke i crnogorski ultranacionalisti (separatisti).

Pokrajinski komitet je 8. avgusta održao savetovanje u celosti posvećeno analizi ustanka i njegove oseke. Konstatovano je da je ustanak doživeo neuspeh, te da se treba orijentisati na organizovanje masovnog gerilskog pokreta, a ne opštenarodnog ustanka. Dok se u drugim delovima Jugoslavije vodila politika okupljanja svih demokratskih, antifašističkih snaga, bez obzira na njihovo klasno poreklo, u Crnoj Gori su,

⁵³ P. Morača, n. d., str. 362—395.

na pomenutom savetovanju, doneti suprotni zaključci, a u duhu stava da se radi o „antifašističkoj revoluciji”, kao etapi proleterske revolucije. Time su na prvo mesto stavljeni socijalni, a ne narodnooslobodilački ciljevi. U politizovanoj crnogorskoj sredini, ovakav kurs je otežavao realizovanje strateških ciljeva tog istog Pokrajinskog komiteta. No, ne uviđajući to, sav njegov partijski rad je bio orijentisan na pripreme za izvođenje „antifašističke revolucije”, te tokom avgusta i septembra i nije bilo borbenih operacija. U vid priprema svrstavano je i organizovanje „partizanske narodne vojske”, čime je rukovodio novoformirani Glavni štab narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za Crnu Goru, umesto ranije, ustaničke Vrhovne komande.

U sklopu opisane orijentacije, Pokrajinski komitet je nalagao da se pristupi likvidiranju špijuna i petokolonaša, jer se „nalazimo u fazi koначnog oslobođenja od fašizma” te zato „treba likvidirati sve one [...] koji na ma koji način onemogućavaju pravilnu organizaciju vojske, izbijanje ustanka u pravi čas itd.” Bio je to eho zabluda o kratkotrajnosti rata, proisteklih iz uverenja da će SSSR brzo pobediti. Sprovodenje ove politike unelo je zlu krv u narod i još više ga politički izdelilo. U takvoj situaciji, i odranije opterećenoj političkom borbom za ustankar ili protiv njega, došlo je do aktiviranja pripadnika Federalističke stranke, separatista i privrženika kraljevske jugoslovenske vlade. Uz ove poslednje stalo je više stotina oficira bivše Jugoslovenske vojske i predstavnika bivše vlasti, koji su se, početkom oktobra, povezali sa štabom Draže Mihailovića. Posledica ovih povezivanja bila je ta, da je D. Mihailović 15. oktobra imenovao majora Đordija Lašića za komandanta četničkih odreda Crne Gore, koji su se formirali u toku novembra i decembra 1941. godine.⁵⁴

Organizovanje i pokretanje ustanka u Makedoniji 1941. godine, bilo je u najtešnjoj vezi sa politikom koju je poveo Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju posle aprilskega rata. Pod uticajem svog sekretara, Metodi Šatorova Šarla, Pokrajinski komitet je proglašio otcepljenje od KPJ, i priključenje Bugarskoj radničkoj partiji, čija orijentacija nije bila narodni ustank. Ovaj samovoljni akt Šatorova i njegovih pristalica uneo je pometnju u članstvo, što se nepovoljno odrazilo i na rad partijskih organizacija a i na političku i organizacionu pripremu ustanka. Pred CK KPJ postavljen je novi problem — ozdravljenje makedonske partijske organizacije. Na prvom mestu valjalo je objasniti prekršaj Šatorova, a zatim oformiti novi, aktivistički Pokrajinski komitet, koji bi poveo politiku saglasnu centru — CK KPJ. Ovaj posao, CK KPJ poverio je Lazaru Koliševskom, članu Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, odranije oponentu Šatorova, svom delegatu Dragunu Pavloviću i grupi makedonskih komunista koji su ostali uz CK KPJ. Međutim, pokazalo se da to nije bilo jednostavno; na sastanku Pokrajinskog komiteta u Skoplju, 3. avgusta, Pavlović je predložio da se Šatorov isključi iz KPJ i prihvati direktiva CK KPJ — dizanje ustanka. Pokrajinski komitet je odbio oba predloga, štaviš Koliševskog i Strašu Pindžura isključio je

⁵⁴ Isto, str. 571—603.

iz svog sastava, a Maru Nacevu suspendovao. CK KPJ je, obavešten o ovome, uputio pismo (6. IX) CK Bugarske radničke partije i telegram (4. IX) Kominterni, u kome je molio da bude izvešten o tome, da li je po Kominterninoj odluci makedonska partijska organizacija priključena Bugarskoj radničkoj partiji, koja ne vodi politiku narodnog ustanka. Kominterne je pre ovog telegrama, a verovatno na traženje CK Bugarske radničke partije, saopštila svoj stav: „Makedonija da bude kod Jugoslavije po razlozima praktičnim i cijelishodnim”. U Kominterninom obrazloženju je stajalo, da je najvažnija borba protiv okupatora, a da „Srpska Makedonija treba da postane baza partizanskog pokreta”. Posle ovoga je formiran novi Pokrajinski komitet s Lazarom Koliševskim na čelu. On je odmah oformio Pokrajinski štab i pristupio oživljavanju rada partijskih organizacija i organizovanju partizanskih odreda.

Prvi partizanski odred (45 ljudi) formiran je u Prilepu. On je 11. oktobra 1941. godine izveo prvu partizansku akciju u Makedoniji — oslobođanje komunista iz gradskog zatvora. Bugarski okupator reagovao je veoma brzo i efikasno. U samom Prilepu uhapsio je 900 građana, a u drugim gradovima je, pored hapšenja pojačao i kontrolu, tako da mu je uspelo da spreči formiranje partizanskih odreda kod Kumanova, Bitolja i Ohrida. Ovaj brzi uspeh okupatora nepovoljno je delovao na dalje organizovanje partizanskih odreda. U usled hapšenja oslabljenim partizanskim organizacijama aktivirali su se oportunisti, tvrdeći da su bili u pravu kada su govorili da u Makedoniji nema uslova za ustank. Tako u 1941. godini ustank u Makedoniji nije poprimio one razmere kakve je imao u nekim drugim delovima Jugoslavije.⁵⁵

Odmah po napadu Nemačke na Sovjetski Savez, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, budući da je bio u bliskoj vezi sa CK KPJ, preduzeo je mere za organizovanje oružane borbe; organizovan je Štab partizanskih odreda za Vojvodinu, upućen proglašenje narodu s pozivom na otpor, i već 11. jula 1941. godine, u Banatu je nastao prvi partizanski odred. Odmah potom formirani su i drugi odredi: Mokrinski, Kikindski, Melenački, Kumanački, Karadžordjevački, Aleksandrovački, Petrovgradsko-stajićevski, Dragutinovački, Južnobanatski i Margitički. Odredi su bili malobrojni (od oko 20 ljudi) i sastavljeni uglavnom od komunista srpske nacionalnosti. Tokom jula i avgusta, ovi banatski odredi i manje partizanske grupe izveli su oko 90 akcija. Međutim, oni se nisu održali, jer je nemački okupator, uz pomoć pripadnika nemačke nacionalne manjine, uspeo da razbije većinu odreda. Preživeli partizani su se pred nastupajućom zimom povukli u ilegalnost.

Istu sudbinu doživele su i partijske organizacije i udarne grupe u Bačkoj i Baranji. Mađarski okupator, takođe uz pomoć dela pripadnika mađarske nacionalne manjine, pohapsio je veliki broj komunista i skojevaca, tako da je rad partijskih organizacija bio potpuno paralisan, čime je zaustavljeno stvaranje partizanskih odreda i razvijanje ustanka.⁵⁶

Ustanak u Jugoslaviji je, u letu 1941. godine, kao što vidimo imao neravnomeran razvitak. Rukovodstvo ustanka (GŠ NOPOJ), usled nere-

⁵⁵ Isto, str. 396—420, 704—713. — Tito, *Djela*, tom 7, str. 114, 117—121.

⁵⁶ P. Morača, n. d., str. 421—435.

dovnih veza sa pojedinim ustaničkim oblastima, nije moglo bitnije i ravnomernije da utiče na razvoj ustaničkih zbivanja. Stoga je ono preduzelo niz mera, s ciljem da stekne što potpuniji uvid u ustanički pokret i u potpunosti njime ovlađa. Prvi korak bio je dolazak Josipa Broza Tita (komandanta GŠ) na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji, 18. i septembra 1941. godine. Odmah sutradan, Tito je pregovarao sa Dražom Mihailovićem, komandantom četničkih odreda, o zajedničkoj oružanoj borbi protiv okupatora. Pregovori o suštinskim pitanjima nisu uspeli, ali je postignut sporazum o lojalnosti i međusobnom nenapadanju. Sledеći korak bilo je održavanje savetovanja GŠ sa predstavnicima nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava i nekim srpskim partizanskim komandantima. Savetovanje je održano 26. i 27. septembra u selu Stolice kod Krupnja (zap. Srbija), a u njegovom radu učestvovali su: Josip Broz Tito, Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, Sreten Žujović, Filip Kljajić, Rodoljub Čolaković, Rade Končar, Vladimir Popović, Svetozar Vukmanović Tempo, Slobodan Princip Seljo, Franc Leskošek, Miha Marinko, Koča Popović, Zdravko Jovanović, Dragojlo Dudić, Nebojša Jerković, Miloš Minić i dr. Posle analize unutarnje i međunarodne situacije, donete su sledeće odluke: da se formiraju nacionalni i pokrajinski glavni štabovi, a GŠ NOPOJ-a da se pretvori u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOPOJ); da se pređe na jedinstvene i čvršće vojne formacije; da se uvede jedinstven naziv „partizan”; da se partizanski odredi formiraju od 3-4 bataljona, a ovi od 3-4 čete, te da njima komanduje štab sastavljen od komandanta, političkog komesara i njihovih zamenika. Pored odluka vojno-organizacione prirode, razmatrana su i pitanja političke prirode i kao najvažnije pokazala su se: proširivanje jedinstvenog oslobođilačkog fronta i sklanjanje sporazuma o zajedničkoj borbi sa Dražom Mihailovićem.⁵⁷

Sredinom oktobra VŠ se smestio u Užice koje je postalo centar velike oslobođene teritorije. Odатле je nastavljeno rukovođenje ustankom. U novopokrenutom listu *Борба*, organu KPJ koji će postati nezamenljiv instrument u političkom obaveštavanju i obrazovanju, objavljivani su partijski dokumenti i članci direktive, — a svakako jedan od najvažnijih, bio je onaj o organizaciji Narodnooslobodilačkih odbora kao privremenih organa narodne vlasti.

Centralno pitanje daljeg razvoja i uspeha ustanka bilo je njegovo razgaranje, tamo gde je bio na početku i dalje širenje i omasovljavanje, tamo gde su već bili postignuti uspesi. Razume se da su od uspeha ustanka srpskog i hrvatskog naroda (najbrojniji narodi Jugoslavije) zavisili i ustanci drugih jugoslovenskih naroda, kao i njegova sudsina u celiini. Stoga je Tito ponovo pokušao da u direktnim pregovorima sa Dražom Mihailovićem ujedini srpski nacionalno-oslobodilački pokret. Ujedinjenjem partizana i četnika u Srbiji, nesumnjivo bi se onemogućilo cepljanje srpskog oslobođilačkog pokreta i u drugim delovima Jugoslavije, čime bi otporna snaga i jačina oslobođilačkog pokreta neobično ojačale. Novi pregovori vođeni su u selu Brajići, 26. i 27. oktobra 1941. godine

⁵⁷ Tito, *Djela*, tom 7, str. 136—138.

Tito je predlagao: zajedničke operacije i formiranje zajedničkog operativnog štaba, stvaranje Narodnooslobodilačkih odbora, zajedničku opremu i ishranu boraca i mobilizaciju.⁵⁸ Sklapanje sporazuma koji bi u sebi sadržavao navedene tačke, značilo bi prihvatanje revolucije, tj. kursa ka stvaranju nove države (nova vlast — Narodnooslobodilački odbori, nova vojska), što monarchist Draža Mihailović nije mogao da prihvati, jer je cilj njegovog pokreta bio restauracija monarhije, obnova stare države. Ciljevi partizana i četnika bili su dijametralno suprotni, tako da bi svaki njihov istinski sporazum bio istorijski paradoks. Pomirenje i ujedinjenje revolucije i kontrarevolucije bilo je neprirodno. Dalji razvoj događaja pokazao je revolucionarne ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i izrasstanje D. Mihailovića u jugoslovenskog Kolčaka.

Razgaranje ustanka hrvatskog naroda bio je jedan od najprečih zadataka VS NOPOJ-a i CK KPJ. O ovome je bilo reči i na savetovanju u Stolicama. Tada je Tito ocenio, da je „slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj što obuhvaća srpsko stanovništvo na Kordunu u Lici itd., a međutim, vrlo mali broj Hrvata-seljaka. Najsvjesniji dio radništva odazvao se pozivu Komunističke partije i stupio u partizanske redove. Ali ni ti odredi nemaju dovoljno potpore od hrvatskog stanovništva“.⁵⁹ Da je Tito insistirao na jačanju ustanka u Hrvatskoj, svedoči i njegovo pismo Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Hrvatsku, od 16. novembra 1941. godine, u kome stoji: „Još se ne pokazuju ni simptomi narodnog ustanka kod vas, još se ne pokazuje da hrvatske mase prihvaćaju u širem opsegu našu liniju u pitanju oslobođilačke borbe. Ovo je jedan od najkrupnijih nedostataka kod vas, koji vi morate hitno likvidirati. Treba objasniti hrvatskim masama da je došao krajnji čas da se dignu na ustanak protiv Pavelićeve i okupatorske tiranije, ako hoće da uklone od sebe krivnju pred svijetom za strahovita zločinstva koja je zlikovac Pavelić učinio u odnosu prema Srbima i drugim narodima“.⁶⁰

Stav Sovjetskog Saveza prema ustanku u Jugoslaviji 1941. godine, bio je jasan iz već citiranog telegrama Kominterne, upućenog CK KPJ povodom napada Nemačke na Sovjetski Savez. Taj stav ni po čemu nije bio izgrađen samo prema Jugoslaviji, već je bio izraz principijelnog stava Sovjetskog Saveza i Kominterne prema ratu protiv fašizma, u kome se rešava sudbina čovečanstva. Stoga je Sovjetski Savez pozivao sve patriote, antifašiste u borbu bez odlaganja, preporučujući stvaranje partizanskih odreda, destrukciju industrije, saobraćaja i celokupne neprijateljske pozadine putem diverzija, sabotaža i oružane borbe. Ovaj poziv imao je izvanredan odziv, a Kominterna je pozvala komunističke partije da se stave na čelo oružane borbe, narodnog otpora. Slovenskim narodima je iz Moskve upućen poseban apel,⁶¹ u kome se podsećaju na

⁵⁸ Isto, str. 166—168. — P. Morača, n. d., str. 497—498.

⁵⁹ Tito, *Djela*, tom 7, str. 137.

⁶⁰ Isto, str. 193.

⁶¹ Sa Prvog sveslovenskog kongresa u Moskvi (10—11. VIII 1941) o kome su pisali svi sovjetski centralni listovi.

to, da se u tekućem ratu radi o sudbini svih slovenskih naroda, koje fašizam hoće delom da istrebi, a delom da pretvori u masu robova. Ovakav stav Sovjetskog Saveza proisticao je iz stanja uslovjenog ratom sa Nemačkom i bio je jedini mogući način da se zajedničkim sredstvima i naporima porazi zajednički neprijatelj.

Stav britanske vlade bio je drugačiji; ona je, naime, putem svoje diplomatičke i obaveštajne službe, preporučivala porobljenim narodima tajno organizovanje i pripremanje za oružanu akciju, koja bi bila izvršena na njen znak, a to je trebalo da bude u momentu očiglednog poraza osovinskih država. Ovakav stav je proisticao iz britanskih pretpostavki da će narodni, oslobodilački pokreti postati i revolucionarni, što bi značilo da Britanci njima neće moći da upravljaju, dok će, istovremeno, ovi pokreti vršiti političke i društvene promene protiv britanskih interesa.⁶² Tako su se u okupiranoj Evropi pojavile dve doktrine o pokretima otpora, koje su zastupali tada jedini protivnici sila Osvobranja. Nevolja je bila i u tome, što nijedan saveznik nije bio u stanju da pruži bilo kakvu efektivnu pomoć ustancima i pokretima otpora u momentu njihovog izbijanja i stabilizovanja.

U Jugoslaviji su se u letu 1941. godine, kao što smo već pokazali, začela dva pokreta, od kojih se jedan podudarao sa sovjetskim, a drugi sa britanskim stavom. Oba pokreta imala su veze sa Moskvom i Londonom. I jedan i drugi pokret realno su postali politički i vojni subjekti, a time i predmet međusavezničkih odnosa. Zahvaljujući toj sovjetsko-britanskoj relaciji, moguće je saznati više o sovjetskom odnosu prema ustanku u Jugoslaviji 1941. godine.

Sovjetska saznanja o prilikama u Jugoslaviji 1941. godine, počivala su na uobičajenim diplomatskim i obaveštajnim informacijama agencijskim izveštajima i vestima, ali i na podacima koji su stizali Kominternnim kanalima i lično od Josipa Broza Tita. Do sada je poznato da su u Jugoslaviji postojala tri sovjetska obaveštajna punkta, kojima su rukovodili, već pominjani: Josip Kopinić (Zagreb), Mustafa Golubić (Beograd) i Miša Brašić (Beograd). Golubić je nastradao u letu 1941. godine. Brašić je, kao što smo već naveli, rano ostao bez radio-stanice, tako da je izgubio vezu sa sovjetskim centrom, a uspostaviće je tek oktobra 1944. godine.⁶³

Tito je, posredstvom Kopinića, izveštavao o političkim prilikama u Jugoslaviji, okupatorskom teroru, narodnom raspoloženju i, razume se, o ustanku. Krajem juna Tito je telegrafisao Kominterni, da je „partija izdala proglašenje povodom napada na SSSR i pozvala narod na borbu protiv fašističkih okupatora. Dala je direktivu za masovne sabotaže i organizovala partizanske odrede za uništenje komunikacija“.⁶⁴ Ovo je svakako bio Titov odgovor na Kominternine direktive koje su date svim komunis-

⁶² Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, str. 38—39.

⁶³ Centar iz Moskve pokušao je preko Tita da uspostavi vezu sa Brašićem. Ovo proizlazi iz Titovog telegrama Kominterni od 13. septembra 1941. godine, u kome Tito kaže: „Brašić negdje sakrit, učiniti ćemo sve da izručimo vaše poruke njemu i drugome“. — Tito, *Djela*, tom 7, str. 132.

⁶⁴ Tito, *Djela*, tom 7, str. 48.

tičkim partijama, povodom napada Nemačke na Sovjetski Savez. Na kraju ovog telegrama, Tito saopštava: „Mi pripremamo narodni ustanak protiv okupatora, jer kod naroda je velika spremnost za borbu. Javite nam vaše mišljenje o tome”. Nekoliko dana posle ovog telegrama (verovatno 29. juna), Tito je konkretnojavljao da se u Srbiji sa velikim uspehom izvode sabotaže i da „ćemo za par dana imati desetke hiljada partizana u borbama Srbije”.⁶⁵ U prvoj polovini jula, telegrafisano je da je u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, CK KPJ „organizovao brojne partizanske odrede i uputio većinu članova CK i drugih foruma da rukovode tim odredima”.⁶⁶ Krajem jula, Tito je javljao da se partizanske borbe vode sa velikim uspehom i da mnogobrojni partizanski odredi deluju tačno po određenom planu, koji je napravio „Glavni štab partizanskih odreda pri CK KPJ”.⁶⁷ U opisu partizanskih borbi, Tito, svakako u duhu Kominternih direktiva, govori o rušenju objekata, saobraćajnih linija („koje su važne za Njemce i druge okupatore”), uništavanju ratnog materijala i namirnica. Na kraju ovog telegrama kaže se: „srpski četnici i one grupe vojnika i oficira koji su se sakrili u brda ne vode nikakve borbe sa njemcima, nego ima vijesti da vode pregovore sa njima da se bore protiv nas. Zbog toga se oni sada raspadaju i mnogi stupaju u naše partizanske odrede”.⁶⁸ Ovo je bio prvi put, da Tito, samoinicijativno, spominje četnike u svojim porukama Kominterni, čime je otvoreno pitanje odnosa na relaciji partizani—četnici. Već polovinom avgusta 1941. godine, Tito je, čuvši emisije Radio-Moskve, izvestio, da „četnici paktiraju sa njemcima preko marionetske uprave komesara Aćimovića u borbi protiv narodnih partizana pod vodstvom komunista. Molim da se to ispravi”.⁶⁹

Krajem jula, CK KP Hrvatske i CK KPJ, Kominterna je uputila telegram, koji je verovatno bio odgovor na Kopinićeve izveštaje o radu CK KP Hrvatske. Iz ovog telegrama se jasno vidi kakav je stav imala Kominterna prema ratu i mestu komunista u njemu. Tako u telegramu stoji: „Cijela partija je danas vojni aparat, svaki partijac dužan je braniti SSSR, svaki partijac danas je mobilizirani crveni vojnik. [...] Danas kada ide borba na život i smrt, kada je sav SSSR listom ustao u odbranu svoje slobode i budućnosti i nesamo svoje već i naroda Jugoslavije i čitavog čovječanstva. Vi dragi drugovi, tješite se neradeći ništa sa tobožnjim pohvalama da ste Vi tj. KPJ najjača partija u Evropi. Ne postoji front samo na granicama SSSR već je fronta i ovdje u dubokom zaleđu neprijatelja. I zato mi komunisti dužni smo da se borimo svim svojim snagama pa ako je potrebno da damo život za pobjedu SSSR i za slobodu naših naroda. Zato je neophodno potrebno pristupiti odmah.

1. Rušenju telegrafske i telefonske linije
2. Rušenju željezničkih pruga i ometanju transporta uopće
3. Potpaljivanju skladišta municije, hrane, goriva itd.

⁶⁵ A CK SKJ, CK-KI, 1941/26.

⁶⁶ Tito, *Djela*, tom 7, str. 50.

⁶⁷ A CK SKJ, CK-KI, 1941/27.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ A CK SKJ, CK-KI, 1941/25.

4. Stvaranju borbenih družina i partizanskih odreda

5. Sabotažama i poduzećima koja rade za neprijatelja itd.

Nemojte diskutirati kuda će udariti Sovjeti i što treba oni da čine već Vi pitajte sebe šta ste Vi učinili do sada, koliko ste Vi transporta propustili i onda ćete moći kazati da je Vaš nerad zločin. Otvorene akcije, otvorena borba protiv našeg neprijatelja fašizma ujedno jeste najbolji rad među masama i to je put kojima ćemo zavojeva [nečitko] mase na svoju stranu".⁷⁰

Ako ostavimo po strani kritiku CK KP Hrvatske, koja je povezana sa „slučajem Kopinič”, neobično jasno se vidi stav Kominterne, tj. nje na instrukcija za rad komunističkih partija i svakog komunista. U vezi sa ovim telegramom nameće se i pitanje veza CK KPJ sa Kominternom. Iz iznetog jasno sledi da je veza funkcionala. Ako se uzmu u obzir samo telegrami koje je Tito poslao, može se zaključiti da su Kominterna i sovjetska vlada imale daleko više političkih informacija, nego što su, kao što ćemo videti, objavljivali sovjetski listovi. Emisije Radio-Moskve su sa nestavljenjem očekivane i pomno slušane u Jugoslaviji, ali je Tito ocenio „da su oni dosta krivo obavješteni o samim događajima”. Tito je posumnjao da veza ne radi, te je pitao Kopiniča da li on šalje vesti i da li ih uopšte može slati, jer od njega ne dobija nikakve odgovore. Još gore je bilo to što je Tito Kopiniča otvoreno osumnjičio: „Da li je to tačno, da si ti javio gore da su bili svi moji izveštaji za djedu lažni. Ako je tačno onda razumije se ne mogu da ih šaljem više izveštaje i podržavati veze sa tobom”.⁷¹ Posle ovoga, Tito je 17. avgusta poslao Kominterni greške Kopiniča, koje je utvrdila istražna komisija CK KPJ u pet tačaka. Na kraju se kaže: „CK KPJ smatra potrebnim hitno smenjivanje Valdesa sa njegovog položaja (vazdušnog) i njegovo stavljanje na raspolažanje našoj Partiji, jer više nemamo povjerenja u njega za dosadašnji rad”.⁷² Kominterna je 29. septembra odgovorila, da dobro poznaje Kopiniča i da veruje i njemu i Titu. Predlagala je da se reše nesporazumi. Za Kopiniča je rečeno da ostaje rukovodilac punkta veze, te da mu i dalje treba ukazivati punu pomoć. Na kraju je istaknuto da je vreme i suviše ozbiljno da bi se pitanja rešavala pod uticajem subjektivnog raspoloženja.⁷³ Na taj način Kominterna je produžila poverenje i Kopiniču i Titu i preporučila im složan rad.

U svoja naredna tri telegrama Kominterni (17. i 23. avgust i 4. septembar), Tito je uz mnoštvo detalja i pojedinosti izveštavao o partizanskim borbama i uspesima u Srbiji, Bosni, Lici i na Kordunu („masovni ustanački Srba u Bosni i Hercegovini, Lici i na Kordunu zbog strahovitog zvjerstva Pavelićevih ustaša zabrinuo je Nijemce i Talijane, pa su na redili u mnogim mjestima razoružanje Pavelićevih ustaša i pozvali narod da se vrati iz šuma”).⁷⁴

⁷⁰ Isto, 1941/22.

⁷¹ Isto, 1941/25.

⁷² Isto, *Djela*, tom 7, str. 79.

⁷³ A CK SKJ, CK-KI, 1941/23.

⁷⁴ Tito, *Djela*, tom 7, str. 93.

Tito je dan po završetku savetovanja u Stolicama (28. septembra), poslao telegram Kominterni u kome je rekao, da su od okupatora očišćene polovina Srbije i Bosne, kao i veći deo Crne Gore, da na ostaloj teritoriji Srbije, Hrvatske i Slovenije postoje krupne partizanske jedinice i da je „stvoren sporazum sa jednim dijelom vojnih četnika da i oni stupe u borbu i zajedničku saradnju protiv njemačke i Nedićeve vojske”. Nekoliko dana kasnije, Tito je izvestio Kominternu, da „partizanska vojska u Jugoslaviji broji oko 100.000 ljudi i oko 30.000 četnika koji su naši saveznici”.⁷⁵

Sovjetska javnost bila je nedovoljno obaveštena o aprilskom ratu i porobljavanju i komadanju Jugoslavije u momentu samog dogadaja. Tek po započinjanju nemačko-sovjetskog rata, pojavile su se informacije o jugoslovenskom slomu. Svakako najkompletnije obaveštenje je objavljeno u časopisu *Мировое хозяйство и мировая политика*. Iz ovog članka, sovjetski čitaoci mogli su da saznaju o početku rata u Jugoslaviji („разбојнички напад Hitlera na Jugoslaviju”), dejstvu „пете колоне”, proglašenju NDH i njenoj nacionalnoj strukturi, teroru ustaša nad Srbima, Jevrejima i Ciganima, razdeobi Jugoslavije između osovinskih sila i njihovih satelita — Mađarske i Bugarske („подела Jugoslavije је нови вид чудoviшног националног уgnjetavanja и економског изrabljivanja”) itd. Članak se završavao konstatacijom da su balkanski narodi s radošću saslušali reči velikog Staljina, da cilj svenarodnog otadžbinskog rata protiv fašističkog ugnjetača nije samo u likvidaciji te opasnosti, koja se nadnela nad sovjetsku zemlju, već i u pomoći svim narodima Evrope koji stenju pod jarmom germanskog fašizma.⁷⁶

Prva vest o partizanima u Jugoslaviji, objavljena je u sindikalnom listu *Tpyd* (Moskva) 1. jula, a preneta je iz *New York Times-a*, navodno iz dva pisma njegovog dopisnika, koji je napustio Jugoslaviju početkom maja. U ovom članku se kaže, da se partizanski pokret širi u Srbiji, Crnoj Gori i čak u okolini Beograda. O tome da su se pojavili partizani u Jugoslaviji, *Tpyd* je ponovo pisao 6. jula, ali sada s napomenom, da o partizanima daju vesti i nemačka službena agencija i beogradска štampa, koju Nemci kontrolisu. Nekoliko dana kasnije (15. VII), TASS je preneo vesti iz Ankare (izvor: jugoslovenske izbeglice), da ustanički centri jesu: Užice, Kopaonik, Romanija, Zagorje, Velebit, Crna Gora i da partizanski odredi narastaju iz dana u dan. U omladinskom listu *Комсомольская правда* (15. VII), N. Vlasov (Veljko Vlahović) je objavio članak o teroru nemačkog okupatora i o partizanskim borbama. *Известия* su 20. VII pisala da srpski partizani vode borbe protiv fašističkih osvajača u planinskim predelima, te da je u Zagrebu izdato službeno saopštenje o partizanskim odredima Srba, koji vode uporne borbe u Hercegovini.

Članak J. Jaroslavskog, objavljen u *Труду* od 20. VII pod naslovom *Славянские народы поднимаются на борьбу против кровавого фашизма*, bio je prethodnica serije članaka sa sveslovenskom tematikom i

⁷⁵ Isto, str. 145. Na osnovu ovoga, Gibianski (Советский, str. 40) izvodi zaključak da su u SSSR-u shvatali da se u Jugoslaviji stvara antihitlerovski front.

⁷⁶ З. Липпай, РАЗДЕЛ И ОГРАБЛЕНИЕ ЮГОСЛАВИИ ФАШИСТСКИМИ РАЗБОЙНИКАМИ, *Мировое хозяйство и мировая политика*, 1941, 6.

najava sveslovenske propagande, u kojoj su Jugosloveni u Moskvi zauzeли видно место. У чланку је констатовано, да nacionalnooslobodilački pokret raste iz dana u dan, а да су у planinama mnogobrojni partizanski odredi naoružani ručnim granatama, mitraljezima i malim topovima. У Jugoslaviji се, navoђено је даље, растурају проглаши и pozivi u borbu, а у једном се чак kaže da se sada rešava sudbina velike Rusije, а takođe i sudbina svih Slovena, па и Srba, Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca, Čeha i Poljaka. У складу са совјетском политиком jačanja руског националног ponosa i подсеćања на традицију успећне руске борбе против Германа, у *Tpydy* се 26. VII појавио чланак у коме се kaže, да „Срби и други словенски народи Југославије чувају изванредну традицију велике националне ослободилачке борбе против иностраних освајача. Из тих традиција, херојски отпор свих словенских народа, crpi snagu protiv fašističkih varvara”.

У току avgusta i septembra se pojavilo више чланака gotovo istovetno napisanih, a bile су objavljene i неколико brošure, u којима је опшirnije opisivano stanje u Jugoslaviji posle aprilskog rata. Polovinom oktobra, *Известия* су писала да је Jugoslavija захваћена plamenom partizanskog rata i да је немачки komandant Beograda ponovo добио dopunske jedinice za borbu protiv partizana.

У изградњу става према устанку у Југославији, совјетска влада је морала да уваžава čинjenicu постојања међunarodno-pravno priznate jugoslovenske кraljevske vlade, која је уživala gostoprимство Велике Британије. Истина, совјетска влада је била prekinula diplomatsке односе са jugoslovenskom vladom 8. maja 1941. godine, о чему smo već govorili, ali je почетак рата против Немачке doveo до promene situacije. Uspostavljanje saveza sa Velikom Britanijom подразумевало је склapanje prijateljstva i saveza sa свим antifašističkim državama, што је било sasvim u складу са совјетским pozivom свим demokratskim državама да се ujedine u borbi protiv fašizma.

Napad Немачке на СССР 22. juna 1941. godine i rat који је потом usledio, stvorili су нову међunarodnu ситуацију, према којој су и друге земље morale да изградију свој stav i vode politiku. За Совјетски Savez је најваžnije bilo то, што је у Великој Британији i SAD našao moćne saveznike. Vlade porobljenih i okupiranih zemalja bile су životno zainteresovane за uspostavljanje savezničkih odnosa са совјетском vladom, kao i за то, да постану članice antifašističke коалиције. Posle istorijskog govora V. Čerčila, pa napadу Немачке на СССР vrlo brzo је na osnovu izuzetne obostrane zainteresovanosti, дошло до склapanja совјетско-britanskog ugovora o zajedničkim dejstvima. Ugovor је potписан u Moskvi, 12. jula 1941. godine. U njegovom prvom članu, obe vlade су se uzajamno obavezale да ће на sve načine pomagati jedna drugu u ratu protiv hitlerovske Немачке. U drugom članu, obavezzale су se da tokom rata neće voditi pregovore, ni zaključivati primirja ili mirovne ugovore, bez uzajamne saglasnosti.⁷ Ugovorom су regulisani i privredni odnosi. Prvo je 2. avgusta produžena važnost совјетско-američkog trgovinskog ugovora из 1937. godine, а затим je 16. avgusta potписан совјетско-

⁷ Внешняя, стр. 116.

-britanski ugovor o trgovinskoj razmeni, kreditima i kliringu.⁷⁸ Navedeni ugovori bili su neobično važni za vodenje rata, međusobne odnose i nastanak antihitlerovske koalicije. Njihovo ispunjavanje i poštovanje, sa sovjetske strane, reflektovalo se i na odnose sa drugim vladama, pa i na odnose sa jugoslovenskom vladom u Londonu.

Za uspostavljanje savezničkih odnosa između SSSR-a i SAD, a posebno za američku pomoć SSSR-u, presudna je bila poseta Hartija Hopkina Moskvi, 30. i 31. jula 1941. godine. Hopkins je došao kao lični Ruzveltov izaslanik, sa porukom Staljinu, da se prema Hopkinisu odnosi sa istim poverenjem kao prema njemu, Ruzveltu. Cilj posete je bio da se nađe najdelotvorniji i najbrži način za dostavljanje pomoći, koju SAD mogu pružiti SSSR-u u njegovom „veličanstvenom otporu na podmuklu agresiju hitlerovske Njemačke”.⁷⁹ Na Hopkinsov predlog da se materijalna pomoć uputi u dve etape: 1. ono što je najpotrebnije i 2. ono što bi bilo potrebno ako rat potraje dugo, Staljin je kao hitno naveo: oko 200.000 protivavionskih topova srednjeg kalibra od 20 do 37 mm sa municijom, krupne mitraljeze i vojničke puške, dok je za dugotrajno ratovanje tražio visokootkantski benzin za avione i aluminijum, takođe za avione. Po Hopkinisu, Staljin je na kraju rekao: „Dajte nam protivavionske topove i aluminijum pa čemo se moći boriti još tri ili četiri godine.”⁸⁰

Pitanjima materijalne pomoći bavili su se i Averel Hariman, američki izaslanik i lord Vilijam Biverbruk, britanski ministar, 29. i 30. septembra i 1. oktobra 1941. godine u Moskvi. Program materijalne pomoći sastavljen je u vidu *Poverljivog protokola*, koji je potpisana 1. oktobra 1941. godine. Na spisku se nalazilo više od 70 glavnih predmeta i više od 80 medicinskih artikala. Kao vreme isporuka bio je predviđen period od 1. oktobra 1941. do 1. jula 1942. godine. Na spisku je bilo: 400 aviona (mesečno), 500 tenkova (mesečno), veliki broj izviđačkih automobila, kamiona, topova, kao i telefonska oprema, aluminijum, kalaj, olovo, cink, bakar, magnezijum, čelik, guma, koža, cipele, vuna, vojnička odela, pšenica i sanitetski materijal.⁸¹

Po povratku iz Moskve, lord Biverbruk je među britanskim državnicima postao najgovorljiviji zagovornik, otvaranja drugog fronta. U memorandumu koji je dostavio britanskoj vladi, naglašavao je: „Moglo bi se dogoditi da Rusi podlegnu, ako im sada ne pomognemo. A kada jednom bude konačno oslobođen strepnji od Istoča, Hitler će koncentrisati na zapadu sve svoje snage i baciti ih protiv nas.”⁸² Od tada će pitanje otvaranja drugog fronta u zapadnoj Evropi dominirati u odnosima između Sovjetskog Saveza s jedne i Veliike Britanije i SAD s druge strane.

Učvršćivanju međusavezničkih odnosa, bila je posvećena i konferencija u Londonu, na kojoj su učestvovali predstavnici SSSR-a, Belgije, Čehoslovačke, Grčke, Poljske, Holandije, Norveške, Jugoslavije, Luksemburga i Slobodne Francuske. Sovjetski predstavnik I. M. Majski, am-

⁷⁸ Isto, str. 127, 132.

⁷⁹ R. Sherwood, n. d., sv. I, str. 421.

⁸⁰ Isto, str. 431.

⁸¹ H. Feis, n. d., 37. — R. Sherwood, n. d., sv. I, str. 520.

⁸² R. Sherwood, n. d., sv. I, str. 520.

basador u Londonu, izjavio je na pomemutoj konferenciji, 24. septembra 1941. godine, da je zadatak svih naroda i država da što pre unište agresora, zbog čega bi trebalo ujediniti sve postojeće snage. Taj predlog je dolazio iz sovjetske stvarnosti i njihove politike svenarodnog okupljanja u otadžbinskom ratu. Majski je izjavio, da je izvanredno važan zadatak pronalaženje puteva i sredstava za organizaciju međunarodnih odnosa i posleratnog ustrojstva sveta, u cilju očuvanja naroda i zemalja od kravavog nacizma. Svi učesnici konferencije su sa zadovoljstvom saslušali onaj deo izjave Majskog, u kome se kaže, da Sovjetski Savez poštuje pravo svakog naroda na državnu nezavisnost, teritorijalnu nepričekanost i uspostavljanje takvog društvenog sistema i oblika vlade, koji taj narod smatra celishodnim i neophodnim u cilju obezbeđenja ekonomskog i kulturnog napretka svoj države.⁸³

Iznete činjenice dosta govore same za sebe, ali bitno je napomenuti, da je u to vreme led nepoverenja između SSSR-a i zapadnih sila, počeо da se kravi. Tokom 1941. godine, a i kasnije, ma koliko se sile saveznice trudile u ispoljavanju iskrenog odnosa, nepoverenje i podozrivost nisu iščezli. Zapadne sile i emigrantske buržoaske vlade u Londonu, među kojima i jugoslovenska vlada, zazirale su od Sovjetskog Saveza pretpostavljajući da on ima ekspanzionističke namere. Sa sovjetske strane, tih kritičnih letnjih dana 1941. godine, saveznicima je saopšten stav prema sovjetsko-poljskoj granici i potrebi otvaranja drugog fronta. U pogledu ovih pitanja sovjetska vlada razilaziće se sa poljskom, britanskim i američkim vladom. U takvoj protivrečnoj situaciji, izuzetno zainteresovana za dobre savezničke odnose i materijalnu pomoć, ali i za dva navedena pitanja, sovjetska vlada je izgrađivala svoj odnos prema jugoslovenskoj vlasti u Londonu i prema ustanku u Jugoslaviji.

Već početkom jula 1941. godine, sovjetska vlada je smislila kako da na osoben način normalizuje odnose sa Čehoslovačkom, Poljskom i Jugoslavijom. Držeći se toga, da su strogo uzevši ove države formalno-pravno izgubile samostalnost, a vlade suverenitet, ona je predložila da se diplomatskim putem, na teritoriji Sovjetskog Saveza, obrazuju nacionalni komiteti (česki, poljski, jugoslovenski), koji bi mogli da formiraju sopstvene vojne jedinice. Sovjetska vlada je nudila da opremi i naoruža ove jedinice, koje bi se, u sastavu Crvene armije borile protiv Nemačke. Sa ovim predlogom bila je upoznata i britanska vlada.⁸⁴ Istovremeno, sovjetska vlada je izjavila da je naklonjena obnovi i nezavisnosti Češke i Jugoslavije, a da je pitanje njihovog unutrašnjeg poretku, stvar tih naroda. Ovu izjavu, britanska vlada je primila sa zadovoljstvom.⁸⁵ O sovjetskom predlogu, 8. jula su razgovarali sovjetski ambasador u Londonu Majski i jugoslovenski poslanik u Londonu, Ivan Subbotić. Majski je re-

⁸³ Внешняя, стр. 146.

⁸⁴ Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), 371, 30228, 26755. — Telegrami FO britanskoj ambasadi u Moskvi od 4. i 6. jula 1941. godine i Podsetnik za razgovor između Dew-a i Ninčića.

⁸⁵ PRO, FO, 371, 30228. — Beleška o razgovoru sa Ninčićem od 11. jula 1941. godine.

kao da po nalogu svoje vlade ima da saopšti jugoslovenskoj vladu sledeće: „1. sovjetska vlast je rešena zauzeti se svim sredstvima da nezavisnost Jugoslavije bude potpuno uspostavljena. Unutrašnji režim Jugoslavije je njena sopstvena stvar; 2. Sovjetska vlast je voljna uspostaviti diplomatske odnose sa Jugoslavijom i jugoslovenskom vladom; 3. Sovjetska vlast želi da se obrazuje u Rusiji jedan ‘jugoslovenski komitet’ od Jugoslovena koji se tamo nalaze; 4. Sovjetska vlast želi da se u Rusiji obrazuje samostalna jugoslovenska vojna jedinica. Ova jedinica imala bi svoju sopstvenu organizaciju no u operativnom pogledu stajala bi pod ruskom Vrhovnom komandom. U jedinicu mogu stupiti kako Jugosloveni, koji se već sad nalaze u Rusiji, tako i oni koji bi se priključili. Sovjetska vlast će dati potrebnu spremu za tu jedinicu”. Jugoslovenski sagovornik, Subbotić, postavio je pitanje o svršishodnosti formiranja komiteta, koji bi postao rival jugoslovenskom poslanstvu. Interesovao se i za to ko bi imenovao članove komiteta. Majske nije mogao da dà objašnjenje, rekavši da ni njemu nisu jasni cilj, delokrug i sastav komiteta.⁸⁶ O istim pitanjima su 11. jula sa Majske razgovarali: Simović, predsednik jugoslovenske vlade. Ninčić, ministar inostranih poslova i Subbotić. Dobivši nove instrukcije, Majske je ponovio, da sovjetska vlast potvrđuje izjavu od 8. jula u pogledu priznavanja Jugoslavije, obnove diplomatskih odnosa i njenog unutrašnjeg uređenja. Majske je takođe rekao, da njegova vlast ne insistira na formiranju „jugoslovenskog komiteta”, ukoliko to ne želi jugoslovenska vlast, jer je predlog potekao iz uverenja da će stvaranje komiteta biti ugodno jugoslovenskoj vlasti. Simović i Ninčić prihvatili su izjavu u pogledu obnove Jugoslavije, njenog unutrašnjeg režima i obnove diplomatskih odnosa, kao i to da sovjetska vlast odustaje od formiranja „jugoslovenskog komiteta”. Što se tiče formiranja vojne jedinice, jugoslovenski predsednik i ministar su rekli da to nije aktuelno, jer na ruskoj teritoriji ima premalo Jugoslovena. No ipak, ovo pitanje je ostalo otvoreno.⁸⁷

Britanska vlast je bila u toku razmatranja nomenutih pitanja između sovjetske vlasti s jedne, i jugoslovenske, poliske i čehoslovačke vlasti s druge strane. U razgovoru sa Antonijem Idnom, Ninčić je opominiaos na oprezrost i tom prilikom ispričao jednu karakterističnu epizodu koja se zbila kod Sarajeva u toku aprilskega rata. Njemu i Simoviću, pričao je Ninčić, približili su se neki sovjetski emisari i saopštili im „fantastičan predlog” koji se odnosio na uvođenje određenog ekonomskog sistema u Jugoslaviju. Taj sistem bi se bazirao na onom kojii već postoji u Sovjetskom Savezu, štaviše, Jugoslavija bi, po tom predlogu, trebalo da postane autonomna republika u sastavu SSSR-a. Ova epizoda koju je Ninčić okarakterisao „smešnom”, nateralala je, po njemu, jugoslovensku vlastu da se upita, nije li ovaj sovjetski predlog o uspostavljanju „jugoslovenskog komiteta”, samo pokušaj da se osnuje oblik alternativne jugoslovenske vlade pod sovjetskim okriljem. S tim u vezi Ninčić je na-

⁸⁶ DASSIP, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu, F-1.

⁸⁷ Isto.

glasio Idnu, da jugoslovenska vlada mora po svaku cenu izbeći pokušaj sovjetske vlade da na kraju rata pošalje svoju vojsku u Jugoslaviju, i to pre nego što jugoslovenske trupe iz Severne Amerike i sa Srednjeg istoka povrate u Jugoslaviju na vlast zakonitu vladu.⁸⁸

11. jula, u razgovoru Simovića, Ninčića i Subbotića sa Majskim, bilo je zaključeno da postoji obostrana saglasnost o tome da se diplomatski odnosi odmah uspostave, te je jugoslovenska vlada akreditovala Rađu Arnerija kao privremenog opravnika poslova, pošto se on i inače nalazio u Moskvi. 18. jula, Majski je izvestio Subbotića da sovjetska vlada smatra da jugoslovenski poslanik Gavrilović može odmah da se vrati u Moskvu, ne čekajući potpis sporazuma o obnavljanju diplomatskih odnosa.⁸⁹ Pet dana kasnije (23. VII), Majski je ponovo, po nalogu svoje vlade, izjavio Subbotiću sledeće: „Načelni stav SSSR-a prema Jugoslaviji jeste onakav kao što ga je po nalogu svoje vlade, definisao u saopštenju koje je učinio 8. jula t.g. i ponovio gg. Predsedniku Simoviću i Ministru Ninčiću 11. jula tj. — sovjetska vlada je rešena zauzeti se svim sredstvima da nezavisnost Jugoslavije bude potpuno vaspostavljena; unutrašnji režim Jugoslavije je njena sopstvena stvar. Ovo mi sada zvanično ponovo saopštava da bi stvar bila potpuno jasna.” Majski je dalje izjavio, da za sovjetsku vladu dolazak Gavrilovića u Moskvu predstavlja stvarno obnavljanje odnosa, te da je pravna formula za ovo obnavljanje sledeća: „Our diplomatic relations were temporarily suspended and now they are fully restored”. (Naši diplomatski odnosi bili su privremeno obustavljeni a sada se potpuno obnavljaju). Dalje je Majski precizirao, da do formalnog prekida diplomatskih odnosa i nije bilo došlo i da, shodno tome, ne postoji nikakav dokument o tom prekidu.⁹⁰ Jugoslovenska vlada je pristala na ovaj sovjetski predlog, a svoje diplomatske predstavnike je izvestila, da su „odnosi sa Rusijom obnovljeni bez naročite deklaracije, jer se uzele da nisu bili prekinuti, već samo obustavljeni. Ugovor o prijateljstvu između Jugoslavije i Rusije [6. IV 1941] smatra se da još važi”.⁹¹

Kao što vidimo, jugoslovensko-sovjetski diplomatski odnosi lako su obnovljeni (posledica obostrane zainteresovanosti), ali nisu tako i nastavljeni. Odmah po obnavljanju odnosa, sovjetska vlada je povela politiku sveslovenstva, koja je kod Ninčića i Gavrilovića našla na negativan prijem. Sovjetsko sveslovenstvo, oni su shvatali samo kao polugu ekspanzionističke politike. Jugoslovenskoj vladu u Londonu je naročito smetalo

⁸⁸ PRO, FO, 371, 30228. — Beleška o razgovoru A. Idna sa M. Ninčićem od 11. jula 1941. godine.

⁸⁹ Kao nap. 86. — Beleška Subbotića o razgovoru sa Majskim. Ninčićev komentar na belešci: „Da Gavrilović odmah kreće u Moskvu”.

⁹⁰ Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941—1943: Dokumenti, prir. Bogdan Krizman, Zagreb, 1981, str. 167. (Dalje: Krizman, Dokumenti). — Zabeleška o razgovoru sa Majskim od 23. jula 1941. godine.

⁹¹ Isto, str. 181. — Neki članovi vlade koji su bili u Keptaunu, a posebno B. Čubrilović, interesovali su se da li se misli slati kakva delegacija u Moskvu. Na ovo je Simović odgovorio 1. avgusta 1941, „da se Gavrilović vratio u Moskvu i da zasada nikakva druga delegacija neće se određivati”. — Arhiv Jugoslavije (AJ), 103-61-281.

to, što se na Prvom sveslovenskom mitingu u Moskvi (10 — 11. VIII 1941) govorilo o crnogorskom i makedonskom narodu, što je po njenom mišljenju išlo naruku razbijanju Jugoslavije. Ninčić je pisao Gavriloviću, da „nas malo može umiriti kabinetska izjava Višinskog da, oni priznaju Jugoslaviju i smatraju da je čisto unutrašnja stvar Jugoslavije kako će ona urediti svoja unutrašnja pitanja ukoliko ona postoje, dok oni u širokoj političkoj akciji sa sveslovenskog kongresa u Moskvi i u propagandi na samom našem terenu — otežavaju i prejudiciraju ta rešenja na našu štetu”.⁹² Tako je obnavljanjem odnosa na relaciji jugoslovenska kraljevska vlada — sovjetska vlada oživelo i jugoslovensko podozrenje u iskrenost sovjetskih namera.

Tokom leta 1941. godine, ustanak u Jugoslaviji je, kao što smo opisali, bio u punom jeku, mada u to vreme, još uvek nije bio predmet odnosa jugoslovenske vlade sa sovjetskom vladom. Po uspostavljanju veza D. Mihailovića sa vladom u Londonu, javila se ideja, da se iskoristi uticaj sovjetske vlade na KPJ u sopstvenu korist. Izgleda da je ovo pitanje načeo D. Mihailović u svom telegramu vladu od 19. oktobra, u kome moli, da se kod „nadležnih organa” utiče na to, da se „borba koju su komunisti započeli u Crnoj Gori objedini sa nacionalnim snagama koje se takođe bore protiv Italijana”.⁹³ I 5. novembra je predsednik vlade dobio od D. Mihailovića sličan izveštaj, ali sada je on sadržao i konstatacije, da je vođa komunista u Srbiji Tito: da se on ne može smatrati vođom nacionalnog otpora; da je komunistička borba protiv Nemaca samo prividna; da su komunisti napali njegove trupe u: Ivanjici, Požezi, Arilju, Užicu, Ražanima, Kosjeriću i dr.⁹⁴ Četiri dana kasnije, D. Mihailović je molio predsednika vlade da se preko Radio-Londona i Radio-Moskve „podvuče neophodnost jedinstva u komandovanju i rukovodenju borbom protiv okupatora”.⁹⁵ I 11. novembra je D. Mihailović izveštavao o tome da su komunisti napali njegove odrede, da se sada istovremeno bori protiv Nemaca, komunista i ustaša, zbog čega moli da se učini sve, ne bi li se prekinula bratobilačka borba. „Građanski rat trajao bi dugo, a u međuvremenu ništa ne bi bilo učinjeno protiv Nemaca” —javljaо je četnički komandant.⁹⁶

Primivši ove vesti iz zemlje, predsednik vlade Simović je, 13. novembra, naložio Ministarstvu inostranih poslova da se poslaniku u Moskvi uputi instrukcija sledeće sadržine: „Molim dejstvujte kod ruske vlade da se hitno komunistima u našoj zemlji dadu uputstva da sarađuju sa pukovnikom Mihailovićem i da mu se potčine u zajedničkoj borbi protiv zavojevača”.⁹⁷ Simović je tražio sličnu intervenciju i od Majskog. Izveštavajući pismeno A. Idnu o ovome, Simović je na kraju molio da

⁹² Krizman, *Dokumenti*, str. 220—222.

⁹³ DASSIP, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, F-1-Ed memoar kraljevske jugoslovenske vlade povodom protesta koji je g. Lozovski učinio našem poslaniku u Kujbiševu 3. avgusta 1942. (Dalje: Ed memoar).

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Krizman, *Dokumenti*, str. 241.

britanska vlada, preko svog ambasadora S. Kripsa, podrži apel jugoslovenske vlade u Moskvu.⁹⁸ Kao odgovor, Simović je iz Forin ofisa dobio pismo (16. XI) u kome se kaže, da je britanska vlada potpuno saglasna da se izmire „pristalice D. Mihailovića i komunistički elementi, te da je od sovjetske vlade traženo da interveniše, da bi se komunisti pridružili pukovniku Mihailoviću.”⁹⁹ Tako je počeo zajednički pritisak jugoslovenske i britanske vlade na sovjetsku vladu.

Jugoslovenski otpravnik poslova u Moskvi Dragomir Bogić, posetio je 17. novembra A. Višinskog i izložio mu gledište svoje vlade. Zamolio je da sovjetska intervencija bude hitna i energična, ako se žele ujedinjenje ustaničkih grupa i uspeh. Naglasio je, da vlada želi da ceo pokret bude potčinjen pukovniku Mihailoviću, kao vojnom licu. Višinski je odgovorio da mu je zahtev potpuno jasan i da će se postarat da od svoje vlade dobije odgovor.¹⁰⁰ Sutradan je engleski ambasador Krips ponovio zahtev i dobio isti odgovor. Kripsov utisak je bio da Rusi hoće da pomognu, ali da mu se čini da nemaju nikakvu vezu sa Jugoslavijom.¹⁰¹ 17. ili 18. novembra, predsednik Simović i ministar B. Čubrilović posetili su Majskog i zamolili ga da prosledi njihov apel Staljinu, da bi on poradio na izmirenju zavađenih grupa.¹⁰² Pritisak na sovjetsku vladu se nastavljao; 24. novembra, britanska Vojna misija u Moskvi je sovjetskom Ministarstvu vojske podnela memorandum, tražeći najhitniju intervenciju kod ustanika u Jugoslaviji. Rusima je bila skrenuta pažnja da to da već devet dana čute, da nisu ništa učinili, a i prebačeno im je, da je na zahtev sovjetske vlade, britanska vlada ohrabrla ustanak, te da to znači da je u interesu sovjetske vlade da dode do jedinstva među ustanicima u Jugoslaviji. U memorandumu je ponovo bilo naglašeno, da Mihailoviću treba da budu potčinjene sve grupe.¹⁰³

Sovjetska vlada našla se u nezavidnom položaju; životni interesi nalagali su joj da ni po koju cenu ne pogoršava odnose sa jedinim saveznikom — Velikom Britanijom i to u trenutku pred odsudnu bitku za Moskvu. Prihvatanjem jugoslovenskih i britanskih zahteva, da utiče na potčinjavanje jugoslovenskih komunista D. Mihailoviću, sovjetska vlada bi priznala da održava veze sa komunistima, što bi još više pojačalo savezničko podezrenje i komplikovalo dalje međusavezničke odnose. Stoga je u datom momentu najbolje rešenje bilo — čutanje. Tek 6. januara 1942. godine, A. Višinski je odgovorio D. Bogiću: „Sovjetska vlada ne smatra za oportuno da se meša u ustanak u Jugoslaviji“.¹⁰⁴

⁹⁸ Ed memoar.

⁹⁹ Isto. — DASSIP, Ministarstvo inostranih dela Kraljevine Jugoslavije (MID) F4.- Pismo, A. Kadogana — Simoviću od 16. novembra.

¹⁰⁰ Isto. — Krizman, *Dokumenti*, str. 246—247.

¹⁰¹ Krizman, *Dokumenti*, str. 246—247.

¹⁰² Vojmir Kljaković, *Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1970, 2, str. 92. — Simović — Mihailoviću: „Preduzeli smo mere da partizani obustave nepotrebne akcije i da se stave pod vašu komandu [...] Nastanite da izgladite nesuglasice i sprečite svaku osvetničku akciju“. — Isto.

¹⁰³ Ed memoar.

¹⁰⁴ V. Kljaković, n. d., str. 101.

Kao što smo pokazali, Tito je sovjetsku vladu obaveštavao o ustaniku i prirodi partizanskog i četničkog pokreta. I dok je sovjetska vlast „pušta” samo strogo neutralne vesti i članke o partizanskoj i patriotičkoj borbi jugoslovenskih naroda protiv fašizma, i trpela saveznički pritisak, u Jugoslaviji su se događaji odvijali prirodnim tokom. Naime, kao što smo u prethodnom tekstu naveli, direktni pregovori o ujedinjenju partizana i četnika (vođeni u selu Brajići) nisu uspeli, budući da su im se razlikovali ratni ciljevi. D. Mihailoviću je bilo potpuno jasno da su partizani, predvođeni komunistima, vojska socijalne revolucije, te da je njegov primarni interes, ako već ne može da ih apsorbuje, da ih uništi.

Napad na Užice (partizanski centar) četnici su izveli u noći između 1. i 2. novembra, s ciljem da likvidiraju VŠ NOPOJ-a i time obezglave pokret. Napad nije uspeo, kao ni onaj na Čačak, 7. novembra. Inače, napadi su izvršeni i kod Karana, Donjeg Milanovca, Rudnika, Ljiga, Ljuboviće i drugih mesta. Četnici ne samo da nisu postigli svoj cilj, nego su bili poraženi, a njihov štab opkoljen na Ravnoj Gori.¹⁰⁵ Od uništenja četničkog štaba, VŠ NOPOJ-a je odustao iz međunarodnih razloga.¹⁰⁶ Četnički poraz pokazao je i slabosti njihove organizacije. Mobilisani seljaci lako su napuštali borbu, ne želeći bratoubilački rat, a ni u kom pogledu nisu se mogli meriti sa brojnijim i moralno daleko nadmoćnijim partizanskim borcema. U takvoj situaciji VŠ NOPOJ-a je, 16. ili 17. novembra 1941. godine, ponudio D. Mihailoviću pregovore. Osnova je bila sledeća: da četnički odredi odmah stupe u borbu protiv okupatora, da se Mihailović odrekne „nemogućeg zahteva o uključivanju partizanskih odreda u četničke grupe”, te da se za kasnije ostavi postizanje dogovora „o pitanju jedinstvenog operativnog vojnog vođstva”.¹⁰⁷ Sporazum je potpisana 20. novembra, ali je, praktično, ostao bez značaja.

O opisanim događajima bili su obavešteni i London i Moskva. D. Mihailović je 22. novembra izvestio jugoslovensku vladu, da je „uspeo da prekine bratoubilačku borbu, koju je izazvala druga strana”, te da ulaže „najveće napore” da udruži „sve narodne snage”. Obaveštena o ovome, britanska vlasta je čestitala Mihailoviću na postignutom sporazu, ali je jugoslovenskoj vlasti, istovremeno, skrenuta pažnja da će oružana pomoć D. Mihailoviću zavisiti „od održanja jedinstvenog fronta pod komandom pukovnika Mihailovića.”¹⁰⁸ Tih dana su moskovska *Известия* pisala o izveštaju dr Sekulića, koji se odnosio na stanje u Jugoslaviji, i između ostalog navela, da je otpor organizovan pod rukovodstvom srpskih oficira i komandom Mihailovića, te da ova armija broji više od 100.000 ljudi. Kominternin organ *Коммунистический интернационал* pišao je, da sudeći po različitim izvorima, partizanska armija u Jugoslaviji broji

¹⁰⁵ P. Morača, n. d., str. 543—546.

¹⁰⁶ Za Tita je bilo dovoljno da Radio-Moskva ističe Mihailovića, pa da naredi da se obustavi njegovo uništenje. Tada je to obrazložio riječima: „Moramo paziti da Sovjetskom Savezu ne pravimo spoljopolitičke teškoće”. — Pero Morača, *Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine, Jugoslovenski istorijski časopis*, 1969, 1—2, str. 102.

¹⁰⁷ Kao nap. 105, str. 553.

¹⁰⁸ Ed memoar.

više od 100.000 ljudi.¹⁰⁹ Tito i partizani, razume se, nisu imali mogućnosti da čitaju navedene novine i časopis, ali su zato slušali emisije Radio-Moskve. Takva jedna emisija, izazvala je Titovu žestoku reakciju; on je, 25. XI javio svojoj vezi — J. Kopiniču — da hitno saopšti Kominter-ni, da „radio iz Moskve javlja užasnu glupost o D. Mihailoviću sa ko-jim smo vodili krvavu borbu već mjesec dana“.¹¹⁰ Posle opisa borbi i četničkih zločina nad zarobljenim partizanima, Tito je naveo i sledeće: „Mi smo zbog Londona odustali da Dražu Mihailovića potpuno likvidiрамо, ali čemo teško moći zadržati naše partizane da to ne učine. Javi gore da prestanu davati gluposti koje širi londonski radio“.¹¹¹

Razvoj i uspesi ustanka u Srbiji, kao i nastanak četničkih odreda D. Mihailovića, od kojih su neki bili aktivni, nikako nisu mogli ostaviti nemačkog okupatora skrštenih ruku. Po detaljno utvrđenom planu, Nemci su uz pomoć kvislinških snaga, preduzeli ofanzivu 20. septembra (u našoj istoriografiji poznata kao prva neprijateljska ofanziva), s ciljem da potpuno likvidiraju ustanike u Srbiji i zavedu red i mir. Ofanziva je započeta odmazdama i napadom na partizanske odrede u Posavini i Mačvi, a uspešno se širila ka Užicu, gde se nalazilo vojnopolitičko rukovodstvo ustanka. 25. novembra, borbe su vođene na Rudniku, a potom su, istog dana, dve nemačke divizije, uz podršku tenkova i avijacije, kre-nule iz dva pravca: Valjevo — Kosjerić — Užice i Kraljevo — Čačak — Užice. Nemačke snage su zauzele Užice za četiri dana, jer tehnički i brojno inferiorni partizanski odredi, i pored herojskog otoora nisu mogli da ih zaustave. Vrhovni štab NOPOJ-a, sa delovima Užičkog, Čačanskog, Kraljevačkog i Kragujevačkog odreda (oko 2.000 ljudi), povu-kao se preko Zlatibora, u Sandžak. Partizanski gubici prema nemačkim izvorima, bili su sledeći: 1.415 poginulih (od toga 389 streličih za od-mazdu), 718 zarobljenih i 80 ranjenih.¹¹² Većima, oko 10.000 partizana, izbegla je zarobljavanje, ali se pasivizirala i vratila kućama, dok se deo komunista povukao u ilegalnost.

Nemačka komanda u Srbiji, kao ni sam Hitler, nisu imali iluzija u pogledu D. Mihailovića i njegovih odreda. Za njih je mir u Srbiji mogao nastupiti tek posle likvidacije i partizana i četnika. Stoga su Nemci, pošto im nije uspelo da mirnim putem razoružaju četnike, 6. i 7. de-cembra 1941. godine preduzeli operaciju „Mihailović“. Nemci su usveli da dezorganizuju četničke odrede (deo se uključio u Nedićeve oružane snage), ali im je sam Mihailović sa svojim štabom umakao u Sandžak, koji je bio pod italijanskom okupacijom.¹¹³ Tako su glavnine i partizan-skih i četničkih snaga u Srbiji bile razbijene, a njihovi štabovi, očuvavši se, nastavili su u drugim oblastima (Crna Gora, Bosna) i sa novim sna-gama svako „svoj“ rat, što čini novu etapu NOR-a.

¹⁰⁹ Коммунистический интернационал, 1941, 10—11, str. 61.

¹¹⁰ Tito, *Djela*, tom 7, str. 198.

¹¹¹ Isto.

¹¹² Kao nap. 105, str. 561.

¹¹³ I. Tomasevich, n. d., str. 182—183.

GLAVA DRUGA

PITANJE SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI I SOVJETSKI SAVEZ (1942—1943)

1. *Socijalna revolucija ili narodnooslobodilačka borba*

Poraz partizana u zapadnoj Srbiji i njihovo proterivanje u istočnu Bosnu, postavili su pred vojno-političko rukovodstvo NOP-a Jugoslavije pitanje dalje izgradnje taktike i političke linije. Elementi o kojima se moralo voditi računa bili su veoma vidljivi. Neuspeh u zapadnoj Srbiji protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, nije zadavao tolike brige, koliko udruživanje četnika D. Mihailovića sa okupatorom i njihov zajednički udar vođen sopstvenim interesima, ali jednom cilju — uništenju partizana. Pretvaranje četnika u Kraljevsku vojsku u otadžbini, promaknuće D. Mihailovića u čin brigadnog generala na položaj ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva (12. januar 1942) i podrška koju je dobio u zemlji, govorili su o organizovanju snaga, čiji je cilj bio restauracija doratnog političkog i društvenog sistema. Četnički uspesi u Srbiji bili su samo jedna od epizoda koju su VŠ i CK KPJ potcenjivali, ali su zato morali da brinu zbog osipanja partizanskih odreda u istočnoj Bosni i opštег jačanja četnika u drugim delovima zemlje.

Pri utvrđivanju nove političke linije i donošenju konkretnih odluka, rukovodstvo NOP-a je uzimalo u obzir i međunarodnu situaciju. Pretpostavke o brzom završetku rata, tako jake kod militantnih jugoslovenskih komunista, bile su pothranjene Staljinovim govorom 7. novembra 1941. godine, kada je on rekao da će se rat završiti u 1942. godini. Ulazak SAD u rat (7. decembra 1941) na strani Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, pojačavao je nade u brzi kraj rata, a u to je ponajviše uveravala sovjetska kontraofanziva i pobeda pod Moskvom (decembar 1941). A ako je već kraj rata zaista bio blizu, logičan zaključak je bio da se treba pripremiti za njega, tj. osvojiti vlast.

Pozicija i instrukcije CK KPJ u tom pogledu bile su veoma jasne. Tako se u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju kaže da: „Pobede Crvene armije na istočnom frontu stvaraju perspektivu brzog sloma Hitlerove tiranije u Evropi. U vezi s tom činjenicom pokazuju se već znaci da se reakcionarne snage imperialističkih zemalja skupljaju kako bi razoružale nacionalno-oslobodilačke pokrete koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive revolucionarne energije. Ta je akcija uperena u prvom redu protiv komunista i njihovog povezivanja s masama. Taj se proces, koji će nesumnjivo imati sve većeg maha, počeo da odražava i u

zemljama Jugoslavije, a naročito u Srbiji.”¹ Ukažavši dalje na „ujedinjavanje četničkih frakcija svih boja”, konstatiše se, da se stvara „jedan reakcionarni velikosrpski centar” koji će odigrati „rukovodeću kontrarevolucionarnu ulogu te nema sumnje da je najodlučnija borba protiv tog centra glavna politička zadaća naše Partije u Srbiji.”²

Prosleđujući ovu instrukciju nižim partijskim instancama i svojim instruktorima, Pokrajinski komitet je naglašavao, po Titovom nalogu, da „pismo CK od 14. decembra [...] nije upućeno široj javnosti, pa čak ni celokupnom partijskom članstvu, kako onima iz pozadine tako i onima u partizanskim jedinicama.” Obrazlažući dalje upute, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju kaže: „Svakim danom naša narodnooslobodilačka borba poprima sve više klasni karakter, pa i naš oslonac moraju biti sve one snage koje jedino mogu biti nosioci takvog karaktera.”³ Čini se da isti, Pokrajinski komitet, zapada u protivrečnost kada poziva „na okupljanje svih, za borbu protiv okupatora i njihovih služgu, raspoloženih ljudi, bez obzira na njihovu političku opredeljenost i socijalno stanje.” A odmah zatim, kaže se, da komunisti „moraju imati u vidu sledeće: *jedini rukovodioci u narodnooslobodilačkoj borbi moraju biti radnici i proletarizovani seljaci* [podvučeno u originalu]. Njihovo je mesto na čelu ovoga pokreta i ono se ne sme nikome ustupiti, niti činiti kakve koncesije našim eventualnim saveznicima.” Na kraju, veoma karakteristično je što se kaže da su u vezi s novim zadacima, kao i unutrašnjom i međunarodnom situacijom, CK i VŠ stvorili I proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu.⁴

Pod novim zadacima, ne mogu se podrazumevati nacionalnooslobodilački, već oni koje nameće klasna borba. Dva puta, nacionalnooslobodilački i klasni, koja su vodila strateškom ratnom cilju NOP-a, vide se i u Titovom pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Bosnu i Sandžak, gde on kritikuje njihov stav prema kome su „partizanski odredi oružana sila Partije”, jer, veli on, oni su „oružana sila naroda, koji se bori za svoju nacionalnu slobodu protiv okupatora”. Navedeni, crnogorski stav, Tito je okvalifikovaо kao usko klasni, opominjući da on tako shvaćen, sužava političku i masovnu bazu nacionalnooslobodilačke borbe, te da je preuranjeno „govoriti o partizanskim odredima uopšte u duhu gornjeg vašeg stava.”⁵ Ipak, ova kritika nije surečila Tita, da u istom pismu, za I proletersku brigadu, kaže: „Ona je u stvari oružana sila Partije”. U statutu proleterskih brigada stoji da su one „vojne udarne formacije naroda Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije.”⁶

U Titovim pismima (instrukcijama) s kraja 1941. i početkom 1942. godine ponavlja se uverenje da će pobede Crvene armije dovesti do brzog Hitlerovog sloma i da se KPJ ima osloniti na Sovjetski Savez.

¹ Tito, *Djela*, tom 8, str. 8.

² Isto.

³ A CK SKJ, CK KPJ 1942, 10.

⁴ Isto.

⁵ Tito, *Djela*, tom 8, str. 31.

⁶ Isto, str. 35.

Ovo je naročito izraženo u pismima upućenim CK KP Slovenije od 1. i 2. januara 1942. godine. Titov jasan stav jeste, da je SSSR jedini spas za slovenački narod i da se „naša Partija“ ne može odreći „oslanjanja slovenačkog naroda na SSSR.“⁷ U drugom pismu, stav je, prirodno, protegnut i na ostale: „Mi, narodi Jugoslavije, sve dugujemo ruskom narodu, Sovjetskom Savezu i njegovoj Crvenoj armiji. Jedino je ona sposobna da slomi pritisak fašističkih armija, i samo oslanjanjem na Sovjetski Savez mogu narodi Jugoslavije — a naročito slovenački narod — zajamčiti sebi slobodan razvitak u budućnosti.“⁸

Shodno iznetom, Tito će i voditi politiku tokom čitavog rata. S druge strane, nema dovoljno izvora koji bi pokazali u kojoj meri je Tito poznavao sovjetsku politiku, njene državne interese, kratkoročne i dugoročne ratne ciljeve i da li je, i u kojoj meri, sopstvene odluke podešavao prema njima. Tito će, što ćemo i opisati, iz svog ambijenta, a sa glasno ratnim ciljevima NOP-a, tokom 1942. i 1943. godine, uporno tražiti sovjetsku političku i materijalnu pomoć, ubedjen da je traži na pravom mestu, od prirodnog saveznika. Tako će to postati jedina pitanja oko kojih će se graditi odnosi na relaciji NOP Jugoslavije — SSSR. Ovo će neminovno i isključivo odrediti i odnose na relaciji jugoslovenska (izbeglička) vlada u Londonu — sovjetska vlada. Ovaj kolosek jugoslovensko-sovjetskih odnosa, metodološki i istorijski je relevantan onoliko, koliko je uticao na karakter i smisao odnosa između NOP-a Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, što se, u suštini, svodilo na pitanje revolucije i njenog ishoda.

Politika oslanjanja na SSSR, podrazumevala je učestvovanje u ratu i zadobijanje pobeđe nad fašizmom, ali, istovremeno je značila i to, da će se uz pomoć SSSR-a osvojiti vlast i po ugledu na sovjetski model, organizovati politički i društveni sistem. Taj cilj, s obzirom da ga je zastupala jedna komunistička partija, bio je sasvim prirodan. U skladu s tim bila je i namera CK KPJ i VŠ da formiraju više proleterskih brigada, „koje će biti sposobne da izvrše ne samo one zadatke koji se danas stavljuju pred nas nego i one u drugoj etapi borbe.“⁹ Misli o drugoj etapi preneo je crnogorskim partizanima Peko Dapčević, 20. januara 1942. godine: „On iznosi riječi vrhovnog komandanta druga Tita da se nalazimo na pragu druge etape borbe i objašnjava to prikazom situacije na Istočnom frontu, borbama u Srbiji, politikom Engleske i nove jugoslovenske vlade i radom raznih petokolonaških elemenata naročito četnika u Srbiji i ponekim krajevima Crne Gore“.¹⁰ Tito je upućivao CK KP Slovenije, da treba da učini korak dalje; da pređe sa agitacije na nacionalnooslobodilačkoj bazi, na agitaciju za učvršćenje saveza radnika i seljaka, zbog čega je trebalo govoriti o rezultatima socijalističkog sistema u SSSR-u, rečju „treba pripremiti tlo za novu etapu naše borbe.

⁷ Isto, str. 72.

⁸ Isto, str. 83.

⁹ Isto, str. 93.

¹⁰ Ђуро Вујовић, О ЛИЈЕВИМ ГРЕШКАМА КПЈ У ЦРНОЈ ГОРИ У ПРВОЈ ГОДИНИ НАРОДНОСЛОВОДИЛАЧКОГ РАТА, Историјски записи, 1967, 1, стр. 79.

u koju već stupamo brzim koracima i na kojoj treba ujediniti neposredno oko KP sve radne mase.”¹¹ Pogled na tu novu, drugu etapu, obuhvatao je i uputstvo: „U svđoj svakidašnjoj akciji težite izolaciji kulačkih i drugih buržoaskih elemenata od osnovnih radnih masa.”¹²

Ovo Titovo pismo verovatno je napisano u toku Pokrajinskog savetovanja KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održanom u Ivančićima, 7. i 8. januara 1942. godine. Tito je na njemu lično učestvovao, pa se pretpostavlja da je pismo napisano ili za vreme trajanja, ili dan-dva po održavanju savetovanja. Najnovije, vrlo uspešne analize ovog savetovanja, pokazuju da se ono nije „okrenulo licem, široko i odlučno prema liniji narodnooslobodilačke borbe, niti je na njemu inauguirisana strategija druge etape revolucije”. Drugim rečima, savetovanje je bilo otvoreno i „tendencijama ‘druge etape’ i realnim potrebama borbe protiv okupatora”.¹³

Formulisanje političke linije KPJ, krajem 1941. i početkom 1942. godine, vršeno je u uskom krugu nekih članova CK i Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, ali bez uticaja sa strane, konkretno bez sugestija od strane sovjetske vlade i Kominterne. Kominternin stav, saglasan onom iz juna 1941. godine, biće ponovljen 5. marta 1942. godine.

Radio-veza između CK KPJ i Izvršnog komiteta Kominterne (IKKI — Tito — Dimitrov) održavana je, kao što smo napred naveli, preko radio-stanice kojom je u Zagrebu rukovao Josip Kopinič. Veza između Tita i Kopiniča, održavana je uz pomoć kurira, a u ratnim, zimskim uslovima, bila je veoma spora i nesigurna. Titovi pokušaji, da još u Beogradu i Užicu uspostavi neposrednu vezu sa Kominternom, nisu uspeli, te je on pozvao Kopiniča da dođe k njemu i pomogne mu oko uspostavljanja veza. Krajem decembra (23. ili 24.) 1941. godine, Kopinič je došao na oslobođenu teritoriju i u Rogatici predao Pavlu Saviću i Veljku Dragičeviću signale za radio-vezu sa Kominternom. Savić i Dragičević, noseći se sa tehničkim i energetskim poteškoćama, uspeli su da uspostave direktnu radio-vezu tek 9. februara 1942. godine.¹⁴

U toku decembra 1941. i januara 1942. godine, Tito je poslao nekoliko depeša Kominterni (bar ih je toliko sačuvano), a primljena je samo jedna. Ona nosi datum: 16 — 17. decembar 1941, a Kopinič ju je lično uručio Titu u Rogatici. Kominterna je hitno tražila imena nekih vođa, jer „potrebno je konkretno naznačiti ko стоји на челу partizanskog pokreta”,¹⁵ kao i to da Tito pomogne oko uspostavljanja veza sa pomenutim sovjetskim obaveštajcem, beogradskim novinarom Mišom Brašićem.¹⁶ Ko-

¹¹ Tito, *Djela*, tom 8, str. 116.

¹² Isto.

¹³ Enver Redžić, *Revolucija i jugoslovenska misao*, Sarajevo, 1986, str. 69 — O ovom pitanju vidi i: Branko Petranović, О ЛЕВИМ СКРЕТАЊИМА КПЈ КРАЈЕМ 1941. И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ, *Зборник за историју Матице српске*, 1971, св. 4.

¹⁴ Mišo Leković, *Delatnost Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NO-POJ u Sandžaku u decembru 1941. godine, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945*, Naučni skup posvećen 30-godišnjici ustanka, održan na Zlatiboru 25. i 26. septembra 1971, Beograd, 1972, str. 48—49.

¹⁵ A CK SKJ, CK-KI, 1941, 6.

¹⁶ Isto. — Pri dnu ove depeše stoji pod P.S.: „Preko ranijeg čoveka za vezu javite M. Braš. (adresa i parole iste).”

pinič je Titov odgovor poneo u Zagreb (pošao je sa Romanije 4. januara 1942) i 1. februara ga preneo Dimitrovu. Tito je, kao organizatora i rukovodioca svih partizanskih odreda Jugoslavije, označio KPJ, a uz sebe, kao glavnokomandujućeg, naveo je: S. Žujovića, S. Vukmanovića, A. Jovanovića, K. Popovića, R. Jovanovića Bradonju, P. Četkovića i Sl. Vajnera Čiću.¹⁷ Pre ove depeše, Kominterna je verovatno primila Titov izveštaj o borbama kod Užica i povlačenju u istočnu Bosnu. U ovoj depeši, a i u mnogim kasnijim, Tito je tražio pomoć u municiji, oružju, sanitetskom materijalu (o čemu će biti reči u IV glavi), naglašavajući moralni i politički značaj te pomoći. Za nas je, u ovom momentu, važno to, da je Kominterna izveštena i o osnutku I proleterske brigade, za koju je rečeno tek toliko da je udarna i da će uvek imati da rešava najteže zadatke.¹⁸ Nije bilo ni reči o revolucionarnoj orientaciji, klasnoj borbi, drugoj etapi.

Kominternin predlog, da VŠ NOPOJ-a uputi proglaš narodima okupiranih zemalja, naročito Čehoslovačke i Francuske, s pozivom na borbu protiv nemačkog fašističkog imperijalizma, kod Tita i nekih članova VŠ i CK, primljen je kao vredno priznanje.¹⁹ Tito je, razume se, pozitivno odgovorio i poslao tekst proglaša.²⁰

Zahvaljujući direktnoj radio-vezi sa Kominternom, Tito je mogao iscrpniće da je izveštava, a to je i činio, kako sam kaže, šaljući „svakog dana dugačke kobasice“.²¹ Većina ovih depeša ili nije sačuvana ili nije dostupna, a po Titovim rečima, očigledno se radilo o depešama u kojima su razmenjivana mišljenja o programu rada: „Dogovorili smo se sa Djedom [Kominternom] i on je dao poseban program rada. Kao što vidiš naša ofanziva posle nemačke ofanzive donela nam je ploda.“²² Šta se krije iza dogovorenog programa rada, može samo da se prepostavlja.

Tokom ove atmosfere dogovaranja i razumevanja, Titu je stigla i prva Kominternina kritika politike CK KPJ. Ona počinje tolerantno, kao da se na osnovu Titovih informacija „dobija utisak da izvesne pristalice Engleske i jugoslovenske vlade sumnjaju da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmerava k sovjetcizaciji Jugoslavije.“ Ovde se, u stvari, postavlja pitanje: da li se vodi klasni rat, druga etapa revolucije, borba za vlast? Dalje se pita, zašto je bilo potrebno obrazovanje specijalne proleterske brigade. Kao i juna 1941. godine, i sada Kominter na postavlja široku, antifašističku političku platformu, koja bi trebalo da

¹⁷ Tito, *Djela*, tom 8, str. 154.

¹⁸ Isto, str. 52.

¹⁹ U pismu M. Pijade od 25. februara 1942, Tito je navedenu depešu KI označio kao „vrlo važnu“. — A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 86. — E. Kardelj i Ivo Lola Ribar ocenili su je kao „svakako veliko priznanje našoj borbi“. Efekat proglaša je bio ovako prognoziran: „Mislim da će proglaš do kraja dotoći dražnove i zapušti usta londonskoj vladi.“ — Pismo Bevcu i Fišera Starom od 19. februara, — A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 70. — Tito — Bevcu i Loli, 23. februara 1942. godine: „Možete misliti koliko nas je razveselilo to poverenje koga nam Djeda posvećuje.“ — A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 82.

²⁰ Tito, *Djela*, tom 9, str. 30.

²¹ Isto, str. 31.

²² Isto.

ujedini sve narodne snage u cilju pobeđe nad fašizmom. Kaže se: „Pa sada se osnovni i neposredni zadatak sastoji u tome da se ujedine svi anti-hitlerovski elementi, da se razbiju okupatori i izvojuje nacionalno oslobođenje.” A pošto situacija u Jugoslaviji nije bila takva, pita se: „Kako objasniti tu činjenicu da pristalicama Engleske uspeva da formiraju oružane jedinice protiv partizanskih odreda? Zar osim komunista i njihovih simpatizera nema drugih jugoslovenskih patriota s kojima biste se zajednički mogli boriti protiv okupatora?” Dozvolivši da je možda u pitanju nesporazum, Kominternu je pozivala da se porazmisli o sveukupnoj taktici i delovanju, da se proveri da li je učinjeno sve što je moguće „da se stvori istinski i jedinstveni nacionalni front svih neprijatelja Hitlera i Mussolinija u Jugoslaviji radi ostvarenja zajedničkog zadatka — isterivanja osvajača i porobljivača [...]”²³

Tito je odgovorio nakon četiri dana — 9. marta. Da li se za to vreme savetovao s nekim od članova CK KPJ ili VŠ, nema podataka. Odgovor je počeo neobično: „Na osnovu naših informacija vi ste domijeli pogrešne zaključke.” Osetljiv na prebacivanja da vodi politiku sovjetcizacije Jugoslavije i da uz sebe nema drugih do komunista, Tito je pojašnjavao da „pristalice vlade u Londonu, ne sve i ne otvoreno sarađuju s okupatorima u borbi protiv partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije.” Neobično je to, što je Tito u prvi red kvislinga stavio M. Nedića, a za odrede D. Mihailovića kazao da više ne postoje, da su svi u redovima Nedićeve vojske, što nije bilo tačno. Dalje je izneo tvrdnju, da partizanska i dobrovoljačka vojska broje 200.000 boraca, što je preuveličano, da to nisu samo komunisti, već i pristalice raznih partija. Za proleterske brigade (II je obrazovana 1. marta 1942), rekao je da su pokretne jedinice koje služe za primer, spremne da stupe u borbu gde im se naredi. Neobičan i formalistički je Titov odgovor, da „mi ne stvaramo nikakve sovjete već stvaramo narodnooslobodilačke odbore”, jer i jedni i drugi bez obzira kako se zvali, bili su organi revolucije.²⁴ Na kraju, Tito poziva posmatrača iz SKP(b).²⁵

Smisao Kominternine kritike i svoj odgovor, Tito je saopštio Moši Pijadi 11. marta. Zanimljivo je, da u ovom pismu, Tito iznosi pretpostavku da u vezi s ovim sporom „iz Londona nešto čačkaju”, te da on nastoji da svakodnevno šalje objašnjenja, „kako oni ne bi bili na krivom putu o događajima kod nas”. Tito je znao za političke obzire sovjetske vlade prema saveznicima, a i 11. marta je, kako piše M. Pijade, dobio od Kominterne „pisamce u kome traže da se u proglašu VŠ narodima Evrope izvrše ispravke tako što će se dva puta spomenuti snažan savez Engleske, Amerike i SSSR-a i da se ispuste parole o Staljinu, Sovjetskom Savezu i

²³ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 34.

²⁴ Vladimir Bakarić u Borbi od 24. jula 1966. izričito tvrdi da je KPJ i formirala organe vlasti i stalno njima rukovodila.« Mišljenje Ernesta Bauera, da NOO u Jugoslaviji nisu odgovarali sovjetima, može se odnositi samo na onaj period u razvitu sovjeta, dok ih boljševici još nisu bili stavili pod svoju kontrolu. Takve sovjete KPJ nikako nije htela da stvara. — Ernest Bauer, *Jugoslawischer Marxismus und Anarcho-Syndikalismus*, Der Donauraum 1964, br. 4, str. 201–202. — Slične argumente iznosi i Franz Borkenau, *Der europäische Kommunismus: Seine Geschichte*.

²⁵ Tito, *Djela*, tom 9, str. 91–92.

Crvenoj armiji". Iz toga je Tito zaključio da se taj savez mora popularisati,²⁶ što će kasnije revnosno i činiti. M. Pijade je odgovorio Titu 15. marta. Pod utiskom uzaludnog čekanja sovjetske pomoći kod Žabljaka, Pijade je utvrdio da „nema sumnje da pomoć zavisi od toga hoćeš li uspeti da uveriš Djeda u ispravnost našeg stava i u tačnost naših podataka”. A što se tiče same kritike, Pijade je bio tolerantniji i samokritičniji, jer je pisao da je „Djedova kritika da smo otišli malo dalje nego što je trebalo u osnovi tačna.” On je ovo objašnjavao razvojem događaja u zemlji, koji je bio brži nego u drugim okupiranim zemljama. Uz to, bio je za to da „treba preduzeti reviziju i uskladiti našu celu liniju s Djedovom, pružajući mu u isto vreme sve dokaze o sprezi ministra Draže sa okupatorima”.²⁷ Na razmatranje Kominternine kritike, Pijade se vratio još jedanput. Pisao je Titu, 16. marta, da je i sam smatrao da je stvaranje proleterske brigade bilo nužno, ali da se sada pita, „da li je nužno ići dalje po toj liniji. Sad je već stvorena i druga. Dao si inicijativu i za Crnu Goru, što su u međuvremenu oni i sami predložili iz Glavnog štaba. Možda bi bilo bolje izmenjati neke dobre partizanske i neke dobre dobровoljačke jedinice u partizanske i dobровoljačke brigade.” Po njegovom mišljenju, Ded ne bi odobrio što su kao značke u Proleterskoj brigadi zadržane samo petokrake i zastave sa srpom i čekićem. Smatrao je, takođe, da bi članovi VŠ trebalo da vrate na svoje kape jugoslovenske trobojke. Na kraju pisma, M. Pijade je predložio da CK izda jednu deklaraciju za javnost koja bi bila u duhu nužnih korektura po Dedovim primedbama, kao i jednu rezoluciju za partijsko članstvo.²⁸

Navedena shvatanja M. Pijade, Tito nije delio; čak mu je odgovorio, da se na njega „ozbiljno razljutio” kad je počeo da filozofira i da se pita „da li mi zbilja nismo pogrešili i zabrazdili u lijevo”. Tito je podsećao da je „davno pre Dedovog telegrama izložio naš stav o tome, da ne smijemo napadati pristalice Engleske kao takove, već kao sluge okupatora i da ne smijemo dozvoliti da nas peta kolona skrene sa linije narodnooslobodilačke borbe na klasnu borbu”.²⁹ Ovim je Tito završio diskusiju sa M. Pijade, dodavši da je Deda poslije prestao da se interesuje za to. Sa ovom ocenom Tito je preuranio, jer je na njegov odgovor od 9. marta, Kominterna odgovorila: „Naš telegram vi ste, na žalost, nepravilno razumjeli. Mi vam nismo učinili nikakve prekore. Više od toga nije ni bilo nikakve price. Vi imate kod nas puno i neoborivo povjerenje.”³⁰ Na pitanje imena I proleterske brigade i mogućih političkih posledica, Kominterna se vratila još jedan put. Citiram, tolerantnim telegramom. umirivala je Tita, koji je očito bio povređen telegramom od 5. marta, a novim telegramom, ponavljala je da brigade ne treba zvati proleterskim, već udarnim. Karakteristično je da je Kominterna tvrdila kako to „za sada nema veliki politički značaj kako za jedinstvo narodnih snaga u borbi protiv okupatorskih slugu unutar zemlje, tako i u inostranstvu”.

²⁶ Isto, str. 100—101.

²⁷ A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 129.

²⁸ Isto, 1942, 134.

²⁹ Tito, *Djela*, tom 9, str. 133.

³⁰ Isto, str. 267.

Ali i pored toga, ciljajući na širi i dublji efekat, Kominterna je opominjala: „Vi vodite narodnooslobodilački rat snagama radnika, seljaka, narodne inteligencije i drugih rodoljuba, a ne vodite proletersku borbu.”³¹ Na ovo je i Tito pomirljivo reagovao: „Mi se slažemo s vama da treba prihvati naziv samo ‘udarna’ a ne ‘proleterska brigada’. Naziv ‘proleterska’ zadržće samo I i II brigada, čiju većinu sastava čine radnici.” Zvući kao malo pravdanje, „da su naziv proleterska zahtijevali sami borci i starješine, iako su seljaci bili i pristalice drugih partija”.³²

Kominterninu kritiku nikako ne smemo ostaviti na nivou imena proleterskih brigada, pošto je to bio samo povod da se preispitaju taktika i politička linija KPJ: da li je posredi socijalna revolucija (klasni rat) ili nacionalnooslobodilački rat. Pri razmatranju ovog pitanja, korisno je zapitati se, koji su članovi Politbiroa, CK, VŠ NOPOJ-a (osim M. Pijade) i u kojoj meri bili upoznati sa Kominterninom kritikom i Titovim odgovorima, te šta su oni mislili i kakva je bila stvarna situacija u pokretu („na terenu”). Sudeći po jednom izvoru, od Kominterne je bila primljena jedna depeša „kojom se zabranjuje stvaranje proleterskih brigada” i traži „da prestanemo sa sličnim lapsusima koji liju vodu na mlin neprijatelja naroda u zemlji i inostranstvu” (znaci navoda preuzeti su iz originala).³³ Po Kardeljevoj oceni, stvar je „oštro postavljena, a i u pravo vreme. Zasektašili smo i mi sami. Opomena je došla u pravo vreme. Javi to Hrvatima i Srbima”³⁴ ukoliko ih nije opozorio već Stari.” I na kraju pisma Kardelj kaže, da je „opomena vrlo lekovita i pomoći će nam mnogo”.³⁵ Kardelj je bio veoma samokritičan: „Mi smo griješili, jer je CK pre malo radio kao CK, pa smo zato kao političko rukovodstvo donekle ispustili iz ruku kontrolu nad pokrajinskim komitetima. Moramo priznati, da su i kod nas samih vojna pitanja vrlo često potisla na drugi plan partijska pitanja.”³⁶ M. Pijade je bio mišljenja da se Titov stav („ne smemo dozvoliti da nas peta kolona navede na klasnu borbu”) ne sprovodi kako treba, a da to naročito važi za usmeni dodir s masama.³⁷ Međutim, tonovi *klasnog rata*, o čemu smo već govorili, odzvanjali su u centralnim partijskim dokumentima. CK KPJ je, sa potpisom A. Rankovića, saopštavao 27. januara 1942. godine Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, da je rasulo nemackih okupacionih grupa počelo munjevito da zahvata okupacione snage u svim porobljenim zemljama, te da se i na

³¹ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 162. — Depeša Djeda — Valteru, bez datuma.

³² Tito, *Djela*, tom 9, str. 184.

³³ A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 437. — Pismo Bevca (E. Kardelj) Fišeru (Ivo Lola Ribar) od 10. avgusta 1942.

³⁴ Ivo Lola Ribar je poslušao Kardelja i 30. avgusta 1942. prenco je Mihailju (Blagoje Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju) suštinu Kardeljevog pisma. Sa svoje strane doda je: „Svojom porukom Djeda će nam pomoći da i sami još pojačamo našu budnost u tom pogledu i do sitnice obezbedimo sprovođenje pravilne političke linije naše partije u ovoj n.o. borbi.” — A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 467.

³⁵ Kao nap. 33.

³⁶ A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 439. — Pismo Bevca Fišeru od 12. avgusta 1942.

³⁷ Isto, 1942, 170.

Balkanu radi o klasnoj borbi.³⁸ Takođe je i naređenje VŠ NOPOJ-a od 28. februara bilo sasvim jasno: „Sada, vi morate stvoriti udarne jedinice i riješiti situaciju u svoju korist. To znači, sada sva oštrica vašeg oružja mora se okomiti na likvidiranje tih četničkih snaga. To neka vam bude prije svega.“ I deset dana kasnije, VŠ je naređivao: „Vi morate pribjeći i represalijama protiv četnika. Morate paliti izvjesne kuće okorjelih zlikovaca i razbojnika i obavezno sve kuće četničkih vođa i kolovoda.“³⁹ Po jednom mišljenju, sva partijska i vojna rukovodstva, kao i čitava partijska organizacija, bile su preokupirane borbom protiv pete kolone. „1. Peta kolona najveći neprijatelj; 2. okupator drugostepeni protivnik“ — konstatovano je na Plenumu OK Cetinja, 10. marta 1942. godine.⁴⁰

Radikalno sprovođenje ove politike u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini, okvalifikованo je u jugoslovenskoj istoriografiji kao „levo skretanje“, pri čemu se ne precizira u odnosu na šta je došlo do „levog skretanja“. Jer, KPJ se, shodno svom programu i strateškom cilju, borila za vlast. Što do tog „skretanja“ nije došlo i u drugim oblastima Jugoslavije, može se protumačiti sporim prenošenjem direktiva i činjenicom da se ubrzo promenio kurs. Naime, negativne posledice ove politike bile su tako očigledne, da su iziskivale preispitivanje. S druge strane, kao što smo videli, isto je savetovala i Kominterna. Stoga je 4. aprila 1942. godine, u Foči održan sastanak, kome su prisustvovali: Tito, A. Ranković, M. Đilas, I. Milutinović, S. Žujović, I. Lola Ribar i M. Pijade. Na dnevnom redu je bila analiza razvoja narodnooslobodilačke borbe. Na sastanku je osuđena pojava tzv. „levog skretanja“ i ukazano na potrebu širokog okupljanja narodnih masa u narodnooslobodilački pokret. Odlučeno je, da se u organu CK KPJ, *Proleteru*, jasno formulise politička linija KPJ.⁴¹ To je uradio Tito, napisavši članak pod naslovom „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora.“ U članku su žestoko kritici podvrgnuti: V. Maček, D. Cvjetković, Hrvatska seljačka stranka, D. Simović, D. Mihailović, M. Nedić, te je ustvrđeno: „Ali to nas ne smije skrenuti s puta. s puta prave narodnooslobodilačke borbe, s puta upornog okupljanja svih rodoljubivih snaga u jedan jedinstveni front narodnog oslobođenja, bez razlike na njihovo političko i vjersko ubjedjenje.“ Na kraju se ipak ističe rukovodeća uloga komunista: „Stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u svim oblastima Jugoslavije — to je osnovna zadaća svih komunista. Borba protiv okupatora i protiv svih njegovih slugu ostaje i dalje naša glavna zadaća.“⁴² Time je konačno razrešena taktička dilema: socijalna revolucija — oslobođilački rat, u čemu je svoj pozitivan ideo imala i Kominternina kritika od 5. marta 1942. godine. Pozitivni ideo Kominternine kritike, plastično je opisao sam Tito u razgovoru sa Izidrom Cankarom, avgusta 1944. godine na Visu. Po Cankarevom kazivanju, na pitanje da li od Jugoslavije namerava stvoriti komunističku državu,

³⁸ B. Petranović *Revolucija*, knj. 1, str. 327.

³⁹ Đ. Vujović, n. n. str. 85.

⁴⁰ Isto, str. 83—84.

⁴¹ Kao nap. 14. — Vidi: Tito, *Djela*, tom 9, str. 301.

⁴² Tito, *Djela*, tom 10, str. 25—31.

„Maršal je jednako iskreno odgovorio da mu je to u početku bila namjera. Ali to je bila strašna greška. U prvim danima pokreta njegova se vojska sastojala samo od komunista; a što je bio rezultat? Svi su im se suprotstavljali — Nijemci, Talijani, kvislinzi i veliki dio civilnog stanovništva. 35.000 njegovih ljudi je poginulo, pretežni dio Komunističke partije u Jugoslaviji. U tom odlučnom trenutku dobio je poruku iz Moskve u kojoj su mu savjetovali da proširi bazu svog pokreta.”⁴³ (Podvukao N.B.P.).

Posle aprilskog sastanka u Foči, usledile su instrukcije. Tako je Okružnom komitetu za istočnu Hercegovinu rečeno, da se kod njih primećuju sektaška skretanja i preskakanje „u etapu borbe za vlast proletarijata”. Zatim se navodi konkretni primer: „Ide odlično — sovjetciramo cijelu Hercegovinu.” Instrukcija se pozivala na citirani Titov članak u *Proleteru* i jasno ponavljala: „Naš glavni i osnovni cilj jeste borba protiv okupatora, ostvarenje jedinstva svih rodoljuba u toj borbi.”⁴⁴

2. Pridobijanje sovjetske vlade protiv jugoslovenske kraljevske vlade i četnika D. Mihailovića

U daljim odnosima, tokom 1942. i 1943. godine, na relaciji vojno-političko rukovodstvo NOP-a Jugoslavije — sovjetsko partijsko i državno rukovodstvo, posredstvom Izvršnog komiteta Kominterne dominiraće problem D. Mihailovića i jugoslovenske vlade u Londonu. Tito će uporno dokazivati kolaboracionizam D. Mihailovića i ukazivati na podršku koju potonji ima od jugoslovenske vlade. Zato će Tito tražiti da sovjetska vlada istupi protiv njih i svetu saopšti istinu o stanju u Jugoslaviji.

Epizoda vezana za britansku misiju, sa Terensom Atertonom na čelu, iskorišćena je u tom cilju. Tito je, 25. februara 1942. godine, izvestio Kominternu da je u Crnu Goru stigla Misija majora Atertona i da traži da se sastane s njim. „Ne znam kako da postupimo?” — pitao je Tito. „Molimo javite odmah šta da radimo? Može li se u njih imati povjerenja?”¹ — pitao je na kraju. Iz Moskve su odgovorili da je celishodno da Tito razgovara sa predstavnicima Misije, ali da bude oprezan, kako bi saznao šta oni zapravo hoće, te da Kominternu stalno drži na kursu zbijanja.² Tito je 20. marta izvestio, da je iz razgovora sa Atertonom saznao,

⁴³ Tito—Churchill, str. 319.

⁴⁴ Tito, *Djela*, tom X, str. 19—20. — Karakteristično je Fišerovo pismo (za CK KPJ) od 25. avgusta 1942., drugu Tozi, PP-u za Banat i OK za Srem: „[...] Danas se ne radi o buržoaziji i proletarijatu već o *slobodi i nezavisnosti naroda*, o golom opstanku mnogih naroda, o budućnosti čovečanstva. U takvoj situaciji zaoštravati pitanja na problemima nekakve ‘druge etape’, na problemima perioda borbe za vlast, znači ne samo lititi vodu na mlin neprijatelja naroda — već i konačno pokopati tu ‘drugu etapu’. [...] Ne treba ni jednog trenutka zaboraviti da su partizanski odredi vojska narodnog oslobođenja, a ne vojska partije.” — A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 459.

¹ Tito, *Djela*, tom 9, str. 44.

² Isto, str. 80.

da su Britanci došli da bi se informisali o situaciji u Jugoslaviji i da bi pomogli da dođe do sporazuma sa D. Mihailovićem. Na ovo im je Tito pokazao originalne dokumente o saradnji D. Mihailovića sa okupatorima, te naglasio, da se niko osim partizana ne bori protiv okupatora. Englez je odgovorio da su u Londonu bili pogrešno informisani o stanju u Jugoslaviji, a da su partizani sami krivi što ne obraćaju više pažnje propagiranju svoje borbe u inostranstvu.³ U drugom telegramu Kominterni, Tito je naveo da se engleska misija uverila u to da četnici neposredno i posredno sarađuju sa okupatorima, te da se zbog izdaje D. Mihailovića jugoslovenska vlada u Londonu potpuno kompromitovala pred narodima Jugoslavije. Stoga, upozoravao je Tito, ako jugoslovenska vlada nastavi da podržava D. Mihailovića, moraće otvoreno da se istupi protiv nje. Posle ovoga, prirodno je sledilo: „Smatramo za potrebno da se obrazuje nova vlada od demokratskih elemenata u zemlji i inostranstvu, koja bi izdala proglašenje s pozivom narodima Jugoslavije da se odlučno bore protiv okupatora i javno žigosa izdajnike — saradnike okupatora.”⁴ Ovo je bio drugi put (prvi put 25. avgusta 1941) da Tito saopštava Kominterni svoju nameru da obrazuje novu vladu i da istovremeno moli i za mišljenje. Na ovo pitanje, iz Moskve nije odgovoren, verovatno jer je smatrano da je to preuranjeno.

Velika i prirodna, ali i naivna bila je želja vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a Jugoslavije, da sovjetska vlada preko noći istupi protiv jugoslovenske vlade u Londonu i njenog ministra vojnog u otadžbini. U tome je, čini se, najotvoreniji bio M. Pijade; on je 14. aprila pisao Titu da mu teško pada što „ne ide dovoljno brzo obiašnjavaće sa Dedom [Kominternom], što ne likvidira onu jugoslovensku petu kolonu na londonskoj kaldrmi”.⁵ Moša je sugerirao Titu da „pritisne na Deda — koliko je moguće — da stvar sa jugoslovenskom vladom ubrza. Ded treba da uveri tu vladu da je njen ministar vojske običan Kvisling kao Nedić, da su partizani jedina vojna sila u Jugoslaviji koja se stvarno bori za nacionalno oslobođenje”. Na kraju je stajalo: „Smatram inače da Ded ne treba mnogo da gladi one londonske izbeglice i kanitulante.”⁶ Međutim, Tito je bio oprezniji, računajući na unutrašnjopolitičke i spoljnopoličke efekte. Od sovjetske vlade nije dobijao nikakav odgovor, odnosno nikakav predlog o javnom istupanju protiv vlade, a kamoli o stvaranju nove svoje vlade. To ga je svakako navodilo na opreznost i postupnost. U dnevnoj zapovesti, povodom godišnjice nanada na Jugoslaviju (6. april), otpočeo je kritiku jugoslovenske vlade sledećim rečima: „Vi ćete se pitati, drugovi, zašto jugoslovenska vlada u Londonu podržava Dražu Mihailovića. To je zato što je jugoslovenska vlada u Londonu protiv oružane borbe s okupatorima [...] To je zato što ta vlast nema nikakve veze s našim narodom, što uopće ne zna današnju situaciju, što ona još uvek gleda unazad, umjesto naprijed [...] Zbog toga ćemo mi biti prisiljeni.

³ Isto, str. 126.

⁴ Isto, str. 131.

⁵ A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 231.

⁶ Isto, 1942, 170.

da otvoreno istupimo pred narod protiv te vladе ako ona nastavi da ometa našu borbu protiv okupatora i ako u svojim redovima ima ministra koji sarađuje s okupatorima.”⁷

Na sve ove Titove poteze, iz Moskve nisu reagovali, što ne znači da su bili nezainteresovani. Naprotiv. Titu su počeli da postavljaju veoma karakteristična pitanja. Prvo je tražen kratak pregled najvažnijih partizanskih novina.⁸ Tito je odgovorio 9. aprila, navodeći 15 listova i četiri brošure, s napomenom da operativni štabovi i štabovi pojedinih odreda izdaju svoje biltene i veliki broj letaka i proglaša.⁹ Dalje, Kominterni je tražila podatke: 1. O granicama oblasti koje kontroliše partizanska vojska i uticaju u tim oblastima; 2. O tome kakve političke, ekonomiske i vojne mere preduzima rukovodstvo partizanske vojske u oblastima koje kontroliše; 3. I kakav je politički program i parole koje ističe i kojima se populariše kod naroda partizanska vojska; 4. O političkim i radnim karakteristikama pojedinih istaknutih partizanskih aktivista; 5. O tome u kojim krajevima Mihailovićevi četnici imaju baze i na koje se slojeve stanovništva oslanjaju; 6. O dokumentima i činjenicama o ulozi samog Mihailovića.¹⁰

Karakter ovih Kominterninih pitanja je veoma indikativan. Ona je, kao što se vidi, prišla stvarnom utvrđivanju činjenica o obimu, jačini i uticaju partizanskog i četničkog pokreta. Taj cilj, da se što bolje uputi u suštinu stanja u Jugoslaviji, izvirao je iz pragmatičnih političkih nobuda. Tito je odgovorio 19. aprila, ali samo na prvo pitanje,¹¹ a zatim 20. i 21. aprila dovoljno opširno i na neka od ostalih. Naveo je da je politički program: „Borba protiv okupatora i njihovih agenata, borba za oslobođenje naroda Jugoslavije, za jedinstvo svih naroda Jugoslavije. Tome cilju moraju biti potčinjene sve političke i ekonomске akcije narodnooslobodilačkih odbora. To je i program KPJ.“ Govoreći o vojnim jedinicama, Tito ne spominje I i II proletersku brigadu, već kaže: „Sada stvaramo vojne jedinice, tzv. batalione [...] ijer se partizanski i dobromilijački odredi [...] nisu pokazali dovoljno čvrsti“. Naveo je i da postoji 8 bataliona sastavljenih od partizana iz Užica, Šumadije i Beograda.

U vezi sa četnicima D. Mihailovića Tito je dao odgovore koji nisu u potpunosti odgovarali stvarnom stanju, jer je naveo da četnici imaju svoje baze samo u Srbiji i to oko Gornjeg Milanovca i na Ravnoj Gori, zatim da su partizani isterali četnike Dangića i Račića iz Bosne, a da su u Hercegovini potpuno uništeni. Dalje je izneo da se četnici oslanjaju na velikosrpske elemente, na kulake, žandarme, deo oficira, kao i na bivše državne činovnike i da sprovode pravu velikosrpsku politiku i raspišuju šovinizam.¹² Ovo je bilo drugi put da je Tito u depešama Komint-

⁷ Tito, *Djela*, tom 9, str. 192—193. — Za ovaj svoj potez Tito će reći da ie „već malo dodirnuo vladu.“ — Titovo pismo M. Pijade od 7. aprila, — Tito, *Djela*, tom 9, str. 201.

⁸ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 26.

⁹ Tito, *Djela*, tom 10, str. 3.

¹⁰ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 75

¹¹ Tito, *Djela*, tom 10, str. 57.

¹² Isto, str. 61—62.

terni umanjivao širinu i jačinu četničkog pokreta. To je utoliko nejasnije, što će on od Kominterne i sovjetske vlade tražiti punu materijalnu, diplomatsku i propagandnu pomoć i podršku baš protiv četnika. Tako će mesec dana kasnije, Tito javiti Kominterni o italijansko-četničkoj ofanzivi u Crnoj Gori: „Četnici idu šumama, i planinama [...] Četnici imaju ogromnu količinu automatskog oružja, minobacača i municije [...] Sav narod proklinje jugoslovensku vladu u Londonu, koja preko Draže Mihailovića pomaže okupatorima. Meni sa svih strana postavljaju pitanja borci i narod: ‘Zašto nam Sovjetski Savez ne šalje pomoć,’”¹³ Krajem aprila 1942. godine, Tito je u nekoliko telegrama Kominterni opisivao borbene operacije, te je naveo da narod smatra „da je Draža Mihailović najveći šarlatan u istoriji naših naroda. Popularizacija Mihailovića iz Londona izgleda u Jugoslaviji smešna i neozbiljna. Čitav narod zna da Mihailovićevi ljudi nisu opalili nijedan metak na okupatora.”¹⁴

Početkom maja 1942. godine, Tito je nastavio da odgovara na šest prethodno citiranih Kominterninih pitanja. 3. maja, dao je podatke o 13 starešina partizanske i dobrovolačke vojske. Od navedenih 18. kao bivše oficire Jugoslovenske vojske, pobjedio je njih 13. Među njima su bili: Koča Popović, Peko Dapčević i Uglješa Danilović kao rezervni oficiri, a od učesnika španskog rata: Koča Popović, Žikica Jovanović, Ivo Rukavina, Peko Dapčević i Kosta Nađ.¹⁵

Od polovine aprila pa do kraja maja 1942. godine, Tito je Kominterni poslao više depeša u kojima izveštava o borbama protiv italijanskog okupatora i četnika u Crnoj Gori i Hercegovini. Pod dojmom tih teških borbenih operacija i gubitaka, ponovo se vratio na pitanje odnosa prema jugoslovenskoj izbegličkoj vlasti u Londonu. Pitao je, zar se u Londonu ne može ništa učiniti protiv ovakve izdajničke politike jugoslovenske vlade.¹⁶ I sedam dana kasnije, opet govoreći o borbama protiv Italijana i četnika, Tito se obarao na jugoslovensku vladu rečima, da london-ska radio-stanica koja emituje program na srpskohrvatskom jeziku, često govoriti o zajedničkoj borbi partizana i četnika protiv okupatora, a da je to „užasna laž“. „Svi četnici u Jugoslaviji, a naročito Draža Mihailovića, bore se zajedno s okupatorima protiv naših narodnooslobodilačkih jedinica“ —javljaо je Tito, dodajući da smo mi „duboko ubijedeni da je jugoslovenska vlast u Londonu takođe u to umiješana, da zna sve ovo.“¹⁷ Nikako se ne mireći sa situacijom Tito je predlagao: „Molimo učinite sve da za ovu užasnu izdaju sazna cijeli svijet. Ovih dana objavite proglašenje protiv četnika i jugoslovenske vlade u Londonu. Mi smo do sada čitali, ali sada se mora pred narodom raskrinkati ova podla izdajnička igra. Molimo javite vaše mišljenje.“¹⁸

Ideju za objavljuvanje jednog proglašenja, kao što smo već naveli, prvi je dao M. Pijade, ali se stih čekalo, jer iz Kominterne nisu saopštavali

¹³ Isto, str. 170.

¹⁴ Isto, str. 73.

¹⁵ Isto, str. 104.

¹⁶ Isto, str. 170.

¹⁷ Isto, str. 191.

¹⁸ Isto.

svoje mišljenje. Stoga je Tito ponovo pokrenuo pitanje proglaša. S druge strane, na potrebu objavljivanja jednog proglaša ili apela. M. Pijade se ponovo vratio sredinom maja 1942. godine. Na ovo je, izgleda, bio podstaknut razgovorima sa pripadnicima Zemljoradničke stranke u Žabljaču. 14. maja je pisao Titu, da Stojan Cerović i drugi članovi Zemljoradničke stranke spremaju neko otvoreno pismo zamljoradničkom lideru Milanu Gavriloviću, ministru jugoslovenske emigrantske vlade, „u kome će tražiti njegov izlazak iz vlade ukoliko on svesno pomaže Dražu”.¹⁹ Bilo je planirano, da se održi jedna konferencija, sa koje bi se uputio apel. Međutim, usled teškoća okupljanja, konferencija je odgođena s kraja maja za 14. jun. Ali, ni tada nije održana. Tito, svakako u želji da sazna Kominterino mišljenje, saopšto je nameru članova Zemljoradničke stranke da na jednoj konferenciji osude „izdaju raznih četnika i jugoslovensku vladu u Londonu.”²⁰ Ideja o istupanju članova građanske stranke čiji je lider, M. Gavrilović, bio ministar u vlasti i bivši jugoslovenski poslanik u Moskvi, bila je veoma prihvatljiva; istupali bi članovi jedne legalne, nekomunističke stranke, s kojima, kao takvima, KPJ nema ništa, osim što obe stranke učestvuju u nacionalnooslobodilačkom pokretu.

O tome da li je od Kominterne dobijeno mišljenje o planiranoj konferenciji, nema podataka. Konferencija, odnosno Skupština rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka (kako je nazvana), održana je 16. juna 1942. godine na Tjentištu. Prisustvovalo je 39 ljudi, a predsedavao je Stojan Cerović. Govoreći o cilju konferencije, on je rekao „da su rodoljubi u ovim trenucima pozvati da povedu jaču političku akciju u javnosti i narodnim masama da se demaskira rad bande kojom rukovodi Draža Mihailović”. Na Skupštini su, sudeći po zapisniku, svi delegati govorili o jugoslovenskoj vlasti u Londonu i D. Mihailoviću. Na kraju je usvojena Rezolucija koju su potpisali svi prisutni. Sutradan je to učinilo još 35 lica, a Rezolucija je dostavljena VŠ da bi je on „tehnički obradio, dokazima dopunio i javnosti predao”.²¹

U Rezoluciji, o kojoj je Tito telegrafisao Kominterni 21. juna 1942. godine, izjednačava se narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori, Boki i Sandžaku sa borbom svih naroda Jugoslavije i saveznika: Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike. Cilj te borbe je: „Istjerivanje razbojničkih okupatora iz naše domovine, uništenje fašizma i oslobođenja naroda.” Dalje se kaže, da su se protiv naroda i njegove slobode urotili narodni izdajnici (navode se imena i vojni činovi B. Stanišića, P. Đurišića i K. Popovića), koji rade po uputstvima i naređenjima D. Mihailovića, o čijem izdajstvu postoje originalni dokumenti. Sa stanovišta naše teme važno je napomenuti, da se u Rezoluciji kaže, da su ti izdajnici stali na stranu fašističkih zemalja, a protiv Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike, bez znanja jugoslovenske vlade u Londonu. Namerno nepoistovjećivanje jugo-

¹⁹ Isto, str. 268.

²⁰ Isto, str. 152.

²¹ Mišo Leković, *Značaj Skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka, održane 16. juna 1942. godine u Tjentištu, u borbi za razobličavanje D. Mihailovića u svetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a*, *Istorijski zapisi*, 1966, 4, str. 735. (Dalje: M. Leković, *Značaj*).

slovenske vlade i D. Mihailovića pojačano je time, što se kaže da jugoslovenska vlada ne zna za izdajnički rad D. Mihailovića, jer da zna, ona bi se njega „vjerovatno javno odrekla, jer to traže nebrojene žrtve i patnje našeg naroda, a prije svega naša borba i borba naših saveznika na svim frontovima protiv fašističkih ugnjetača za oslobođenje ugnjetenih naroda”. Rezoluciju je potpisalo 75 ljudi, ali je Tito telegrafisao imena samo 35-ce, vodeći računa o njihovoј političkoj pripadnosti i profesiji kako bi podaci jače delovali. Na sastanku nekih članova CK KPJ, koji je održan 19. juna 1942. godine zaključeno je da se Rezolucija prenese Kominterni. Tada je i dogovorenno da je „nužno učiniti sve na daljem razobličavanju Draže Mihailovića [...] i prezentiranju prave istine o oslobođilačkoj borbi naroda Jugoslavije”.²² Tom cilju izuzetno je poslužila citirana rezolucija sa Tjentišta.

Rezoluciju je emitovala radio-stanica *Slobodna Jugoslavija* 6. i 7. jula, a TASS 19. jula 1942. godine. O Rezoluciji je pisao prvi organ KP Švedske *Ny dag*, pod naslovom: *General Mihailović se optužuje za izdaju prema partizanima*. U članku je Rezolucija citirana, a navedena su i imena 34 potpisnika.²³ Ubrzo, Rezolucija je postala tema brojnih napisa u svetskoj štampi. Time su, prvi put, svetsko javno mnjenje i savezničke vlade, javno upozorene i upoznate sa kolaboracionizmom D. Mihailovića, čime je počela da se ruši legenda o njemu kao srpskom Robinu Hudu, Balkanskom orlu, vodi antifašističke, oslobodilačke borbe.

Istovremeno s navedenim, a u duhu zaključaka CK KPJ od 19. juna, emitovan je preko *Slobodne Jugoslavije*, i *Kominike Vrhovnog štaba NOP Jugoslavije*. U njemu je bilo istaknuto da londonski radio na srpskom jeziku i dalje širi netačne izveštaje o D. Mihailoviću, kao o komandantu nekakve vojske koja se tobože bori protiv okupatora. Stoga, „smatramo za potrebno da celom svetu kažemo da Draža Mihailović nije borac za slobodu naroda, već saradnik okupatora, da je on neprijatelji nar [odno]-oslobodilačkog rata, partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, da je on u Jugoslaviji raskrinkan, da on vara čitav svet, da on verovatno vara i vladu u Londonu”²⁴ Kao što vidimo iz citiranog u to vreme se još uvek ne poistovećuju jugoslovenska vlada i D. Mihailović. Ovo je svakako bio plod procene da bi to, u tom trenutku, bilo preuranjeno i politički štetno. S druge strane, onoliko koliko je urađeno do iuла 1942. godine, urađeno je sa znanjem i odobravanjem sovjetske vlade, jer pro dor istine o NOP-u Jugoslavije i D. Mihailoviću kao kolaboracionistu, sovjetska vlada nije sprečila, mada je mogla.

*

Krajem 1941. i početkom 1942. godine, nastavljeno je učvršćivanje sovjetsko-britanskog savezništva. U tom cilju vođeni su pregovori između Staliina, Molotova, Majskog, Idne, Kadogana i Kripsa u Moskvi, od 16. do 28. decembra 1941. godine. U odnosu na letnje i jesenje dane 1941.

²² Tito, *Djela*, tom 11, str. 55.

²³ M. Leković, *Značaj*, str. 737.

²⁴ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 160.

godine, tada, krajem decembra, sovjetski pregovarači su imali iza sebe pobedu pod Moskvom, te su mogli da sa opštih pitanja vezanih za regulisanje savezničkih odnosa, pređu na konkretna pitanja. Staljin je predložio pismeni sporazum u pogledu: (a) zapadnih granica Sovjetskog Saveza posle rata i (b) rešavanja većine drugih evropskih, političkih i teritorijalnih pitanja, koja će proisteći iz rata. Napomenuo je, da bi se to moglo dodati ugovoru u vidu tajnog protokola.²⁵ Po jednom mišljenju. Staljinove želje bile su određene, velike i čvrste; tražio je da mu se priznaju sve sovjetske granice, uglavnom onakve kakve su bile uoči napada Nemačke, 22. juna 1941. godine. To je značilo da u sastavu Sovjetskog Saveza treba da ostanu baltičke države (Litvanija, Letonija, Estonija) deo Finske i Besarabije, a da granica između Poljske i SSSR-a bude na tzv. Kerzonboj liniji (Curzon Line), što je podrazumevalo da u sastavu Sovjetskog Saveza ostane deo Poljske, okupiran 1939. godine.²⁶ Ovim predlogom predviđana je obnova Jugoslavije, Austrije, Čehoslovačke i Grčke, u okviru njihovih predratnih granica, a Britaniji je davano pravo da na teritoriji Francuske, Belgije, Holandije, Danske i Norveške oformi baze koje bi služile njenoj bezbednosti.²⁷

Britanska strana bila je protiv sovjetskih predloga. A. Idn se pozivao na načela Atlantske povelje, na šta je Staljin odvratio kako je verovao da je Povelja upravljena protiv onih koji pokušavaju da zavladaju svetom, ali da mu se sve više čini da je ona upravljena protiv Sovjetskog Saveza.²⁸ Usled oprečnih mišljenja, moskovski pregovori nisu urođili plodom, ali je zaključeno, da pregovori treba da se nastave u Londonu. Platformu za nove pregovore pokušavali su u Londonu da izrade A. Idn i I. Majski, od januara do marta 1942. godine. U takvoj situaciji bilo je prirodno što je sovietska vlada odbijala da utiče na izmirenje naritana i četnika, obrazlažući to tvrdnjom, da je po sredi jugoslovenska unutrašnja stvar. U to vreme je jugoslovenski problem bio na margini sovjetskog interesovanja, ali je predstavljao zgodno mesto, na kome je mogla da se demonstrira saveznička lojalnost i suzbija podozrenje u sovjetsku politiku, za koju se pretpostavljalo da i dalje ide na izvoz revolucije i pomaganje komunista u zemljama okupirane Evrope, pa i Jugoslavije.

Rukovodstvo NOP-a Jugoslavije, moglo je samo da naslućuje položaj SSSR-a u novonastalom antifašističkom savezu, dok je jugoslovenska vlada u Londonu, pod okriljem Engleza, ponovo sve pratila i nastojala da pronikne u savezničke odnose zapadnih sila i SSSR-a i, razume se, da sagleda mesto Jugoslavije u svemu tome. Dragomir Bogić, jugoslovenski otpravnik poslova u SSSR-u, telegrafisao je MID-u 29. decembra 1941. godine, da po rečima jednog obaveštenog Engleza, naša zemlja „ima odličan položaj kod Staljina“.²⁹ A dva dana kasnije, Bogić jejavljao, da su rezultati sastanka Idn—Staljin sledeći: „1. U unutrašnju po-

²⁵ H. Feis, n. d., str. 51.

²⁶ Isto.

²⁷ Ivan Majski, *Uspomene sovjetskog diplomata*, Beograd, 1974, str. 257.

²⁸ H. Feis, n. d., str. 53.

²⁹ AJ, 103-61-281.

litiku nijedne evropske zemlje Rusi se neće mešati niti se komunizmom služiti kao sredstvom za širenje uticaja svog; 2. Rusi žele u Evropi samo obezbeđenje granica svojih i za to traže: granice sa Finskom iz 1940, baltičke države i Besarabiju.” Sa stanovišta naše teme, zanimljivo je da Bogić navodi „da Rusi žele iskrenu i potpunu saradnju sa Englezima i uveravaju da u Evropi nemaju nikakvih ekspanzivnih namera. Izgleda da nije bilo detaljnijih razgovora o ostalim balkanskim državama”³⁰.

Jugoslovenski diplomati u Londonu nisu propustili priliku da funkcionerima Forin ofisa saopšte svoja saznanja ili pretpostavke o sovjetskim političkim ciljevima i planovima u jugoistočnoj Evropi. Tako je Ilija Jukić, pomoćnik ministra inostranih poslova naslućivao, iz razgovora sa Majskim, da Rusi imaju ekonomske i strategijske interese na Jadranu, te da je to zloslutna indicija njihove želje da igraju presudnu ulogu u jugoistočnoj Evropi.³¹ Nov povod za testiranje sovjetskih nameara prema Balkanu, bilo je potpisivanje jugoslovensko-grčkog *Sporazuma o balkanskoj uniji*, 15. januara 1942. godine. U osnovi ovog sporazuma bilo je načelo „Balkan balkanskim narodima”, a sačinjen je tako, da predstavlja opšte temelje za organizaciju „Balkanske unije” u koju bi bile uključene i druge balkanske države. Još pre potpisivanja sporazuma, o njemu je govoren A. E. Bogomolovu, sovjetskom diplomatskom predstavniku kod savezničkih vlasti u Londonu, ali je on to dočekao veoma hladno.³² Na isti način primio je saopštenje i A. Višinski, pomoćnik sovjetskog narodnog komesara za inostrane poslove. Saopštenje su mu preneli Pipinelis, grčki poslanik, i Bogić, jugoslovenski otpravnik poslova u Kuibiševu. Višinski nije pokazao nikakvo interesovanje i rekao je samo to, da će sovietska vlast, ako bude potrebno, svoje mišljenje saopštiti njihovim vlastima.³³ Jugoslovenska vlast je na osnovu informacija iz različitih izvora zaključila, da je sovietska vlast hladno primila ideju o *Balkanskoi uniji*, jer je smatrala da je to ideja Velike Britanije, koja bi preko Unije ojačala svoji uticaj na Balkanu.³⁴

Dok su američka i britanska štampa davale veliki publicitet jugoslovensko-grčkom Sporazumu, sovjetska štamna je čitala, izuzev *Prirode* koja je 18. januara donela o tome noticu. Bogić je izveštavao Ninčića, da su Rusi rezervisani jer im Sporazum ne ide u račun.³⁵ a navodio je i da mu je Bogomolov rekao, da je sovietska vlast rezervisana prema svim kombinacijama koje se stvaraju u toku rata.³⁶ No, s druge strane je Ninčić dobijao suprotne vesti: iz Vašingtona je Konstantin Fotić, jugoslovenski ambasador,javljao da je I. M. Majski izložio dvo-

³⁰ Isto.

³¹ PRO, FO, 371, 29501, 88.

³² Isto.

³³ AJ, 103-54-260.

³⁴ Krizman, *Dokumenti*, str. 38. — Ugovor o Uniji predviđao je osnivanje političkog saveta (četiri ministra inostranih poslova), sekretarijata za ekonomsku i finansijska pitanja (po četiri predstavnika svake zemlje) i vojno-koordinacione komisije, sastavljene od šefova generalštabova ili njihovih predstavnika. — Dušan Plenča, n. d., str. 42—43.

³⁵ AJ, 103-54-260.

³⁶ AJ, 103-84-322.

jici istaknutih Jugoslovena, da „Sovjeti žele federaciju oko Jugoslavije koja je bila u sferi ruskog političkog uticaja sa ekonomskim i vojničkim naslonom.” Federacija bi se sastojala od podfederacije Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca i podfederacije Albanije, Bugarske, Grčke i Rumunije. Druga federacija trebalo je da bude između Mađarske, Čehoslovačke i Poljske, a treća sastavljena od baltičkih država. Na osnovu istog izvora sledi da je A. E. Bogomolov govorio o potrebi da Jugoslavija svoje ekonomske probleme posle rata rešava na sovjetski način.³⁷

Sovjetski spoljnopolički i ratni ciljevi bili su stalna meta diplomatske pažnje i govorkanja. Grčka saznanja upućivala su na to, da sovjetska vlada pokazuje najveće interesovanje za Finsku, baltičke zemlje, Poljsku i Besarabiju. Navodno, tvrdilo se da se sovjetska vlada neće nikada odreći onog dela poljske teritorije koji je bila zauzela 1939. godine, a čiju je važnost baš ovaj rat pokazao. Od istog značaja su, navodio je isti izvor, Besarabija i ušće Dunava, dok se u pogledu moreuza, Sovjeti drže rezervisano. Utisak grčkog poslanika u Kujbiševu, Pipinellisa, bio je da SSSR nema namenu da se meša u unutrašnje stvari evropskih zemalja. Međutim on je strahovao od otvorenog bugarofilstva Sovjeta i mogućnosti (u slučaju poraza Nemačke), da se Bugarska sama „baci u naručje Sovjetskoj Rusiji i da ovaj otvoriti put na Balkan.”³⁸

Sve ove informacije, bile pouzdane ili ne, stizale su na sto jugoslovenskog ministra spoljnih poslova. Polovinom aprila 1942. godine je iz zemlje, iz Slovenije, stigla poruka jugoslovenskoj vladu, u kojoj je savetovana promena njene spoljne politike i to isključivo prema Sovjetskom Savezu. Predlog je zasnivan na očiglednim russkim ratnim uspešima, čijem „otporu se divi ceo svet pa i Slovenci u domovini.” Stoga je, stajalo je u poruci „jedino pametno što Vlada može učiniti da dođe u što bolje odnose sa ruskom vladom, i da kod nje — već odavno ne anarhično-komunističkom režimu — postigne, da dadu našim komunistima u Jugoslaviji direktivu, neka se uzdrže svake separatističke akcije i neka iskreno sarađuju u zajedničkoj narodno-oslobodilačkoj borbi i radu.”³⁹ Predlog nije bio ni originalan ni nov, jer kao što smo već opisali, u drugoj polovini 1941. godine, trajao je organizovan pritisak britanske i jugoslovenske vlade na sovjetsku vladu, u smislu slovenačkog predloga.

U daljim odnosima na relaciji jugoslovenska vlast — sovjetska vlast, dominiraće pokušaj sklapanja posebnog jugoslovensko-sovjetskog sporazuma, a produžiće se i pritisak na sovjetsku vlast, s ciljem da ona utiče na jugoslovenske partizane da se stave pod komandu D. Mihailovića. Tako će se sovjetska vlast naći na udaru dva stvarna jugoslovenska politička subjekta s kojima je održavala i legalne i ilegalne veze i odnose, a čiji su se zahtevi i molbe, u odnosu prema D. Mihailoviću, me-

³⁷ Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove (DASSIP), Ministarstvo inostranih poslova (MID) Kraljevine Jugoslavije (KJ), f. 6. — Telegram K. Fotića M. Ninčiću od 19. februara 1942.

³⁸ AJ, 103-61-281.

³⁹ DASSIP, MID, f. 4. Zavedeno u MID-u, KJ, str. pov. 194, od 15. aprila 1942.

đusobno isključivali. Taj odnos je u suštini bio određen odnosom prema socijalnoj revoluciji u Jugoslaviji, što je svima bilo na umu.

Pitanje sporazuma pokrenuo je Momčilo Ninčić, 8. aprila 1942. godine, što je sa sovjetske strane bilo prihvaćeno.⁴⁰ Nacrtom sporazuma bilo je predviđeno: uzajamno nenapadanje, uzajamno poštovanje nezavisnosti suvereniteta i teritorijalnog integriteta, produženje uzajamnih odnosa i u slučaju da jedna ili obe strane budu žrtve agresije, upotreba svih sredstava protiv članica Trojnog pakta, nepotpisivanje separatnog mira, kao i to da će unutrašnji režimi biti stvar naroda tih zemalja i najzad obnova nezavisnosti suvereniteta i teritorijalnog integriteta Jugoslavije.⁴¹ Ninčić se nadao da će sporazumom „obuzdati komunističke partizane, koji sada vode gerilski rat protiv generala Mihailovića.” Međutim, u pregovore su se umešali Britanci, koji su bili protiv sporazuma, kao i ministri Miha Krek i Juraj Krnjević, koji su svoje protivljenje obrazlagali neravnopravnošću dveju strana i mogućnostima sovjetskog mešanja u unutrašnje poslove Jugoslavije.⁴² Usled toga nije došlo do potpisivanja sporazuma, što je samo štetilo interesima jugoslovenske vlade, a sovjetskoj vladi omogućavalo da i dalje javno igra igru nezainteresovanosti za unutrašnja zbivanja u Jugoslaviji.

Uporedo sa pregovorima o sporazumu, jugoslovenska vlada je pokušavala da sovjetsku vladu zainteresuje za stanje u Jugoslaviji. Prvog marta 1942. godine, Ninčić je saopštio I. M. Majskom, sovjetskom ambasadoru u Londonu, stav svoje vlade „da partizanski rat u Jugoslaviji predstavlja socijalnu revoluciju i da oslobođilačka borba naroda Jugoslavije, predvođena Komunističkom partijom, razbija i razdvaja snage otpora u zemlji.”⁴³ Moguće je, da je ovo bio neposredni podsticaj Kominterni, da Titu uputi citiranu kritiku, 5. marta 1942. godine, Stanoju Simiću, poslaniku u SSSR-u (od januara 1942), naloženo je da izdejstvuje „kod Sovjetske Vlade da se pozovu partizani da prestanu sa bratobubilačkim ratom i da svi idu pod komandu Dražinu protiv zajedničkog neprijatelja.”⁴⁴ Kakve su bile nade u uspeh, javio je D. Putnik, vojni izaslanik, u telegramu punom rezignacije: „Imam utisak da Ruse uopšte ne interesuje saradnja sa nama, pošto jedino računaju sa njihovim pristalicama u našoj zemlji. Sa njihovog gledišta potpuno ispravno i dosledno. Dokazi: do sada ni jedno naše traženje nisu ispunili, đeneralu Mihailovića uopšte nisu pomenuli, traže neposredne veze sa našom zemljom. Ne verujem da bi mi tu mogli ma šta da izmenimo.”⁴⁵ O uzaludnosti bilo kojeg koraka kod sovjetske vlade, 5. maja je telegrafisao i S. Simić, svom MID-u, podsećajući da je prošle godine dobijen negativan odgovor, te da „vlada SSSR-a stoji na principijelnom stanovištu da je sav komunistički rad u inostranstvu van njenog domašaja i da je to čisto unutrašnja stvar respektivnih zemalja.” Zanimljivo je da su Rusi,

⁴⁰ Krizman, *Dokumenti*, str. 73.

⁴¹ Isto, str. 73.

⁴² PRO, FO, 371/33490 R 3806/1990/92.

⁴³ D. Plenča, n. d., str. 109.

⁴⁴ Krizman, *Dokumenti*, str. 306.

⁴⁵ Isto, str. 309.

kako kaže Simić, insistirali na vezi sa zemljom, što je on protumačio time, da oni nemaju veze sa svojim pristalicama u Jugoslaviji.⁴⁶ No, Slobodan Jovanović, predsednik vlade, ponovo je nalagao Simiću da učini pokušaj kod Rusa, pa se zadovoljavao i manjim: „Neka kažu bar partizanima da im je sada zajednički neprijatelj Nemac i da ne vode bratobilačku borbu.⁴⁷ Sa svoje strane pak, Sl. Jovanović je pozvao sovjetskog poslanika na jugoslovenskom dvoru, A. E. Bogomolova, i u dužem razgovoru (16. maja), govorio mu o štetnom radu partizana koji napadaju odrede đeneralja D. Mihailovića, kao i o tome kako komunistički odredi, otvarajući socijalno pitanje usred rata, slabe otpornu snagu Mihailovića, zbog čega treba poraditi na tome, da se komunistički odredi stave pod vrhovnu komandu Mihailovića. A. E. Bogomolov je odgovorio, da „sovjetska vlada ne prima na sebe nikakvu odgovornost za radnju kominterne, i da su, uostalom, odnosi između generala Mihailovića i pojedinih partizanskih odreda naša unutrašnja stvar u koju Sovjeti ne žele da se mešaju.”⁴⁸

*

U toku ovih diplomatskih dodira sa jugoslovenskom kraljevskom vladom u Londonu i NOP-om Jugoslavije (posredstvom Izvršnog komiteta Kominterne i Georgi Dimitrova lično), sovjetska vlada je brinula svoju glavnu brigu: kako u uslovima preteškog rata izgraditi saveznički odnos sa zapadnim silama, odnos koji je određivao skoro celokupnu politiku i ostavljao malo prostora za razmišljanje o posleratnom ustrojstvu sveta, tj. dugoročnim interesima. Neplodni moskovski, sovjetsko-britanski pregovori (decembar 1941), nisu zadovoljili ni jednu stranu, te je, na britansku inicijativu, Molotov došao u London. Na prvom sastanku, 20. maja 1942. godine, Molotov je naročito nastojao da se priznaju sovjetske granice iz 1941. godine. U britansko-sovjetske pregovore umešala se i vlada SAD; ministar inostranih poslova Kordel Hal, vjerovatno obavešten od strane A. Idna o ruskom stavu, dostavio je predsedniku F. Ruzveltu memorandum u kome je tvrdio, da će za ujedinjenje naroda biti strašam udar, ako britanska i sovjetska vlada potpišu ugovor o teritorijama i granicama. Eventualnim protestom američke vlade, otkrilo bi se da među saveznicima ima nesloge. Zato se Ruzvelt saglasio sa Halovim mišljenjem, te je američki ambasador u Londonu D. G. Vajnant dobio instrukciju u tom smislu. On je Idnu odmah saopštio američki stav, a ovaj, osokoljen, predložio je Molotovu, 23. maja, da teritorijalna pitanja i granice ostave po strani i da potpišu opšti ugovor o savezu na 20 godina. Na sastanku sa Vajnantom, Molotov je saznao američki stav; ambasador mu je prvo govorio o američkoj materijalnoj pomoći, mogućnostima otvaranja drugog fronta u Evropi, pa tek on-

⁴⁶ Isto, str. 310.

⁴⁷ Isto, str. 311.

⁴⁸ Isto, str. 313.

da o suvišnosti raspravljanja o granicama u datom času.⁴⁹ Molotov je bio pritešnjen. Logika rata nalagala je da se ni na koji način ne dozvoli usporavanje savezničke materijalne pomoći i otvaranje drugog fronta, te je pristao na opšti ugovor o savezu, bez teritorijalnih klausula.

Ugovor između SSSR-a i Velike Britanije, o savezu u ratu protiv hitlerovske Nemačke i njenih saveznika u Evropi, i o saradnji i uzajamnoj pomoći posle rata, potpisana je u Londonu, 26. maja 1942. godine. U prvom članu je zapisano, da se obe strane uzajamno obavezuju, da će na sve moguće načine pružati pomoć jedna drugoj u ratu protiv Nemačke i svih onih država koje su povezane s njom u agresiji u Evropi. U drugom članu, obe strane se obavezuju da neće stupati ni u kakve pregovore s hitlerovskom vladom, ili bilo kojom vladom iz fašističkog bloka, ako ne bude postojala saglasnost i druge potpisnice ovog ugovora. Dalje, obe strane su se sporazumele, da će posle uspostavljanja mira, zajedno raditi na organizovanju bezbednosti i ekonomskog prosperiteta Evrope, te da neće stremiti teritorijalnim dobitcima za sebe. Potpisnice su se takođe dogovorile, da se neće mešati u unutrašnje stvari drugih država.⁵⁰

U pregovaranjima sa Britancima, Molotov je popustio u pogledu granica, prihvativši američki stav da se o tome kasnije raspravlja, ali je zato, kad je u pitanju bilo otvaranja drugog fronta, bio uporan. Sa Čerčilom je razgovarao 22. maja i mirno slušao podatke o tome, kako zapadni saveznici već imaju na vratu 44 nemačke divizije, mada se, ako se pojavi takva mogućnost, neće ustezati da preduzmu i druge operacije, među kojima je Čerčil naveo: iskrcavanje u severnoj Norveškoj, konvoje preko severa Rusije i eventualno proširenje rata u Libiji. Sve ovo Čerčil je saopštio Ruzveltu, koji se pripremao za razgovor s Molotovom. Molotov je posle Londona došao u Vašington, gde je sa Ruzveldom i njegovim saradnicima razgovarao 29. i 30. maja i 1. juna 1942. godine. Opet je slušao o tehničkim teškoćama otvaranja drugog fronta, ali ipak uspeo je da postigne, da Amerikanci prihvate sledeću izjavu: „U toku razgovora postignuta je puna saglasnost u pogledu hilnih zadataka na stvaranju drugog fronta u Evropi u 1942.” Ova izjava objavljena je 11. juna 1942. godine,⁵¹ a Molotov se, pri povratku iz Vašingtona, zadržao u Londonu. Ovde ga je Čerčil opet uveravao da se vrše pripreme za iskrcavanje na Kontinent, u avgustu ili septembru 1942. godine, ali je naglašavao da se ništa ne može obećati. Po povratku u Moskvu, na sednici Vrhovnog sovjeta (18. juna), Molotov je izjavio da su rezultati pregovora o drugom frontu saopšteni istim rečima u anglo-sovjetskom i sovjetsko-američkom komuniketu, te je citirao navedenu izjavu od 11. juna.⁵²

⁴⁹ H. Feis, n. d., str. 102.

⁵⁰ Внешняя, стр. 257—258. — В. Л. Исаэлян, н. д., стр. 141. — Vrhovni sovjet SSSR-a ratifikovao je ovaj ugovor 18. juna 1942. godine. — Внешняя, стр. 263.

⁵¹ H. Feis, n. d., str. 110.

⁵² Isto, str. 260. — Feis smatra da ni Staljin ni Molotov nisu bili uvereni u otvaranje drugog fronta 1942. godine.

Ovaj ugovor je izazvao veliku pažnju svetske javnosti, pa i jugoslovenske političke emigracije i rukovodstva NOP-a Jugoslavije. Momčilo Ninčić, jugoslovenski ministar inostranih poslova, 13. juna je izjavio, da organizovana saradnja dveju velesila (SSSR-a i V. Britanije) uliva nepokolebljivo uverenje, da će Ujedinjeni narodi pobediti, te da će bliski, sovjetsko-britanski odnosi, učiniti dubok utisak na jugoslovenski narod, koji u SSSR-u „gleda rasnog brata, koji mu je uvek dolazio u pomoć u svojoj mučnoj borbi za opstanak.”⁵³ Tito je 27. juna 1942. godine saopštavao Staljinu, da „pakt o savezu između SSSR-a, Engleske i Amerike sva naša vojska i sav narod primaju s ogromnim odusmrljenjem, jer mi u tome vidimo garanciju za brzu pobjedu nad neprijateljima cijelog svijeta.”⁵⁴

Pomenuti ugovor, tj. njegovo značenje za dalje vođenje rata, kao i njegove moguće političke refleksije, analizirani su na posebnom sastanku nekih članova CK KPJ i VŠ NOV-a i DVJ, verovatno krajem juna ili početkom jula 1942. godine. Po njihovoj oceni, ugovor je predstavljao veliku pobjedu spoljne politike SSSR-a, proisteklu iz uspeha Crvene armije. Pozitivne političke posledice viđene su u širem ujedinjavanju svih rodoljubivih snaga, kao i u nemogućnosti služenja Nemačkoj i Italiji, kada se engleski vojnik bude borio na Kontinentu. Takođe je procenjivano da će se diferencijacija produbljivati „ne po klasnoj već po liniji oslobođilačke borbe.”⁵⁵

Nastanak i učvršćivanje antihitlerovske koalicije, uticali su da CK KPJ razašalje direktive u smislu daljeg učvršćivanja političke linije (narodno-oslobodilačke) rada partijskih organizacija. Protivnike i sektaše je trebalo uveriti da sovjetsko-anglo-američko savezništvo omogućava širenje i jačanje „svih demokratskih i slobodoljubivih snaga u svetu do dalje i sve jasnije izolacije nemačkog fašizma. [...] Zaoštalo se pitanje ne borbe između, buržoazije i proletarijata, već borbe između hitlerizma i svih slobodoljubivih naroda, dakle narodnooslobodilačke borbe.” CK KPJ instruirao je da SSSR, Engleska i Amerika vode pravedni oslobođilački rat i da učešće Sovjetskog Saveza u ratu, daje čitavom pa tako i ratu njegovih saveznika, svoj pečat, bez obzira na postojanje elemenata koji u tom trenutku imaju drugostepeni značaj. „Danas se ne radi o buržoaziji i proletarijatu već o slobodi i nezavisnosti naroda, o golom opstanku mnogih naroda, o budućnosti čovječanstva. U takvoj situaciji zaoštravati pitanja na problemima nekakve ‘druge etape’, na problemima perioda borbe za vlast, znači ne samo liti vodu na mlin neprijatelja naroda — već i konačno pokopati tu ‘drugu etapu’. Ne treba ni jednog trenutka zaboraviti da su partizanski odredi vojska narodnog

⁵³ Krizman, *Dokumenti*, str. 75.

⁵⁴ Tito, *Djela*, tom 11, str. 65.

⁵⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knj. 5, Beograd, 1956, str. 51—52. — Obaveštenje I. Ribara-Lole E. Kardelju od 7. jula 1942. — Titovo pismo drugu Mihajlu od 5. jula 1942. i PK-u za Srbiju, Hrvatskom Čači (CK KP Hrvatske) i Glavnom štabu od 7. jula 1942. — A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 391 i 395.

oslobodenja, a ne vojska partije i da to određuje njihovu političku fizičnomiju i djelatnost.”⁵⁶

Tokom jula 1942. godine, Tito je poslao Kominterni više depeša o vojnim uspesima partizana protiv nemačkog i italijanskog okupatora, ustaša i četnika, saopštavajući mnoštvo podataka o borbama i zadobijenom plenu. Međutim, na jedan telegram nije bio političke sadržine. Tek 29. jula, ponovo podstaknut emisijom londonske radio-stanice na engleskom, po kojoj se rušenje željezničkih pruga i borba protiv okupatora vode pod komandom Draže Mihailovića, telegrafisao je Kominterni da Mihailović ne rukovodi nikakvom borbom protiv okupatora već da to čine VŠ NOV-a i DVJ, koji nemaju nikakve veze s Mihailovićem.⁵⁷

Sovjetska vlada, kao što smo pokazali, primala je informacije o stanju u Jugoslaviji od rukovodstva NOP-a Jugoslavije, jugoslovenske kraljevske vlade i britanske vlade, a svakako i od svoje obaveštajne službe. Van svake sumnje je, da je znala za ratne ciljeve oba jugoslovenska politička subjekta, s kojima je održavala odnose, kao i za rad jugoslovenskih kvislinga. I pored toga, informacije koje je „puštala” u svoju štampu tokom 1942. godine, bile su daleko od postojećeg stepena saznanja i političke obojenosti. Ali i takva, sovjetska štampa je bila dokaz određene državne politike.

Sindikalni organ *Труд* je, 17. januara 1942. pisao, u opširnom članku (autor M. Rozin), da je Jugoslavija zemlja u kojoj je partizanski pokret uzeo najšireg maha. Casopis *Большевик* (2, 1942) teorijski i politički žurnal VKP(b), pišući o borbi protiv hitlerizma u Evropi, izdvojio je Jugoslaviju, u čijim se svim provincijama vodi uporna partizanska borba. Partizanski pokret, kaže se dalje, u Jugoslaviji je prerastao u sve narodni otadžbinski rat jugoslovenskog naroda, a partizanska armija broji 100.000 ljudi. Najopširniju i najsadržajniju informaciju o stanju u Jugoslaviji dao je u svom članku B. Ponomarjov: *Jugoslavija u ognju partizanskog rata*.⁵⁸ Opis partizanske borbe i uspeha, autor počinje od avgusta 1941. godine, spominje Užičku republiku, nemačku ofanzivu itd. te zaključuje: „Svojom borbom jugoslovenski narod dao je odgovor na pitanje da li je moguć partizanski rat u savremenim uslovima”. Razmah partizanskog rata u Jugoslaviji bila je tema članka i u listu *Известия* (3. april 1942), u kome se kaže da partizani ratuju protiv okupatora, Nedića i Pavelića (D. Mihailović se prečutkuje). Plan nemačkog okupatora, da likvidira partizanski pokret u Jugoslaviji, piše *Красная звезда* (12. jun 1942), propao je, a partizani vrše prodor u Bosnu. O razmahu partizanske borbe pisao je i Dimitar Vlahov, navodeći da partizanska armija broji 200.000 ljudi, te da vezuje više od 30 nemačkih divizija. *Прајда* (19. jul 1942) je objavila i veći članak Božidara Maslarića, u kome se govori o Vrhovnom štabu partizanske armije, u kome su zastupljene sve demokratske partije zemlje. I on navodi da partizanska narodna armija veže 30 okupatorskih divizija, ne računajući „oružane bande

⁵⁶ A CK SKJ, CK KPJ, 1942, 459. — Fišerovo pismo CK KPJ — OK Srem.

⁵⁷ Tito, *Djela*, tom 11, str. 133.

⁵⁸ *Прајда*, 23. mart 1942. — Objavljeno i kao brošura u tiražu od 2080 primeraka.

izdajnika domovine Nedića i Pavelića". Članak pukovnika A. Kononenka: *Partizanski rat u Jugoslaviji* (ilustrovan geografskom kartom Jugoslavije), ponavlja činjenicu o vezivanju 30 okupatorskih divizija (među kojima su i mađarske i bugarske) i navodi: da su partizani počeli rat juna 1941. godine u Hercegovini, da se novi razmah borbi desio u proleće 1942, te da prema izjavi predstavnika jugoslovenske vlade u Londonu, partizanska armija broji više od 100.000 boraca.⁵⁹ O uspesima partizana u Bosni i oslobođenju oblasti između Mostara i Sarajeva, bilo je objavljeno više vesti i manjih članaka krajem jula 1942. godine. Opširniji je bio članak *Borbena dejstva jugoslovenskih partizana*, u kome se hronološki, od apriliškog rata 1941, opisuje partizanska borba kojom rukovode „istinski patrioti, pošteni oficiri i generali bivše jugoslovenske armije a takođe rukovodioci radnih masa“. *Herojska Jugoslavija* jeste članak P. Stepnjaka u kome se govori o drugoj okupatorskoj kampanji protiv partizana, te o tome kako se partizani, koji broje od 80 do 100.000 ljudi, uspešno bore protiv polamjionske armije fašističkih okupatora.⁶⁰

Kao što vidimo iz ovog malog pregleda pisanja sovjetske štampe u prvoj polovini 1942. godine, o stanju i zbivanjima u Jugoslaviji pisano je isključivo s vojne (ratne) tačke. O ratnim ciljevima NOP-a Jugoslavije i četnika D. Mihailovića, tj. o njihovom političkom i ideoškom biću, nije bilo ni reči. Stoga je objavljanje Rezolucije rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka doživelo ogroman publicitet i izuzetno koristilo NOP-u Jugoslavije. Opisano pisanje sovjetske štampe nije odgovaralo ni revolucionarnom ni kontrarevolucionarnom jugoslovenskom subjektu; prvi je tražio daleko otvoreniju i angažovaniju podršku od svog ideoškog (tj. prirodnog) saveznika, a drugi je protestovao što se o borbenim dejstvima u Jugoslaviji ne piše kao o „dejstvima jugoslovenske regularne armije“.⁶¹ Stil smisao i ton pisanja sovjetske štampe o svim pitanjima, pa i o jugoslovenskom, određivao je sovjetski vrh (shodno svom viđenju političkih interesa). Prigovori s jugoslovenske strane očito nisu pomagali. To znači da je prvi put istina o NOP-u Jugoslavije i D. Mihailoviću kao kolaboracionisti, što je izašlo na videlo tek jula 1942. godine, obelodanljena u vreme koje je sovjetska vlada izabrala. Izbor momenta nije se slučajno poklopio sa učvršćenjem savezništva između SSSR-a, Velike Britanije i SAD, i preuzimanjem obaveze, od strane zapadnih saveznika, da u 1942. godini otvore drugi front u zapadnoj Evropi, za što je Sovjetski Savez bio životno zainteresovan.

3. Sukob između sovjetske vlade i jugoslovenske kraljevske vlade i četnika D. Mihailovića (avgust 1942); podrška NOP-u Jugoslavije

Kraljevska jugoslovenska vlada protestovala je kod sovjetske vlade zbog objavljanja citirane rezolucije rodoljuba sa Tjentišta¹, na šta

⁵⁹ Труд, 30. јул 1942.

⁶⁰ Мировое хозяйство и мировая политика 1942, 8.

⁶¹ В. В. Зеленин, В. Е. Романов, *Действия*, стр. 31.

¹ Krizman, *Dokumenti*, str. 75. — D. Plenča n. d., str. 150.

je sovjetska vlada spremno preduzela energičan diplomatski korak, koji je predstavljao javni preokret u jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu. Počelo je time što je Aleksandar Lozovski, pomoćnik direktora Sovjetskog informacionog biroa, u ime sovjetskog Ministarstva inostranih poslova, 3. avgusta 1942. godine u Kujbiševu, uručio S. Simiću, jugoslovenskom poslaniku, memoar u kome se kaže, da „NKID smatra neophodnim da obavesti Jugoslovensku misiju o nekim činjenicama, koje su mu na raspolaganju, odnosno delatnosti generala Draže Mihailovića i potčinjenih mu četnika”. Dalje se, u osam tačaka navode činjenice o saradnji četnika sa nemačko-italijanskim okupatorima.² Do ovog momenta sovjetska vlada je trpeća pritisak i jugoslovenske i britanske vlade, koje su tražile da ona utiče na komuniste u Jugoslaviji da se potčine D. Mihailoviću. Tada, ovim memoarom, sovjetska vlada je prvi put priznala da ima veze sa partizanima, jer Lozovski je predajući memoar rekao, da su podaci primljeni iz partizanskih izvora iz Jugoslavije. Sledеći sovjetski korak odnosio se na britansku vladu; I. Majski je predao A. Idnu analognu promemoriju, koja za Idna nije bila iznenadenje. Na savetovanju u Forin ofisu, 8. avgusta, razmatrana je sovjetska promemorija, te je rečeno da „general Mihailović ne učestvuje u igri”.³

Jugoslovenska vlada odgovorila je 12. avgusta opširnim telegramom, u kome je poricala bilo kakvu saradnju D. Mihailovića sa okupatorom i ponovo insistirala na spremnosti da sa sovjetskom vladom i vladom Velike Britanije „uloži najveće napore radi ostvarenja jedinstvenog otpora u Jugoslaviji”.⁴

Tih dana, verovatno ne znajući za sovjetski memoar, Tito je telegrafisao Kominterni „da je veoma nužno, u interesu naše narodnooslobodilačke borbe, široko međunarodno raskrinkavanje Draže Mihailovića, koga ceo naš narod smatra izdajnikom, jer se njegovi četnici bore na strani okupatora [...] Smatramo da je sada vreme da se okonča s tom mistifikacijom. Nemoguće je da saveznik okupatora i neprijatelj ne samo naše borbe već i borbe Sovjetskog Saveza i svih saveznika ne буде raskrinkan u inostranstvu, makar to bilo i neugodno za one koji su ga popularisali”⁵.

Jugoslovenska vlada u Londonu, potpuno svesna političke težine sovjetskog memoara od 3. avgusta, nije se zadržala samo na citiranom demantiju od 12. avgusta, već je za kratko vreme izradila jedan opširan kontramemoar u kome je dokazivala četničku borbu protiv okupatora, ustaških i nedićevskih snaga. Štaviše, navodila je podatke i o „partizanskim zločinima”. Na kraju memoara je zaključeno:

² Krizman, *Dokumenti*, str. 334—335.

³ J. Marjanović, D. Mihailović, str. 278, — Ю. С. Гиренко, и. д., стр. 51—52. — Polovinom avgusta 1942. bilten sovjetske ambasade u Londonu — *Soviet War News* — objavio je vesti o saradnji D. Mihailovića sa okupatorima (Гибянский, Советский, стр. 49).

⁴ Krizman, *Dokumenti*, str. 339.

⁵ Tito, *Djela*, tom 11, str. 191.

,1. Đeneral Mihailović preko Vlade u Londonu još od oktobra meseca 1941. godine neprekidno moli da se preko Londona i Moskve utiče na partizane u Jugoslaviji i obezbedi zajednička saradnja svih patriot-skih snaga protivu zajedničkog neprijatelja i narodnih izdajnika u službi neprijatelja.

2. Svi napori jugoslovenske Vlade u Londonu i Moskvi da se postigne jedinstvo akcije u Jugoslaviji, kao i svi napori đeneralu Mihailoviću na terenu da se postigne zajednička saradnja sa partizanima, — ostali su bezuspešni.

3. Kraljevska jugoslovenska Vlada činila je sve da se izbegne bratobilačka borba i preko londonskog radia neprekidno pozivala sve borbe pokrete na zajedničku saradnju pod komandom đeneralu Mihailoviću protivu jednog jedinog i zajedničkog neprijatelja koji su okupirali našu Otadžbinu.

4. Nestručnim vođstvom i velikim terorom i zverstvima koje su počinili nad srpskim narodom, komunisti su izazvali reakciju naroda koji ih je gonio i uništavao ih gde god ih je našao. Usred rata vodi komunistički nametnuli su i socijalnu borbu pobivši preko 10.000 najčestitijih nacionalista, što je izazvalo revolt kod naroda koji se listom digao protivu njih potpuno sâm i bez ikakvog potstreka od strane đeneralu Mihailovića.

5. Saradnja sa Nedićem i ostalim narodnim izdajnicima potpuno je izmišljena zlonamerno od strane baš ovih izdajnika i saradnika nemačkih, koje je đeneral Mihailović lišavao čina i žigosa preko londonskog radia kao izdajnike, tražeći da se na njih primeni slovo „Z“. Celokupan rad đeneralu Mihailoviću i Kraljevske Vlade u Londonu bio je upućen protivu narodnih izdajnika Nedića, Ljotića i Pećanca.

6. Saradnju đeneralu Mihailoviću sa Talijanima proturila je ustaška štampa razbojnika Pavelića, jer su Talijani spasavali Srbe od Ustaša u primorskim oblastima. Ni iz jedne depeše đeneralu Mihailoviću niti iz ma kog verodostojnjog izvora ne potvrđuje se saradnja đeneralu Mihailoviću sa Italijanima.

7. Saradnja đeneralu Mihailoviću sa Ustašima isključena je ma u kome vidu s obzirom na zverske pokolje Srba u t.z. Nezavisnoj Hrvatskoj Državi gde je pobijeno po proverenim podacima 600.000 ljudi, žena i dece — Srba. Sem toga, zbog ustaških zverstava prebeglo je u Srbiju preko 300.000 izbeglica. Ustaši još uvek vrše masovna ubijanja Srba i uništavanje svega što je srpsko u Bosni.

Borba đeneralja Mihailovića na terenu protiv Ustaša i rad jugoslovenske Vlade u Londonu protiv Ustaša jasno pokazuju da je ova saradnja isključena u svakom pogledu.⁶

U nastavku vlastitih napora, odnosno u cilju sprečavanja diskreditovanja D. Mihailovića, jugoslovenska vlada je 26. avgusta razaslala saopštenje, u kome je ponovo izjavila da „ima puno poverenje u voćstvo i lojalnost đeneralja Draže Mihailovića i njegovih hrabrih boraca.”⁷ Odmah po ovom saopštenju, Ninčić je poslanstvima uputio sledeće instrukcije: „U odbrani Mihailovića ne napadati Sovjetsku vladu ni komunizam uopšte. Istimati nacionalni karakter akcije generala Mihailovića, koji uživa poverenje celog srpskog naroda, a ima veze sa hrvatskim i slovenačkim nacionalistima. Odbijati svako sumnjičenje da je u kakvom bilo dogovoru s Nedićem i Italijom. Osudjivati one koji se u Jugoslaviji bore pod komunističkom zastavom, što ne uviđaju potrebu saradnje između svih protivnika Osvinje i što otvaraju bratobilački rat.”⁸ Citirani stavovi jugoslovenske vlade ostali su nepromjenjeni do kraja rata. U suštini, na njihovoj osnovi nije bilo moguće izgraditi bilo kakve plodonosne односе, tako da će izvesne plime i oseke biti stvar samo sovjetskog taktičkog manevra.

U objašnjavanju stvarne uloge D. Mihailovića u jugoslovenskom ratu, sovjetska vlada je privremeno stala verovatno osluškujući reagovanja svojih velikih saveznika. Ono što je u letu 1942. godine uradila na tom planu, bilo je dovoljno da levičarska štampa na Zapadu nastavi javno diskreditovanje D. Mihailovića.⁹

S druge strane pak, Tito je preko Kominterne neprekidno navaljivao na sovjetsku vladu da razotkrije izdajnički rad i jugoslovenske vlade i njenog ministra vojnog D. Mihailovića; 28. avgusta, telegrafisao je, da „o izdajničkoj politici londonske jugoslovenske vlade preko Draže Mihailovića ne može više biti nikakve sumnje.” Predlagao je da KP Engleske, KP Amerike i KP Kanade postave pitanje svojim vladama o D. Mihailoviću.¹⁰ I 8. septembra Tito je javljaо da u svim krajevima Jugoslavije postoji veliko ogorčenje protiv jugoslovenske vlade u Londonu.¹¹ Sve citirane Titove intervencije tada su, ostajale bez efekta. Od Kominterne nije dobijao nikakve odgovore, niti je saznavao da je učinjeno bilo šta u korist njegove akcije, da se diplomatskim putem, posredstvom sovjetske vlade, svetu objasni istinsko stanje u Jugoslaviji. Tito je, nedovoljno obavešten o stvarnim sovjetskim potezima prema jugoslovenskoj vladu i ne shvatajući dovolino sovjetsku taktiku, bio i iznenađen i ogorčen ka-

⁶ Krizman, *Dokumenti*, str. 347—361. — Simić je memoar uručio Lozovskom 19. avgusta 1942. — Isto, str. 347. Memoar je bio uručen i A. Idnu i Bidlu, američkom ambasadoru na jugoslovenskom dvoru. Memoar je bio sastavljen u Vojnom kabinetu 14., 15. i 16. avgusta, a 17. avgusta predat je M. Ninčiću. Žurba je bila velika, jer je Simić javio da Sovjeti pripremaju dopunski materijal protiv Mihailovića na mnogo široj osnovi. — Isto, str. 364.

⁷ Krizman, *Dokumenti*, str. 374.

⁸ Isto, str. 375.

⁹ V. Đuretić, n. d., str. 169.

¹⁰ Tito, *Djela*, tom 11, str. 247.

¹¹ Tito, *Djela*, tom 12, str. 28.

da je saznao da su u NKID-u, 9. septembra 1942. godine, misije Čehoslovačke, Norveške i Jugoslavije promovisane u rang ambasada.¹² Istog dana telegrafisao je, da je to na sve rodoljube učinilo težak utisak, utoliko više, što ta ista izdajnička jugoslovenska vlada otvoreno saraduje s okupatorom. Ovaj akt, tumačio je Tito, jeste priznanje jugoslovenskoj vlasti od strane sovjetske vlade, a ne priznanje „naše narodne borbe.” Pitao je: „Zar vi nama ne verujete ono što vam svakodnevnojavljamo, [...] U redovima naših boraca već počinje da se oseća malodušnost. To može imati užasne posledice za čitavu našu borbu. Podvlačimo: jugoslovenska vlada saraduje sa Talijanima otvoreno, a s Nijemcima maskirano. Ona je izdajnička prema našem narodu i prema Sovjetskom Savezu.”¹³

Kominterna, odnosno sovjetska vlada, bila je suočena sa bezrezervnom podrškom jugoslovenske vlade D. Mihailoviću, u čijoj je pozadini bila britanska vlada. U cilju što jače faktografske zasnovanosti svoje optužbe protiv jugoslovenskog ministra vojnog za kolaboracionizam, 12. septembra 1942. godine sovjetska vlada zatražila je od Tita: „Hitno nam javite kratak sadržaj dokumenata o ulozi Draže Mihailovića. Dobro proverite autentičnost tih dokumenata. Imajte u vidu da je okupator veoma zainteresovan da raspaljuje međusobnu borbu partizana i četnika. Nije isključeno da neki dokumenti mogu biti smisljeno isfabrikovani od strane samih okupatora”.¹⁴ Ova sovjetska težnja, da u rukama ima potpuno sigurne dokaze o Mihailovićevom kolaboracionizmu, nikako nije bila izraz sumnje u dotadašnje Titove iskaze i obavesti o D. Mihailoviću, već jednostavno posledica potrebe da se saveznicima pruže dokazi za tako delikatnu optužbu. Tito je, tokom septembra i oktobra 1942. godine, udovoljio ovom zahtevu, poslavši nekoliko telegrama u kojima je citirao četničke dokumente.¹⁵

Sledeći korak sovjetske vlade prema jugoslovenskoj vlasti, bio je veoma karakterističan; svesna svoje nadmoćnosti u sporu oko Mihailovića, sovjetska vlada je predložila jugoslovenskoj vlasti da pošalje sovjetske oficire — posmatrače u štab D. Mihailovića. Štaviš, predlagala je, a i začikivala jugoslovensku vlastu, da će u slučaju ako prikupi podatke o borbi D. Mihailovića protiv okupatora, školovati jugoslovenske vazduhoplovce i doturati materijalnu pomoć četnicima.¹⁶ Ispravan čovek ne boji se provere (to je bio smisao sovjetskog predloga), a jugoslovenska vlada je odbila sovjetski predlog, tako da više nije mogla ništa da traži od sovjetske vlade. Zato se okrenula britanskoj vlasti, moleći je da ona interveniše kod sovjetske vlade u korist četnika.¹⁷

Jugoslovenska vlada u Londonu našla se u izuzetno teškom položaju, koji je još više otežavalala njena sopstvena nehomogenost i netrpeljivost pojedinih članova. Na udaru su bili predsednik Slobodan Jovanović

¹² Внешняя, стр. 270—271.

¹³ Tito, *Djela*, tom 12, str. 30.

¹⁴ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 223.

¹⁵ Tito, *Djela*, tom 12, — Prilozi.

¹⁶ J. Marjanović, D. Mihailović, str. 280. — D. Plenča, n. d., str. 151.

¹⁷ D. Plenča, n. d., str. 152.

i ministar inostranih poslova Momčilo Ninčić. Njima se zameralo mnogo šta, a žestoko su kritikovani baš zbog odnosa sa Sovjetskim Savezom i novim tretmanom D. Mihailovića u svetskom javnom mnjenju. Predsedniku Sl. Jovanoviću je saopšteno (iako je i on sam to znao) da su napadi na D. Mihailovića počeli istovremeno u celokupnoj levičarskoj štampi u Americi, a da je direktiva došla iz Moskve, kao što „iz Moskve dolaze i sva obaveštenja o borbama partizana.”¹⁸ Iz te činjenice proisticao je i zahtev za što boljim odnosima sa sovjetskom vladom. Ovo je na sednici vlade, 1. septembra 1942. godine, zastupao i Jovan Banjanin, rečima, da su odnosi sa Sovjetskom Rusijom najvažniji, te da je borba između partizana i četnika prodrla u javnost Engleske i Amerike pa to postaje i međunarodno pitanje.¹⁹ Uz ove reči išla je i kritika spoljne politike, koju je, daleko od očiju članova vlade, vodio ministar Ninčić. Banjaninovoj kritici pridružio se i Juraj Krnjević, prvi čovek HSS u emigraciji, tvrdeći da se na nezgodan način vršilo „približavanje Rusima”. Na sednici vlade 6. oktobra, Banjanin je opet kritikovao vođenje spoljne politike i ustvrdio da su odnosi sa SSSR-om vrlo slabi.²⁰ Tri dana kasnije, Krnjević je nastavio svoju kritiku vladine spoljne politike, a naročito onog koraka kod sovjetske vlade, koji se odnosio na to da ona utiče na partizane u cilju saradnje sa D. Mihailovićem. To je značilo, zaoštравao je Krnjević, da je vlada priznala „da jedna strana vlast imade više autoriteta nad jednim dijelom naših državljana, nego li vlada naše zemlje”.²¹ Krnjević je kritikovao i Ninčićevu neodlučnost da potpiše saveznički ugovor sa Sovjetskom Rusijom. Naime Ninčić se oko ovog ugovora naročito trudio početkom 1942. godine, a nije znao da je potpisivanje sprečio Forin ofis. Po Krnjevićevu oceni, „ako bismo podvukli bilancu godinu i pol saradnje sa njima [SSSR-om] meni se čini da bi ta bila više minus nego li plus. Istog takovog sam mišljenja i glede bilance naših odnosa sa Vel. Britanijom i USA.”²² I no mišljenju Milana Grola „odnosi sa Sovietima nalaze se skoro u kritičnoj fazi.”²³ Kritici Ninčićevog načina vođenja spoljne politike posebno prema Sovjetskoj Rusiji, pridružio se i Srđan Budisavljević. Po njemu „afera” oko D. Mihailovića je došla iznenadno, a njemu samom, Ninčić je u nekoliko reči bio saopštio, da je sovjetski ambasador u jednoj svojoj noti izneo izvesne optužbe protiv D. Mihailovića. Karakter tih optužbi Ninčić mu nije objasnio, tako da mi, unozoravao je Budisavljević „ministarски друgovи Draže Mihailovića ni danas ne znamo što Sovjetska vlada zamera i u greh upisuje Draži Mihailoviću.”²⁴

Posle opšejne rasprave o spoljnoj politici, koia je vođena na nekoliko sednica, naizad je 6. novembra ministar M. Ninčić dao ~~onečitan odgovor~~ On je zamerio kritičarima što su se zadržali samo na konstacija-

¹⁸ AJ, Zbirka Save Kosanovića, 80-5-309. — Pismo S. Kosanovića Sl. Jovanoviću upućeno 28. avgusta 1942. iz Njujorka.

¹⁹ Krizman, *Dokumenti*, str. 380.

²⁰ Isto, str. 412.

²¹ Isto, str. 414.

²² Isto, str. 415. — Sednica vlade održana 9. oktobra.

²³ Isto, str. 419.

²⁴ Isto, str. 435.

ma „da su naši odnosi sa tri glavna naša saveznika, sa Velikom Britanijom, Amerikom i Sovjetskom Rusijom, sada nepovoljniji no što su bili prošle godine kad smo došli u Veliku Britaniju.”²⁵ Osporavajući iznete konstatacije, skrenuo je pažnju na to, da prethodne godine, prilikom dolaska u London, vlada nije ni imala normalne diplomatske odnose sa Rusijom, da su oni potom uspostavljeni i bili prijateljski. O toku pregovora sa Sovjetima, za potpisivanje savezničkog ugovora, rekao je da je do usporavanja došlo bez njegove volje i da ono nije zavisilo od vođenja spoljne politike. Inače, delio je mišljenje ostalih članova vlade, da „mi nesmemo dopustiti da se ni za trenutak poremete odnosi poverenja sa Sovjetskom vladom.”²⁶ Što se tiče sukoba D. Mihailovića sa partizanima, rekao je da se on razvijao „van domaćaja naše spoljne politike i u tom pogledu ne može se njenom vođenju ništa pripisati ni u zaslugu ni u krivicu.”²⁷ Ninčićev odgovor je kritikovao Banjanin, koji je ponovo istakao da Sovjetska Rusija postaje sve važniji faktor u međunarodnoj situaciji uočte, a naročito važan faktor za Jugoslaviju. „Naši odnosi sa SSSR-om su danas takovi kakvih ne bi mogli nikad želiti. Smatram da se ne čine dovoljno intenzivni pokušaji sa naše strane da se ovi odnošaji poprave”²⁸ — zaključio je Banjanin. Banjanina je na sednici vlade, 23. novembra 1942. godine, podržao S. Budisavljević, naglašavajući važnost dobrih odnosa sa SSSR-om, te preporučujući „da treba bezuvjetno poboljšati sadanje nezgodno stanje u tome pogledu.” Zanimljivo je da je Budisavljević opet govorio kako ne zna, zbog čega zapravo Sovjeti optužuju D. Mihailovića, šta su napisali u svojim notama, i kako je Ninčić „branio našeg kolegu”, te kako je uopšte mogla nastati javna kampanja protiv D. Mihailovića i njegove vojske.²⁹

Bila ona osnovana ili ne, kritika Jovanović—Ninčićeve spoljne politike ostaje činjenica, kao i to da su svi bili jednoglasni u tvrdnji o neophodnosti dobrih odnosa sa Sovjetskim Savezom, ali da niko nije primetio notornu činjenicu, da je ključ za to, bio u rukama sovjetske vlade. Jugoslovenski kabinet mogao je da vodi politiku kakvu hoće i da vuče najbolje moguće poteze prema SSSR-u, ali ako to nije odgovaralo sovjetskim državnim interesima, pozitivne posledice nisu se mogle očekivati. Ovo je utoliko tačnije, što ni podrška britanske vlade jugoslovenskoj vlasti, nije donela željene efekte. Istovremeno, dok je trajala rasprava o spoljnoj politici u jugoslovenskom kabinetu, i britanska i jugoslovenska diplomacija činile su određene korake.

Prvo je A. Idn, polovinom oktobra 1942. godine, oštro saopštio I. Majskom, sovjetskom ambasadoru u Londonu, da problem četnika u Jugoslaviji može u određenoj meri dovesti u pitanje odnose između SSSR-a i Velike Britanije; tražio je da SSSR zvanično prizna D. Mihailovića.³⁰ Vlada SSSR-a primila je na znanje zahtev vlade Velike Brita-

²⁵ Isto, str. 457.

²⁶ Isto, str. 459.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, str. 470.

²⁹ Isto, str. 480.

³⁰ D. Plenča, n. d., str. 153.

nije, ali je jugoslovenskoj vlasti saopštila da je nezadovoljna držanjem D. Mihailovića, koji se bori, zajedno s italijanskim okupatorom, protiv NOP-a Jugoslavije.³¹

Jugoslovenski premijer Sl. Jovanović je, 16. oktobra, na sopstvenu inicijativu, razgovarao sa E. Benešom, predsednikom Čehoslovačke Republike i Dembickim, ministrom inostranih poslova poljske (izbegličke) vlade. Osnova razgovora bila je, kako spriječiti eventualni prodor Sovjetskog Saveza na zapad. Jovanović ih je na kraju molio da podrže jugoslovenski zahtev za priznavanje D. Mihailovića, upućen SSSR-u.³² Taj zahtev, u obliku memoranduma, S. Simić je 18. novembra uručio sovjetskom MID-u. U njemu se tvrdilo, da se partizanske snage prividno bore protiv okupatora, a da je njihova stvarna borba uperena protiv četnika D. Mihailovića.³³

Svakako pod dojmom navedenih diskusija o spoljnoj politici i ne povoljnog položaja D. Mihailovića u zemlji, jugoslovenska vlast je, 25. novembra 1942. godine, uputila sovjetskoj vlasti ultimativan zahtev: „Prvo, da se odmah obustavi kampanja preko radija i štampe protiv jugoslovenske vojske pod našom komandom. Drugo, da se pozovu partizani da ne napadaju odrede naše vojske. Treće, da se stave partizani pod našu komandu.”³⁴

Ovaj zahtev, star tačno godinu dana, i intenzivno podržavan od britanske vlade, značio je poziv da se sovjetska vlast angažuje protiv snaga socijalne revolucije u Jugoslaviji, od kojih su, pak, dolazili suprotni zahtevi. Sovjetska reakcija na opisani pritisak jugoslovenske vlade izgleda da je bila sadržana samo u savetu CK KPJ: „Učvrstite na svaki način svoju poziciju u narodnooslobodilačkoj borbi i razvijajte u isto vreme više političke gipkosti i sposobnosti za manevriranje”.³⁵

Tito, nezadovoljan radom i moskovske i londonske radio-stanice na srpskohrvatskom jeziku, pitao je 9. septembra svoju vezu u Moskvi, zašto moskovska radio-stanica ne populariše NOB u Jugoslaviji, a 26. septembra je upozorio, da londonska radio-stanica „uporno širi staru laž o tome da tohože Draža Mihailović rukovodi narodnooslobodilačkom borbot u Jugoslaviji. [...] Potrebno je da ove lažne vijesti *Slobodna Jugoslavija* raskrinkava.”³⁶

Tokom septembra, oktobra i prvih dana novembra 1942. godine, Tito je poslao Kominterni više depeša u kojima je izveštavao o uspešnim borbenim operacijama velikog broja partizanskih jedinica (od 20. novembra zvaničan naziv je Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije — NOV i POJ), uz mnoštvo podataka o plenu i raznovrsnih detalja, ali ni rečju nije pominjao jugoslovensku vlast u Londonu i potrebu da se ona diskredituje. Sudeći po jednom izvoru, može se zaključiti da je Tito bio zadovoljan tretmanom NOP-a Jugoslavije u

³¹ Isto, str. 154.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto, str. 155.

³⁵ O. N. Haberl, n. d., str. 124.

³⁶ Tito, *Djela*, tom 12, str. 86.

svetskoj javnosti, jer je izjavljivao: „Dugo vrijeme je naša borba bila nepoznata za vanjski svijet. Lovorike je brao Draža Mihailović, koji je postao u inostranoj štampi Robin Hud, a naša partizanska i dobrovoljačka vojska, njeni borci — to su bili neznani junaci. Prošla su ta vremena. Danas (7. novembar) zna već čitav svijet da smo mi narodna vojska, da su oni izdajnici i da protiv njih treba da se vodi borba svim sredstvima koje nam stoje na raspolaganju.”³⁷

Početkom novembra, u toku pripremanja Prvog zasedanja AVNOJ-a, Tito je javio Kominterni: „Mi sada formiramo nešto kao vladu, a zvaće se Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. U Komitetu će biti zastupljene sve nacionalnosti i razne bivše partie. Predsjednik Komiteta biće dr Ivan Ribar, predsjednik Ustavotvorne skupštine 1920. i rukovodilac Demokratske Ijevice.”³⁸ Ovo je bio treći put da Tito saopštava Kominterni svoju namjeru da obrazuje „nešto kao vladu”. U ovom obrazloženju uočljivo je Titovo naglašavanje zastupljenosti svih nacija i političkih partija, čime se želela dati na znanje širina narodnooslobodilačkog pokreta, nasuprot ranijim kritikama za sektašenje i komunistički karakter pokreta. Ovakvo, očito preuveličano i ulepšano saopštenje, bilo je plod političkog pragmatizma, neposrednih iskustava i bojazni da se neće dobiti potpora. Na ranija dva upita Kominterna nije saopštila svoje mišljenje, a sada je pozitivno odgovorila propričajući to nekolikim savetima: „Stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja Jugoslavije veoma je potrebno i izvanredno važno. Dajte obavezno tome komitetu opštenacionalni jugoslovenski i opštepartiski antifašistički karakter, kako po njegovom kadrovskom sastavu tako i po njegovom akcionom programu. Nemojte gledati na taj komitet kao na nešto što predstavlja vladu, već kao na politički organ narodnooslobodilačke borbe.” Za Tita je bilo izuzetno važno što se Kominterna složila sa potrebom osnivanja političkog tela NOP-a. Ona je i dalje zastupala stanovište, kao i na početku sovjetsko—nemačkog rata, što je ponovila i marta 1942. godine, da pokret, pa i njegova institucionalizacija, treba da imaju opštenacionalni, antifašistički, višepartijski karakter, čime se priznavala samo jedna strana ratnog cilia. Kominterna, iza koje je stajala sovjetska vlada, je imajući u vidu međunarodnu situaciju, a posebno međusavezničke odnose, savetovala Titu: „Nemojte ga [politički organ] suprotstavljati jugoslovenskoj vlasti u Londonu. U datoj etapi ne postavljajte pitanje o skidanju monarhije. Pitanje o režimu u Jugoslaviji, kako vi shvatate, rešavaće se posle oslobođenja zemlje od okupatora.”³⁹

Ovim savetom sugerisano je i dalje skrivanje druge strane ratnog cilja, koje je bilo potrebno bar iz dva razloga: prvo, da bi se i nadalje obezbedio što veći ideo u borbi protiv sila Osovine (ne treba zaboraviti da je novembra 1942. bio potpuno nejasan ishod rata — pobeda pod Staljingradom zbiće se početkom februara 1943) i drugo, iz političkih obzira prema saveznicima s kojima se nastojalo graditi što bolje odnose.

³⁷ Isto, str. 196. — Govor prilikom predaje zastave I proleterskoj brigadi na dan 25-godišnjice oktobarske revolucije, objavljen u *Borbi*, 14. novembar 1942.

³⁸ Tito, *Djela*, tom 12, str. 232. — Valter — IKKI, 12. novembar 1942.

³⁹ Isto, str. 297.

Kominternini (sovjetski) saveti bili su jasni, konkretni i korisni. Za Tita nisu mogli biti iznenadenje. Shvatao ih je kao izraze političkog realizma, znajući iz koje sredine i iz kojih okolnosti dolaze. Priroda saveta bila je takva da ih je mogao mirne duše prihvatići, verujući i uzdajući se u svog velikog ideološkog i političkog saveznika, na koga se u svoj svojoj politici neštedimice oslanjao. Stoga je na Prvom zasedanju AVNOJ-a u Bihaću rekao, da „mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu, jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno, a to je da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ, koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno s našom junakom vojskom, u dalje borbe koje pred nama.“⁴⁰ Tako su Kominternini (sovjetski) saveti u pogledu organizovanja AVNOJ-a i njegove političke platforme bili prihvaćeni. Njihovu vrednost i korisnost, događaji su ubrzo potvrdili.

*

Glavni problem za jugoslovensku vladu bio je i ostao D. Mihailović, što je pokazala i diskusija vođena na sednicama vlade od 1. septembra do 11. decembra 1942. godine. Uprkos kritikama da vode spoljni politiku bez konsultovanja sa ostalim članovima kabineta, Sl. Jovanović i M. Ninčić su 15. decembra izdali komunike u vezi „sa kampanjom koja se vodi protiv Ministra vojske i Načelnika Štaba Vrhovne Komande armijskog đeneral Dragoljuba Mihailovića sa ciljem da se odredi jugoslovenske vojske pod njegovom komandom prikažu kao neaktivni a đeneral Mihailović kao saradnik Osovine.“ Dalje je bilo rečeno da su Mihailovićevi odredi, organizovani u skoro celoj zemlji, međusobno povezani, i da su veoma aktivni na celoj teritoriji Jugoslavije. Za ostale borbe snage, koje deluju nezavisno od Mihailovića, tvrdilo se da su nezнатне, da su odredi partizana nadahnuti izvesnom političkom ideologijom, te da se mnoge Mihailovićeve akcije pogrcšno pripisuju drugim borbenim pokretima. Na kraju je bilo izneto da su se pojavile vesti o nekoj Ustavotvornoj skupštini u Bihaću, čiji je rad u sukobu sa akcijom Mihailovića, te da te vesti, kao i publicitet potiču od tajne stanice *Slobodna Jugoslavija*. Komunike se završavao rečima: „Đeneral Mihailović sa svojim mnogobrojnim odredima centralna je figura jugoslovenskog otpora i centar celokupne borbe protiv Osovine u Jugoslaviji.“⁴¹

Sa ovakvim konstantama politike, zaista se nije moglo ići na poboljšanje odnosa sa sovjetskom vladom, što su zahtevali svi članovi jugoslovenske vlade. S druge strane, sovjetska vlada je, pošto je trpela više od godine dana pritisak jugoslovenske i britanske vlade (da utiče na partizane da se stave pod komandu D. Mihailovića), sada, polovinom

⁴⁰ Tito, *Djela*, tom 13, str. 41.

⁴¹ Krizman, *Dokumenti*, str. 498. — Na sednici vlade, 16. decembra 1942, Krnjević i Grol su rekli da ovaj komunike niko od članova vlade nije ni viđeo niti znao za njega. Na to je S. Jovanović izjavio da će objaviti da komunike nije vladin.

decembra 1942. godine, počela da vraća milo za drago; tražila je od britanske vlade da utiče na jugoslovensku vladu da natera D. Mihailovića da izmeni svoj odnos prema okupatoru.⁴² Isti zahtev ponovio je i sovjetski ambasador u Londonu Majski 17. decembra.⁴³ Ovi sovjetski zahtevi izgleda da su imali efekta; prvi nagoveštaj novih strujanja bio je vidljiv u izjavi Oma Sardženta, pomoćnika državnog sekretara za inostrane poslove, „da su komunisti mnogo aktivniji od đeneralata Mihailovića, da se sad oni jedini bore u Jugoslaviji da se ovaj već od oktobra prošle godine više ne bori, što otežava mogućnosti suzbijanja sovjetske propagande protiv đeneralata Mihailovića.”⁴⁴ Još otvoreniji i kritičniji u prikazivanju postupaka D. Mihailovića bio je major Piter Boj, britanski vojni ekspert za Jugoslaviju, u razgovoru sa majorom Živanom Kneževićem, šefom Vojnog kabinetata Predsedništva jugoslovenske vlade.⁴⁵ Sam A. Idn je, 11. januara 1943. godine, saopštio Sl. Jovanoviću da će budućnost četničkog pokreta zavisiti od toga da li će četnici stupiti u borbu protiv okupatora i da li će postići trajno primirje s partizanima. Sl. Jovanović je ocenio da britanska vlada čini ustupke sovjetskoj vladu na račun četnika. Ipak, bilo je zaključeno da se poveća saveznička pomoć četnicima i da jugoslovenska vlada ostvari što prisnije odnose sa vladom SSSR-a.⁴⁶

Sa svoje strane Tito je nastavljao da preko Kominterne obaveštava sovjetsku vladu o borbenim operacijama NOV-a i POJ-a, o uspesima, gubicima, plenu itd., a što je bitno za našu temu, produžavao je sa vršenjem pritiska da se jugoslovenska kraljevska vlada i njen ministar vojni D. Mihailović, razobliće kao saradnici okupatora. U telegramu kojim je obaveštavao o prvom zasedanju AVNOJ-a, Tito je istakao da se slaže sa Kominterninim savetima, a da je na Zasedanju jugoslovenska vlada u Londonu osuđena kao izdajnička.⁴⁷ I 10. januara 1943. godine tražio je da se razobliče četnički komandanti Birčanin, Petković, Tomašević zajedno sa Mihailovićem i jugoslovenskom vladom.⁴⁸ Od Kominterne nisu stizali nikakvi odgovori, ali je stigla depeša u kojoj je bilo naglašeno da bivši ban Hrvatske, Ivan Šubašić, želi da istupi sa proglašom Seljačkoj partiji u Hrvatskoj, u kome bi je pozvao da se pridruži partizanima u borbi protiv okupatora. Traženo je Titovo mišljenje o korisnosti predloga proglaša. Tito je 15. januara odgovorio da smatra korisnim istupanje Šubašića, jer je V. Maček, lider HSS, pristalica jugoslovenske vlade u Londonu, politike čekanja i nepokretanja akcije, zbog čega „mi otvoreno raskrinkavamo V. Mačeka i ostale vođe seljačke partije.”⁴⁹

Tokom 1942. godine Tito je, kao što smo naveli, saopštavao Kominterni u nekoliko navrata svoju namjeru da javno istupi protiv jugoslovenske vlade i D. Mihailovića. Ali kako iz Moskve nije stizao odgovor,

⁴² D. Plenča, n. d., str. 156.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Krizman, *Dokumenti*, str. 505.

⁴⁵ Isto, str. 506.

⁴⁶ D. Plenča, n. d., str. 160.

⁴⁷ Tito, *Djela*, tom 13, str. 55.

⁴⁸ Isto, str. 173.

⁴⁹ Isto, str. 187.

to se i Tito suzdržavao od javnog istupanja, verovatno čekajući povoljan momenat. Posle uspešno održanog Prvog zasedanja AVNOJ-a, odlučio se da javno istupi. Izabrana je forma note VŠ NOV-a i POJ-a i Izvrsnog odbora (IO) AVNOJ-a, koju su potpisali Tito i I. Ribar. Nota (17. januar 1943) je upućena vladama SSSR-a, Velike Britanije i SAD. U tom prvom spoljnopoličkom aktu NOP-a Jugoslavije, bilo je rečeno da su pripadnici NOP-a više puta saopštavali preko radio-stanice *Slobodna Jugoslavija* da ministar vojni jugoslovenske vlade u Londonu D. Mihailović otvoreno sarađuje sa italijanskim okupatorom, a preko svojih komanda-nata i sa Nemcima i ustašama. Potom je kategorički bilo rečeno: „Izjavljujemo pred licem cijelog svijeta — i za ovo snosimo punu odgovornost — da četnici Draže Mihailovića nisu do sada ispalili nijednog metka protiv talijanskih okupatora [...] da Mihailovićevi četnici ratuju na strani okupatora protiv naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda od novembra 1941. godine.“ Na kraju je bilo kazano da NOV i POJ ratuju i za saveznike, te da se ima pravo „zahtijevati od Saveznika ne samo priznanje naše borbe nego imamo pravo zahtijevati od Saveznika da se oni energično zainteresiraju za slučaj jugoslovenske vlade i Draže Mihailovića.”⁵⁰

Da su ovi novi postupci rukovodstva NOP-a Jugoslavije uticali na sovjetsku vladu nema dokaza, ali činjenica je, da je ona krajem januara 1943. godine ušla u diskusiju sa jugoslovenskom vladom o D. Mihailoviću. Prvo je A. Lozovski, 26. januara, govorio S. Simiću, jugoslovenskom ambasadoru u SSSR-u, da oni (Rusi) raspolažu sasvim drugim informacijama o D. Mihailoviću od jugoslovenske vlade, a da sve te njihove informacije govore da Mihailović ima sporazum sa Italijanima o zajedničkoj akciji protiv partizana.⁵¹ Zatim je A. E. Bogomolov, 27. januara predao jugoslovenskom MID-u notu, sovjetski odgovor na jugoslovenski memoar od 12. avgusta 1942. godine, sročen u istom tonu.⁵²

Ova sovjetska nota dobila je veliki publicitet u savezničkoj štampi; *Daily Herald* i *New Chronicle* izveštavali su (18. februar) da sovjetska vlast optužuje generala Mihailovića, ministra vojnog u jugoslovenskoj vlasti, da sarađuje sa silama Osovine. Po njihovoj oceni to je bila „najteža situacija u međusavezničkim odnosima koja se javila tokom ovog rata.“ Njihov komentar nikako nije bio povoljan po jugoslovensku vlastu, jer, mada je kazivano da s jedne strane, optužba izgleda fantastična, s druge strane je izražavano uverenje da se sovjetska vlast ne bi odlučila na optužbu, kad ne bi bila sigurna u istinitost navoda. I listovi *New York Herald Tribune* i *Times* pisali su u istom tonu. Ovaj drugi se pitao da li je ovaj poslednji korak sovjetske vlade učinjen samo u oštrijem tonu, ili je sovjetska vlast samo čekala uspeh kod Staljingrada, da bi potom nadmoćno mogla da optuži D. Mihailovića.

⁵⁰ Isto, str. 206—207.

⁵¹ AJ, 103-61-281.

⁵² Isto. — O ovome je bila obaveštена i britanska vlast, 29. januara 1943. — Ј. С. Гиренко, н. д., стр. 54. — Prilikom predaje note, zastupnik jugoslovenskog MID-a pitao je Bogomolova o Skupštini u Bihaću. Rus je odgovorio da je sve što o njoj zna čuo od Grola.

Tito, verovatno nedovoljno obavešten o sovjetskim diplomatskim koracima, uporno je izveštavao sovjetsku vladu o kolaboraciji D. Mihailovića, te tražio da se Mihailović, i jugoslovenska vlast razotkriju kao saradnici okupatora. On je 25. januara pitao zašto radio-stanica *Slobodna Jugoslavija* ne govori o zverstvima Nemaca, ustaša, Italijana i Mihailovićevih četnika, kao londonski radio istovremeno „veliča ovog gnusnog izdajnika”. Tito je iznosio da najviše strada srpski narod, a da najveći deo krivice snosi izbeglička jugoslovenska vlast u Londonu.⁵³ Tokom februara 1943. godine, Tito je skoro svakodnevno izveštavao Kominternu o borbama NOV-a i POJ-a (odvijala se 4. neprijateljska ofanziva), a 24. februara javio je da je NOVJ izvojevala „do sada najveću pobjedu nad okupatorima.” Uz ovo je dao i niz podataka o pravcu nastupanja, plenu i sl., ali je opet, na kraju, naveo da se „četnici Draže Mihailovića i ovdje bore protiv nas na strani okupatora.”⁵⁴ Tri dana kasnije preneo je sadržinu jednog naređenja Vrhovne komande D. Mihailovića, molio da se sve saopšti Štaljinu „i da preduzmete sve da se energično zahtijeva od jugoslovenske vlade da položi račune. Ovo je hitno, jer smo mi u kritičnom položaju.”⁵⁵ Izuzetno nepovoljna situacija u kojoj su se našle jedinice NOVJ, prouzrokovala je i Titov poziv za pomoć; 4. martajavljao je: nakon „40-dnevnih neprekidnih upornih borbi, naše jedinice su veoma iscrpene. [...] Možemo li se nadati ma kakvoj pomoći od saveznika?”⁵⁶

Iz Kominterne su odmah (7. marta), uvidajući vojni i politički položaj NOP-a Jugoslavije, telegrafisali, da se oni trude da pruže „maksimalnu političku pomoć vašoj herojskoj borbi. Šaljemo vam informacije, proglašene i dokumenta [...] .Dajemo radio-emisije na engleskom i francuskom jeziku. Mobilisemo javno mnenje u Engleskoj i Americi da bude vama naklonjeno radi što brže promjene stava engleske vlade u korist Vrhovnog štaba i protiv izdajstva D. Mihailovića i njegovih četnika.”⁵⁷ Ovo je bilo prvo Kominternino izveštavanje Tita o vidovima sovjetske političke pomoći NOP-u Jugoslavije, koja je bila stvarna, mada je teško pouzdano utvrditi koliko je ona zaista uticala na promenu britanskog stava prema D. Mihailoviću.⁵⁸

U martu 1943. godine došlo je do pregovora između VŠ NOV-a i POJ-a i nemačkih komandi u NDH, o razmeni ratnih zarobljenika.⁵⁹ U ime VŠ pregovore su vodili M. Đilas, K. Popović i V. Velebit, od 11. marta do sredine aprila 1943. godine, u Gornjem Vakufu, Sarajevu i Zagrebu. Pregovori su zaista počeli razgovorima o razmeni ratnih zarobljenika, ali se na tome nisu zaustavili, već su prošireni i na pitanje obustavljanja neprijateljstva. Za to su obe strane imale svoje skrivene račune.

⁵³ Tito, *Djela*, tom 14, str. 14.

⁵⁴ Isto, str. 90.

⁵⁵ Isto, str. 96.

⁵⁶ Isto, str. 121.

⁵⁷ Isto, str. 336—337.

⁵⁸ Britanski istoričar Vudvord smatra da su Britanci prihvatali partizane, da partizani ne bi došli u potpunu zavisnost od Rusa. — L. Woodward, n. d., str. 290.

⁵⁹ Mišo Leković, *Martovski pregovori*, Beograd, 1985.

VŠ, našavši se u izuzetno nepovoljnoj situaciji, računao je da bi mu obustava neprijateljstva sa Nemcima, pogodovala, jer bi mogao da se svom svojom snagom okrene protiv četnika D. Mihailovića, koje je smatrao, u tom momentu, za najveću opasnost.⁶⁰ Takođe, ova obustava bi mu omogućila da predahne, oporavi se i produži svoj planirani pravac nastupanja ka Kosovu i Sandžaku. Rezoni nemačkih komandi u NDH bili su sledeći: obustava neprijateljstva protiv partizana pogodovala bi im da likvidiraju četnike, koji su se spremali da dočekaju saveznike prilikom njihovog iskrcavanja na istočnu jadransku obalu. Uz to je išlo i očekivanje da bi obe strane (partizani i četnici) bile oslabljene međusobnom borbom, te da bi ih onda Nemci lako, ponaosob uništili.⁶¹ Nemci su se nadali da bi na taj način osigurali eksploraciju rudnog bogatstva iz Hercegovine.⁶² Međutim, pregovori nisu pozitivno okončani, jer je Hitler zaboranio svako pregovaranje sa „banditima”.

Tito je obavestio Kominternu o pregovorima koji su vođeni u cilju razmene ratnih zarobljenika.⁶³ Na tom pitanju zamalo da nije došlo do nesporazuma. Kominterna je pitala: „Zbunjuje nas okolnost što vi razmenjujete ratne zarobljenike s Nijemcima. Upućujete im delegate koji vode svakakve pregovore s Nijemcima, kao i to što je njemački poslanik u Zagrebu izrazio želju da se sastane lično s vama. U čemu je tu stvar?⁶⁴ Tito je odmah odgovorio. Nije krio dejstvo prekora, rekavši da mu je depeša „teško pala”. Ali odmah zatim iskoristio je momenat i iskalio svoje nezadovoljstvo zbog toga što mu SSSR ne pruža materijalnu i političku pomoć u onom obimu koji je on želeo; uzroke toga video je u nepoverenju. Telegrafisao je: „Vaša zbumjenost i sumnje u vezi sa mojom informacijom govore o postojanju isvjesnog nepovjerenja i sumnje prema našim akcijama. Ta okolnost, poslije dvogodišnjih natčovječanskih napora u ovoj borbi, nikako nas ne ohrabruje u ovoj teškoj situaciji u kojoj se mi sada nalazimo, već naprotiv.” Potom je Tito u pet

⁶⁰ Tito, *Djela*, tom 14, str. 188. — Pismo Starog, Marka, Crnog Isi Jovanoviću, sekretaru PK KPJ za BiH od 29. marta 1943: „[...] Najvažniji naš zadatak sada jeste uništiti četnike Draže Mihailovića i razbiti njegov upravni aparat, koji predstavlja najveću opasnost za dalji tok narodnooslobodilačke borbe”.

⁶¹ Na sastanku u Rastenburgu u Hitlerovom štabu, 18. i 19. decembra 1942, na kome su bili načelnici generalstabova i ministri spoljnih poslova Nemačke i Italije, rođena je zamisao o nemačko-italijanskim operacijama u Jugoslaviji u zimu 1943. Tada je bilo zaključeno da treba razoružati četnike D. Mihailovića, ali tek kad partizani budu uništeni i kad „prestane potreba” da postoje četnici. — Jovan Marjanović, *Borbe na Neretvi i Sutjesci u svjetlosti savezničkih planova za iskrcavanje na Balkan, Neretva—Sutjeska 1943*, Zbornik radova naučnog skupa održanog od 27. juna do 2. jula 1968. u Sarajevu, Beograd, 1969, str. 218—220. (Dalje: *Borbe*)

⁶² Prema nemačkim izvorima Balkan je u odnosu na Evropu lifierovao Nemačkoj: Mineralna ulja 50%, hrom (ruda) 100%, boksit 60%, antimон 29%, bakar 21%. Sa područja Mostara podmirivano je 10% nemačkih potreba za boksimtom. — J. Marjanović, *Borbe*, str. 216.

⁶³ Tito, *Djela*, tom 14, str. 189 i 201. — Đilas: „O svemu tome trebalo je obavestiti Moskvu. Ali bili smo svesni — Tito jer je Moskvu i poznavao, a Ranković i ja više instinktom, da joj ne treba reći sve. Saopšteno joj je jedino da razgovaramo s Nemcima o izmeni ranjenika”. — M. Đilas, n. d., str. 10.

⁶⁴ Isto, str. 349.

tačaka objasnio razmenu zarobljenika, te je na kraju rekao: „Možete biti sigurni da će naša borba ostati neokaljana, kakva je i dosad bila. ali vi treba da znate i to da mi odgovaramo za živote nekoliko miliona stanovnika⁶⁵ koji imaju povjerenja prema nama i našoj borbi i moramo postupati tako da to povjerenje ostane čvrsto. Na kraju ponavljam da vaše prekore mi nismo zaslužili i oni su nam veoma teško pali.”⁶⁶

Ovaj uvređeni Titov odgovor nije negativno uticao na dalje odnose sa sovjetskim vrhom, ali to ne znači da je u Moskvi bio sasvim zaboravljen.⁶⁷ Tito je nastavio da traži pomoć, izveštava o borbama NOV-a i POJ-a, o D. Mihailoviću i dr. Osvréući se na intervju kralja Petra II, objavljenog u listu *Sunday Dispatch*, Tito je ponovo, po ko zna koji put, isticao da D. Mihailović nije nikakva centralna figura u borbi protiv okupatora, već centralna figura u saradnji s okupatorima, te da „zabija nož u leđa sopstvenom narodu.” Stoga je Tito pozivao jugoslovensku vladu u Londonu, da se, ako želi jedinstvo borbe protiv okupatora, odrekne D. Mihailovića i da naredi četnicima da stupe u borbu protiv okupatora i obustave borbe protiv partizana.⁶⁸

Na pitanju odnosa prema D. Mihailoviću, gradio se i odnos prema kontrarevoluciji i revoluciji u Jugoslaviji. Svi zahtevi britanske vlade i jugoslovenske kraljevske vlade, da sovjetska vlada utiče na partizane (komuniste) ne bi li se oni stavili pod komandu D. Mihailovića, jasno su otkrivali njihove ciljeve. Isto tako, svi sovjetski negativni odgovori, proisticali su iz njihovog negativnog odnosa prema jugoslovenskoj kontrarevoluciji. Sve tri vlade bile su toga svesne, ali uprkos tome, nastavljale su svoju politiku. Besperspektivnost ovih pokušaja i negativni sovjetski odgovori nisu uticali ni na britansku ni na jugoslovensku vladu da potraže nove puteve svoje saradnje sa D. Mihailovićem i sovjetskom vladom. I polovinom januara 1943. godine, kao što smo pokazali, oni su zaključili (Idn i Jovanović) da treba uspostaviti što prisnije odnose sa SSSR-om. Stoga je i S. Simić, jugoslovenski ambasador u Moskvi, po nalogu svoje vlade, 19. februara 1943. godine govorio Novikovu, predstavniku sovjetskog MID-a, o potrebi izmirenja partizana i četnika. Rus je, za razliku od ranijih sovjetskih, zvaničnih odgovora, tada tvrdio da narodnooslobodilački pokret nije komunistički, da su u AVNOJ-u zastupljene sve političke stranke, da se u NOVJ nalazi dosta pravoslavnih sveštenika, da su narodnooslobodilački odbori borbeni organi i izraz narodne volje izražene 27. marta 1941. godine, te da ne može doći do izmirenja.⁶⁹ Ni pred-

⁶⁵ Đilas: „Ja se sećam — bilo je to u mlinu kraj reke Rame uoči našeg probroja preko Neretve, februara 1943. godine — kako je na sve to Tito reagovao: Mi smo u prvom redu dužni da se staramo za svoju vojsku i svoj narod. To je bilo prvi put da je neko u Centralnom komitetu otvoreno formulisao nestovetnost s Moskvom”. — M. Đilas, n. d., str. 10.

⁶⁶ Isto, str. 204—205.

⁶⁷ Đilas je u maju—junu 1944. godine bio u Moskvi. Tada je u jednom razgovoru sa Dimitrovom ovaj pomenuo pregovore s Nemcima oko razmene ranjenika. Navodno, Dimitrov je tada rekao: „Bili smo se tada uplašili za vas — no sve se srećom dobro završilo.” — M. Đilas, n. d., str. 23.

⁶⁸ Tito, *Djela*, tom 15, str. 3—5.

⁶⁹ D. Plenča, n. d., str. 161.

sednik Jovanović ništa nije postigao u svom razgovoru sa sovjetskim ambasadorom na jugoslovenskom dvoru, A. Bogomolovom, 20. februara. Ambasador je tom prilikom otvoreno rekao da oni (Rusi) ne veruju D. Mihailoviću, a onda se pravio nevešt i neobavešten, rekavši da će podržati „neku organizaciju koja se pojavljuje u Bihaću pod nekim ko se zove Ribar”.⁷⁰ Takođe je naglasio da četnici koji žele da se bore za nacionalno oslobođenje mogu da stupe u NOVJ.⁷¹ Ovakvi nepovoljni ishodi jugoslovenskih diplomatskih poteza nisu sprečili nov diplomatski korak. Britanski ambasador u Moskvi Arčibald Klark Kerr, predao je 9. marta 1943. godine sovjetskom MID-u memorandum vlade Velike Britanije, kojim se ponovo predlagalo izmirenje partizana i četnika: „Ako bi Sovjetska Vlada bila spremna da utiče na partizane u cilju stvaranja opšteg fronta s drugim snagama otpora, Vlada Njegovog Veličanstva, sa svoje strane, bila bi spremna da ubedi Jugoslovensku Vladu i generala Mihailovića da izadu u susret partizanima”⁷². U razgovoru s britanskim ambasadorom, Molotov se, kao i Bogomolov, pravio neobavešten, te je rekao da je ujedinjenje svih patriotskih snaga u Jugoslaviji stvar jugoslovenske vlade i da oni (Rusi) nemaju nikakve veze sa patriotskim pokretem u Jugoslaviji, mada smatraju da je jugoslovenska vlada delimično i nepotpuno obaveštена o prilikama u svojoj zemlji. Na Englezovo pitanje da li bi Rusi imali kakvih sugestija u odnosu na pomenuto ujedinjenje, Molotov je odgovorio da bi o tome morao da traži mišljenje svoje vlade, što je ambasador prihvatio i zamolio ga da tako i učini.⁷³

Da bi ojačala položaj svog ministra vojnog D. Mihailovića, jugoslovenska vlada je 30. marta telegrafisala svojim poslanstvima „u cilju suzbijanja zlonamerne propagande”, odgovor D. Mihailovića na pitanja o saradnji sa Italijanima. D. Mihailović je opširno pobijao svaku saradnju, a u vezi sa SSSR-om je rekao: „Sovjetska Unija neprestano ponavlja svoju svečanu odluku da se ne meša u unutrašnje stvari malih naroda, a tajno čini sve da oslabi i uništiti nacionalni pokret i da pojača jedan pokret koji je bez ikakve vrednosti i koji je jednom za svagda osuđen od naroda. Ovaj drugi pokret pomaže strani avanturisti, a preko njega Sovjetska Unija se nada da postigne svoje ciljeve i da pri tome ne prekrši svoju obavezu nemešanja”⁷⁴.

Sovjetska reakcija na ovaj izazov bila je veoma brza; 2. aprila 1943. godine, sovjetska vlada je uputila notu Ministarskom savetu Kra-

⁷⁰ V. Duretić, n. d., str. 240.

⁷¹ D. Plenča, n. d., str. 161.

⁷² ЈО. С. Гиренко, н. д., стр. 55.

⁷³ AJ, 103-61-281. — Simićev telegram upućen 20. marta 1943. iz Kujbiševa — MID-у.

⁷⁴ *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943—1945: Dokumenti*, prir. Branko Petranović, Beograd—Zagreb, 1981, str. 56—57. (Dalje: *Jugoslovenske vlade*). Povodom ovog stava prema Sovjetskoj Uniji pismeno je protestovao Džordž Rendel, britanski ambasador na jugoslovenskom dvoru. Radilo se o tome, da vlada ni sama nije želela da ovaj stav ode u javnost, a on je nesmotrenošću činovnika Pavla Jeftića došao do ruku novinara *United Press-a*. Vlada je zamolila i K. Fotića da izbegava ovaj stav prema Sovjetskoj Uniji. — *Jugoslovenske vlade*, str. 78. i 79.

ljevine Jugoslavije. Predlagala je da se jugoslovenska vlada ogradi od saradnje četnika sa okupatorom, kao i to, da D. Mihailović raspusti četničke odrede u Crnoj Gori i Hercegovini.⁷⁵ Raniji predlozi jugoslovenske vlade sovjetskoj vladu, koji su se odnosili na ujedinjenje snaga jugoslovenskog otpora, svedočili su, kao i ova sovjetska nota, da je komuniciranje među njima razgovor gluvih, te je zato britanska vlada preuzeila ulogu posrednika. Njen ambasador je opet razgovarao sa Molotovom, koji je ponovo tumačio sovjetski stav prema kome vlada Kraljevine Jugoslavije podržava sukob između partizana i četnika. Takođe je tvrdio da se ne može uticati na izmirenje NOVJ s četnicima, jer je to stvar naroda Jugoslavije, u šta se Sovjeti ne žele mešati.⁷⁶ Ovaj sovjetski referen toliko je bio iznervirao jugoslovenskog premijera Jovanovića, da umalo nije došlo do prekida odnosa sa SSSR-om.⁷⁷

Jugoslovenska kraljevska vlada je početkom 1943. godine zapadala u sve nepovoljniji položaj. Na pitanju odnosa prema D. Mihailoviću je, sa Sovjetskim Savezom, kao što smo pokazali, bila sasvim zašla u čorsokak. Da nevolja bude veća, i njen zaštitnik — britanska vlada — sve više je ispoljavala nezadovoljstvo sa D. Mihailovićem, jednim adutom jugoslovenske vlade, a bila je uspostavila i odnose sa NOP-om Jugoslavije i počela da ga podržava. Britansko napuštanje D. Mihailovića i preorientacija na Tita, jeste tema za sebe, tema koja izlazi iz okvira ove knjige, ali vredi podsetiti na citirano mišljenje britanskog istoričara L. Vudvorda, po kome se prišlo podržavanju partizana kako oni ne bi došli u punu zavisnost od Rusa.

Jugoslovenska vlada je, 27. i 28. aprila 1943. godine, analizirala svoj međunarodni položaj i zaključila, da na prvom mestu treba do maksimuma razvijati prijateljske odnose sa SAD i zaključiti s njima što povoljnije vojne i političke ugovore. Sa SSSR-om, zaključeno je, treba razvijati odnose u dobromamernom i prijateljskom duhu.⁷⁸

Pisanje savezničke štampe, manje ili više kontrolisane od vladajućeg režima, pratilo je gubljenje prestiža i ugleda jugoslovenske vlade i njenog ministra D. Mihailovića, ali, istovremeno i sve veću afirmaciju NOP-a Jugoslavije, kao stvarnog, borbenog i beskompromisnog saveznika na bojnom polju. Uz ovo je išlo i objašnjavanje ratnog cilja NOP-a Jugoslavije. Već odavno naklonjeni *Daily Worker* (16. februar 1943) pišao je, da je cilj „pokretu oslobođenje zemlje ispod okupatorskih vlasti i izvojevanje nezavisnosti, demokratskih prava i sloboda za jugoslovenski narod. Priznaje se nepovredivost privatne svojine. Važne mere u pogledu socijalnog života zemlje i državne organizacije ostavljaju se na odluku posle rata, koji ima da donese slobodno izabrani predstavnici naroda.“ Jugoslovenski problem, kao jedan iz niza koje je trebalo rešiti sa Sovjetskom Rusijom, takođe je bio tema pisanja savezničke štampe: *Washington News* (17. mart 1943) je cenio da je Rusija jasno ispoljila

⁷⁵ D. Plenča, n. d., str. 176.

⁷⁶ Isto, str. 177.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto, str. 183. — Neki članovi vlade predlagali su da se formira „odbor vlade za odnose sa Sovjetskim Savezom“ sa sedištem u Moskvi.

nameru da posle rata prisajedini: Letoniju, Litvaniju, Estoniju, delove Poljske, Finske i Rumunije, bez obzira na Atlantsku povelju, a da u odnosu na Jugoslaviju, Sovjeti idu „za tim da se zbaci jugoslovenski kralj Petar II i da se u Beogradu stvori novi režim koji bi više konvenirao njegovim neprijateljima”. Nepovoljno po jugoslovensku vladu bilo je i to, što su se pojavile vesti o njenoj nejedinstvenosti, a ozbiljan udarac ugledu jugoslovenske vlade naneo je Stojan Pribičević, člankom: *Bratobilački rat u Jugoslaviji* (*Fortuna*, jun 1943) u kome se kaže, da „jugoslovenska vlast nije još održala sednicu po burnom i kobnom pitanju diplomatske prepiske sa Sovjetskom Unijom. Najveći deo ministara nisu čak ni videli tekst sovjetskog memoranduma od avgusta 1942. niti pak odgovor jugoslovenske vlade.” O ujedinjenju partizana i četnika, Pribičević je napisao, da „suprotno svim izveštajima nije došlo ni do kakvog zbljenja između Mihailovića i partizana, ili između jugoslovenske i sovjetske vlade.” U korist jugoslovenske vlade pisao je *New Leader* (30. oktobar 1943), organ Socijalističke stranke Amerike, po kome su London i Moskva, bez učešća Vašingtona, stvorili nagodbu da na Balkanu Rusija dobije presudnu reč, što bi platila prepuštanjem Irana britanskoj hegemoniji. Protiv NOP-a Jugoslavije pisao je *Newsweek* (8. novembar 1943), i to da Tito služi ruskoj strategiji, bez obzira na žrtve. A poznati novinar S. Sulcberger, pozivajući se na *Slobodnu Jugoslaviju* navodio je da četnici pomažu Nemcima, a da moskovska štampa i radio daju odjek tim žalbama.

Taj odjek u sovjetskoj štampi, neupućenima je bio teže prepoznatljiv, jer ona nije napuštala svoj manir i stil pisanja u kome je pažnja posvećivana samo borbenim uspesima partizana u Jugoslaviji, bez bilo kakvih političkih i ideoških razmatranja. Sindikalni *Tpyd* (7. april 1943) je pisao, da je za dve godine okupacije jugoslovenski narod dao obrazac herojske samopregorne borbe s omrznutim osvajačima, da su dejstva partizana prerasla u uporni rat, a da se partizanski odredi ni po čemu ne razlikuju od regularne armije. U seriji sveslovenskih napisa, Srbi, Hrvati i Slovenci redovno su isticani na prvo mesto u borbi protiv fašizma, a i dalje je bilo naglašavano da partizani vežu 30 ili 40 neprijateljskih divizija (15—18 italijanskih, 7 nemačkih, 6 bugarskih, 4 mađarske, 6 hrvatskih). Sovjetski vojni list *Красная звезда* (4. avgust 1943), pozivajući se na nediećevsku štampu, obaveštavao je da se u Jugoslaviji razvila antinemačka borba, posle vesti o propasti nemačke letnje ofanzive na Orlovsko—kurskom i Belgorodskom pravcu i iskrcavanja saveznika na Siciliji. Izuzetno naklonjeno pisao je Ponomarjov: „Nezamislivo po svom heroizmu, svenarodnom karakteru i vojnem umeću vode borbu partizana Jugoslavije, koji su u proleće i leto o. g. razbili dve ‘generalne ofanzive’ nemačkih i italijanskih vojski. Negledajući na ogromno preim秉stvo i brojnost napadača u čijem je sastavu bilo 3—4 nemačke i 10 italijanskih divizija, partizani su odbili ofanzivu i naneli snažne udarce neprijatelju.” U nizu članaka istog karaktera, koji su se razlikovali samo po epitetima, novinu je uneo časopis *Война и рабочий класс* člankom A. Jurjeva o nacionalno-oslobodilačkoj borbi protiv okupatora. Autor je pisao da narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji obuh-

vata široke slojeve naroda, koji se umeo organizovati, da su ujedinjeni Srbi, Hrvati, Slovenci, hrišćani i muslimani, seljaci i radnici, vojnici, oficiri, učitelji, pisci, javni radnici i ljudi različitih profesija, koji su svoje jedinstvo demonstrirali na Antifašističkom veću u Bihaću. „Osobito žalosnu slavu u tome” — pisao je on dalje — „navukao je na sebe zloglasni general Mihailović i njegovi saradnici Bajo Stanišić, major Lašić, Todorović i Jevđević [...] zaštitnici generala Mihailovića pošto nisu u stanju da poriču oružanu borbu njegovog odreda rame uz rame s bandama okupatora, Nedića i Pavelića protiv partizana pokušavaju na svaki način da opravdaju to izdajstvo.” Sovjetski dnevni listovi nisu nastavili da pišu na ovu temu sve do početka oktobra 1943. godine, kada je *Красная звезда* (5. oktobar), govoreći o uspesima partizana, navela da ih predvodi legendarni narodni heroj Tito, a da bi partizanski uspesi bili znatno veći, da deo svojih snaga ne moraju da troše na borbu protiv četnika Mihailovića.

Ovakvo pisanje sovjetskih novina i časopisa davalо je jasno do znanja koga Sovjeti podržavaju u Jugoslaviji. No, to nije uticalo na britanskog ministra A. Idna, koji je ponovo zaigrao na staru kartu i pitao jugoslovenskog ambasadora Bogoljuba Jevtića, „da li je moguće složiti generala Mihailovića i Tita,” Jevtić je tada odgovorio da „sve zavisi od stava Moskve, koja zna da je u tome ključ celog Balkanskog problema.”⁷⁹ Ralfu Stivensonu, novom britanskom ambasadoru na jugoslovenskom dvoru, stav Rusije prema situaciji u Jugoslaviji bio je „vrlo nejasan”, a konstatovao je da „zvanični sovjetski krugovi redovno peru ruke od partizana izjavljajući da se radi o unutrašnjim jugoslovenskim stvarima, ali sovjetska štampa zato daje prva mesta partizanskim podvizima.”⁸⁰

4. Objavlјivanje ratnih ciljeva NOP-a Jugoslavije — uz saglasnost sovjetske vlade

S kakvim uspehom je vršeno obaveštavanje savezničke javnosti i diplomatiјe o stanju u Jugoslaviji od strane sovjetske vlade i njenog aparata, Tito je, u letu 1943. godine, samo delimično znao. Ali, pod dejstvom događaja u zemlji, iz ambijenta sopstvene borbe i njenih ciljeva, a ceneći da su četnici D. Mihailovića najveća opasnost za NOP Jugoslavije, nastavljao je da vrši pritisak na sovjetsku vladu, u smislu njenog otvorenog angažovanja protiv jugoslovenske kraljevske vlade i D. Mihailovića. Tako, pet dana po obrazovanju nove jugoslovenske vlade pod predsedništvom Božidara Purića (15. avgust 1943), u kojoj je D. Mihailović opet bio ministar vojni, Tito je tražio od Dimitrova i *Слободне Jugoslavije*: D. Mihailovića „treba stalno raskrinkavati kao saradnika okupatora”.¹ Ovaj Titov zahtev bio je jedan od mnogih koje je uputio tokom 1942. i 1943. godine i ni po čemu se nije razlikovao od osta-

⁷⁹ Jugoslovenske vlade, str. 225.

⁸⁰ Isto, str. 237.

¹ Tito, *Djela*, tom 16, str. 111. Posle raspuštanja Kominterne (maj 1943), Dimitrov je rukovodio Međunarodnim odeljenjem CK SKP (6). — Гибианский, *Советский*, стр. 76.

lih, osim po tome, što je bio poslednji. Jer, posle njega, Tito će istupiti (1. septembar) kategorično i rezolutno: „Mi tražimo priznavanje naše vojske kao regularne vojske, a ne samo kao partizana i patriota. Molimo Sovjetski Savez da podrži ovaj naš zahtjev. Takođe molimo Sovjetski Savez da pošalje svoje predstavnike u naš štab. Smatramo da sada za to već ima dovoljno mogućnosti. Engleza već ima nekoliko desetina kod nas, ali naša vojska i narod s nestrpljenjem očekuju bratsku sovjetsku delegaciju.”²

Priroda ovog zahteva, kao što vidimo, nije bila na nivou predjašnjih apela, ma koliko oni bili česti i dramatično stilizovani. Sada se tražilo priznavanje savezništva, a ono bi imalo posledice i na rešavanje političkih pitanja. Tito se postarao da ta pitanja otvoreno saopšti sovjetskoj vlasti. Saznavši za pripremanje ministarske konferencije SSSR-a, Velike Britanije i SAD, koja je trebalo da se održi u Moskvi (19—30. oktobar 1943), a uveren da će biti reči i o Jugoslaviji, Tito je 1. oktobra telegrafisao Dimitrovu i molio ga da sovjetsku vladu upozna sa sledećim: „1. Mi ne priznajemo ni jugoslovensku vladu ni kralja u inostranstvu zato što oni dvije i po godine, čak i sada, podržavaju saradnika okupatora — izdajnika Dražu Mihailovića, i zato snose svu odgovornost za to izdajstvo pred narodima Jugoslavije. 2. Mi nećemo dozvoliti njihov povratak u Jugoslaviju, jer bi to značilo građanski rat [...]“. Istu ovaku izjavu daćemo engleskoj misiji pri našem štabu. Engleski general [Ficroj Maklejn] već nam je dao do znanja da engleska vlast neće mnogo insistirati za kralja i vladu u inostranstvu.”³

Ovim saopštenjem (1. oktobar) sovjetskoj vlasti, blagovremeno se vršilo sondiranje bitnih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, koje će imati dalekosežne posledice na organizovanje nove Jugoslavije. Momenat za saopštavanje bio je ili pažljivo odabran, ili se slučajno poklopio sa početnim, konkretnim, sovjetskim razmatranjima posleratne organizacije međunarodnih odnosa. Posle kurske pobede (iul—avgust 1943), više nije bilo nikakve sumnje u poraz sila Osovine. Stoga su Sovjeti počeli da razmišljaju o pobedonosnom kraju rata, a dokaz za to su bile specijalne komisije formirane početkom septembra 1943. godine, pri NKID-u. Prva je bila komisija za pitanja mirovnih ugovora i posleratnog ustroistva (M. M. Litvinov, S. A. Lozovski, D. Z. Manuilski, J. Z. Suric, E. V. Tarle i dr.), a druga, komisija za pitanja primirja (K. E. Vorošilov, M. R. Galaktionov, A. A. Ignatjev, I. M. Majski, V. P. Potemkin, B. M. Šapošnikov i dr.).⁴

U toku pripremanja moskovske ministarske konferencije diplomatskim putem razmenjivana su mišljenja o pitanjima koja će biti na dnevnom redu. O rešavanju jugoslovenskog problema, sa britanske strane ponovljen je stari stav, prema kome je osnovni napor saveznika trebalo da bude usmeren na to da se nađe modus vivendi između Mihailo-

² Tito, *Djela*, tom 16, str. 153.

³ Tito, *Djela*, tom 17, str. 9.

⁴ Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19—30 октября 1943. г): Сборник документов, Москва, 1978, стр. 18—19. (Dalje: Московская).

vića i partizana.⁵ Na samom zasedanju A. Idn je bez okolišanja rekao, da Velika Britanija želi da obnovi slobodu i nezavisnost Jugoslavije i da očuva Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Zatim je govorio o tome da oni (Britanija) snabdevaju i Mihailovića i partizane i da žele da Mihailovićeve snage unište rudnički u Boru i železničku prugu Beograd — Niš. Predložio je vođenje zajedničke politike — ujedinjenje Mihailovićevih i partizanskih snaga. Molotov, koji je svakako znao bitne projektovane i citirane revolucionarne odluke AVNOJ-a, koje su bile dijametralno suprotne britanskoj politici, produžio je da igra igru neznanja. On se uopšte nije osvrnuo na stav o obnovi Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, već je rekao samo to, da prvi put sluša takve ideje o borskom rudniku i železničkoj pruzi Beograd — Niš. U toku zasedanja Idn se još jedanput vratio na Jugoslaviju, rekavši da će Jugoslovenima u Kairu reći da je Mihailović dužan da preduzme aktivnu borbu protiv Nemaca ili Bugara, jer će ako to ne uradi, britanska vlada biti prinuđena da preispita svoj odnos prema njemu. Idn je pitao da li će, ako uspe da nagovari Mihailovića na borbu protiv Nemaca ili Bugara, sovjetska strana preporučiti partizanima da se ne bore protiv njega. Ovog puta Molotov se više nije pravio nevešt, već je pokazao da dobro pamti okolnosti u vezi sa jugoslovenskim slučajem, te je rekao, da je britanska vlada krajem prethodne godine saopštila sovjetskoj vlasti da Mihailović podržava okupatore i da čak dejstvuje s njima zajedno. Ali, posle toga, Molotov se opet vratio proverenom maniru neobaveštenosti i nezainteresovanosti: „On je dužan reći da mi nemamo tačne informacije o stanju u Jugoslaviji” — govorio je Molotov, te je objašnjavao da mu je baš pala na pamet ideja o slanju misije partizanima, tamo gde se nalazi i engleska misija. Idn je primetio, da ako sovjetska vlada pošalje svoju misiju samo partizanima, a ne bude imala svog oficira i kod Mihailovića, to neće doprineti borbi protiv Hitlera u Jugoslaviji, a da osim toga, sovjetska misija neće dobiti punu sliku o stanju u Jugoslaviji na osnovu podataka dobijenih samo od partizana. Idn je htio da zna može li kazati kralju Petru II da će, ako se Mihailović bude borio protiv neprijatelja, to imati uticaja na odnos sovjetske vlade prema Mihailoviću. Na ovo je Molotov odgovorio da je Mihailović naduvana figura i ne tako velika ptica kako se o njemu govorи, da je negov uticaj preuveličan i da je to pitanje teško rešiti bez upoznavanja sa situacijom na licu mesta.⁶

Britanska politika prema Jugoslaviji pretrpela je neuspeh na moskovskoi konferenciji. Jer, na Idnov predlog, na dnevni red je bilo postavljeno pitanje: „Zajednička politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji”. Na kraju, posle citirane diskusije, opet na Idnov predlog, ovo pitanje je bilo skinuto s dnevnog reda.⁷ Da razmatranje jugoslovenskog problema sa Rusima, na samoj konferenciji ide teško. Idn je saopštio Simiću rečima, da Rusi stalno ističu kako nemaju nikakve veze sa partizanima i da samo simpatišu jedan pokret tipično narodnog otpora protiv fašizma i

⁵ Isto, str. 75—76. — Pismo britanskog ambasadora u SSSR-u upućeno 8. oktobra 1943. narodnom komesaru za inostrane poslove SSSR-a.

⁶ Московская, strp. 258—259.

⁷ Isto, str. 345.

opštег neprijatelja. Simić je primetio da je i sam uvek dobijao takav odgovor „sa stalnim refrenom da je glavno borba i da oni uvek pozdravljaju takvu borbu.“ Jugoslovenima u Kairu, kako je na konferenciji govorio Idn, britanski ministar je dao nekompletну informaciju o tretmanu jugoslovenskog pitanja. Ipak, verno im je saopštio smisao razgovora o slanju misija i sovjetski zahtev za otvaranjem baze na Bliskom istoku, odakle bi partizane materijalno pomagali. Priznao je takođe i to, da je predlagao podelu Evrope na zone uticaja (Balkan bi bio u britanskoj zoni), što su Rusi odbili. Idn je uveravao B. Purića da Rusi nemaju teritorijalnih ambicija na Balkanu, što je bilo tačno, ali Purić je bio uveren da oni u balkanskim zemljama žele imati „vlade za njih simpatične“. A čim se povela reč o Mihailoviću, Idn je „odmah ljutito počeo napadati generala Mihailovića, da je s neprijateljem.“⁸

Iz citiranog Titovog telegrama Dimitrovu, od 1. oktobra 1943. godine, vidi se da su sovjetskoj vladi jasno bili dati na znanje suštinski, revolucionarni ciljevi NOP-a Jugoslavije, koji će biti ugrađeni u odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. Sa sovjetske strane nije stigao negativan odgovor, što je za Tita bilo važno, jer je nesmetano mogao da nastavi sa pripremanjem Zasedanja. I o tome je izveštavao Moskvu. Prva konkretna najava bila je neobično formulisana: „Dat je predlog u Sloveniji, Hrvatskoj i u AVNOJ-u da na slijedećoj sjednici ja budem izabran za predsjednika Izvršnog vijeća AVNOJ-a, pored komandovanja vojskom. Ja se s tim ne slažem i smatram da je to nepravilno. Molim vašu podršku da bih ubjedio bar drugove. U inostranstvu se to, mislim, ne bi lijepo primilo.“⁹ Dimitrov je odgovorio četiri dana kasnije i udovoljavajući Titovoj želji, rekao je da predlog veća Hrvatske i Slovenije nije celishodan i da ga treba povući.¹⁰ Više i dalje Dimitrov nije išao, a Tito, u želji da sazna mišljenje Moskve o planiranom Zasedanju, poslužio se prisustvom Šterju Atanasova, Dimitrovlijevo predstavnika, koji je bio u VŠ NOV-a i POJ-a na proputovanju za Bugarsku. Atanasov je tako poslao svoj izveštaj o situaciji u Jugoslaviji koji mora da je snažno odjeknuo u Moskvi, jer je u njemu bilo zabeleženo da je Komunistička partija „jedina realna politička snaga u zemlji sposobna da organizuje novu jugoslovensku državu. To priznaju svi. Svi politički radnici koji učestvuju u oslobođilačkoj borbi i sav narod izjašnjava se odlučno protiv emigrantske vlade i monarhije. Svi jednodušno smatraju da jedino pravilna politika jeste ići zajedno sa Sovjetskim Savezom.“¹¹ Ranije se zista teško moglo reći da KPJ i NOP Jugoslavije nameravaju da organizuju novu državu uz oslonac na SSSR. Pitanje jugoslovenske vlade i kralja takođe je, u ovom izveštaju, bilo nedvosmisleno objašnjeno: „Ovdje stvara uznemirenje to što se moskovski radio ne izjašnjava o pitanju emigrantske vlade i velikosrpske klike oko kralja. U tom smislu zaostaje za londonskom radiostanicom čak i radiostanicom *Slobodna Jugoslavija*. Izjašnjavanje Sovjetskog Saveza po ovim pitanjima pomoglo bi da se lak-

⁸ *Jugoslovenske vlade*, str. 291. — D. Plenča, n. d., str. 212.

⁹ Tito, *Djela*, tom 17, str. 54. — Titov telegram Dimitrovu od 12. oktobra.

¹⁰ Tito, *Djela*, tom 17, str. 320.

¹¹ Isto, str. 284.

še raskrinkaju provokativni glasovi koje širi neprijatelj da su partizani tobože trockisti i da ih Sovjetski Savez ne priznaje.”¹² Dakle, kao što vidiemo, Atanasov je jednostavno pozivao sovjetsku vladu da iskaže svoj sud o revoluciji u Jugoslaviji i da je pomogne. Atanasovljev telegram, odaslat 14. novembra preko Titove radio-stanice, bio je prvi eksplisitni dokument u kome je bilo jasno kazano, da je ratni cilj KPJ i NOP-a Jugoslavije, stvaranje nove države. U nastavku obaveštavanja sovjetske vlade o ovom pitanju, učestvovao je i zajednički telegram Tita i Atanasova od 26. novembra, u kome je rečeno da će 28. novembra početi Plenum Antifašističkog vijeća Jugoslavije. Saopšten je bio i dnevni red: „Reorganizacija Vijeća u privremeni zakonodavni organ naroda Jugoslavije. Drugo, stvaranje Nacionalnog komiteta kao privremene izvršne vlasti koja je podređena Vijeću.”¹³

Dakle, na osnovu Titovih telegrama od 1. oktobra i 12. oktobra, kao i Atanasovljevog teleograma od 14. novembra, te zajedničkog Titovog i Atanasovljevog teleograma od 26. novembra, može se zaključiti da Tito od sovjetske vlade nije krio ratni cilj NOP-a Jugoslavije, već da je na protiv, tražio podršku, te da u vezi sa Drugim zasedanjem AVNOJ-a nije vodio politiku svršenog čina. U periodu od 14. do 28. novembra bilo je dovoljno vremena da se Titu saopšti bilo kakva sugestija. Činjenica da do toga nije došlo, govori o tome da je Titu bilo prepušteno da sve uradi onako kako je sam planirao. Sovjetsko čutanje, uvek se, ako kasnije zatreba, moglo iskoristiti tako, da izgleda da sovjetska vlada nije bila uključena u posao oko AVNOJ-a, ni na koji način. Sovjetska politička i moralna nadmoć nad ostalim saveznicima, krajem 1943. godine, bila je očita, a izvirala je iz sovjetskih, velikih pobeda (Staljingrad, Kursk, Kijev — oslobođen 6. novembra) i savezničkog oklevanja da se otvoriti drugi front u zapadnoj Evropi. Ta realna nadmoć pogodovala je NOP-u Jugoslavije, koji je pak, u jugoslovenskim okvirima, bio daleko nadvišio četništvo D. Mihailovića, što su priznavali i četnički, britanski zaštitnici. Ove dve realnosti zasigurno su govorile da je Titov plan, o Drugom zasedanju AVNOJ-a, realan.

Odmah po završetku Zasedanja, 30. novembra, Tito je o njemu obavestio Dimitrova i radio-stanicu *Slobodna Jugoslavija*. Saopštenje je bilo započeto time, što je objašnjavano da je Drugom zasedanju pružena potpora prethodno održanih skupština zemaljskih veća Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore, koje su uputile svoje delegate. Uz ovo je išla i konstatacija da je narodnooslobodilački pokret najšire okupio ljude svih demokratskih grupa i bio „vanredna manifestacija najpunijeg jedinstva i bratstva svih naroda Jugoslavije”. Za svoj referat (glavni) Tito je rekao da je bio „prihvacen uz najveće ovacije i oduševljenje”. Saopšto je i neke od odluka; prvo, da se „AVNOJ konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno telo, čije Predsedništvo imeju NACIONALNI komitet oslobođenja Jugoslavije s karakterom privremene vlade; drugo, da postavlja federativni princip uređenja Jugoslavije;

¹² Isto.

¹³ Isto, str. 286.

treće, da oduzima sva prava izbegličkim vladama i zabranjuje dolazak u zemlju kralju Petru do oslobođenja cele zemlje kad će narod rešiti pitanje kralja i monarhije.” Zatim je Tito izvestio da je naimenovan za maršala Jugoslavije, da Predsedništvo ima 64 člana, da je imenovan Nacionalni komitet, a zatim je pobrojao ko su sve njegovi članovi.¹⁴

Šaljući ovu sadržajnu informaciju u Moskvu, Tito je svakako očekivao potporu sovjetske vlade — objavljanje i popularisanje odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Po jednom svedočenju, radio-stanica *Slobodna Jugoslavija* objavila je odluke Drugog AVNOJ-a u jutarnjim emisijama (7 i 9 časova), verovatno 1. decembra 1943. godine, ali je dalje emitovanje (ponavljanje emisija), zabranila sovjetska cenzura.¹⁵

Na Zapadu je prve vesti o Drugom AVNOJ-u doneo liberalni *News Chronicle*, 4. decembra. Radio-Moskva je 5. decembra objavila, da je na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije održana Skupština predstavnika svih krajeva Jugoslavije, da je obrazovan Nacionalni komitet sa svim ovlašćenjima privremene vlade i dr.¹⁶ Na osnovu emisija *Slobodne Jugoslavije*, *New York Times* je 5. decembra objavio članak: *Partizani obrazovali jugoslovensku vladu* u kome su bili navedeni i biografski podaci o Ribaru. Titu, M. Pijadi, A. Augustinčiću, J. Rusu, D. Vlahovu, M. Vujačiću, E. Kardelju, V. Ribnikaru i dr.¹⁷

Posle ovih prvih vesti, koje su samo konstatovale održavanje Drugog zasedanja u Jajcu, usledile su i izjave zvaničnih lica Velike Britanije i SAD. Tako je Ričard Lo, zamenik ministra inostranih poslova, 8. decembra rekao pred Donjim domom: „Naša politika sastoji se u tomu da u Jugoslaviji podržavamo sve snage koje se bore protiv Nijemaca. U dатој situaciji mi podržavamo partizane ukazujući im veću pomoć nego Mihailoviću, iz jednostavnih razloga što se partizani bore protiv Nijemaca znatno više.”¹⁸ Kordel Hal, državni sekretar za inostrane poslove SAD, izjavio je da će SAD pomagati partizane Jugoslavije, kao i snage generala Mihailovića, da će svoju pomoć zasnivati u prvom redu na praktičnim pitanjima otpora pojedinačnih grupa, a da je konačno državno i političko uređenje Jugoslavije stvar jugoslovenskog naroda.¹⁹

U svojim odnosima sa saveznicima, sovjetska vlada se držala načela da svoje mišljenje i stav saopštava tek posle saznavanja savezničkih pogleda i odluka. To prepuštanje inicijative, davalо je sovjetskoj vlasti i vremena i prostora da svoj stav oblikuje i podešava u skladu sa stečenim saznanjima, čime se čuvala zaoštravanja, komplikovanja odnosa i naravno neuspeha. Tako je bilo i sa reagovanjima na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. Iz navedenog razloga su i obustavljene emisije *Slo-*

¹⁴ Isto, str. 270—271.

¹⁵ Драгутин Ђурђев, ОБЈАВЉИВАЊЕ ОДЛУКА II ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а, *Политика* 14, децембар 1981. — Ђурђев је био уредник и спикер *Slobodne Jugoslavije*. Све наведено, каže Ђурђев, познато је и Zinki Vajnberger, секретару редакције и Mariji Preželj, уреднику и спикеру за словеначки језик.

¹⁶ Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd, 1978, str. 290.

¹⁷ Isto.

¹⁸ D. Plenča, n. d., str. 215—216.

¹⁹ Isto.

bodne Jugoslavije, a one koje su emitovane 1. decembra, emitovane su bez znanja sovjetske vlade.²⁰

Tek pošto je zapadna štampa počela da piše o Drugom zasedanju AVNOJ-a i pošto je objavila i izjave zvaničnika, u sovjetskoj štampi su se pojavili članci o AVNOJ-u. Istog dana, 11. decembra 1943. godine, sovjetski listovi: *Правда*, *Известия*, *Труд* i *Красная звезда* obiavili su, pod naslovom: *Dogadjaji u Jugoslaviji*, istovetan članak. Karakteristično je, da se članak pozivao na agenciju *Reuter*, po kojoj je u Jugoslaviji, na oslobođenoj teritoriji, održana Skupština predstavnika iz svih krajeva Jugoslavije, na kojoj je izabran Nacionalni komitet sa pravima i funkcijama privremene vlade Jugoslavije. U članku je dalje bilo navedeno sve ono što su i zapadni listovi naveli o odlukama. I narednih dana isti sovjetski listovi prenosili su pisanje zapadnih listova, redovno i revnosno ih navodeći kao izvor saznanja. Tako se u članku: *Times o događajima u Jugoslaviji* govorilo o tome, da privremena jugoslovenska vlada sa generalom Titom na čelu, koja predstavlja sve glavne nacionalne, etničke, religiozne i političke grupe, otvara mogućnosti da se uspostavi jugoslovensko jedinstvo. Dalje je bilo napisano da su četnici generala Mihailovića, u poslednje vreme zauzeli dvomislenu, pasivnu poziciju i da su rešili da očuvaju svoj neprijateljski odnos prema partizanima generala Tita. *Times* je pisao: „Još je u većem stepenu nepriyatno što jugoslovenska vlada u Kairu, koja predstavlja samo grupu oficira, činovnika i diplomata, odriče legitimnost delegatima generala Tita i njegovoj vladi.”

Posle ove žurnalističke pripreme, a uz poznavanje savezničkog mišljenja, sovjetska vlada je obelodanila i svoj zvaničan stav. Informacioni biro NKID-a izjavio je: „Na ove događaje u Jugoslaviji, koji su našli na povoljan odziv u Engleskoj i SAD, vlada SSSR gleda kao na pozitivne činjenice, koje pomažu dalinoj usvještnoj borbi naroda Jugoslavije protiv hitlerovske Nemačke. Oni takođe svjedoče o ozbiljnom uspiehu novih voda Jugoslavije u ujedinjenju svih nacionalnih snaga Jugoslavije...“

Sa te tačke gledišta posmatra se u Sovjetskom Savezui i dijelatnost četnika generala Mihailovića koja, prema postojećim podacima, nije do sad pomagala, već je prije nanosila štetu borbi jugoslovenskih naroda protiv njemačkih okupatora i zato nije mogla a da ne nađe na negativan stav u SSSR...“

Sovjetska vlada, smatrajući za potrebno da dobije detaljna obaveštenja o svim jugoslovenskim događajima i partizanskim operacijama, odlučila je da uputi u Jugoslaviju sovjetsku vojnu misiju, kao što je to ranije učinila britanska vlada.²¹

Okosnica ove sovjetske izjave bila je, kao što se vidi, ipak samo borba protiv hitlerovske Nemačke i njome nije davana podrška ratnim ciljevima NOP-a Jugoslavije, formulisanim u odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Istina, oni nisu poricani, ali nisu ni spominjani. Taj rezervisan stav najočitiji je bio u poslednjem pasusu izjave, a plod je sov-

²⁰ D. Đurđev, n. n.

²¹ D. Plenča, n. d., str. 217.

jetske politike da se u javnosti ne eksponira kao partizanski pokrovitelj, tim pre što je sovjetskoj vladi bilo jasno, da zapadni saveznici nisu sasvim digli ruke od D. Mihailovića i svoje namere da u Jugoslaviji restauriraju monarhiju. Dan po citiranoj izjavi NKID-a, Aleksander Kardogan, stalni pomoćnik ministra inostranih poslova Veleke Britanije, saopštio je sovjetskom ambasadoru da odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a ne moraju da utiču na njihovu politiku prema Jugoslaviji i da se on nada da će Tito, kralj i jugoslovenska emigrantska vlada naći osnovu za saradnju.²²

Na oprezno istupanje u javnosti, u odnosu na Jugoslaviju, sovjetsku vladu su nagonile i odluke konferencije održane u Teheranu (28. novembar — 1. decembar 1943). Razgovor o jugoslovenskom pitanju, odvijao se u Teheranu ovim redosledom. Na jutarnjem sastanku vojnih predstavnika, 29. novembra, general Alen Bruk, načelnik Imperijalnog generalštaba Veleke Britanije, rekao je da je neophodno iskoristiti sve mogućnosti da bi se otežao položaj Nemaca i Jugoslaviji. Stoga je nagašavao da treba ojačati snage otpora u Jugoslaviji putem pružanja pomoći partizanima u ratnom materijalu, desantima kombinovanih odreda i podrškom iz vazduha. Takođe je rekao da u rejonu Jugoslavije trenutno boravi 21 nemačka divizija. Na ovo poslednje, maršal K. J. Vorotilov je odvratio da on ima druge podatke i — ništa više.

Na sastanku Staljina i Ruzvelta, takođe 29. novembra (u poslepođevnim časovima), Ruzvelt je predao Staljinu izveštaj američkog majaora Lina Feriša, koji je šest nedelja bio s Titovim partizanima, s napomenom da mu ga posle čitanja vrati. Staljinova reakcija nije zabeležena.

Na sastanku „velike trojice”, 29. novembra uveče, A. Bruk je novio sopstveni (već citirani) stav, a Vorotilov je rekao, da pitanja Jugoslavije i Turske nisu bila detaljno razmatrana zbog čega je smatrao da o njima treba pregovarati na sledećem sastanku. Na istom sastanku Staljin je rekao da dve divizije, za koje Čerčil predlaže da se upute kao pomoć Turškoj i partizanima u Jugoslaviji smatra važnim, ali da ne smatra glavnim pitanjima ni pitanje o stupanju Turske u rat, ni pomoć partizanima, ni zauzimanje Rima, već operaciju *Overlord* (iskrcavanje u severozapadnoj Francuskoj — drugi front). Ruzvelt je istakao da treba pružiti veliku pomoć partizanima, ali ne na uštrbu *Overlorda*.

Na sastanku Molotova, Idne i Hopkinsa, 30. novembra, britanski ministar je u jednom momentu rekao: „Sada ja bih htio da razmotrimo pitanje Jugoslavije. Mi smo se dogovorili o otpravkama ratnog materijala. Mi imamo kod Tita svoju misiju. Osim toga tamo je i američki oficir. U Moskvi Molotov je govorio da sovietska vlada namerava da uputi svoju misiju u Jugoslaviju k partizanima. Pri tome on je postavio pitanje o obezbeđivanju baze u Severnoj Africi za vezu s misijom. Ja hoću da saopštим, da ako je takva baza još potrebna, mi smo gotovi da je obezbedimo. Trenutno, naša baza iz koje mi vršimo snabdevanje Tita, vazdušnim putem, nalazi se u Kairu. Meni se čini, da bi sovjetsku bazu takođe bilo zgodno organizovati u Kairu.” Na ovo je Molotov odgovorio:

²² Ю. С. Гиренко, н. д., стр. 70.

„Pitanje o mestu baze ostavljamo vama. Ja sam dužan potvrditi da se sovjetska vlada sprema da uputi svoju misiju u Jugoslaviju i trenutno priprema ljudе za taj cilj. Kada budem u Moskvi ja ću vam, preko britanskog poslanika, saopštiti sastav sovjetske misije u Jugoslaviji.“ Idn je odgovorio da će on preduzeti neophodne mere. Na tome su se završili saveznički razgovori o Jugoslaviji, u Teheranu. Na spisku vojnih odluka konferencije nalazilo se pod 1. „Saglasni, da partizane u Jugoslaviji treba pomagati u snabdevanju i materijalu, u što je moguće većem obimu, a takođe i operacijama ‘komandosa’“.²³

To je sve. Pretpostavke i domišljanja su, kao i uvek, moguća, ali ostaje činjenica da politički aspekt jugoslovenskog pitanja u Teheranu nije bio razmatran. Stoga sovjetska vlada, kao lojalan i pouzdan saveznik, reagujući na Drugo zasedanje AVNOJ-a, posle Teherana, nije nalazila za shodno da otvara kompleks političkih problema u Jugoslaviji. Za to nije bilo ni jednog razloga. Njen saveznik u Jugoslaviji bio je u neprestanoj, uspešnoj, i vojnoj i političkoj ofanzivi, a i u zemlji, i u inostranstvu, već je bio znatno nadmašio svog protivnika. Tu ništa nije trebalo dirati, a ono što je zaista bilo potrebno — naoružavanje Tita — na konferenciji u Teheranu je bilo postignuto. Otuda sa sovjetske strane nije bilo nikakve žurbe ni obavezujućih izjava, odnosno odluka o Drugom zasedanju AVNOJ-a. tim pre, što su odlukama javno i jasno obelodanjeni ratni ciljevi NOP-a Jugoslavije, koji su sadržavali i političku i socijalnu dimenziju. Tako je NOP Jugoslavije, tačno posle dvoipogodišnje oružane i političke borbe, uz saglasnost sovjetske vlade, istakao svoj ratni program.

²³ Тегеранская конференция руководителей трех союзных государств — СССР, США и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г): Сборник документов, Москва, 1978, стр. 104, 122, 173.

GLAVA TREĆA

POBEDA REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI I SOVJETSKI SAVEZ

1. Otpor NOP-a Jugoslavije britanskoj royalističkoj politici uz pomoć sovjetske vlade

Drugo zasedanje AVNOJ-a, posmatrano i sa unutrašnjopolitičke i sa spoljnopoličke strane, bilo je istinska istorijska prekretница. Gledano s ove druge tačke, NOP Jugoslavije je svojom institucionalizacijom u Jajcu dobio ne samo revolucionarni dignitet i legitimitet neophodan u odnosima sa saveznicima, nego i mogućnost političko-taktičkog manevrisanja, što je i Tito imao na umu kada je rekao: „Naučit će ih da razgovaraju sa predsjednikom [Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije], a ne s Vrh[ovnim] komandantom”.¹

Tada, posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, saveznicima i svetu obratio se Josip Smoljaka, poverenik Nacionalnog komiteta za spoljne poslove, rečima: „Pravac naše vanjske politike pokazali su junački borci Narodnooslobodilačke vojske. Naš neprijatelj je fašizam, a saveznici su nam Sovjetski Savez, SAD i Velika Britanija, s kojima se mi zajedno borimo da se oslobođi svijet od fašističke nemani [...]. Cilj naše vanjske politike je da našem narodu osigura političku slobodu, socijalnu pravdu, i opće blagostanje u našoj novoj boljoj Jugoslaviji, koja će biti postavljena na demokratske temelje i uređena kao federalna država”.²

Protiv proglašenih ratnih ciljeva NOP-a Jugoslavije, nijedan saveznik se nije javno izjasnio, a od strane AVNOJ-a i NKOJ-a nisu dolazili zahtevi za međunarodno priznavanje. Titova (on je neosporno i dalje držao sve konce u svojim rukama) taktika bila je: „Mi moramo raditi tako da ne dobijemo šamar. Zato ja ne bih odmah sve. Ne treba se žuriti. Zato nije vlada nego komitet. Za narod je to vlada, za njih komitet koji vodi rat”.³ Prepreka međunarodnom priznavanju AVNOJ-a i NKOJ-a bila je i dalje jugoslovenska kraljevska vlada u Londonu u kojoj je D. Mihailović bio ministar vojni. Ova vlada je, 5. decembra 1943. godine, objavila deklaraciju u kojoj je za NOP bilo rečeno, da je „nasilni teroristički pokret koji ne odgovara ni u čemu demokratskim i socijalnim shvatanjima našega naroda i njegovog duha”.⁴ U skladu sa ovom ocenom vlada je razvijala i svoju diplomatsku aktivnost. Nezgodno

¹ AVNOJ i revolucija: Zbornik dokumenata, prir. Slobodan Nešović, Branislav Petranović, Beograd, 1983, str. 532.

² D. Plenča, n. d., str. 214.

³ Kao nap. 1.

⁴ D. Plenča, n. d., str. 225.

po nju bilo je, što je ona punu političku potporu dobijala od vlade SAD,⁵ a ne od vlada Velike Britanije i Sovjetskog Saveza. Britanski stav tumačio je jugoslovenskom kralju Petru II lično premijer Winston Čerčil, 10. decembra 1943. u Kairu, govoreći da „Mihailovića treba izbaciti iz vlade, da se nada da je Tito njihov čovek s kojim će moći raditi”.⁶ Sovjetski Savez nije davao jugoslovenskoj vladi ni najmanju nadu. Naime, na predlog predsednika jugoslovenske vlade Božidara Purića, da se između sovjetske i jugoslovenske vlade sklopi ugovor o prijateljstvu i saradnji, odgovoren je 22. decembra 1943, da sovjetska vlada u tom trenutku ne vidi mogućnost za početak pregovora, pošto je situacija u Jugoslaviji nejasna i neodređena.⁷ Iz razgovora sa novim sovjetskim poslanikom na jugoslovenskom dvoru, Nikolajem Vasiljevičem Novikovim, Purić je zaključio „da Moskva ma da je za Tita, nema još sasvim određen stav prema Jugoslaviji, da želi sačekati razvoj događaja, ali ne isključuje mogućnost razgovora za docnije, prema razvoju situacije. Ako Tito oslabi, a Mihailović se održi oni bi prvog, za sporazum sa drugim, čak odbacili”.⁸ [Ništa bolje od inicijative jugoslovenske vlade, nije prošao ni britanski poziv sovjetskoj vladi da vode zajedničku politiku prema Jugoslaviji. Na britanski memorandum od 13. decembra, sovjetska vlada je odgovorila kako zna da postoje vrlo napeti odnosi između maršala Tita i NKOJ-a s jedne strane i kralja Petra i njegove vlade s druge strane, što ometa oslobođenje Jugoslavije. Dalje, sovjetska vlada je izjavila da deli mišljenje britanske vlade prema kome je, u interesu borbe protiv Nemačke, potrebno stvoriti temelj saradnje zavađenih jugoslovenskih strana. Takođe ona je istakla da je spremna da učini sve moguće da bi se ujedinile sve snage jugoslovenskog naroda u interesu zajedničke borbe saveznika].⁹ Ovaj načelni sovjetski stav, koji je i ranije bio saopštavan, a koji nije donosio ništa novo, konkretno, na britanskoj strani bio je dočekan sa zadovoljstvom. A. Idn, britanski ministar inostranih poslova, saopštavao je Molotovu, sovjetskom narodnom komesaru za inostrane poslove, da je dao upute da se ispita situacija kod maršala Tita „da bi utvrdio kakav temelj postoji za ujedinjenje svih snaga otpora i unutar i izvan Jugoslavije i za pomirenje protivničkih strana”.¹⁰ Opisani sovjetski gest sasvim se poklapao sa jednom procenom njihove politike u jugoistočnoj i srednjoj Evropi, po kojoj Sovjeti ne prave ni prognoze ni planove, već čekaju da se događaji razviju i narodi izjasne, prema čemu

⁵ Američki ministar inostranih poslova Kordel Hal rekao je jugoslovenskom ambasadoru Konstantinu Fotiću, 16. decembra 1943. godine, da se SAD ne slažu s politikom Velike Britanije prema partizanima i da se neće pridružiti ostalim saveznicima u stvaranju pritiska koji je vršen na jugoslovensku vladi da bi se ona odrekla Draže Mihailovića. — D. Plenča, n. d., str. 225.

⁶ D. Plenča, n. d., str. 221.

⁷ Jugoslovenske vlade, str. 281. — Telegram koji je B. Purić poslao iz Kaira 27. decembra 1943. ambasadi u Londonu. TASS je 5. februara 1944. negativno ocenio politiku jugoslovenske emigrantske vlade. — B. B. Зеленин, В. С. Романов, Действия, стр. 37.

⁸ Jugoslovenske vlade, str. 282.

⁹ Tito—Churchill, str. 50. — Telegram Forin ofisa, br. 136, upućen 21. decembra 1943. ambasadoru pri jugoslovenskoj vladi u Kairu.

¹⁰ Tito—Churchill, str. 54.

zatim zauzimaju stav u zajednici sa Engleskom i Amerikom, sa kojima u to vreme nisu imali političkih sporazuma o evropskim zemljama.¹¹

U skladu s navedenim bilo je i to što su Sovjeti prepustali Britancima javno vođenje politike prema Jugoslaviji. A. Idn je ponovo dao instrukcije svojim diplomatama, da rade na uspostavljanju odnosa između kralja i partizana, tako da se kralju omogući da licno dođe u Jugoslaviju i uspostavi vezu s Titom. U slučaju da to Tito ne prihvati, Idn je planirao sastanak Tita sa Čerčilom, jer se nadao da bi Čerčil mogao da ga „navede na bolje raspoloženje”. Drugu mogućnost Idn je video u sastanku Tita sa kraljem, u Čerčilovom prisustvu.¹² Dakle, ideja je bila: vratiti kralja Petra (uz Titovu saglasnost) u Jugoslaviju. Ralf Stivenson, novi britanski ambasador na jugoslovenskom dvoru, i Ficron Maklejn, šef britanske misije kod VŠ NOV-a i POJ-a, saopštili su Idnu, da nema temelja za saradnju između Tita i kralja Petra, ali ministar je i dalje insistirao na izmirenju i saradnji. Po Idnu, Tito je Britance doveo u nezgodan položaj objavljivanjem svojih odluka (AVNOJ-a) preko *Slobodne Jugoslavije*. Realnom Stivensonu bilo je jedva „zamislivo da bi sovjetske vlasti dopustile širenje preko stanice *Slobodna Jugoslavija* bilo čega što nije u skladu s njihovom politikom”.¹³ Ali, Idn je strahovao da će, ako se ne bude govorilo o pitanjima monarhije i vlade, Tito biti ohrabren, te da će postaviti zahtev za priznavanje svoje vlade.¹⁴ Dok je trajala ova razmena mišljenja, Stivensonu je preko partizanske misije u Kairu stigao sledeći Titov odgovor: „a) O pitanju koje se odnosi na kralja i monarhiju odlučit će narod nakon rata u skladu s izjavom na Drugom zasedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije; b) Mi ne zahtijevamo da se smjesta formalno prizna Nacionalni komitet. Ali radimo na tom da priznanje uslijedi što je prije moguće, jer bi to imalo ogromnu vrijednost za našu borbu za oslobođenje naroda; c) Propaganda protiv kralja nam nije važna ako kralj prestane podupirati reakcionarne snage koje surađuju s neprijateljem protiv naroda u našoj zemlji i vani.”¹⁵

I pored ovakvog odgovora Forin ofis je naredio F. Maklejnu da se vrati u partizanski štab (odakle je bio otišao još 30. oktobra) sa sledećim instrukcijama:

„1. Zahtijevati od Vrhovnog komandanta da se uzdrži od dalnjih polemičkih izjava preko *Slobodne Jugoslavije*, obaveštavajući ga da smo zahtijevali da jugoslovenska vlada u Kairu ne objavljuje više nikakvu izjavu; 2. objasniti Vrhovnom komandantu stajalište vlade Njegovog Veličanstva da bi i interes Jugoslavije i zajednički ratni napor trpjeli ako se ne uspostave odnosi između partizana i kralja; 3. reći Vrhovnom komandantu da bi vlada Njegovog Veličanstva sa svoje strane pozdravila

¹¹ *Jugoslovenske vlade*, str. 284. — Telegram B. Purića upućen 4. januara 1944. ambasadoru u Londonu.

¹² *Tito—Churchill*, str. 55—56. — Telegram Forin ofisa, br. 150, upućen 23. decembra 1943. ambasadoru pri jugoslovenskoj vladi.

¹³ *Tito—Churchill*, str. 67.

¹⁴ Isto, str. 60.

¹⁵ Isto, str. 60—61. — Stivensonov telegram, br. 155 upućen 26. decembra 1943. Forin ofisu.

dogovor koji bi omogućio da kralj dođe u Jugoslaviju zbog uspostavljanja takvog kontakta, te pitati Tita da li je spreman složiti se s takvim dogovorom; 4. ponovo uvjeriti Vrhovnog komandanta da je i dalje politika vlade Njegovog Veličanstva da pruža partizanima svu vojnu pomoć koju može.”¹⁶ Stivensonovo i Maklejnovo mišljenje bilo je da će Tito ne-povoljno reagovati na sve ovo i da će sumnjati da postoji želja da mu se nametne kralj.¹⁷ Stoga je Stivenson predlagao (26. decembra 1943) da se najenergičnije zatraži od sovjetske vlade da se pridruži ovom „demaršu”.¹⁸ Predlog je prihvaćen, te je 13. januara 1944. Moskvi upućen ed-memoar u kome je apelovano da se utiče na Tita da prihvati kralja.¹⁹

Sledeći britanski potez, koji je vodio istom cilju, bilo je upućivanje prvog Čerčilovog pisma Titu. Čerčil je svoje namere objasnio Idnu ovako: „Moj je cilj i dalje da navedem Tita da dopusti kralju doći u zemlju i podijeliti s njim sreću te tako ujediniti Jugoslaviju i uvesti u nju staru srpsku jezgru. Ja vjerujem da je otpuštanje Mihailovića nužan uvod u to”.²⁰ U samom pismu Titu (8. januar 1944), Čerčil je kao najviši cilj označio „očistiti naime, tlo Evrope od prljave nacifašističke ljlage. Budite uvjereni da mi Britanci ne želimo diktirati budućoj jugoslovenskoj vladji”.²¹ Čerčil je pismo u celini dostavio (12. januara 1944) Staljinu²², a ovaj mu je odgovorio 14. januara: „Vaša poruka Titu kojega Vi tako hrabrite svojom podrškom imat će veliko značenje”.²³ Ovo Čerčilovo pismo, po Idnovim rečima, trebalo je da „uspstavi razumijevanje između Tita i kralja”.²⁴ Čekajući Titov odgovor, Stivenson i Maklejn su smišljali nove poteze, nagadajući šta će Tito odgovoriti. Stivenson je mislio da će Titov stav prema kralju biti „javno suzdržan, a prikriveno neprijateljski”, te je opet predlagao da se zajedno sa vladama SSSR-a i SAD Titu uputi nota kao zajednički korak. Stivenson je bio rezervisan prema sovjetskoj vlasti, jer je njena misija bila na putu prema VŠ NOV-a i POJ-a.²⁵ Maklejn, koji je lično predao Čerčilovu poruku Titu i često s njim bio u kontaktu, javljaо je da je stav Tita i partizana prema kralju Petru, jugoslovenskoj vlasti i Mihailoviću „postao oštiri, te nastoje povezati sve to troje više nego ikada”.²⁶

¹⁶ Isto, str. 61—62.

¹⁷ Isto, str. 60.

¹⁸ Isto, str. 61.

¹⁹ PRO, FO, 371/44244 R 740/8/92.

²⁰ *Tito—Churchill*, str. 73. — V. Čerčil 6. januara 1944. A. Idnu.

²¹ D. Plenčić, n. d., str. 228—229.

²² *Tajna prepiska Churchill—Staljin 1941—1945*, Zagreb, 1965, str. 203—204.

(Dalje: *Prepiska*).

²³ Isto, str. 205.

²⁴ *Tito—Churchill*, str. 77.

²⁵ „Što se tiče sovjetske vlade, ona možda nije spremna donositi daljnje odluke dok njena misija ne stigne u Titov štab i ne podnesе izveštaj”. — *Tito—Churchill*, str. 80. — Stivensonov telegram, br. 88, upućen 26. januara 1944. Forin ofisu. Čerčil je bio protiv Stivensonovog predloga, bojeći se uvlačenja u „beskrajne stroge diskusije sa ruskom vladom i vladom Sjedinjenih Država” — *Tito—Churchill*, str. 82. — V. Čerčil 29. januara 1944, A. Idnu.

²⁶ *Tito—Churchill*, str. 81.

Osam dana po prijemu Čerčilove poruke, Tito je odgovorio (28. januar). O tome da li se savetovao s nekim, mimo svojih drugova u VŠ i NKOJ-u, nema podataka. Njegov odgovor je bio izraz dobre volje i razumevanja. U njemu nije bilo eksplicitnog odgovora, koji bi se odnosio na kralja i monarhiju, ali bilo je izraženo shvatanje Čerčilovih obaveza prema kralju Petru. Pored toga, bili su nabrojani zadaci narodnooslobodilačkog pokreta: „1. Okupiti sve što je rodoljubivo i pošteno, da bi naša borba protiv okupatora bila što efikasnija; 2. stvoriti pravo jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije, koje do ovog rata nije postojalo i što je dovelo do katastrofe u našoj zemlji; 3. Stvoriti uslove za stvaranje takve državne zajednice u kojoj bi se osjetili srećnim svi narodi Jugoslavije, a to je istinski demokratska, federativna Jugoslavija”.²⁷

Verovatno pod utiskom razgovora sa Maklejnom, Čerčilove poruke i sopstvene procene da je korisno održavati dobre odnose sa zapadnim saveznicima, na šta ga je Kominterna upućivala još 1942. godine, Tito je 29. januara 1944. godine oštro kritikovao CK KP Hrvatske, zbog toga što njegova štampa piše tako da nanosi štetu NOP-u i „postaje argument u rukama naših neprijatelja protiv priznanja Nac[ionalnog] komiteta [oslobođenja Jugoslavije] i [stvara utisak] da se tu [kod nas] radi o komunističkoj revoluciji”.²⁸ Zatim, je usledio cirkular *Svim rukovodstvima KP Jugoslavije*, u kome je bilo nalagano da se strogo izbegava sektaški odnos prema Velikoj Britaniji i Americi i shvati „da mi stvaramo novu državu”, te da zato treba isticati sve pozitivno što saveznici čine. Bilo je naglašeno i to, da treba: isticati sve saveznike, a ne samo SSSR, donositi i izveštaje sa savezničkih frontova, izmeniti ton štampe i agitacije, kako bi odgovarao stanovištu jedne nove samostalne državne tvorevine, a da se u pogledu kralja i monarhije treba držati odluka AVNOJ-a.²⁹

Odluke AVNOJ-a, kojih se, po Titovoj preporuci trebalo dosledno pridržavati, bile su i njemu samom, u kontaktima sa Britancima, dobar štit. Britanci su i dalje snovali da kralja Petra vrate u Jugoslaviju, da tamo obrazuje novu vladu, što bi mnogo značilo za jedinstvo zemlje, „ako Tito prihvati igru”.³⁰ Prvi potez u realizaciji ovog plana, opet su videli u Čerčilovom pismu Titu. Ono je datirano 5. februara 1944. godine, a u njemu je Čerčil navodio svoju ličnu odgovornost prema kralju Petru. Suština pisma bila je sadržana u pitanju „da li bi mu [kralju Petru] otpuštanje Mihailovića utrolo put za prijateljske odnose s Vama i Vašim Pokretom i, kasnije, za to da Vam se pridruži na bojnom polju, podrazumevajući da će se buduće pitanje monarhije odložiti sve dok Jugoslavija ne bude potpuno oslobođena”. Očito, Čerčil je predlagao da kralj dođe u Jugoslaviju i da zajedno s Titom stane na čelo pokreta. Tada bi, pisao je dalje Čerčil, Jugoslavija „mogla sjedinjenim glasom

²⁷ Tito, *Djela*, tom 18, str. 221—222.

²⁸ Isto, str. 226. — Tito je 7. marta 1944. pisao Kardelju: „Mi smatramo dapače neugodnim praznovanje godišnjice KPJ u ovo vrijeme. Obustavite pripreme za to”. — Tito, *Djela*, tom 19, str. 109.

²⁹ Tito, *Djela*, tom 18, str. 231—232.

³⁰ Tito—Churchill, str. 83—84. — A. Idn 2. februara 1944. V. Čerčilu.

govoriti u organima Saveznika". Ovu uljudno sročenu ucenu pratio je i nagoveštaj moguće nagrade, u slučaju pozitivnog odgovora (operativna sadejstva sa komandosima i vazduhoplovstvom na Nemce duž dalmatinske obale, što bi omogućilo da se daju tenkovi, protivtenkovski topovi i drugo teško naoružanje).³¹

Pitanja pokrenuta u ovom Čerčilovom pismu od 5. februara, Tito je prosledio Dimitrovu moleći ga za savet. Devetog februara od Dimitrova je stigao odgovor: „Dobili smo vašu molbu u vezi s kraljem Petrom. Javljam vam naše zajedničko mišljenje, uključujući i mišljenje druga kojeg ste spomenuli, molimo vas da ga ubuduće imenujete u drugom telegramu.

1. Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije isto tako kao i poznati Englez, zalaže se za jedinstvo Jugoslovena, ali dok postoji dve vlade — jedna u Jugoslaviji, druga u Kairu — jedinstva ne može biti. Zbog toga vlada u Kairu treba da bude eliminisana, uključujući i Dražu Mihailovića, pri čemu ona treba vladu AVNOJ-a da podnese potpun izveštaj o trošenju ogromne sume narodnog novca.

2. Vlada u Jugoslaviji, to jest vlada AVNOJ-a treba da bude priznata od strane Engleza i drugih saveznika kao jedina vlada Jugoslavije, pri čemu kralj treba da se potčini zakonima AVNOJ-a.

3. Ako kralj Petar prihvati sve ove uslove, onda se AVNOJ ne protivi saradnji s njim, s tim da pitanje monarhije u Jugoslaviji rešava narod posle oslobođenja Jugoslavije. Takvo je naše mišljenje”³²

Tito je u celini prihvatio citirane Dimitrovljeve, tj. sovjetske savete i istog dana (9. februara) odgovorio Čerčilu da se konsultovao sa članovima NKOJ-a i Prezidijuma AVNOJ-a, te da je, shodno tome i odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a jasno da „vlada u Kairu mora biti uklonjena i zajedno s njom i Dražu Mihailovićem”. Pored toga, naglasio je i da bi trebalo da „Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije bude priznat od Saveznika kao jedina vlada Jugoslavije, pri čemu bi se kralj Petar II morao potčiniti odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije”.³³ Dakle, kao što se vidi, Tito je u potpunosti prihvatio Dimitrovljeve savete. Tih dana Tito je govorio F. Maklejnu da mu je cilj da stvari jaku, ujedinjenu, demokratsku i nezavisnu državu i da „nema namjere da svoju zemlju učini privjeskom SSSR-a ili da joj pokuša nametnuti sovjetski ekonomski sistem”.³⁴

Titov odgovor od 9. februara, kako ga je ocenio A. Idn, „mogao je biti i gori”, mada je njime Tito otklonio povratak kralja u zemlju. Ipak, Idn je mislio da je prepiska Tito — Čerčil kod Tita stvorila „povoljnu atmosferu”.³⁵ Stoga se nastavilo sa pismima. U novom pismu od 25. feb-

³¹ Isto, str. 84—85. — D. Plenča, n. d., str. 232—233 (citira Čerčilove memoare).

³² Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941—1945), prir. Milovan Dželebdžić, knj. 15, Beograd, 1986, str. 449 (Dalje: Dokumenti).

³³ Tito, Djela, tom 19, str. 25—26. — Ovaj odgovor Tito je uručio Maklejnu 10. februara. Maklejn ga je prosledio Stivensonu, a Stivenson Forin ofisu 14. februara. — Tito—Churchill, str. 89.

³⁴ Tito—Churchill, str. 89.

³⁵ Isto, str. 92.

ruara, Čerčil je ponovo zagovarao kraljev dolazak u zemlju, jer je potrebno da se on „pridruži svojim zemljacima na bojnom polju, uvijek uz uvjet da su jugoslovenski narodi slobodni odlučivati o svom vlastitom ustavu nakon rata?“³⁶ Isto, otvoreno pitanje, postavio je Titu i F. Maklejn (12. ili 13. marta) i na njega dobio sledeći odgovor: pošto je odlukom AVNOJ-a kralju zabranjen povratak u zemlju, Tito ne može gazići tu odluku, koju, pak, može opozvati samo Veće koje se sada ne može sazvati.³⁷ Tito je pustio da prode mesec dana, pa je tek onda odgovorio (26. marta) Čerčilu: pitanje kralja Petra II „prelazi granice mogućnosti ne samo moje lično nego i čitavog Nacionalnog komiteta. Odluke Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobodenja Jugoslavije od 29. novembra 1943. g. pretstavljaju zakon koji se ne može mimoći. Kralju je tim odlukama zabranjen ulazak u zemlju do svršetka rata, kad će se konačno na opštim izborima riješiti ne samo njegovo pitanje već i oblik unutrašnjeg uređenja“.³⁸ Ovaj odgovor Idn je ocenio kao „razočaravajući“, jer taj „beskompromisni stav čini beskorisnim da na njega ponovo navaljujemo u ovom trenutku“.³⁹ Sa ovom ocenom složio se i Čerčil⁴⁰, ali to никакo nije bio kraj britanskog pritiska koji je imao za cilj povratak kralja u Jugoslaviju.

Kakav je bio stav sovjetske vlade prema ovoj britanskoj rojalističkoj politici u prvim mesecima 1944. godine, lepo se vidi iz već citiranog telegrama od 9. februara. Tito je obaveštavao i konsultovao sovjetsku vladu, i bez obzira na raspuštanje Kominterne (maj 1943. godine), nastavio je da održava radio-vezu sa G. Dimitrovom.⁴¹ To se produžilo i po dolasku sovjetske misije koja je boravila pri NKOJ-u. Ona je stigla u Jugoslaviju 23. februara 1944. godine. Sa upućivanjem sopstvene Vojne misije u Jugoslaviju, sovjetska vlada se nije žurila.⁴² Iako je još na konferenciji u Teheranu dogovoren da se u Jugoslaviju uputi sovjetska misija, ona je tek 17. januara 1944. započela put, koji je sa moskovskog aerodroma vodio preko Bakua, Teherana i severne Afrike u Bari. Sa prebacivanjem iz Barija u zapadnu Bosnu, Misija takođe nije žurila, a čekalo se i na povoljne atmosferske prilike. Tek 23. februara, grupa aviona koji su vukli jedrilice, spustila se pod zaštitom lovačkih aparata na Medeno polje kod Bosanskog Petrovca. U Misiji je bio 21 član⁴³, a

³⁶ Isto, str. 96.

³⁷ Isto, str. 103.

³⁸ Tito, *Djela*, tom 19, str. 159.

³⁹ Tito—Churchill, str. 117.

⁴⁰ Isto, str. 119.

⁴¹ Od 21. februara 1944. u korespondenciji sa Titom Dimitrov se potpisivao imenom Ivan.

⁴² Telegramom upućenim Dimitrovu 24. maja 1943., Tito je molio „Vrhovnu komandu Crvene armije da ona takođe pošalje svog vojnog predstavnika čim to bude moguće“. Ova molba usledila je posle obaveštenja da Britanci šalju svog delegata iz Kaira u VŠ NOV-a i POJ-a. — Tito, *Djela*, tom 15, str. 154.

⁴³ To su bili: general-lajtnant N. V. Kornjejev, komandant Misije, general-major A. P. Gorškov, zamenik komandanta Misije, pukovnik N. K. Patrahaljcev, pomoćnik komandanta Misije, potpukovnik G. S. Gromov, pomoćnik komandanta Misije, potpukovnik B. N. Bogomolov, pomoćnik komandanta Misije, potpukovnik m/s Tulenjkov, lekar Misije, major V. M. Saharov, pomoćnik

bila je akreditovana pri NKOJ-u (a ne pri VŠ NOV-a i POJ-a), na čemu insistira sovjetska istoriografija, pronalazeći u tome politički značaj.⁴⁴ Misija je bila brižljivo sastavljena. Komandant Misije, general-lajtnant Kornjejev, bio je učesnik građanskog rata (1917—1921), predavač na Višoj vojnoj akademiji Generalštaba Crvene armije, a od prvih dana rata 1941. godine i načelnik štaba jedne armije. Njegov zamenik, general-major Gorškov, do rata je bio deset godina u pograničnim jedinicama, u toku borbi za Moskvu komandovao je pukom, a 1942—1943. bio je organizator partizana u Brjanskim šumama. Članovi Misije, pukovnik Patrahaljcev i major Haritonenkov, bili su učesnici španskog građanskog rata.⁴⁵ Ljudi sa ovakvim iskustvom, računalo se, mogu biti dobri savetnici u partizanskom ratovanju.

Misija je oduševljeno dočekana u Bosanskom Petrovcu. Jedan očevladac je zapisao: „I kako su se jedrilice spustile i kako je kao bujica provalila na aerodrom kraljiška mladost i ponela Ruse na rukama, još pre no što su spustili nogu na tle”.⁴⁶ Svečani doček Misije obavljen je u petrovačkom Domu kulture, uz prisustvo: komandanta 5. korpusa, general-majora Slavka Rodića, zatim Pavla Ilića, i najzad zamenika načelnika VŠ i komandanta vazduhoplovstva, Franca Pirca. „Ni deseti deo mase nije mogla primiti svečana sala Doma kulture i narod je napolju proveo celu zimsku noć u igri i pesmi” — zapisao je pomenuti očevladac.⁴⁷ Zamenik šefa sovjetske misije Gorškov, primetio je tada, da je ceo susret bio prožet „osećanjem izuzetne topline i prijateljstva prema sovjetskom narodu”.⁴⁸ Sutradan je Tito priredio svečanu večeru povodom dolaska sovjetske misije. Večeri su prisustvovali i članovi anglo-američke Vojne misije. U pozdravnom govoru Tito je istakao da Crvena armija „nosi glavni teret ove džinovske borbe protiv zajedničkog nam neprijatelja”. Svoju bliskost sa sovjetskom misijom Tito je izrazio rečima: „Mi smo vas odavno očekivali. Naši narodi, naši borci, komandiri i politkomesari

komandanta Misije, major V. P. Grigorjev, pomoćnik komandanta Misije, major L. N. Dolgov, pomoćnik komandanta Misije, major P. M. Kovalenko, pomoćnik komandanta Misije, major G. S. Haritonenkov, sekretar Misije, major V. A. Kvasov, sekretar Misije, major N. S. Nikitin, saradnik Misije, stariji lajtnant G. A. Liho, saradnik Misije, stariji lajtnant K. J. Alešin, saradnik Misije, lajtnant N. I. Vetrov, prevodilac, lajtnant A. S. Beuglov, adutant komandanta Misije, lajtnant A. A. Kalinin, saradnik Misije, mladi lajtnant E. P. Kuljkov, prevodilac, mladi lajtnant V. V. Zelenjin, adutant zamenika komandanta Misije, stariji narednik E. V. Šapkin, kuvan. — Memorijalni centar „Josip Broz Tito”, Arhiv Josipa Broza Tita, Kancelarija maršala Tita. (Dalje: MC „JBT”, AJBT, KMT).
⁴⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том IV. Москва, 1962, стр. 417. — Гибянский (Советский, стр. 85) се позива на С. М. Штаменка, ондашњег комandanata Operativne uprave Generałštaba Crvene armije.

⁴⁵ В. В. Зеленин, ОПЕРАЦИЯ „ХОД КОНЕМ”, Советское славяноведение, 1974, 3, стр. 89.

⁴⁶ Nikita Bakov, Dolazak prve sovjetske misije u Vrhovni štab NOV i POJ, Zvezda, 24. februar 1946.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ А Горшков, Долазак советске војне мисије у Врховни штаб Народно-ослободилачке војске Југославије, Политика 7. децембар 1944. А. Горшков, В ЧАСТЯХ НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНОЙ АРМИИ ЮГОСЛАВИИ, Война и рабочий класс, 1944, 21.

sa čežnjom su očekivali dan kada će vas videti u svojoj sredini.”⁴⁹ Ton i sadržima Titovog pozdravnog govora i odgovora na Maklejnovu zdravici su, ma koliko bili izraženi biranim rečima, ipak odavali njegovu blagonaklonost prema sovjetskom savezniku. Nekoliko dana po dolasku, pojedini članovi Misije upućeni su u razne krajeve Jugoslavije; major P. S. Kovaljenko upućen je u Crnu Goru (štab 2. proleterskog korpusa), u Sloveniju pukovnik N. K. Patrahaljev, a 12. jula 1944, A. N. Gorškov, zajedno sa Glavnim štabom NOV-a i PO Srbije, na jug Srbije.⁵⁰ I drugi oficiri, članovi Misije, bili su upućeni „na teren”, u štabove korpusa ili divizija, tako da su mogli da izveštavaju sa lica mesta.

Odmah po dolasku sovjetske Voine misije u Drvar, počelo se sa pripremanjem jugoslovenske partizanske misije, kojoj su korisno poslužili saveti generala Kornjejeva i drugih članova njegove misije.⁵¹ Partizanska misija dobila je zvaničan naziv Vojna misija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u SSSR-u. Na čelu joj je bio general-lajtnant Velimir Terzić, a brojala je ukupno 11 članova.⁵² Među njima je bio i general Milovan Đilas, član najužeg partijskog rukovodstva.⁵³ Po njegovom sećanju, Misija je „odlazila u Moskvu s idealnim predstavama o sovjetskoj vlasti i Sovjetskom Savezu s jedne, i s vlastitim praktičnim potrebama, s druge strane”. Njen zadatak je bio da radi na organizovanju sovjetske pomoći NOVJ, i to materijalne, finansijske i političke. Đilas u svojim sećanjima kaže, da je najvažnije bilo ispitati mogućnosti za priznavanje Nacionalnog komiteta, kao privremene legalne vlade, i preko sovjetske vlade dejstvovati u tom duhu na zapadne saveznike. On takođe navodi da mu je pri rastanku Tito naložio da izvidi „kod Dimitrova, odnosno kod Staljina ukoliko bih dosneo do niesa, da li ima nekih zamerki na rad naše partije”.⁵⁴ Misija je ponela poklon Staljinu i deo arhive CK KPJ.⁵⁵

Putovanje je počelo 2. aprila 1944. godine. Put je vodio članove Misije sa Medenog polja pa preko Barija, Malte, Tobruka, Kaira, Habanija, Teherana, Bakua u Moskvu, gde su stigli 12. aprila. Za etapu Bar-

⁴⁹ Tito. *Diela*. tom 19. str. 72.

⁵⁰ Anatolij Petrovič Gorškov, *Godine prolaze. Tito u Vršcu 16—25. oktobar 1944*, prir. Milovan Dželebdžić, Vršac, 1984, str. 249. (Dalje: *Tito u Vršcu*).

⁵¹ M. Đilas, n. d., str. 9.

⁵² To su bili: Velimir Terzić, general-lajtnant, Milovan Đilas, general-lajtnant, Velimir Stojnić, pukovnik, Mile Pavičić, pukovnik dr Đura Mešterović, pukovnik-lekar, Stanko Danilović, potpukovnik, Vinko Švob, notnukovnik, Pavle Savić, major, Antun Augustinčić, Marko Popović, potporučnik, Bogdan Popović, potporučnik. — AVII. k. 17. f. 10. br. 3.

⁵³ Čerčilu je smetalo to što je partizanska misija u Moskvi u svom sastavu imala dva generala, a u Londonu svega jednog (V. Velebita). — V. Đuretić, n. d., str. 104.

⁵⁴ M. Đilas, n. d., str. 13.

⁵⁵ MC „JBT”, AJBT, KMT. — Rankovićeva beleška na pismu R. Primorca, šefa Vojne misije JA u SSSR-u, od 21. oktobra 1945. godine, glasi: „Đido poneo kad je prvi put išao u Moskvu.

1. Sve depeše između nas i Moskve

2. Četničku arhivu (3 džaka) koju je izgleda Moša vratio u zemlju.

3. Nešto arhive Vrhovnog štaba”. 22. februar [19]46 Marko.

— Kairo korišćen je sovjetski avion, Kairo — Teheran engleski avion, a Teheran — Moskva sovjetski avion.⁵⁶

Odmah po dolasku, Đilas je zatražio prijem kod Molotova, a ukoliko je to moguće i kod Staljina. No, do prijema kod Staljina trebalo je da prođe više od mesec dana. Prve kontakte, Terzić je imao sa predstavnikom Generalštaba za vezu sa inostranim vojnim misijama, general-majorom Jevstegnijevim i komesarom državne bezbednosti i šefom Odjela za organizaciju inostranih vojnih jedinica na teritoriji SSSR-a, general-lajtnantom Žukovom. Član Misije, pukovnik Đura Mešterović, posetio je 19. aprila šefa Glavnog saniteta Crvene armije, general-pukovnika Smirnova. Terzića i Đilasa primio je 23. aprila Molotov, ali o toku razgovora nemamo podataka. Možda je to bila kurtoazna poseta, ni po čemu zanimljiva, jer o njoj ništa nije zabeležio ni Đilas. Od 2. do 8. maja Terzić, Đilas, Velimir Stojnić i Bogdan Popović posetili su II ukrajinski front (komandant maršal I. S. Konjev) gde su bili „srdačno i bratski primljeni”. Na isti način članovi Misije bili su primljeni i u Sveslovenskom komitetu, a Đilasa je „jedino bunila njegova nemoć i površnost, a nadasve činjenica što nije mogao da [...] muči otvoriti puteve ka sovjetskoj vlasti i rešenju jugoslovenskih potreba”.⁵⁷

Izveštavajući Tita o početnom radu Misije, Terzić je primetio da u Sovjetskom Savezu „ne znaju mnogo o nama i našoj borbi. Znaju samo ono osnovno, bitno, ali o razvoju našeg rata, izgradnji naše vojske, njenom životu i borbi, o životu pozadine i naroda uopšte vrlo malo znaju, ili ne znaju konkretno ništa. To ne znači da se ne interesuju. Naprotiv, veliko je interesovanje za nas i našu borbu. Danas stotine pisama stižu dnevno iz armije, fabrika i rudnika redakcijama moskovskih listova u kojima se traže podaci i obaveštenja o našoj vojsci, o našoj borbi i o našim narodima”. Da bi se udovoljilo ovolikom interesovanju, Terzić je predložio da se u Moskvi obrazuje iedan centar „naše štampe i propagande, odakle će istina o nama i našoj borbi nailakše prodirati u sve krajeve svijeta”. Predlagao je sledeće: 1. „Pojačati sadašnji naš kadar u Moskvi sa iskusnim ljudima iz zemlje, ljudima koji su proživeli naš rat i koji imaju smisla i sposobnosti za propagandni rad. 2. Nemrekidno slati svu domaću štampu iz zemlje ovamo u Moskvu iz svih krajeva Jugoslavije, jer je podjednako interesovanje i potreba za sve djelove naše zemlje. 3. Slati iz života i borbi vojske, iz života naroda, žive primiere — konkretno sa fotografijama iz kojih se vide ratničke vrline, patriotsam i stvaralačka snaga naših naroda, iz kojih se vide muke, patnje i heroizam. Tome, konkretnom, dokumentovanom, ovdje poklanjam osobitu pažnju”.⁵⁸

Šhvatajući značaj propagandnog rada, Terzić je od merodavne sovjetske ustanove tražio da mu se za potrebe Misije redovno dostavlja

⁵⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 13, Beograd, 1982, str. 226—235. — Izveštaj V. Terzića maršalu Titu, Moskva 26. maj 1944.

⁵⁷ M. Đilas, n. d., str. 19—20.

⁵⁸ Kao nap. 56.

11 listova i 20 časopisa⁵⁹, a da se sve to, u 10 primeraka, šalje i u Jugoslaviju. Pored toga tražio je i poverljivi bilten TASS-a, koji je izlazio svakog dana.⁶⁰

Đilasu, koji nije bio nominalni šef Misije, pripao je u deo najdelelikatniji deo posla — politička misija. Onako kako su tekli njegovi razgovori i stizale mu informacije, tako je i izveštavao Tita. Prvi izveštaj poslao je 26. aprila, služeći se radio-vezom sovjetske Vojne misije (preko Kornejejeva). U datim okolnostima i njemu i Terziću ovo je mogao biti i hendičep, jer su izvesna saznanja morali da ostavljaju za usmeni izveštaj, usled čega su pismeni izveštaji bivali siromašniji. Četrnaestog dana po dolasku, Đilas je javljaо Titu da do tada ništa nisu uradili, ali da su postavili sva pitanja. Odmah posle ovoga naveo je da se Srbiji („ovde“) pridaje „ogromni tako reći centralni značaj“, jer je ona „argumentat u rukama naših neprijatelja u vezi sa priznanjem Nacionalnog komiteta“. Takođe je istakao da se Srbiji pridaje veliki značaj i „u vezi sa aktivizacijom u Bugarskoj, saradnjom sa Bugarima, a takođe u vezi sa državom Južnih Slovena, do koje može doći u budućnost“. Činjenica da je J. Smislaka u intervjuu američkom novinaru rekao da partizani žele balkansku federaciju, što je zapadna štampa povezala sa SSSR-om te ga napadala, primorala je Đilasa da se pravda i da Smislakinu izjavu okvalificuje kao njegovo lično mišljenje, njegov stari program.⁶¹

Đilasovi pokušaji da u Moskvi razgovara o revoluciji koja se dešavala u Jugoslaviji, nisu uspevali. Čak i oni obavešteni, sećao se Đilas, uporno su „govorili jedino o borbi protivu nemačkih osvajača i još upornije isticali isključivo patriotski karakter te borbe, u svemu tome nametljivo ističući odlučujuću ulogu Sovietskog Saveza“. U ovo se Đilas uverio i tokom razgovora sa Manuilskim i G. F. Aleksandrovom (tada poznati sovjetski filozof). Đilas im je govorio o razvoju ustanka u Jugoslaviji, te o tome da se na „nov način formira vlast u biti istovetna sa sovjetskom“. Sagovornici mu se nisu suprotstavliali, ali nisu „ničim ni pokazali da odobravaju moja gledanja“.⁶² Da li je Đilas to već tada razumeo, ili je to bio plod njegovog kasnijeg saznanja, tek on je navodio da „Centralni komitet, nije očevidno, bio još odredio svoj stav i za sovjetsku propagandu je to i dalje ostajala borba protivu okupatora bez

⁵⁹ Listovi su bili: *Правда*, *Известия*, *Красная звезда*, *Красный флот*, *Труд*, *Вечерняя Москва*, *Комсомольская Правда*, *Пионерская Правда*, *Литературно-литературная газета*, *Медицинский работник*, *Литература и Искусство*. Casopisi su bili: *Война и рабочий класс*, *Большевик*, *Агитатор и Пропагандист РККА*, *Спутник Агитатора*, *Под знаменем марксизма*, *Славяне*, *Военный Вестник*, *Вестник Воздушного флота*, *Связь Красной Армии*, *Тыл* и *Снабжение Красной Армии*, *Военная Мысль*, *Журнал Автобронетанковых войск*, *Знамя*, *Исторический журнал*, *Огонек*, *Крокодил*, *Работница*, *Новый Мир*, *Октябрь*, *Смена*. — Terzić je tražio i po 10 primeraka listova i časopisa za Jugoslaviju. — A VII, k. 57, f. 1, br. 22, 23.

⁶⁰ AVII, k. 57, f. 2, br. 35. — Pismo V. Terzića pomoćniku opunomoćenog glavnokomandujućeg Crvene armije za formiranje inostranih vojski na teritoriji SSSR-a, od 2. septembra 1944.

⁶¹ MC „JBT“, AJBT, KMT. — Izveštaj M. Đilasa Titu od 26. aprila 1944.

⁶² M. Đilas, n. d., str. 21.

ikakvih bitnih reperkusija na unutarnje jugoslovenske i na međunarodne odnose".⁶³

S. G. Dimitrovom Đilas je razgovarao tri puta. Dva razgovora bila su posvećena Bugarskoj i jugoslovensko-bugarskim odnosima. Đilas je tada zaključio da je Dimitrov shvatao preokret u Jugoslaviji, ali da je i on „smatrao preuranjenim — obzirom na odnose između SSSR i Zapada, isticanje njegovog stvarnog — komunističkog karaktera”. Đilas je, naprotiv, insistirao baš na tome, dajući do znanja da su besmislene koalicije između komunista i građanskih stranaka. „Takvo moje gledanje, kaže Đilas, je značilo nepriznavanje jugoslovenske kraljevske vlasti u emigraciji, a praktički i same monarhije”. Dimitrovu, a i sovjetskim zvaničnicima, to nije bilo novo, budući da ih je Tito uporno (telegramima) ubedivao u isto.⁶⁴ Očito se radilo o taktici, što će Staljin i reći Đilasu 19. maja 1944. godine.

Staljin je 19. maja primio Đilasa i Terzića u prisustvu Molotova i Žukova, komesara državne bezbednosti.⁶⁵ Razgovor je trajao 75 minuta. Tito je o njemu izvešten 21. maja jednim uopštenim telegramom: „Staljin se interesovao o vojno-političkoj situaciji kod nas, a posebno o Makedoniji i Albaniji; zatim o problemu snabdevanja i potrebama naše vojske, kao i o našoj vojsci uopšte”. Dalje je bilo rečeno da se interesovao za Mačeka, Mihailovića, Gavrilovića, Rupnika, Purića, Šubašića, Bičanića i dr. Na kraju je bilo navedeno: „Drug Staljin do sitnica prati sve kod nas i sa svim je dobro upoznat”.⁶⁶ Ovo bi moglo da znači i da su ga Đilas i Terzić o svemu podrobno obavestili.

Kasnije, Đilas je u svojim sećanjima napisao da je sa Staljinom razgovarao o kraljevskoj jugoslovenskoj vlasti, te da je Staljin pitao Molotova: „A bismo li nekako mogli podvaliti Englezima da priznaju Tita koji se jedino i bori protiv Nemaca?” Na šta je Molotov odgovorio: „Ne, to je nemoguće — oni su potbuno svesni odnosa kakvi su se stvorili u Jugoslaviji”. Đilas je kazivao da je ovakvim, nemosrednjim, ogoljenim razgovorom bio oduševljen i zbog nega uveren da bi sovjetska vlada odmah priznala NKOJ, ako bi ocenila da su prilike za to zrele. Tako je kako on kaže „to pitanje ostalo nedefinisano — čekati tražiti rešenja”.⁶⁷

Dakle, kada se sve sabere, sovjetska vlada i Staljin lično bili su ponovo podrobno obavešteni o svim vojnim i političkim pitanjima, kao i o strateškom ratnom cilju NOP-a. S druge strane. Titova saznanja o sovjetskom mišljenju vezanom za sve to, svakako su bila takva, da je znao da je za postizanje želenog cilja potrebno nastaviti i intenzivirati (uz pomoć i sovjetskog oružja koje je počele da pristiže) oslobodilački rat i izgraditi novu vlast, jer je za to imao podršku i pomoć SSSR-a. U političkoj i propagandnoj sferi ostala je i dalje zastupljena antifašistička, patriotska, oslobodilačka linija i — taktiziranje sa jugoslovenskom kra-

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto, str. 22—24.

⁶⁵ Terzićevu i Đilasovu posetu Staljinu zabeležile su 20. maja 1944. *Правда, Красная звезда и Известия*.

⁶⁶ A CK SKJ, Jugoslovenska vojna misija (JVM) u SSSR-u 1944, 8.

⁶⁷ M. Đilas, n. d., str. 40.

ljevskom vladom, čiji je posao vodila britanska vlada. Tito je znao da i u tom poslu ima sovjetsku vladu iza sebe, te je mogao spokojno, ljubazno i tolerantno da diplomatizira sa zapadnim saveznicima. Zato je razumljivo što se Maklejnu činilo da je Tito mnogo napredovao u odnosu na onog Tita, „Kominterninog agenta” od pre rata, da je samostalan, da želi nezavisnu Jugoslaviju, da ne želi da uvodi sovjetski ekonomski sistem, mada je ipak, 19. marta, javljaо u London, da „ovdje vjerno slušaju stav sovjetske vlade u toj stvari”.⁶⁸ Da su Sovjeti zainteresovani za jugoslovensko pitanje i da stoje iza Tita, bilo je jasno i Čerčilu, koji je smatrao da je u Titovom štabu „grandiozna ruska misija” te da „nema sumnje da će Rusi ustrajno navijati za komunističku Jugoslaviju kojom će vladati Tito i da će sve što se učini protiv nje osuditi kao ‘nedemokratsko’”.⁶⁹ Do Tita i Sovjeta na Visu nekako je doprla vest o Čerčilovoj mrzovolji zbog „grandiozne ruske misije”. Zbog toga je i iz Moskve javljeno Titu, 17. juna 1944. godine, da bi se ako brojna misija SSSR-a utiče na pogoršanje odnosa, broj članova mogao smanjiti, odnosno, da bi se privremeno mogli opozvati glavni članovi.⁷⁰ Do toga nije došlo, ali su zato pojedini članovi Misije bili upućeni u druge delove Jugoslavije.

Sva ta saznanja nisu uticala na Britance, tako da oni nisu promenili svoju politiku prema jugoslovenskom revolucionarnom i kontrarevolucionarnom subiectu, kao što nisu promenili ni taktiku. Njihova politika ostala je rojalička, a to je značilo da je osnovni cili bio vratiti uz Titov pristanak, kralja Petra II u zemlju, odbaciti D. Mihailovića i B. Purića, te formirati novu vladu, većinom od članova NOP-a Jugoslavije. Sve te „žrtve”, po njihovom mišljenju, nisu bile uzaludne ako se kralj vrati, restaurira ustavna monarhija i Tito odvoji od Rusa.⁷¹ Sa ovim planovima i preduzetim merama, Čerčil je samo delimično upoznavao jugoslovenskog kralja, a jugoslovensku vladu je sklonio u Kairo i držao je po strani. Međutim, B. Purić, predsednik vlade, njegov kabinet i diplomate u raznim zemljama, nastojali su da se informišu o britanskim i sovjetskim planovima i postupcima. Purić je, početkom decembra 1943. godine, znao da Englezi žele podelu Evrope na zone uticaja, pri čemu bi Balkan bio u njihovoj interesnoj sferi, što su Sovjeti odbili, zahtevajući da tri velike sile — saveznice — raspravljaju o svim evropskim pitanjima. Sovjeti su bili motivisani time što su želeli da u balkanskim zemljama imaju „vlade za njih simpatične”.⁷² Sredinom februara 1944. godine, Purić je uočavao da se Sovjeti drže u pozadini, prepričavajući Britancima da vrše posao za njih, da čekaju „kao na konjskim trkama, da vide da li će Tito ili Mihailović da pobedi, uvereni u uspeh prvoga”. Za Purića je bilo utešno to što je Amerika posmatrala celu ovu igru iz-

⁶⁸ *Tito—Churchill*, str. 112.

⁶⁹ Isto, str. 119.

⁷⁰ MC „JBT”, AJBT, KMT. — Telegram Aleksejeva Titu, od 17. juna 1944. Ko je bio Aleksejev, nije nam poznato. Možda je to bio novi pseudonim G. Dimitrova u korespondenciji s Titom. Ali sasvim je izvesno da je on imao istu ulogu kao i Dimitrov u prepiscu s Titom.

⁷¹ L. Woodward, n. d., str. 290.

⁷² *Jugoslovenske vlade*, str. 291.

među Velike Britanije i SSSR-a i što je nije odobravala.⁷³ Konstantin Fotić, jugoslovenski ambasador u Vašingtonu, javljao je Puriću 9. marta, da se u Vašingtonu britanska pomoć upućena isključivo partizanima, smatra delom njihove imperijalne politike i da će „narocito Moskva primiti ovakvu englesku podršku partizanima sa nepoverenjem”.⁷⁴ Iz Ankare su, prvih dana aprila 1944. godine, stigli Puriću novi nagovestaži i upozorenja o britanskoj i sovjetskoj politici interesnih sfera na Balkanu. Ti nagovestaži ubrzo su bili potkrepljeni izvesnim činjenicama. Kao prvo, navođen je Čerčilov govor o Titu, pred članovima Parlamenta od 22. februara i pisanje britanske štampe o partizanskom pokretu. Druga indikacija je bila ta, što je Molotov, prilikom svečanog ručka na Dan Crvene armije, pozvao za svoi sto jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, koji se kasnije izjasnio za Tita⁷⁵, a to znači i za Sovjetsku Rusiju. Po istom izvoru Velika Britanija je htela da privuče Tita na svoju stranu, da bi osigurala uticaj u Jugoslaviji. Takođe je težila i tome da Tita pomaže materijalno i moralno u mnogo većoj meri nego Sovjetska Rusija, jer „ako Engleska, pored legitimne Jugoslavije, pridobiće za sebe i Tita, ona će osigurati svoj puni uticaj u Jugoslaviji”. Isti izvor navodio je da su Jugoslavija i Grčka u engleskoj zoni, a ostali deo Balkana u zoni Sovjetske Rusije.⁷⁶

U toku svoje prepiske sa Čerčilom i razgovora sa Maklejnom, Tito je oprezno postavljao i pitamje priznavanja NKOJ-a kao legitimne vlade, da bi o tome otvoreno progovorio u pismu Čerčilu, 9. februara, što mu je, kao što smo naveli, savezovao Dimitrov. Početkom marta 1944. godine, Tito je objavio članak o odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, u kome je naveo, da „u vezi s međunarodnim odnosima, svakog dana se pokazuje sve veća potreba da se što prije dođe do priznanja, ‘de jure’ Nacionalnog komiteta kao jedine zakonite vlade Jugoslavije. To imperativno traže interesi naših naroda koji su već ionako dovoljno oštećeni izdajničkim radom jugoslovenske izbjegličke vlade”.⁷⁷ Titova zauzetost spolinopolitičkim pitanjima vidliiva je i iz njegovog telegrama E. Kardelju, 12. marta, u kome je bilo zapisano da je „kod nas velika dip-

⁷³ Isto, str. 295.

⁷⁴ Isto, str. 303.

⁷⁵ Stanoje Simić, jugoslovenski ambasador u Moskvi je uputivši 10. marta 1944. otvoreno pismo uredniku moskovske *Правде*, stao na stranu NOP-a Jugoslavije i stavio se na raspolaganje NKOJ-u. Tito mu je 12. marta poslao poruku: »Vaša ostavka i otkaz da služite izdajničkoj izbjegličkoj vladi Purića jeste smjeli korak prvog rođoljuba i dostojnog sina svoje domovine. [...] Ostanite na mjestu [ambasadora] do dalje [naše] odluke i učinite sve što možete u korist narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije«. Ovu poruku objavila je *Slobodna Jugoslavija* 16. marta 1944. Sa Simićem se potpuno solidarisao (dao ostavku) i pukovnik Miodrag Ložić, jugoslovenski vojni ataše u Moskvi. Čerka Stanoja Simića, Vukosava Partović, pisala je u НИН 8. januar 1978, br. 1409 da je njen otac »odlučio da raskine sa londonskom vladom još novembra 1943. u vreme zasedanja AVNOJ-a u Jajcu«, ali da je „sovjetska vlada iz samo njoj poznatih razloga sprečila mog oca da to učini stalno odlažući njegov korak za neko ‘pogodnije’ vreme«.

⁷⁶ *Jugoslovenske vlade*, str. 317—318.

⁷⁷ Tito, *Djela*, tom 19, str. 87.

lomatska aktivnost sa svih strana, da nas Rusi podupiru, zbog toga, Tito je Kardelja, kao i ostale članove NKOJ-a i Predsedništva AVNOJ-a, pozivao da što pre dođu u Drvar, „jer moramo biti na okupu”.⁷⁸

Rezervisan stav SAD prema NOP-u Jugoslavije, a blagonaklon prema D. Mihailoviću, svakako je podstakao Tita da Ruzveltu samoinicijativno uputi svoje prvo pismo, 15. marta. Mogućnost prepiske sa Ruzveldom, koja bi bila nalik onoj sa Čerčilom, smatrao je Tito, ojačala bi položaj NOP-a. Pismo je bilo kratko, počinjalo je zahvaljivanjem na pomoći, ali je odmah, u drugom pasusu, bilo rečeno da narodi Jugoslavije vode tri godine rat „za jedan bolji i pravedniji poredak, koji bi narodima Jugoslavije osigurao istinsku demokratiju, ravnopravnost i socijalnu pravednost”. Tito je naveo i to, da okupatorima pomažu domaći izdajnici: Nedić, Pavelić, Rupnik, D. Mihailović, a da će narodi Jugoslavije ostvariti svoje ciljeve u potpunosti samo „ako budu imali potpunu političku i ekonomsku podršku pri stvaranju nove, istinski demokratske, federativne Jugoslavije u kojoj će svi narodi imati svoja nacionalna prava.”⁷⁹ Ruzvelt na ovo pismo nije direktno odgovorio, ali je preko pisma šefa američke Vojne misije pri VŠ NOV-a i POJ-a, Titu odgovorenog tako, što je pohvaljena borba naroda Jugoslavije, ali bez pominjanja stvaranja nove Jugoslavije.⁸⁰ Po jednom izvoru, američka vlada je bila nezadovoljna time što je jugoslovensko pitanje bilo predmet isključivo britansko-sovjetske pažnje, dok ona o tome nije bila obaveštavana.⁸¹

Inicijativu kad je o jugoslovenskom pitanju reč, stvarno su i dalje imali Britanci, koji su uporno nastojali da privole i Sovijete i Amerikance na svoj plan o ujedinjavanju snaga jugoslovenskog otpora, povratak kralja Petra u zemlju i dr. Američki odnos prema ovim britanskim predlozima, objašnjavao je u Londonu, aprila 1944. godine, Edvard Stetinius, zamenik državnog sekretara za inostrane poslove, rečima: „Moskva otvoreno ukaziva svaku političku i moralnu podršku Titu i partizanima i ne radi na slabljenju napada na Mihailovića i vladu u emigraciji”.⁸² I pored toga Čerčil je produžavao sa pokušajima da privoli sovjetsku vladu na svoju politiku prema Jugoslaviji, na šta mu je 22. aprila odgovorenog, da „promene u jugoslovenskoj vlasti, ukoliko ne budu podržane na odgovarajući način od strane maršala Tita i narodnooslobodilačke armije Jugoslavije, teško da će doneti bilo kakvu korist.”⁸³ Očito, Molotov je saopštavao da bez Titove saglasnosti nema koristi raditi bilo šta u Jugoslaviji, te je stoga tolerantno poručivao, da se treba truditi da se sa Titom postigne sporazum, „koji zaista ima realnu moć u Jugoslaviji”. U istom tonu Molotov je govorio i Averelu Harimanu, američ-

⁷⁸ Isto, str. 117.

⁷⁹ Isto, str. 124.

⁸⁰ Л. Я. Гибиачский, Дипломатическая история Висского соглашения Тито—Шубашича. Освободительное движение на Балканах, Москва, 1978, Балканские исследования, вып. 3, стр. 214.

⁸¹ Jugoslovenske vlade, str. 321.

⁸² Kao nap. 80, str. 211.

⁸³ Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941—1945, prir. Slobodan Nešović, Branislav Petranović, Beograd, 1985. str. 204.

kom ambasadoru u Moskvi, 25. aprila 1944. godine.⁸⁴ Tih dana je i u sovjetsku javnost izneto pitanje savezničkog odnosa prema jugoslovenskoj izbegličkoj vladi. Momenat i formu svakako je izabrao sovjetsko ministarstvo inostranih poslova (NKID). Celom pitanju želeo se dati i akademski karakter, jer su oba članka potpisali naučnici — akademik N. Deržavin i prof. E. Korovin.⁸⁵ Deržavin se, u veoma afirmativnom članku (za NOP, NOV i POJ), zalagao za prekid odnosa sa jugoslovenskom emigrantskom vladom, a za priznavanje AVNOJ-a i privremene vlade koju predstavlja NKOJ. Korovin je odgovorio u članku, takođe veoma blagonaklonom prema borbenim uspesima NOV-a i POJ-a, koji je sadržavao i važnu napomenu o tome da pitanje koje je postavio Deržavin ne može rešiti samo jedan saveznik. Tako se, u javnosti, u neutralnoj formi, pisalo osobito laskavo o NOP-u Jugoslavije, dokumentovano su isticani i njegovi i vojni i politički uspesi, dok je istovremeno demonstrirana sovjetska lojalnost i korektnost prema saveznicima. Poruka Korovinovog članka bila je, da prema Jugoslaviji treba zaista voditi zajednička (usaglašenu), a ne pojedinačnu politiku, koja bi mogla prerasti u pritisak ili diktat. Tako je zajednička politika tulpila oštricu prevelike britanske inicijative, a NOP-u Jugoslavije ostavljala prostor za razvoj i jačanje.

Krajem aprila i početkom maja 1944. godine, Čerčil i Idn. zajedno sa britanskim ekspertima, razmatrali su stanje u Jugoslaviji i Grčkoj. Čerčil je smatrao da bi (1) „Tito uz ustavnog monarha bio u boljem položaju, nego kao predsednik neke neugledne balkanske republike“ i (2) da bi „Tita trebali podsticati da bude što nezavisniji u odnosu na sovjetsku Rusiju“.⁸⁶ Lord Silborn i pukovnik Beili napominiali su da će Titov režim tražiti uputstva u Moskvi i da Tito ne namerava da zauvek napusti svoje planove o tome da jednom, u budućnosti, stvorи sovjetsku jugoslovensku državu.⁸⁷ Što se tiče dugoročne politike, Beili je upozoravao da „ako je sjena ruske dominacije nad Balkanom onako prijeteća kako izgleda, bilo bi katastrofalno dopustiti da nas nedostatak odlučnosti u sadašnjem trenutku liši budućih prijatelja u Jugoslaviji s kojima bismo se borili protiv svake prijetnje ruske hegemonije“.⁸⁸ Koliko god da su ova zapažanja bila pronicljiva i dalekovida, utoliko više čudi Beilijevo mišljenje, „da postoji bitne slabosti [kurziv orig.] u Titovom položaju u Jugoslaviji koje mogu postati očite ako Rusi prije

⁸⁴ Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945, 2, Москва, 1984, стр. 92. (Далje: Советско-американские отношения).

⁸⁵ Н. Державин, *Не пора чи порвать отношения с югославским эмигрантским правительством?* — Война и рабочий класс, 1944, 8, стр. 20—22. — Е. Коровин, К ВОПРОСУ ОБ ОТНОМЕНИИ К ЮГОСЛАВСКОМУ ЭМИГРАНТСКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ, Война и рабочий класс 1944, 9, стр. 21—22. V. Vlahović u svojim Sećanjima navodi da je on napisao članak, ali da je redakcija časopisa odlučila da ga potpiše akademik Deržavin, da ne bi izgledalo da Jugosloveni u Moskvi vrše pritisak. — Milan Vesović, Milan Matić, Josip Vučković: Veljko Vlahović »Sećanja-hronologija -bibliografija, Beograd, 1985, str. 55.

⁸⁶ Tito—Churchill, str. 144.

⁸⁷ Isto, str. 146—147.

⁸⁸ Isto.

nego mi oslobole Balkan". Te slabosti on je video u mogućem sukobu katoličkih naroda sa Srbima pravoslavne vere.⁸⁹ Maklejn je primećivao da postoje mnoge stvari koje spajaju Jugoslaviju i Sovjetski Savez, kao što su: rasa, jezik, tradicija, golemi prestiž Crvene armije, uloga Komunističke partije u oslobođilačkom ratu, Titov vlastiti ugled kao agenta Kominterne. On se pitao do koje će mere ovi razlozi uticati na budući međunarodni položaj Jugoslavije i hoće li ona iz rata izići kao nezavisna država ili kao sovjetska provincija. Maklejn je cenio da lično od Tita „ima jasno jakih poticaja da teži osnivanju jake nezavisne države u dobrom odnosima sa zapadnim demokratijama kao i sa Sovjetskim Savezom”.⁹⁰ Do ovakvog zaključka Maklejn je došao na osnovu svojih razgovora sa Titom. Ali, valja primetiti, da je i Tito u svojim prvim intervjuima anglo-američkim novinarima, insistirao upravo na nezavisnosti i samostalnosti. Zapitan da li ima izgleda da Jugoslavija, posle rata padne pod uticaj neke velike sile ili kombinacija sila, Tito je odgovorio, da će doprinos Jugoslavije u ratu dati Jugoslovenima pravo „da sami za sebe stvore svoju vladu i odrede svoje spoljne odnose”, a da će „spoljna politika Jugoslavije biti održavanje najboljih mogućih odnosa sa svoje tri velike saveznice — Britanijom, SAD i SSSR i da će podrška sve tri ove sile biti isto tako potrebna Jugoslaviji u miru kao i ratu”. I u drugom intervjuu, Tito je ponovio da je „naša želja da nastavimo s najužim priateljstvom s našim Saveznicima poslije rata, osobito s Velikom Britanijom, Sjedinjenim Državama Amerike i Sovjetskim Savezom”.⁹¹

Čerčilova i Idnova savetovanja sa britanskim ekspertima, nisu dala novi rezultat — odnos prema jugoslovenskom pitanju nije se promenio. Idn je 8. maja, kao neposredan i konkretan potez, predlagao: naterati kralja Petra II da otpusti Purića a zatim i Mihailovića.⁹² O ovome je još ranije britanska vlada obavestila svoje velike saveznike. Tako je, 4. aprila, sovjetskoj vladi bilo saopšteno da će kralj Petar uskoro otpustiti svoju sadašnju vladu i formirati novu, koja će biti spremna da sarađuje sa Titom, pod uslovom da i on to želi.⁹³ Zatim je Čerčil pisao (15. april) Molotovu, da je savetovao kralju Petru da hitno otpusti Purićevu vladu „i da formira manju vladu od ljudi koji nisu suviše neprijatni maršalu Titu i koji još održavaju časne odnose sa srpskim narodom”.⁹⁴ [Borbeni uspesi Crvene armije različito su doživljavani u svetu, a i kod saveznika, i nikako nisu ostajali samo u sferi vojnih razmišljanja, nego su postajali i bitan faktor u spoljnopoličkim razmatranjima. Izbijanje Sovjeta na sovjetsko-rumunsku granicu, početkom aprila 1944. godine, nateralo je Čerčila da 13. aprila kaže jugoslovenskom kralju Petru, kako bi brz prodor Sovjeta na Balkan doveo do njihovog sjedinjavanja s Titom, a eventualni Mihailovićev otpor oružanom silom bi učinio da se on i kralj

⁸⁹ Isto, str. 148.

⁹⁰ Isto, str. 153.

⁹¹ Tito, *Djela*, tom 20, str. 65.

⁹² Tito—Churchill, str. 145.

⁹³ Jugoslavija i Ujedinjeni narodi, str. 211

⁹⁴ Isto, str. 211—212.

nađu na strani Nemaca, a protiv jedne od glavnih savezničkih država.⁹⁵ Čerčil je u stvari ukazivao na to da kralj treba da se zahvali i Puriću i Mihailoviću na saradnji. I kada je uspeo u tome, Čerčil je javio Titu, 17. maja 1944. godine, da je „njutros kralj Petar II po britanskom savjetu otpustio vladu gospodina Purića što uključuje i generala Mihailovića kao ministra vojske. On će sada sastaviti vladu ili oformiti državno vijeće pod hrvatskim banom [Ivanom Šubašićem]. Taj kurs ima potpunu podršku vlade Njegovog britanskog Veličanstva“.⁹⁶ U poruci je Čerčil molio Tita da se uzdrži od bilo kakve izjave. Tito je odgovorio 21. maja, da pad Purićeve vlade „kod nas ima pozitivan odjek“, te da je preduzeo potrebne mere da se ne daje nikakav komentar, dok se ne dobije jasna slika o novoj situaciji.⁹⁷ Na sam dan ostavke Purićeve vlade, 25. maja, Čerčil je javio Titu sledeće: da će hrvatski ban okupiti neke snage, da nova vlast treba malo da miruje a da su o svemu obavešteni Sovjeti i Amerikanci.⁹⁸

Nemački desant na Drvar (sedište VŠ NOV-a i POJ-a) izведен 25. maja, iako nije uspeo, naneo je veliku štetu NOP-u gledano i sa spoljnopoličke tačke. Tito i VŠ uspeli su da se spasu i prebace sovjetskim avionom 3. juna, sa Kupreškog polja u Bari, a posle i na Vis. Ovo spašavanje su obezbeđivale, pored partizanskih jedinica, i britanske pomorske i vazduhoplovne snage. Ovu novu situaciju Britanci su cenili kao povoljnu za „sporazumevanje“ sa Titom, jer su smatrali da ga imaju u rukama, te su pojačali svoj pritisak. Prvih dana juna Čerčil je ponovo razmatrao formiranje nove jugoslovenske vlade, te je molio Tita da oddri jednog svog predstavnika koji bi stupio u vezu sa hrvatskim banom Šubašićem.⁹⁹ Sa svoje strane pak, Šubašić, radeći po britanskom diktatu, obratio se 5. juna sovjetskoj vlasti s molbom za podršku. Kao svoj cilj naveo je želju da obrazuje vlast u kojoj bi bile ujedinjene borbene snage maršala Tita i ostalih grupa koje pružaju otpor, sa nekompromitovanim, jugoslovenskim, demokratskim predstavnicima na strani. Takva vlasta, smatrao je Šubašić, utemeljena na načelu državnog legitimite, mogla bi pružiti hitnu i stvarnu pomoć borcima u zemlji i pripremiti posleratnu obnovu zemlje. Na taj način ojačala bi se borbena snaga naroda i vera u buduću, bolju Jugoslaviju. Sve to, naglašavao je ban, ne može uspeti bez razumevanja i jake pomoći svih velikih saveznika. Obraćajući se posebno sovjetskoj vlasti, Šubašić je izražavao svoju duboku veru u prijateljska i slovenska osećanja Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji.¹⁰⁰

Britanci su odmah razumeli Titovu želju da se prebaci na ostrvo Vis (jugoslovenska teritorija), odakle je lakše mogao da upravlja parti-

⁹⁵ Kao nap. 80, str. 206.

⁹⁶ *Tito—Churchill*, str. 150.

⁹⁷ Isto, str. 165. — Tito je 22. maja 1944. telegrafisao Terziću i Đilasu da ne daju nikakve izjave o obrazovanju nove jugoslovenske vlade sa Šubašićem na čelu. — *Tito, Djela*, tom 20, str. 123.

⁹⁸ *Tito—Churchill*, str. 165.

⁹⁹ Isto, str. 169.

¹⁰⁰ *Jugoslovenske vlade*, str. 335—336.

zanskim jedinicama, s kojima je bio izgubio vezu. I Britancima je Vis odgovarao kao Titovo sedište, jer su računali da će tu lakše dolaziti u dodir s Titom.¹⁰¹ Lično Čerčil je cenio da će „činjenica da je Tito istjeran s kopna na otok koji štite britanska flota i ratno zrakoplovstvo biti uskoro kobna po njegov utjecaj na njegove istomišljenike. Jedna od reakcija na to mogla bi biti da će on biti voljniji za vrijeme tog perioda slabosti da se izmiri s kraljem i ako bude potrebno savjetovat čemo kralju da ga posjeti na Visu”.¹⁰² Britancima nije bilo po volji to što je sovjetski avion prevezao Tita iz Kupresa u Bari, a činjenica da je on u Bariju stanovao u ruskoj vili, navela je Harolda Makmilana, britanskog ministra — rezidenta na Sredozemlju, da zaključi, da je Tito „sigurno pod vrlo jakim utjecajem Rusa”. On je pretpostavljao da je po savetu Sovjeta Tito i doneo odluku o evakuaciji svog štaba.¹⁰³

To što je Tito bio na Visu, pod britanskom zaštitom, motivisalo je Čerčila da planira i ubrzava svoje poteze. Čini se da je bio za metod in medias res; predlagao je Idnu da Šubašić dođe na Vis i razgovara s Titom. Mislio je, da Tito jedva da bi mogao da odbije taj razgovor, a kao drugu mogućnost video je da i kralj i ban dođu na Vis. Za Čerčila je to bila povoljna situacija, koju je on procenjivao ovako: „Konačno imamo u ruci nekoliko dobrih karata ako budemo njima dobro igrali”.¹⁰⁴ Realnije je sudio Stivenson, britanski poslanik na jugoslovenskom dvoru: „Titova situacija nije dovoljno ozbiljna da bi postao sasvim popustljiv”. Stivenson je dopuštao mogućnost da kralj Petar dođe na Vis pod britanskom zaštitom, ali je sumnjaо da bi „varkom mogli Tita natjerati da surađuje s nama”. Ali i Stivenson je bio za to „da ban što pre dođe na Vis i da bi utro put nekoj vrsti razgovora s Titom”.¹⁰⁵ F. Maklejn, šef Anglo-američke misije pri VŠ NOV-a i POJ-a, 5. juna je izveštavao Čerčila, da Nemci nisu postigli nijedan od svojih ciljeva, a da je Tito vedar, zadovoljan vojnom situacijom, uklanjanjem Purića i Mihailovića, da „nema ništa protiv g. Šubašića i da će mu biti draga raspravljati o stvarima s njim ako dođe na Vis”.¹⁰⁶

Naoružan svim tim saznanjima i planom da kralja i Šubašića nametne i prepostavi Titu, Čerčil je spremio novu poruku za njega. Obaveštavao je, podsećao Tita da je kralj Petar odlučio da poveri sastavljanje nove jugoslovenske vlade hrvatskom banu, te da ga je zato zadužio da uspostavi vezu sa svim elementima otpora u Jugoslaviji, pre nego što donese konačnu odluku o sastavu vlade. Zatim je sledila formulacija, koja je izgledala kao da potiče od nezainteresovane osobe: „Kako sam shvatio hrvatski ban se silno želi što prije sastati osobno s Vama. Može se urediti da on doputuje na otok Vis prilikom svog skorog posjeta Bariju. Nadam se da ćete učiniti sve što možete da biste mu pomogli u

¹⁰¹ *Tito—Churchill*, str. 170.

¹⁰² Isto, str. 173—174.

¹⁰³ Isto, str. 174.

¹⁰⁴ Isto, str. 176.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto, str. 177.

izvršenju njegova zadatka”.¹⁰⁷ Istovremeno (9. jun), istom vezom preko Barija, preko kancelarije Makmilana, i Šubašić je posao poruku, u kojoj je Titu predlagao sastanak, uveravajući ga da se u svom političkom radu rukovodi samo interesima Jugoslavije i njenih naroda. Šubašić je isticao, da bi oni trebalo da ujedine Titovo znanje i iskustvo u vezi sa stvarnošću u zemlji i njegovo sopstveno znanje i iskustvo o anglosaksonskom svetu.¹⁰⁸

Čerčil i Idn imali su različita mišljenja o tome da li na Vis treba iskrpati prvo samo bana, ili zajedno i bana i kralja. Oprezni Idn cenio je (7. jun), da situacija u kojoj se nalazi Tito nije dovoljno ozbiljna da bi on bio popustljiv, te je predlagao da prvo ide ban.¹⁰⁹ Čerčil je (8. jun) pak, bio za ubrzaniji tempo odvijanja događaja, te je predlagao da kralj i ban podu zajedno na Vis. Čerčil se bojao da mu povoljna prilika ne propadne: „Tito neće dugo biti u našim prijateljskim rukama na Visu. Lako bi mogao odletjeti. Što prije kralj i ban došli ondje, to bolje, pa da vidimo ne možemo li ih prisiliti da se sporazume i postignu nagodbu za jedinstvenu Jugoslaviju. [...] Postoji opasnost da se Tito tajno odseli, a da ne plati stanarinu; no, ukoliko se dogovorimo oko politike, nadam se da će biti moguće da mu jako otežamo pronalaženje aviona”.¹¹⁰ Tražeći od generala Henrika Vilsona, savezničkog komandanta na Sredozemlju, da po svaku cenu obezbedi Vis i Tita, Čerčil ga je upućivao da je sada, pošto se Tito nalazi u britanskoj zaštitnoj sferi, na ostrvu na kojem nema više prava da živi no kralj ili hrvatski ban, „bogomdana prilika” i „zadnja mogućnost”, „prisiliti te svadljive Jugoslovene na sporazum i ostvariti jedinstvo zemlje protiv Nijemaca, što je naš opći cilj”.¹¹¹

Otvaranje dugo pripremanog, a od Sovjeta i dugo očekivanog drugog fronta u severozapadnoj Francuskoj (iskrcavanje u Normandiji — operacija Overlord), srećno se vremenski poklopilo, sa stanovišta britanskih ambicija prema jugoslovenskom pitanju, sa iskrcavanjem Tita na Vis i održavanjem njegovog prvog sastanka sa Šubašićem. Čerčilov sin Randolph (koji je bio sa partizanima u Bosanskoj krajini) prvi je javio britanskoj vlasti da je otvaranje drugog fronta oduševilo partizane i vanredno podiglo engleski ugled među njima. I H. Makmilan je saopštavao, da je zbog uspešnog razvoja borbi u Italiji i „lansiranja Overlorda” britanski prestiž visok. To ga je navelo da oceni da su u tom trenutku okolnosti povoljne za Šubašićev razgovor, te je bio za to da se „željezo kuje dok je vruće”.¹¹² Poslednji pripremni sastanak održali su: Čerčil, Idn, kralj Petar, Šubašić i Stivenson, 9. juna u Londonu (Dauning strit 10). Shodno mišljenju da Tita ima u rukama, Čerčil je subjektivno ocenio, da su „Tito kao hajdučki vođa iz planina u utvrđama Jugoslavije, i Tito, kao naš gost na otoku koji štiti britansko oružje dvije potpuno različite osobe”, te da kralj i Šubašić imaju bogomdanu priliku, da

¹⁰⁷ Isto, str. 179.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto, str. 179—180.

¹¹⁰ Isto, str. 181.

¹¹¹ Isto, str. 182.

¹¹² Isto, str. 183.

krenu na Vis, pri čemu bi Šubašić trebalo da stupi u vezu sa Titom i utre put za sastanak kralja i Tita. I kralj i Šubašić su pristali da podu na Vis. Konačno je bilo dogovorenog da kralj ipak ostane na Malti, dok Šubašić i Stivenson budu razgovarali na Visu, jer bi odatle kralj lako mogao da dođe na Vis i tamo se nastani. Čerčil je sugerirao kralju da ovlasti Šubašića da Titu ponudi mesto vrhovnog komandanta Jugoslavije, navodeći da su brodovi Jugoslovenske kraljevske mornarice u Malti i fondovi Narodne banke Jugoslavije, karte s kojima se može igrati. Takode je bilo dogovorenog da Čerčil napiše pismo, koje bi Stivenson predao Titu, a u kome će Čerčil insistirati na tome da Tito sklopi sporazum sa kraljem.¹¹³ Čerčil je s izloženim planom upoznao: generala H. Vilsona, H. Makmilana, K. Hala, američkog ministra inostranih poslova i V. Molotova, sovjetskog narodnog komesara za inostrane poslove. Informacije u sve tri poruke bile su različito dozirane, a ponajviše one, upućene Molotovu, Vilsonu i Makmilanu, koji su i inače bili u toku planiranih sastanaka, bilo je rečeno gotovo sve, Halu da je Tito „izrazio spremnost da se sastane s novim jugoslovenskim ministrom predsjednikom čije imenovanje je pozdravio”, ali je zato Molotovu bilo saopšteno da je Tito u Bariju rekao, „da će mu biti drago porazgovarati s novim jugoslovenskim predsjednikom ako taj dođe na Vis”. Tako je izgledalo da je Tito bio inicijator sastanka, a ne čovek kome se nameće Šubašić. Ipak, Čerčil je Molotovu saopštio da kralj Petar ide na Maltu, a Šubašić i Stivenson na Vis, s namerom da organizuju sastanak kralja i Tita, a sve u cilju ujedinjenja svih snaga otpora u Jugoslaviji. Čerčil je izražavao nadu da će sovjetska vlada odobriti preduzetu akciju.¹¹⁴

Čerčilovo pismo Titu, datirano je 10. juna, a Stivenson ga je uručio u noći između 14. i 15. juna. Britanski premijer „otkrivao je” Titu, da će s njim prvo razgovarati Šubašić i Stivenson, u cilju pripremanja sastanka s kraljem. On je uveravao partizanskog vođu i šefa KPJ, da se „neće donijeti nikakva odluka u pogledu monarhije, niti pak u pogledu toga da li će biti republika ili neki drugi oblik uređenja, sve dok Vaša otadžbina Jugoslavija ne bude očišćena od poslednjih ostataka osvajača”.¹¹⁵ O značaju postizanja sporazuma s kraljem, govorio je i Stivenson, prilikom predaje pomenutog pisma. Tito je Stivensonu izgledao zadovoljan, a i polaskan činjenicom da su ga posetili. Izražavao je spremnost da postigne sporazum ili radni dogovor sa Šubašićem.¹¹⁶

Sa Šubašićem su razgovarali Tito (u četiri oka), Josip Smislaka, poverenik za inostrane poslove NKOJ-a i drugi članovi NKOJ-a. Zapisnika i beležaka sa tih sastanaka nema. Iza Šubašića je ostao spisak od šesnaest „pitana za diskusiju s Titom”, o kojima je svakako bilo reči a to su: „1. Zajednički ratni cilj svih jugoslovenskih naroda. 2. Zajednički ratni cilj svih Ujedinjenih naroda, a iznad svega velikih savezničkih sila — među koje je uključena Jugoslavija. 3. Kako Jugoslavija može

¹¹³ Isto, str. 183—184.

¹¹⁴ Isto, str. 185—186.

¹¹⁵ Isto, str. 190—191.

¹¹⁶ Isto, str. 191.

uspješno završiti rat i kako da prikaže svoje ratne žrtve i potrebe u mиру Ujedinjenim narodima, a iznad svega velikim silama? 4. Što možemo učiniti i kako brzo za ujedinjenje svih borbenih snaga u Jugoslaviji? 5. Kako možemo izbjegći sve političke razlike u ovaj čas i što smo u tu svrhu pripravni žrtvovati? 6. Može li kralj biti zapreka ovom plemenitom cilju? 7. Mogu li ikakve osobe — vojne ili civilne biti takva zapreka? 8. Ako prihvativimo princip da će sam narod odlučiti o budućem državnom uređenju, zašto bi se međusobno prepirali u ovom prijelomnom momentu? 9. Slobodu za sve narode, također i za male narode garantiraju veliki Saveznici i ona je zajednički cilj svih Ujedinjenih naroda, a osobito velikih sila. 10. Na Balkanu ima mnogo slavenskih naroda i svaki od njih ima nacionalnu individualnost, mora biti priznat kao nacija. To mora biti princip, ali znamo da se sve nacije neće možda s tim složiti. Ako taj problem može biti zapreka zajedničkoj stvari, naročito jedinstvu jugoslovenskih borbenih snaga u sadašnjem času, kako možemo izbjegići da o tome razgovaramo? 11. Na bazi kojih se principa možemo najbolje sporazumijeti, 12. Je li jasno da Jugoslaviju za vrijeme rata mogu u Ujedinjenim narodima predstavljati samo njeni legitimni predstavnici tj. kralj i vlada, 13. Kakvih imaju zapreka za formiranje vlade koja bi obuhvatila sve borbene grupe i grupe otpora? 14. Jeste li pripravni priznati kralja i vladu u cilju jačanja Vašeg oslobođilačkog pokreta i postizanja oslobođenja Jugoslavije? 15. Kakav će dojam proizvesti na Saveznike, ako se sve borbene grupe i grupe otpora budu ujedinile, a srpske grupe budu pridobivene da surađuju s drugim snagama borbe i otpora? 16. Što mislite, kako će u Jugoslaviji odjeknuti, ako Vi budete mogli formirati vladu u izbjeglištvu koja bi predstavljala sve grupe borbe i otpora i uživala i legitimnost i povjerenje velikih Saveznika?”¹¹⁷

Tokom prve večeri njegovog boravka na Visu, Šubašića je posetio šef sovjetske Vojne misije, general Kornjejev. Šubašić ga je izvestio o svojoj poruci Molotovu od 5. juna, izrazio želju da se srede odnosi između sovjetske i jugoslovenske vlade, objasnio cilj svoga dolaska na Vis i opasnosti koje prete jugoslovenskim narodima ako pregovori ne uspeju. Kornjejev ga je, navodno, umirivao i kategorički izjavio da sovjetska vlast neće komunističku Jugoslaviju, da joj komunistička diktatura u njoj nije potrebna, jer zna da uvek može računati na poznata rusofilska osećanja jugoslovenskih naroda.¹¹⁸ Sutradan, Kornjejev je predao Šubašiću Molotovljev odgovor (na Šubašićovo pismo od 5. juna), datiran 15. juna, dok je kopiju dostavio Titu. Molotov je izjavljivao, da se vlast SSSR-a sa dubokim saosećanjem odnosi prema borbi naroda Jugoslavije protiv hitlerovskih zavojevača, za slobodu i nezavisnost jugoslovenske države. Bilo je naglašeno i to, da bi sovjetska vlast pozdravila ujedinjavanje svih snaga koje se u Jugoslaviji bore protiv Nemačke „i izdajica jugoslovenskog naroda — Pavelića, Nedića i Mihailovića”, da bi bila spremna podržati „jugoslovensku vlast koja bi bila formirana u gore pomenutom cilju na osnovu sporazuma sa Maršalom Titom, koji

¹¹⁷ Isto, str. 189—190.

¹¹⁸ Dragovan Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb, 1983, str. 188.

je već postigao značajne uspjehе u ujedinjavanju naroda Jugoslavije i koji poseduje zaista stvarne snage u zemlji".¹¹⁹ Ovaj Molotovljev odgovor je veoma povoljno delovao na Šubašića, te je, po svedočenju Stivensona, bio „snažan poticaj njegovoj odluci da dođe do sporazuma”.¹²⁰ Molotovljevo pismo Šubašiću svakako je nastalo posle razgovora sa Đilasom i Terzićem.

U toj noći između 4. i 5. juna 1944. godine, Đilas je bio na drugom sastanku sa Staljinom, koji je održan u prisustvu Molotova, Berije i Mikojana. Prema Đilasovom sećanju, Staljin je prvi pokrenuo razgovor o odnosima NKOJ-a sa jugoslovenskom kraljevskom vladom i Šubašićem, novim kraljevskim mandatorom. Staljin je bio u toku britanske inicijative i organizacije sastanka Tito — Šubašić, te je savetovao Đilasu: „Nemojte odbiti razgovore sa Šubašićem — nikako ih nemojte odbiti. Nemojte ga odmah napasti — da vidimo šta on hoće. Razgovarajte s njim. Vi ne možete odmah biti priznati treba naći prelaz ka tome. Sa Šubašićem treba razgovarati, ne biste li se nekako nagodili”.¹²¹ Ove savete Đilas je ocenio kao Staljinovo nastojanje „koje nije bilo kategorično mada uporno”.¹²² Odmah posle sastanka, Đilas je, 5. juna uputio Titu telegram: „U vezi sa Šubašićevom vladom ovde stvar još nije jasna. Preporučuju ako traži sastanak da sastanak ne odbijete. O svim pojedinostima razgovora usmeno”.¹²³ Došavši na Vis, Đilas je pred Titom i drugim članovima VŠ NOV-a i POJ-a i NKOJ-a, detaljno reprodukovao svoje razgovore sa Staljinom i Molotovom, te zaključio (istina, mnogo godina kasnije), da je i Staljinovo mišljenje „igralo ulogu u poznatom sporazumu Tito — Šubašić”.¹²⁴

Sporazum Tito — Šubašić potpisani je 16. juna 1944. godine.¹²⁵ Tog momenta njime su bile zadovoljne obe strane.¹²⁶ Kod pripadnika NOP-a Jugoslavije, Sporazum je izazvao iznenadjenje i strahovanja. Istovremeno, u datom trenutku, on je amortizovao britanski pritisak na rukovodstvo NOP-a i lično Tita, te omogućio dalje diplomatiziranje sa saveznicima, uz istovremeno razvijanje oslobodilačke borbe i širenje nove vlasti.¹²⁷

¹¹⁹ Jugoslovenske vlade, str. 339.

¹²⁰ Tito—Churchill, str. 213.

¹²¹ M. Đilas, n. d., str. 46.

¹²² Isto.

¹²³ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 24.

¹²⁴ M. Đilas, n. d., str. 46.

¹²⁵ Tito je istog dana tekst Sporazuma telegrafisao Terziću i Simiću u Moskvu, s napomenom da ga ne objavljuju dok se ne obrazuje Šubašićeva vlasta. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 34.

¹²⁶ Tito — operativnim štabovima NOVJ, zemaljskim antifašističkim vijećima i forumima KPJ: „Učinjen je sporazum za saradnju u borbi protiv okupatora i u obnovi zemlje. Odluke AVNOJ-a i ostale tekovine nar[odno]oslo[bodilačke] borbe nisu dirane. Tačke sporazuma biće objavljene. Draža Mihailović i mnogi drugi su tim sporazumom likvidirani”. Tito, *Djela*, tom 20, str. 160.

¹²⁷ Zanimljivo je da je Tito u ovo vreme uveliko radio na izradi novčanica i himne Demokratske Federativne Jugoslavije. Ivan Milutinović mu je, 25. aprila 1944. pisao: „Kun [Đorđe Andrejević] je izradio novčanice i traži da mu se daju primjedbe”, a Terzić, 5. avgusta 1944: „U vezi s pitanjem da se novac

Ovakav razvoj događaja bio je u skladu sa sovjetskom politikom i taktkom; na diplomatskom polju trebalo je lojalno, korektno saraditi sa saveznicima, pokazivati da se sve čini u interesu borbe protiv fašizma, a na bojnom polju, oružanim putem (stvarnom, realnom silom — po Molotovu) zauzimati pozicije, podupirati ratni cilj, kako bi na kraju rata njegovo ostvarenje bilo logičan finale predenog puta. Ako je sovjetska diplomacija, u odnosima sa saveznicima, igrala korektnu pa čak i neutralnu, a nekad i sračunato naivnu igru nedovoljno obaveštenog, sovjetska štampa je u prvoj polovini 1944. godine bila izrazito propartizanski orijentisana, a protiv jugoslovenske kraljevske vlade i njenog ministra vojnog D. Mihailovića.

Časopis *Bojna u radovnici klase* (1944, 1) je, pišući o pokretima otpora u okupiranim zemljama, stavljao borbu narodu Jugoslavije protiv Hitlera na prvo mesto i isticao dvesta hiljada partizana Narodnooslobodilačke armije (NOA). Ova armija, kazivano je dalje (s maršalom Titom na čelu), dala je veliki udeo u opštoj borbi antihitlerovske koalicije, dok se oružani odredi Nedića i „jugoslovenska armija Mihailovića” bore protiv partizana. Pošto je opisana izdaja Draže Mihailovića (uz navođenje dokaza), bilo je naglašeno da on uživa podršku Purićeve emigrantske vlade, a da su savezničke države izjavile da će pomagati partizansku NOA maršala Tita, koju Purićeva vlada hoće da likvidira.

Da je NOP Jugoslavije bio visoko cenjen u SSSR-u, govori i spisak parola koji je sastavio CK VKP(b), povodom 20-godišnjice Crvene armije, za potrebe političko-propagandnog rada. Od 47 parola na šestom mestu je bila sledeća: „Junački patrioti Jugoslavije! Vaša borba za slobodu i nezavisnost Domovine primer je koji nadahnjuje sve porobljene narode Evrope. Da živi herojski narod Jugoslavije i njegova odvažna narodnooslobodilačka armija [...].” Na spisku parola za 1. maj 1944. godine, od ukupno 52, na sedmom mestu se nalazila istovetna parola upućena patriotima Jugoslavije, na petom — parola posvećena anglo-sovjetsko-američkom ratnom savezu, a na osmom — patriotima Poljske, Čehoslovačke, Grčke i Francuske.¹²⁸

Odluke AVNOJ-a bile su redovna tema napisa sovjetskih novina i časopisa. NKOJ je kvalifikovan kao privremena vlada, koja je „prva istinska narodna vlada u okupiranoj zemlji, stvorena kao rezultat aktivne borbe masa”. NKOJ je označavan i kao „Titova vlada”, a za jugoslovensku vladu u Kairu je isticano da nije „povezana ni sa zemljom. ni sa narodom i najzad, ni u kojoj meri ne izražava njihove interese”. Veza između emigrantske vlade i Mihailovića („atamana četnika”) redovno je spominjana u negativnom kontekstu; naglašavano je da vlada u Kairu ne samo da sprečava razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, nego neposredno vodi borbu protiv patriota. Kad je to već bilo tako, onda je

štampa ovde, neophodno mi je da znam koliko miliona treba štampati za Sloveniju i Hrvatsku”. — MC „GBT”, AJBT, KMT. — Vinko Švob, Terzićev pomoćnik, 12. avgusta 1944. Titu: „Preporučamo da se objavi konkurs za što bolji tekst naše nove himne. Ovde postoji mogućnost da ga komponuje Šostaković ili neko drugi”. — Isto.

¹²⁸ Spisak parola objavila su *Известия*, 20. februara i 27. aprila 1944.

logično proizlazilo, u interesu borbe protiv zajedničkog neprijatelja, da bi trebalo „aktivno pomagati jugoslovenske patriote”, te je i to bilo označeno kao jedan od važnijih zadataka antihitlerovske koalicije. Takođe je bilo zapisano, da borba jugoslovenskog naroda ima „osobito značenje za razvoj događaja na Balkanu”.

Titovi intervju anglo-američkim novinarima popularisani su u sovjetskoj štampi, čak su bili i citirani delovi njegovih odgovora: „Spoljna politika Jugoslavije biće usmerena na očuvanje što je moguće boljih odnosa sa trima velikim saveznicama — Engleskom, SAD i Rusijom.”¹²⁹

Pošto je radio-stanica *Slobodna Jugoslavija* 10. jula objavila tekst Sporazuma Tito — Šubašić, to je postala nova tema sovjetskih novinskih napisa. Sporazumom se završava i obimna informativna brošura J. Leonova.¹³⁰

Članci V. Terzića i M. Đilasa¹³¹ koji su bili objavljeni sredinom 1944. godine uz podatke o njihovim činovima i funkcijama, sadržinski nisu bili novina za sovjetske čitaocе, ali je čin objavlјivanja sam po sebi bio gest naklonosti prema partizanskom pokretu.

2. Prelomni trenutak u jugoslovensko-sovjetskim odnosima

Sporazumom Tito — Šubašić i formiranjem vlade Ivana Šubašića, nije prestao britanski pritisak na rukovodstvo NOP-a i lično Tita. Pritisak se nastavljao u formi zahteva za sprovođenje Sporazuma u život. Cela situacija sa Šubašićem pogodovala je rukovodstvu NOP-a i njegovoј viziji razvoja odnosa sa saveznicima, sopstvenoj međunarodnoj afirmaciji, zadobijanju formalno-pravnog legitimite i međunarodnog priznavanja. Intimno, Tito, Ranković, Đilas, Milutinović, a svakako i drugi iz NKOJ-a i Predsedništva AVNOJ-a, cenili su da je „Šubašićeva vlada samo jedna forma za učvršćivanje naših odnosa sa inostranstvom i za oduzimanje legitimite izdajničkim grupama”!

Obe strane, i Tito i Šubašić, potrudile su se da po sklapanju Sporazuma saopšte saveznicima svoja mišljenja i tumačenja Sporazuma. Tito je pisao Čerčilu (pismo uručeno 27. juna) da će Sporazum mnogo doprineti tome da ojača otpor a borba protiv okupatora da postane efikasnija. Za sebe je rekao da je učinio „sve do krajnjih granica mogućnosti da dođe do takvog sporazuma, imajući pri tome u vidu u prvom redu situaciju u zemlji tj. raspoloženje patriotskih borbenih snaga”. On je u vezu s tim dovodio i pitanje kralja Petra II, koje „treba prepustiti vremenu i definitivno rešiti posle svršetka rata”. I u drugom delu pisma Tito je ponovo insistirao na značenju Sporazuma, za one koji su „voljni da se aktivno

¹²⁹ Красная звезда, 23. мај 1944. — Труд, 17. мај 1944. — Известия, 21. мај 1944.

¹³⁰ ЈО. Леонов, Борьба югославского народа за независимость и свободу своей родины, Москва, 1944, стр. 134.

¹³¹ В. Терзич, ИЗ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ НАРОДОВ ЮГОСЛАВИИ, Война и рабочий класс, 1944, 10. — М. Джилас, МАРШАЛ ЮГОСЛАВИИ ЙОСИП БРОЗ — ТИТО, Война и рабочий класс, 1944, 11.

¹ Tito, Djela, tom 23, str. 164—165.

bore u jedinstvenom oslobođilačkom frontu za oslobođenje Jugoslavije”, a i za „buduće velike zadatke pri izgradnji nove Jugoslavije”. Na kraju stavljajući na prvo mesto rat, Tito je požurivao dotur tenkova, aviona i stavljanje na raspolaganje jugoslovenske mornarice.²

Sa svoje strane pak, Šubašić je 9. jula uputio pismo Molotovu. U pismu je saopštio da je na bazi Sporazuma sa Titom obrazovao vladu, te je u vezi s tim postavio i konkretno pitanje: „Da li sovjetska vlada smatra, da je sada, pošto je obrazovana vlada na bazi sporazuma sa Maršalom Titom, nastupio momenat za razmatranje odnosa i, konkretno, za razmatranje pitanja prelaza sovjetskog ambasadora kod jugoslovenske vlade iz Kaira u London i postavljanja jugoslovenskog ambasadora kod sovjetske vlade”. Sovjetska vlada je blagonaklono izašla u susret Šubašiću, te je N. V. Novikova imenovala za svog poslanika na jugoslovenskom dvoru. Jugoslovenska strana odgovorila je tako, što je na Šubašićev predlog, a uz saglasnost NKOJ-a, kralj Petar II imenovao 27. jula Stanoja Simića za poslanika u Moskvi. Inače, Šubašić je izražavao spremnost da blagonaklono primi sve Molotovljeve sugestije vezane za uređenje pitanja odnosa dveju zemalja.³

U momentu prijema ovog pisma, Molotov je u rukama imao i Titovo iskreno pismo o istim i drugim pitanjima. Tito je bio mišljenja da je Šubašiću i njegovim zaštitnicima bio potreban „taj sporazum sa nama da se ojačaju kraljeve pozicije u Srbiji”. A zatim, bez okolišanja, Tito je pisao „da nema štete ako se formiranje te vlade što dulje otegne, jer ćemo mi dobiti samo na vremenu za učvršćivanje naših pozicija u Srbiji”. Po Titovoj oceni saveznicima nije bilo baš mnogo stalo do nekog smirivanja i ujedinjavanja svih snaga, već do toga da oslabi narodnooslobodilački pokret. Saopštavao je Molotovu i to da će učiniti sve da Sporazum sproveđe u delo, a da ono na šta može pristati jeste, da se stvori jedna malobrojna vlada u inostranstvu koja bi „podupirala naš pokret i koja bi sarađivala sa Nacionalnim komitetom u zemlji”. Tito je upozoravao sovjetskog komesara za inostrane poslove, da je cilj Engleza „da dovuku kralja u zemlju još pre svršetka rata i da pomoću ustava koji je diktatorski oktroirao pokojni kralj Aleksandar bez učešća narodnih predstavnika, zavlada kralj u Jugoslaviji, odnosno barem u Srbiji”. To bi, tvrdio je dalje Tito, izazvalo „građanski rat i veliku nesreću za našu zemlju”. Tito je pisao da iz tih razloga pridaje ogromnu važnost približavanju Crvene armije Balkanu.⁴

Iskreno mišljenje o pitanju oslobođilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji, koje se saopštava samo savezniku u koga se ima ogromno poverenje, veoma reljefno je izraženo u Titovom pismu Staljinu od 5. jula 1944. godine.⁵ Na prvom mestu Tito govori o tome da je politika Brita-

² Tito—Churchill, str. 194—195.

³ Jugoslovenske vlade, str. 348—349. — D. Plenča, n. d., str. 270. — D. Šepić, n. d., str. 235.

⁴ Tito, Djela, tom 21, str. 56.

⁵ Dimitrov je 28. jula 1944. javio Titu: »Predao sam Vaša pisma upućena drugu Staljinu i drugu Molotovu«. — Dokumenti, knj. 18, str. 352. — Delovi ovog Titovog pisma citirani su u delu: История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, том IV, Москва, 1962, стр. 417. — Zatim je pismo u celini ob-

naca prema Srbiji takva, da oni na sve moguće načine pokušavaju da ojačaju pozicije kralja i četnika, a oslabe NOP, zbog čega se ne može računati na njihovu savezničku pomoć. Stoga, pisao je Tito, „biće nam potrebna najveća Vaša pomoć da bi mogli što prije rešiti pitanje Srbije, koje je za nas vrlo važno, jer od toga zavisi konačan uspeh u stvaranju demokratske federativne Jugoslavije”. Tito je izražavao tolerantnost i obazrivost prema saveznicima, ali je naglašavao da mora čuvati „svoju političku i vojničku samostalnost”, te da je u tim pitanjima i „najmanja pomoć od strane SSSR vrlo dragocena”. Zbog toga je pisao: „I ja Vas molim za tu pomoć”. Dalje, Tito je izražavao svoj negativan stav prema mogućnostima savezničkog iskrčavanja na teritoriji Jugoslavije (iskrcavanje je dopuštao, eventualno, samo na sektoru Istre i Hrvatskog primorja), dok je sasvim suprotno eventualni dolazak Crvene armije na Balkansko poluostrvo: „Po mome mišljenju najjača podrška u svakom pogledu bila bi u tome, ako bi Crvena Armija nadirala preko Karpata i Rumunije u pravcu juga. Takav plan osuđetio bi mnoge planove na Balkanu sa strane onih, koji žele da pomoću razdora učvrste svoje pozicije”. Tito je pismo Staljinu završio rečima: „Ima mnogo krupnih stvari o kojima bi ja rado lično govorio sa Vama”. Dakle, inicijativa za sastanak potekla je od Tita. Krajem septembra 1944. godine, sastanak je i održan i te „krupne stvari” su bile rešene, što ćemo razmatrati kasnije.

Međusobno informisanje NKOJ-a i sovjetske vlade, kao i izučavanje kompleksa vojnih, političkih, finansijskih i državno-pravnih (organizacija državne vlasti) pitanja, bilo je, u toku celog rata, najintenzivnije u periodu jul — septembar 1944. godine. U tome su učestvovali: sovjetska vlada sa Staljinom na čelu, sovjetski Narodni komesarijat za inostrane poslove, Generalštab Crvene armije i sovjetska Vojna misija u Jugoslaviji. Razume se da su sve ove sovjetske ustanove koristile i svoje eksperete u različitim oblastima. Sa jugoslovenske strane, učestvovalo je: vojnonacionalističko rukovodstvo NOP-a, sa Titom na čelu, te članovi VŠ NOV-a i POJ-a, NKOJ-a i Vojne misije NOVJ u SSSR-u, kao i specijalni emisari M. Đilas, Z. Sremec, A. Augustinčić i M. Pijade, koji je u Moskvu došao 23. avgusta 1944. godine. U svemu ovome posebno mesto zauzimao je general Kornjejev, šef sovjetske Vojne misije u Jugoslaviji. Kornjejev je došao u Moskvu 14. jula 1944. godine i sobom doneo Titova pisma Staljinu, Molotovu i Dimitrovu. Na referisanju u Moskvi Kornjejev je ostao do 10. septembra 1944. godine. Njegovi izveštaji i referati nisu nam poznati, ali iz razvoja odnosa, tj. političke i materijalne pomoći SSSR-a NOP-u Jugoslavije, kao i iz vojnooperativnog sadejstva, očito je da su njegovi izveštaji bili pozitivni. Tito je to rano i saznao; Terzić mu je telegramisao 22. avgusta: „Danas sam imao sastanak sa generalom Kornjejevim. On me je izvestio da su sva pitanja koja ste Vi postavili preko njega na sovjetsku vladu nalaze se u toku svoga najboljeg rešenja”.⁶

S druge strane, Đilas je iz Moskve na Vis došao 8. ili 9. juna 1944. godine. U svom, već citiranom, telegramu od 5. juna obećao je Titu da

javljeno u sovjetskom časopisu *Bonposni ustrojstvu KPCC*. 1984, 9 i našem časopisu *Istorijski arhiv* 20. neka. 1984., 1–2.

⁶ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 150

će ga „o svim pojedinostima razgovora [sa Staljinom] usmeno obavestiti”. Prema Đilasovim kazivanjima V. Dedijeru početkom pedesetih godina, Staljin se interesovao za razvoj borbe NOV-a. Na Đilasovo pitanje, da li je linija KPJ pravilna, Staljin je tada odgovorio: „Sami vi to znate i sami vi to treba da prosudite”. Zatim je govorio o ogromnom značaju borbe partizana, podvukavši: „Oči čitavog svijeta uprte su u Vas!” Staljin je, po Đilasovom sećanju, stavio svega jednu primedbu: „Zašto će vam crvene zvijezde? Plašite Engleze. Nije važna forma”. Staljin je pokazao posebnu brigu za bezbjednost Tita i ostalih članova CK. Upozoravao je da se treba „paziti atentata i sličnih provokacija, organizovanih u inostranstvu”⁷. Đilasovi usmeni izveštaji Titu (po povratku iz Moskve) svakako su bili dragoceni, te su i ugrađeni u citirana Titova pisma upućena Staljinu i Molotovu 5. jula.

Saradnja sa NOP-om Jugoslavije nije prisilila sovjetsku vladu da prekine svoje kontakte sa jugoslovenskom kraljevskom vladom pod predsedništvom Ivana Šubašića, ali je sovjetska odbojnost bila očita. Šubašić je ceno značaj i ideo SSSR-a u rešavanju jugoslovenskog pitanja, te je nastojao da što više poboljša odnose sa sovjetskom vladom. U tom cilju planirao je i svoju posetu Moskvi, u čemu je imao podršku britanske vlade.⁸ Jugoslovenski predsednik, iako nedovoljno informisan, bio je optimista. Smatrao je da se nalazi na putu „najboljih odnosa sa Sovjetskom Rusijom” i čak mislio da bi poseta Moskvi mogla da usledi 10. avgusta.⁹ Međutim, do Šubašićeve posete, onako kako ju je on zamišljao, nije nikada došlo. Njemu je samo ostajalo da se žali V. Lebedevu, sovjetskom otpravniku poslova u Londonu (21. septembar), što ne dobija odgovor na svoju molbu da poseti Moskvu.¹⁰ Upravo tog dana Tito je došao u Moskvu, ali to nisu znali ni Šubašić ni njegov pokrovitelj Čerčil.

Uporedo sa pokušajem da uspostavi što bolje odnose sa SSSR-om, što bi mu ojačalo položaj i pred NOP-om Jugoslavije, Šubašić je, zajedno sa svojim britanskim pokroviteljima i inspiratorima, nastavljao da vodi rojalističku politiku u cilju ovladavanja NOP-om Jugoslavije. Plan je bio, da Šubašić i Stivenson, britanski ambasador na jugoslovenskom dvoru, dođu u Kazertz 10. jula i da tu, na sastanku sa Titom, Šubašić pokuša da ugovori sastanak Tita s kraljem Petrom. Sam Šubašić sumnjava je u uspeh, ali je bio uveren da će, uz pomoć Ž. Topalovića i generala Glišića (potencijalni naslednik D. Mihailovića), nagovoriti Tita da prihvati saradnju četničkih i partizanskih snaga pod Titovom generalnom komandom.¹¹ Međutim, ispostavilo se da nije lako dovesti Tita u Kazertz. Is-

⁷ Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju*, [Beograd], 1953, str. 392—393. — Odmah posle razgovora sa Staljinom, 5. juna 1944, Đilas je poslao poruku Titu (preko Kornjejeva) u kojoj je preneo Staljinove savete o bezbednosti: „Obratite pažnju prilikom prelaska u zemlju i držite u najvećoj tajnosti vreme polaska. Ne zaboravite da se događa da se avioni kvare u vazduhu. Čuvajte se do krajinjih granica inostranih ‘prijatelja’” — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 24.

⁸ D. Šepić, n. d., str. 235.

⁹ *Jugoslovenske vlade*, str. 361.

¹⁰ D. Šepić, n. d., str. 298.

¹¹ *Tito—Churchill*, str. 222.

tina, na poziv generala Vilsona, vrhovnog komandanta savezničkih snaga u Sredozemlju, da dođe u Kazertu (21. jun), da bi se diskutovalo o „stvarima od vojne važnosti”, Tito je pozitivno odgovorio.¹² Preko Maklejna predlagao je čak i četiri pitanja za razgovore. Pošto je Vilson utanačio sastanak u Kazerti za 12. jul, to je i Šubašić planirao da se tamo nađe u isto vreme, da bi nastavio razgovore sa Visa.¹³ Međutim, 10. jula Tito je saopštio Maklejnu, da su NKOJ i AVNOJ odlučili da on ne ide na sastanak u Kazertu, jer su reakcije na Sporazum sa Šubašićem bile nepovoljne u celoj zemlji, a naročito u Hrvatskoj i Sloveniji, te bi njegov novi odlazak u inostranstvo bio uz nemiravajući i negativno delovao na njegov ugled.¹⁴ Britanci nisu verovali u iskrenost ovog obrazloženja, a Idn je objašnjavao da Tito nastoji „izbjegći svom sporazumu sa Šubašićem”. Stoga je predlagao da se zauzme oštiriji stav prema njemu, kako Tito ne bi bio ohrabren da izbegava Sporazum sa Šubašićem.¹⁵ General Vilson je prebacivao Titu što je u poslednji čas otkazao sastanak, a Čerčil je poručivao da je nemoguće odvojiti vojna pitanja od političkih, te da nije u Titovom interesu da propusti „zlatnu priliku” da nastavi razgovore sa Šubašićem. U Čerčilovoj poruci naziralo se i ucenjivanje; ako želi da nastavi rat protiv Nemaca s celom Jugoslavijom iza sebe, onda bi Tito morao, bez gubljenja vremena, da dovrši razgovore sa Šubašićem. „Samo na toj bazi bit će moguće da Vi i Vrhovni komandant [Wilson] donesete zadowoljavajuće i opsežne planove za buduće operacije, uključujući pomoć u ratnom materijalu” — stajalo je u poruci. Na kraju iste poruke sasvim jasno bila je formulisana ucena: „Naše se snage mogu koncentrirati protiv zajedničkog neprijatelja samo ako uključite srpski narod u svoj hrabri pokret s dužnim odnosom prema kraljevskoj jugoslovenskoj vlasti kojoj su se sada pridružila dva Vaša ministra [Drago Marušić, Sreten Vukosavljević].¹⁶

Čerčilova poruka Titu otkriva samo deo njegovog mišljenja o Titovom položaju, dok poruke Vilsonu, Brodu, Maklejnu i drugim britanskim političkim ljudima na Sredozemlju, pokazuju da je Čerčil studio da se Tito nalazi u nepovoljnem položaju, i procenjivao da je prema tome prava zgoda da mu se nametne kralj Petar. Čerčilova procena bila je da Tito pokušava da dobije mnoge stvari, koje neće lako nabaviti, a da njegov boravak na Visu povlači angažovanje britanskih i američkih vazduhoplovnih i pomorskih snaga. Ako Tito ne bude uvažavao Šubašićeve i kraljeve ustupke „bilo bi sigurno najbolje da se vrati u svoje planine i nastavi borbu”, zaključio je Čerčil 12. jula.¹⁷ I Maklejnovi mišljenje kao i Makmillanovo i Stivensonovo) bilo je, da Tita treba ostaviti „da se kuha u vlastitom sosu” i da ne treba forsirati njegov dolazak u Kazertu.¹⁸ Ovo je verovatno bila posledica želje da se umanje Titova otpornost i snaga.

¹² Isto, str. 225.

¹³ Isto, str. 226.

¹⁴ Isto, str. 227.

¹⁵ Isto, str. 229—230.

¹⁶ Isto, str. 233—234.

¹⁷ Isto, str. 233.

¹⁸ Isto, str. 236.

Šubašić je verovao da Tito stvarno ima poteškoća u svom vlastitom pokretu i da ne treba za njim trčati. Takođe je smatrao da je Tito možda iz Moskve dobio znak da previše pada pod britanski uticaj.¹⁹ Titovo odbijanje da se sastane sa Vilsonom i Šubašićem, kao i razloge zbog kojih se na to odlučio, Britancima je tumačio i V. Velebit. On je dao poštenu reč da Rusi nisu imali nikakve veze s tim. Čak je naveo i Titove reči: „Bojim se da će Britanci sada misliti da mi je Moskva rekla da ne podem”.²⁰

Britanci, uporni u tome da NOP-u Jugoslavije nametnu kralja, nisu odustajali od sopstvenih, neposrednih razgovora sa Titom i organizovanja razgovora Tita sa Šubašićem i kraljem. Poslednjeg dana jula, Maklejn je saopštio Titu ideju o sastanku sa Čerčilom i britanskim generalima Vinsonom i Aleksanderom, što je Tito oduševljeno prihvatio. Tada je 6. avgust utanačen kao dan Titovog dolaska u Kazertu.²¹ Tako se i zabilo. Na prvom sastanku sa Vilsonom bili su i: S. Žujović Crni, general-lajtnant A. Jovanović, general-major I. Rukavina, general-major G. Nikoliš, pukovnik V. Klišanić, pukovnik Levičnik i O. Humo. Sa Šubašićem se Tito sastao 11. avgusta; zamerio mu je da njegova vlada nije uspela pomoći NOP-u, na šta je Šubašić odgovorio da je on još pre mesec dana došao u Kazertu, da bi s Titom raspravio izvestan broj vojnih i pomorskih pitanja, ali da je Tito odbio sastanak. Ipak, bilo je ugovorenod da Šubašić dođe na Vis.²²

Najvažnije razgovore sa Čerčilom, Tito je vodio 12. avgusta u Napulju. Na dnevnom redu bilo je više vojnih i političkih pitanja, od kojih, u skladu sa našom temom, skrećemo pažnju samo na neka. Čerčil je pitao: „Zar nije tačno da velik dio srpskog seljaštva ne bi pozdravio uvođenje komunističkog sistema?” Tito je odgovorio: „Nametanje bilo kakvog sistema te vrste ne spada u naše namjere. U više navrata sam to javno izjavio”. U nastavku razgovora Tito je rekao: „Prilično sam uznemiren svim tim pitanjima koja se neprestano postavljaju o komunizmu u Jugoslaviji. Sasvim kategorično sam izjavio da ga ne kanim uvesti. Za to ima mnogo razloga. Sve evropske zemlje poslije rata moraju imati demokratski sistem, a Jugoslavija ne smije biti drugačija”. Tito, svestan britanskog zaziranja od sovjetskog uticaja na njega, nepodstaknut je, u prilog rečenog izjavio, da sovjetska misija u Jugoslaviji nikad nije pokušala „iskoristiti svoj utjecaj radi uvođenja komunističkog sistema”. Na Čerčilovo pitanje da li želi stvoriti balkansku federaciju, Tito je odgovorio — jugoslovensku. Britanski premijer je, zatim, podsećao partizanskog vođu na to da treba da pomogne Šubašiću u razgovorima, jer oni, Britanci, imaju obaveze prema kralju. Na kraju razgovora bilo je opet reči o uvođenju komunizma u Jugoslaviju i o mogućnosti da Tito da izjavu koja bi potvrdila da partizani ne razmišljaju o tome. Najzad, bilo je ugovorenod da Titova izjava bude pandan Šubašićevoj deklaraciji.²³

¹⁹ Isto, str. 237.

²⁰ Isto, str. 239.

²¹ Isto, str. 255.

²² Isto, str. 272.

²³ Isto, str. 274—279.

Na drugom sastanku, 13. avgusta, Tito je zamerio Čerčilu to što smatra da postoji jaz između NOP-a i srpskog naroda. Tito je tvrdio da je NOP bio u početku srpski, te da je i sada u velikoj meri srpski, s čime se i Šubašić složio. Pošto se opet postavilo pitanje komunizma, Tito je ponovo rekao da je sasvim spremam u svojoj skorašnjoj deklaraciji izjaviti na liniji koju želi Ministar Predsjednik da je potpuno protivan nametanju bilo kakvog režima narodu. Čitava ova priča o uvođenju komunizma Čerčilu je bila potrebna zbog njegovih „obaveza” prema kralju Petru. I u svom memorandumu, koji je dan pre toga uručio Titu, Čerčil je molio Tita da se sastane s kraljem Petrom, koga su navodno, dugo okruživali loši saveznici. Tvrđio je da se sa Šubašićem to promenilo, navodeći, s druge strane, da demokratija cvate u Velikoj Britaniji pod ustavnim monarhijom, te da bi i „međunarodni položaj Jugoslavije pod kraljem bio jači nego da je republika”. Tito je odgovorio da u principu nema ništa protiv Čerčilovog predloga, ali da još nije došlo vreme za sastanak, te da bi trebalo pričekati da se na delu vide pozitivne posledice Sporazuma sa Šubašićem. Takođe je rekao da njemu treba vremena da naruči pokaže da kralj Petar zaista pomaže NOP. Čerčil je ovo prihvatio, te je bilo dogovorenog da Šubašić i Tito odluče koji je trenutak najpogodniji za sastanak Tita i kralja Petra. Na kraju razgovora, pored ostalog, bilo je zaključeno: „1. Maršal Tito i jugoslovenski Ministar Predsjednik će zajedno otići na Vis gdje će se odlučiti o tekstu deklaracije maršala Tita. 2. Maršal Tito i jugoslovenski Ministar Predsjednik će za nekoliko dana zajednički objaviti svoje deklaracije. 3. Mislit će se na sastanak maršala Tita i kralja Petra koji će biti dogovoren u nekoj prikladnoj prilici”.²⁴

Jedan očevidac je primetio da su se Tito i Šubašić izvrsno slagali, „da su stvorili ujedinjenu frontu”, da je „Tito progutao bana”, koji se „ponašao gotovo kao stidljiva i vjerna nevjesta na vjenčanju koja se povlači pred svojim lijepim i samouvjerenim mladoženjom. Maršal je jučer bio potpuno različit od nervoznog i uznojenog Tita na prvom sastanku s Premijerom. Bio je vrlo rječit i samosvjestan, i moram reći, izgleda da je iskren u svojoj želji da radi za umjereni režim u zemlji”.²⁵ I Čerčil je mislio da Tito i Šubašić „vrlo dobro razumiju jedan drugog, ali nisam siguran da ban na zadovoljavajući način izražava srpsko gledište”.²⁶

Šubašić je bio svestan jačine NOP-a i svog oslabljenog položaja. Znao je da mu je jedini adut međunarodno priznavanje njegove vlade, kao ustavne vlade. Njegov sporazum s Titom, kao i novi pregovori, počivali su na računici da će on dati NOP-u legalnost i legitimnost, a NOP njega prihvati kao predsednika vlade.

O svojim razgovorima sa Titom i Šubašićem, Čerčil je poslao istovetnu poruku Staljinu (14. avgust) i Ruzveltu (15. avgust). U porukama

²⁴ Isto, str. 287—291.

²⁵ Isto, str. 294—295.

²⁶ Isto, str. 296. — Idn — Čerčil: „Uznemiren sam da je jugoslovenski premijer podržao Titovo gledište da ne postoji jaz između srpskog naroda i njegova pokreta. Ne mogu izbjegći osjećaj da dr Šubašić kao Hrvat potcjenjuje srpski problem. Možda je stvarno veliki broj Srba među partizanima, ali je još veći broj onih Srba koji se protive partizanima, i to ne samo onih koji sada slijede Mihailovića ili Nedića”. — Isto.

je, objašnjavajući britanske poteze rekao, da je „naš cilj potaknuti osnivanje stabilne i nezavisne Jugoslavije, a stvaranje ujedinjene jugoslovenske vlade korak je prema tome cilju”.²⁷

Od tog momenta (polovina avgusta 1944. godine) pa do marta 1945. godine, pitanje stvaranja jedinstvene jugoslovenske vlade biće osnovni politički problem u odnosima između NOP-a Jugoslavije i saveznika. Britanska vlada je i dalje vodila „igru”, dok su američka i sovjetska vlada prividno i javno bile po strani. Čerčilova i Šubašićeva želja doista je bilo stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade, ali kao sredstva za postizanje sopstvenog cilja. Tito i NKOJ su to shvatali kao taktički potez, nužnu etapu u cilju međunarodnog priznavanja. Sa formiranjem te vlade oni će odgovlačiti i čekati najpogodniji momenat za sebe.

Po povratku iz južne Italije na Vis, Tito je 18. avgusta nastavio razgovore sa Šubašićem, uz koga su bili Savo Kosanović i Izidor Cankar. Šubašić je predlagao da se izvrši fuzija NKOJ-a i kraljevske jugoslovenske vlade. Na ovo mu je odgovoren da se narod u zemlji protivi stvaranju jedinstvene vlade i da bi bilo poželjno da kraljevska vlada na delu pokaže da je prijatelj naroda i da je raskinula sa svim neprijateljima NOP-a u zemlji.²⁸ O drugim političkim, diplomatskim, finansijskim i privrednim pitanjima, postignut je kompromis, posle čega su usledile izjave i Tita i Šubašića.²⁹

Desetak dana po odlasku sa Visa, Šubašić je, pod dojmom pretpostavki o brzom oslobođanju Balkana i Jugoslavije (u roku od 2 do 3 nedelje), napajan svakako iz britanskih izvora, poručivao Titu da je hitno potrebno formirati jedinstvenu jugoslovensku vladu.³⁰ U svom odgovoru, 8. septembra, Tito ni reči nije rekao o formiranju vlade, već je sav bio okrenut pobijanju Šubašićevih pretpostavki o brzom nemačkom napuštanju Jugoslavije.³¹ Ovim Titovim odgovorom Idn je bio krajnje nezadovoljan. Nazvao ga je zloslutnim, „jer daje naslutiti da ne namerava sa Šubašićem sklopiti sporazum o jedinstvenoj vladu i da namjerava nametnuti Jugoslaviji u trenutku oslobođenja svoju vlastitu vladu (bez sumnje uz pomoć Rusa)”.³²

Kao što vidimo iz navedenog, Tito je od početka juna 1944. godine bio u nepovoljnem položaju u odnosu na Britance; koristio se zaštitom njihovih pomorskih i vazduhoplovnih snaga na Visu, molio ih za pomoć u hrani i ratnom materijalu i trpeo njihov pritisak da pregovara sa Šubašićem, kraljem Petrom, Vilsonom, te da sklopi sporazum sa kraljevskom jugoslovenskom vladom i povrati u Jugoslaviju ustavnu monarhiju. Britanski pritisak ciljao je na to, da mirnim putem porazi socijalnu revoluciju u Jugoslaviji. Sve to bilo je zaodevano u razgovore o različitim političkim, ekonomskim i vojnim pitanjima, pod firmom ujedinjava-

²⁷ Prepiska, str. 279—281.

²⁸ D. Plenča, n. d., str. 279.

²⁹ Isto, str. 280—281. — Britanci su bili razočarani Titovom deklaracijom.

— Tito—Churchill, str. 304.

³⁰ Tito—Churchill, str. 304.

³¹ Isto, str. 306.

³² Isto, str. 311.

nja svih jugoslovenskih, antifašističkih snaga za jedinstvenu demokratsku Jugoslaviju. Titu i rukovodstvu NOP-a bila je potpuno jasna britanska politika, SAD su se prividno držale po strani, a pomoć je tražena od SSSR-a što vidimo iz citiranih Titovih pisama Staljinu i Molotovu od 5. jula 1944. godine.

Nepovoljna okolnost za NOP, u leto 1944. godine, bio je dolazak Vojne misije SAD sa pukovnikom Robertom Mekdaulom na čelu u štab D. Mihailovića, 26. avgusta 1944. godine. Cilj Misije Mekdaul je, na prvom sastanku sa D. Mihailovićem, ovako izložio: „Vi ste dužni održati se protiv titovskog komunizma [...] Vaše je da zadržite Srbiju i Beograd da tu ne bi došli komunisti Tita, i to je sve, što se od vas traži. Upoznajte s tim vaše komandante! [...] Nas Amerikance ne interesuje vaša borba protiv Nemaca [...], vaš zadatak — ostati na teritoriji i zadržati se u narodu u vojnem i političkom odnosu — ja sam došao da vam pomognem [...] Amerika u Jugoslaviji praktično i politički podržava samo vaš pokret”.³³ Da li je citirano Mekdaul zaista rekao po nalogu svojih pretpostavljenih, ili je to bila njegova lična konstrukcija, u istoriografiji nije dovoljno objašnjeno. Takođe nije sasvim jasno da li je on bio samo u jednoj stereotipnoj, obaveštajnoj misiji, ili je imao i neke političke ciljeve.³⁴ Sudeći po njegovom izveštaju, koji je 22. novembra podneo u južnoj Italiji, biće da nije bio goli obaveštajac.³⁵ Tokom svog boravka u Srbiji (do 1. novembra), Mekdaul je kontaktirao sa nemackim i nedićevskim predstvincima i predlagao da Nemci u Srbiji kapituliraju pred saveznicima, „da se predaju četnicima D. Mihailovića i sl.” I Tito je bio došao do sličnih informacija, saznavši naime, da su Nemci predložili Britancima i Amerikancima da im ne ometaju povlačenje. Zauzvrat Nemci su se obavezali da neće upućivati trupe na zapad.³⁶

Za Mekdaulovu misiju Tito je saznao 5. septembra, i odmah je preko Maklejna protestovao što savezničke komande u Italiji još uvek održavaju odnose sa D. Mihailovićem i šalju mu pomoć. Upozoravao je vlaste SAD i Britanije da to smatra važnim političkim pitanjem koje utiče na unutrašnje jugoslovenske priličke i šteti zajedničkoj stvari.³⁷ Nezadovoljstvo i nepoverenje prema zapadnim saveznicima, pojačalo se tih dana kod partizanskog rukovodstva i usled naglog smanjenja materijalne pomoći, što je bilo protumačeno kao pokušaj političkog pritiska. Ulje na vatru dolivala je i jedna misija BBC, u kojoj se tvrdilo da partizani za svoj uspeh imaju da zahvale materijalnoj pomoći saveznika.³⁸

Sovjetska vlada stala je na stranu NOP-a Jugoslavije. General A. Gorškov, zamenik šefa sovjetske Vojne misije pri NKOJ-u, koji je bio u Glavnom štabu NOV-a i PO Srbije, obavestio je Molotova o Mekdaulovoj misiji. Molotov je brzo reagovao. 11. septembra uručio je A. Harimanu, američkom ambasadoru, memorandum, u kome je bilo rečeno da pre-

³³ Јо. С. Гиренко, н. д., стр. 87.

³⁴ Ј. Tomasevich, н. д., str. 340.

³⁵ Исто, str. 341—342.

³⁶ Тито, *Djela*, том 23, str. 181.

³⁷ *Tito—Churchill*, str. 307—308.

³⁸ Исто, str. 454.

ma saopštenju sovjetske Vojne misije pri štabu maršala Tita, saveznička komanda u Italiji nastavlja da održava tesnu vezu sa D. Mihailovićem, kome saveznički avioni prebacuju ratni materijal i vrše prevoz oficira i vojnika. Sovjetska vlada, objašnjavano je dalje, ne može a da ne primeti da je pomoći D. Mihailoviću u javnoj protivrečnosti sa izjavama britanske vlade o ukidanju pomoći Mihailoviću.³⁹ Pre ovog sovjetskog memoranduma, Ruzvelt je bilo poznato i Čerčilovo mišljenje, to jest, da Britanci nastoje da pruže „Titu podršku, a naravno, ako Sjedinjene Američke Države podržavaju Mihailovića, nastaje potpuni haos“. Posle svega, Ruzvelt je priznao: „misija OSS [je] moja greška“, te je naredio da se Mekdaul povuče, što je on uradio tek 1. novembra 1944. godine.⁴⁰

Dolasku Rusa na Balkansko poluostrvo prethodila je uspešna Jaško-kišinjevska operacija, jedinica 2. i 3. ukrajinskog fronta, koje su uništile neprijateljsku grupu armija „Južna Ukrajina“ u čijem su sastavu bile 8. i 6. nemačka, te 4. i 3. rumunska armija sa ukupno 47 divizija (24 nemačke i 23 rumunske), 7618 topova, 404 tenka i 810 aviona. Jedinice 2. ukrajinskog fronta ušle su u Bukurešt 31. avgusta, a 3. septembra trupe 3. ukrajinskog fronta izbile su na rumunsko-bugarsku granicu.⁴¹ Te činjenice bile su važne ne samo u sklopu opšteg rata, nego i za razvoj političkih odnosa na tom prostoru. Stoga su sve zainteresovane vlade, kao i druge političke snage, nastojale da se prilagode novonastaloj situaciji. Sva britanska razmišljanja o sopstvenom iskrcavanju na Balkansko poluostrvo i prodor u njegovu unutrašnjost, oslanjala su se na pozitivne posledice uređivanja političkih odnosa, naravno pozitivne shodno njihovim meralima. U konkretnoj situaciji (Sovjeti na Balkanu), Britanci su morali da pariraju, a u tome im je smetala samostalnost NOP-a Jugoslavije iza koga je bila sovjetska vlada.

Već 7. septembra pojavile su se britanske procene da bi Sovjeti mogli da okupiraju Beograd za nekoliko nedelja. U tom slučaju oni bi likvidirali snage Nedića, Nemaca, Bugara i Mihailovića. Upućeni britanski diplomata F. Brod prosuđivao je, da u tim okolnostima Tito neće ostati na Visu i da ga u Beograd može prebaciti ruski avion. Upozoravao je da bi trebalo izbeći situaciju „u kojoj bi Tito mogao nestati u nepoznatom pravcu, a da Saveznici nemaju kontrolu nad njegovim namjerama. U takvim bi okolnostima bilo teško s njim raditi da se jugoslovenska vlada uskoro vrati u zemlju“.⁴²

Tito je u pismu Staljinu od 5. jula sugerirao da se operacije Crvene armije usmere preko Karpata i Rumunije u pravcu juga, jer bi „takov plan osujetio mnoge planove na Balkanu sa strane onih, koji žele da pomoći razdora učvrste svoje pozicije“. Ovaj prvi poziv za oružanu pomoći s početka jula, Tito je ponovio u prvim danima septembra. Posredstvom sovjetske Vojne misije molio je Državni komitet za odbranu SSSR-a, da Crvena armija pređe na jugoslovensku teritoriju, objašnjavajući da NOVJ nema teško oruđe i tenkove neophodne u borbi protiv nemačkih

³⁹ Советско-американские отношения, 2, стр. 206.

⁴⁰ Tito, Djela, tom 23, str. 263.

⁴¹ Beogradskaja operacija, str. 63—64.

⁴² Tito—Churchill, str. 306—307.

jedinica koje se povlače iz Grčke. U Kornjejevljevom telegramu je stajalo: „Maršal misli da bi zajednička dejstva Crvene armije i NOVJ osim velikog vojnog efekta, snažno ojačala nacionalno-oslobodilački pokret“.⁴³

Približavanje Crvene armije Jugoslaviji i sa jugoslovenske i sa sovjetske strane, bilo je propaćeno određenim političkim i propagandnim potezima. Tako je Ukazom Vrhovnog sovjeta SSSR-a, od 5. septembra 1944. godine, vrhovni komandant NOVJ, maršal Tito, odlikovan ordenom Štvorova I stepena „za istaknute uspehe u rukovođenju vojskom i izvođenju borbenih dejstava protiv opštег neprijatelja Sovjetskog Saveza i Jugoslavije — hitlerovske Nemačke“.⁴⁴ Istovremeno, bilo je odlikovano 46 generala i drugih oficira NOVJ višim vojnim ordenima Sovjetskog Saveza.⁴⁵

Povodom dolaska Crvene armije na jugoslovensku granicu, VŠ NOV-a i POJ-a izdao je 8. septembra naredbu svim oficirima, podoficirima i politkomesarima NOV-a i POJ-a: „Osvanuo je onaj dugo očekivani dan kome su desetine hiljada heroja kroz tri i po godine teških iskušenja težili. Šestoga septembra stigla je naša velika saveznica slavna Crvena armija na granicu Jugoslavije. [...] Nastupaju poslednji odlučujući bojevi. Oko 25 krvožednih nemačkih divizija, koje su se sakupile sa svih strana Balkana na teritoriji Jugoslavije, hoće da izbjegnu zaslужenoj kazni i da pobegnu iz naše zemlje. Udarajte nemilosrdno [...]. Neka vas osim velike radosti za dolazak Crvene armije na našu granicu, nadahne i novi polet i odlučnost za još snažnije udarce protiv njemačkih okupatora i domaćih izdajnika“.⁴⁶

Vrhovni komandant NOV-a i POJ-a naredio je 6. septembra Glavnom štabu NOV-a i PO Srbije, da hitno uspostavi vezu sa Crvenom armijom na Dunavu. Sutradan, 7. septembra, VŠ NOV-a i POJ-a izdao je istom štabu detaljnije naređenje o povezivanju sa Crvenom armijom kod Kladova i o potrebi da se zauzme teritorija Donji Milanovac — Kučevac — Golubac, kako bi se snabdevanje NOVJ u Srbiji vršilo suvozemnim putem.⁴⁷ Za susret sa Crvenom armijom bila je pripremljena Misija VŠ sa pukovnikom Ljubodragom Đurićem na čelu, zamenikom komandanta GS NOV-a i PO Srbije, u čijoj su pratičnici bile dve čete 1. bataljona 9. brigade (Timočke) 23. srpske divizije. Do prvog susreta došlo je u noći između 12. i 13. septembra 1944. godine, u selu Radujevac kod Negotina. Sa jugoslovenske strane bila je prisutna 9. brigada, kojom je komandovao major Jovan Kecman, a sa sovjetske 109. puk 113. „kijevske“ divizije, pod komandom majora Meljnikova. U beleškama partijskog rukovodioca 1. bataljona 9. brigade, ostalo je zabeleženo: „Oko ponoći 12. septembra stigli smo u Radujevac. Selo ne spava... Tu blizu su Nemci ali i Rusi. Radujevčani su još tokom dana istakli crvene zastave... Ne možemo sko-

⁴³ Ю. С. Гиренко, и. д., стр. 85.

⁴⁴ *Beogradska operacija*, str. 95.

⁴⁵ *Tito u Vršcu*, str. 53. — Tito je u svoje ime i u ime nagrađenih generala uputio zahvalnicu Prezidiju Vrhovnog sovjeta SSSR-a (*Праћа*, 13. septembar 1944), a prilikom uručenja ordena u Krajovi, 6. oktobra održao je prigodan govor. — *Tito, Djela*, tom 23, str. 86; tom 24, str. 3.

⁴⁶ *Tito, Djela*, tom 23, str. 80—81.

⁴⁷ Isto, str. 69, 75.

ro da verujemo... Crvena armija bila je u našim srcima blizu i onda kada su nas delile hiljade kilometara".⁴⁸

Posle ovog prvog susreta, jedinice Crvene armije nisu nastavile nastupanje. Tek 10 dana kasnije, 22. septembra, posle artiljerijske pripreme i vazdušnih napada, forsiran je Dunav na više tačaka kod Kladova.⁴⁹ Čini se da je ovaj 10-dnevni zastoj bio povezan i sa dolaskom vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a u Moskvu.

Crvena armija na granicama Jugoslavije motivisala je i Šubašića, predsednika jugoslovenske vlade, da joj poželi dobrodošlicu. U telegramu Staljinu od 7. septembra, Šubašić je izjavio, kako je srećan što u času prelaska „slavom ovjenčanih trupa” Crvene armije preko granica Jugoslavije, može u „ime Kraljevske vlade i svoje lično zaželiti iskrenu i srdačnu dobrodošlicu”. Šubašić je odao i priznanje NOV-u i POJ-u, rekavši da su oni dali najveličanstveniji primer borbe za slobodu sa maršalom Josipom Brozom Titom na čelu.⁵⁰

Ovakav razvoj događaja neminovno je uticao na to da Šubašić i njegovi britanski pokrovitelji ubrzaju ostvarenje svog plana, čiji su početak videli u Sporazumu Tito — Šubašić, zaključenom 16. juna 1944. godine. Titovim odgovorom od 8. septembra, kao što smo već naveli, šef Forin ofisa nije bio zadovoljan. On je 12. septembra poručivao Titu, da je iznenaden time što Tito ne smatra hitnim obrazovanje jedinstvene jugoslovenske vlade. Idn je obragličao da će okupatorska vojska u bliskoj budućnosti napustiti Jugoslaviju, te da bi u tom slučaju trebalo stvoriti jedinstvenu vladu koju bi priznala britanska vlada.⁵¹ Podršku za ovaj svoj korak Idn i Šubašić potražili su u Moskvi. Naime, Šubašić je predložio Idnu, „da bi bilo vrlo korisno ako bi sovjetska vlada, na nagovor britanske vlade, utjecala na maršala Tita u korist njegove pune i lojalne suradnje s kraljevskom jugoslovenskom vladom”.⁵² Idn je 14. septembra poslao instrukciju britanskom ambasadoru u Moskvi. Suština je bila u tome, što su Britanci strepelj da će napredovanjem Sovjeta prema jugoistočnoj Evropi i uz Dunav, doći u opasnost „nepartizani u Srbiji”, što bi moglo dovesti do građanskog rata. Idn je tvrdio kako je, da bi se to izbeglo, potrebno da kontrolu nad zemljom što je pre moguće preuzme jedinstvena jugoslovenska vlada, u celini priznata i podržana od svih Ujedinjenih naroda, osobito od Sovjetskog Saveza. „Stvar je tako hitna da mislim da je došlo vrijeme kad moramo staviti karte na stol i otkriti kakve su namjere sovjetske vlade” — stajalo je u instrukciji. Ambasadoru je bilo nałożeno da Molotovu kaže „da ne dolazi u obzir nikakva promjena sovjetske politike prema sadašnjoj jugoslovenskoj vlasti i da će u slučaju da Crvena armija oslobodi Jugoslaviju, biti jugoslovenska vlada ta kojoj

⁴⁸ С. Босиљчић, ПРВИ СУСПЕТ СА ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ, Политика, 12. септембар 1964. — Dragoljub Petrović, *Narodnooslobodilački rat i revolucija u Istočnoj Srbiji 1941–1944*, Beograd, 1983, str. 260.

⁴⁹ D. Petrović, n. d., str. 261.

⁵⁰ D. Šepić, n. d., str. 279.

⁵¹ Tito—Churchill, str. 312.

⁵² Dušan Biber, *Retrospektiva: Kako je tajna diplomacija krojila sudbinu nove Jugoslavije*, Vjesnik u srijedu, 29. novembar 1972. (Dalje: VUS). (Dalje: VUS).

će ona željeti predati upravu zemlje".⁵³ Ambasador je 18. septembra postupio po instrukciji, ali je naišao na Molotovljevo čutanje.⁵⁴

Napredovanje Rusa na Balkanu, kao i posledice koje su iz toga moguće proisteći, podsticale su Idna da Šubašiću sugerira preseljenje jugoslovenske vlade u Bari (bliže domovini), odakle bi lakše mogao da se vrši pritisak na Tita. Budući da je i sam bio istog mišljenja, Šubašić je 12. septembra predložio Titu: „1. Stvaranje jedinstvene opštejugoslovenske vlade. 2. Stvaranje jedinstvenog vojnog rukovodstva pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOVJ. 3. O mjestu i položaju cnih političkih grupa koje su voljne da se bore protiv okupatora u zemlji i njihov odnos sa AVNOJ-em”.⁵⁵ Odmah za ovim (16. septembar) usledila je i Čerčilova poruka Titu (uručena tek 4. oktobra). U njoj je Čerčil izražavao koliko je razočaran time što nije formirana jedinstvena jugoslovenska vlast, koju bi britanska vlast mogla službeno priznati.⁵⁶

Tito je ostao gluv na sva ova prebacivanja i predloge, a istrajan u svojoj taktici, da formiranje jedinstvene vlade odugovlači sve dok se, što je moguće više, ne učvrsti pozicija NOP-a u što većem delu zemlje, a naročito u Srbiji. Ako je već morala da se formira ta jedinstvena vlast, Tito je želeo da to bude u najpovoljnijem času za njega. Povoljan razvoj NOP-a u Srbiji, dolazak Sovjeta na jugoslovensku granicu, želja da se odvoji od Britanaca i njihovog pritiska⁵⁷ i predviđanje da se približavaju presudni događaji, prouzrokovali su Titov odlazak u Moskvu, na prvi sastanak sa Staljinom. Ideja je bila Titova, saopštена je Staljinu u pismu od 5. jula, a realizovana je u pravi čas. U celoj organizaciji verovatno je živo učestvovao general Kornjejev, šef sovjetske Vojne misije. Tito je tajno, u ranim jutarnjim časovima 19. septembra, ruskim avionom, odleteo sa Visa u Krajovu.⁵⁸ Tu je razgovarao sa predstavnicima 2. i 3. ukrajinskog fronta o snabdevanju NOVJ ruskim ratnim materijalom, zatim o predstojećim borbenim operacijama u Jugoslaviji i dr. Iz Krajove je naložio svom zameniku A. Rankoviću, da pripremi VŠ za seobu,⁵⁹ a zatim je 21. septembra odleteo u Moskvu.

Tokom boravka u Moskvi (21—28. septembar), Tito je od A. Rankovića i V. Velebita dobijao vesti o reagovanjima Britanaca i Šubašića. Britanci su pred Velebitom izražavali svoje neraspoloženje prema Rusima i forsirali stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade pre oslobođenja zemlje. Sovjetski ambasador u Londonu upozoravao je Velebita na moguć-

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, *VUS* 6. decembar 1972.

⁵⁵ D. Plenča, n. d., str. 337.

⁵⁶ *Tito—Churchill*, str. 314—315. — Poruku je bio zadržao Makmilan. Ranković je 4. oktobra prosledio poruku Titu. — *Tito u Vršcu*, str. 45.

⁵⁷ Vladimir Velebit u svom delu (*Sećanja*, str. 306) navodi da se Tito „možda htio skloniti od bezobzirnog i agresivnog pritiska kojem je bio izložen na Visu”.

⁵⁸ Opis leta vidi u: Milovan Đželebdžić, Dušan Otović, *Titovi ratni letovi*, Beograd, 1982, str. 100.

⁵⁹ Tito A. Rankoviću, Krajova, 19. septembar: „Stigli smo srećno i imali krasnu vožnju do mjesta. Sutra putujem na front da posjetim prijatelje. Zadržaću se kratko vrijeme. Pripremajte polako sve za premeštaj”. — Tito, *Djela*, tom 23, str. 194.

nost da se saveznici, zajedno sa jugoslovenskim kraljem iskrcaju na jugoslovensku jadransku obalu. Kako razvoj događaja nije išao u prilog Britancima, to su oni počeli da prebacuju Šubašiću da previše popušta Titu i da treba da se preseli u Bari. Takođe su tvrdili da će u Jugoslaviji priznati samo onu vladu koja proizilazi iz ustava.⁶⁰

Na britansko neraspoloženje prema Titu i Rusima, uticao je i način Titovog odlaska sa Visa. Naime, potpukovnik V. Strit izvestio je 20. septembra H. Makmilana, da je Titova kuća na Visu „prazna iako pred njom još uvijek stoji straža”, a da su dva sovjetska aviona (Dakota) odletela iz Barija u nepoznatom pravcu 18. septembra, u pratnji četiri ruska lovca JAK. Strit je takođe naveo da su se avioni vratili u Bari posle 48 sati, te da su oni sigurno bili upotrebljeni za prevoz Tita.⁶¹ Šef Titovog kabineta Mitar Bakić, rekao je Stritu da je Tito otputovao u Srbiju, u šta Englez nije poverovao, pretpostavljajući da je Tito odleteo u Sovjetski Savez.⁶² U Forin ofisu su smatrali da je „vrlo neuljubno od maršala Tita da je otišao u nepoznatom smjeru” i da je Titov odlazak „tim neugodniji jer se doktor Šubašić želio sastati s maršalom da bi razgovarao s njim o uspostavljanju jedinstvene jugoslovenske vlade i već mu je preko generala Velebita poslao poruku u kojoj mu kaže da želi doći na Vis.”⁶³ I Čerčil je smatrao da situacija nije prijatna, a bojao se da ovaj odlazak Titu ne pruži izgovor „da se potpuno baci u ruski zagrljaj”. I on i Idn su jedino rešenje videli u Moskvi: „Moramo otvoreno pitati Ruse što je njihova politika”.⁶⁴

Ako Britancima 21. septembra, zaista još uvek nije bila jasna sovjetska politika prema Jugoslaviji, onda će im ona svakako postati jasna 28. septembra, kada je objavljeno TASS-ovo saopštenje o sporazumu između sovjetske vlade i NKOJ-a, kao rezultatu razgovora Tito — Staljin. To saopštenje je glasilo:

„Pre nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interes razvijanja borbenih operacija protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije s molbom da dadu pristanak na privremen ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, koja graniči s Mađarskom. Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije.

Nacionalni komitet i Vrhovni štab Jugoslavije pristali su da zadovolje molbu sovjetske komande. Sovjetska komanda je primila uslov, koji je postavljen s jugoslovenske strane, da će na teritoriji Jugoslavije u oblastima gde će se nalaziti jedinice Crvene armije, delovati civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.

⁶⁰ *Tito u Vršcu*, str. 8—9.

⁶¹ *Tito—Churchill*, str. 321.

⁶² Isto, str. 322.

⁶³ Isto, str. 324. — „Tajanstveni odlazak Tita u sovjetskom avionu bez pretvodnog informisanja savezničkih vojnih predstavnika na Visu delovao je kao bomba u savezničkoj komandi Sredozemlja i u britanskoj vradi u Londonu”. — V. Velebit, n. d., str. 304—305.

⁶⁴ *Tito—Churchill*, str. 323.

Događaji, iz kojih je izišao gornji sporazum, važan su korak u razvitku oslobodilačke borbe naših naroda. Dve armije koje su, boreći se udaljene jedna od druge, u ovome ratu podnele srazmerno najveće žrtve za slobodu čovečanstva, našle su se na teritoriji Jugoslavije i stupaju rame uz rame ka konačnom uništenju fašističke nemani.

Ulag sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju događa se uz dosledno poštovanje načela o ravnopravnosti naroda.

Jugoslavija nije jednostavno okupirana država, nego je Jugoslavija stvorila moćni narodnooslobodilački pokret iz koga je nikla nova, u narodu ukorenjena vlast. Jugoslavija ima svoju narodnu vojsku koja je oslobodila veliki deo njezine teritorije. Ona već više godina predstavlja za neprijatelja poseban front, s kojim mora računati. Jugoslovenski front bio je dugo vremena jedini front koji je sa sovjetsko-nemačkog bojišta odvlačio znatne delove neprijateljskih kopnenih snaga. Narodnooslobodilačka vojska pod vođstvom maršala Tita čini važan elemenat u ratnim planovima antihitlerovske koalicije.

O svim tim činjenicama je sovjetska komanda u celosti vodila računa. Odnos sovjetske komande prema vrhovnim organima naše narodne vlasti i vojske pokazuje poštovanje prema narodu koji nije nikada očekivao da mu drugi poklone slobodu, nego se sam junački borio za svoje oslobođenje, a time istovremeno doprinosio i pobedama svojih velikih saveznika. To naročito dolazi do izraza u tome, što sovjetska komanda nije zahtevala da joj se jugoslovenske oružane snage potčine za vreme sovjetskih operacija na jugoslovenskoj državnoj teritoriji.

Sve te okolnosti najbolje su jemstvo za dalje učvršćenje bratstva u oružju i postignuće zajedničkog cilja, koji imaju pred sobom armije Sovjetskog Saveza i Jugoslavije".⁶⁵

Saopštenje koje smo u celini citirali, potrebno je analizirati. Odmah valja reći da se u suštini radilo o ugovoru između dve države. Jugoslovenska strana bila je predstavljena i zastupljena samo institucijama NOP-a. Posmatrano s formalne, međunarodno-pravne tačke, na jugoslovenskoj strani trebalo je da bude jugoslovenska kraljevska vlada, u to vreme priznata na međunarodnoj sceni, s kojom je Sovjetski Savez održavao normalne diplomatske odnose. Činjenica je, da je ova jugoslovenska vlada u tom momentu bila svesno zaobiđena, a NKOJ, de facto, priznat kao vlada. Ali, da bi se to moglo formalno braniti, druga ugovorna strana je bila obezličena. Naime, nigde nije bilo navedeno zvanično ime ni civilne ni vojne sovjetske vrhovne vlasti. Šta je to „sovjetska komanda”? Organ pod tim imenom nije postojao. To što je izbegnuto da se kao sovjetski partner pojavi oficijelni organ, bila je stvar formalističke kombinatorike. Jer, u slučaju prigovora i napada od strane saveznika, Sovjeti su se mogli braniti time, da ugovor nije sklopljen službeni organ, te da se radi samo o vojnooperativnim pitanjima. A u stvari, jasno je bilo kazano da se priznaje vlast proizišla iz NOP-a.

⁶⁵ Tito, *Djela*, tom 23, str. 204—205. — Saopštenje je u Jugoslaviji prvi put objavljeno u časopisu *Nova Jugoslavija*, 1944, 13—14.

Neobična je bila sovjetska „molba” — NKOJ-u i VŠ NOV-a i POJ-a za „privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju”. Ovim je bilo direktno ukazano na to koja se vlast priznaje. To što su NKOJ i VŠ NOV-a i POJ-a „uslišili” sovjetsku molbu, uz uslov da se na jugoslovenskoj teritoriji poštuje civilna administracija NKOJ-a, bio je samo još jedan vid potenciranja i priznavanja realne, nove, revolucionarne vlasti.

Anahronizam je bio u tome što je tražen pristanak za ulazak na jugoslovensku državnu teritoriju. To nisu tražile ni savezničke vlade, a ni sovjetska vlada od bilo koje druge vlade (poljske, belgijske, francuske, norveške), kada su ih ratne operacije dovele na savezničke državne teritorije. Ovaj odeljak pravljen je u preventivno-odbrambenom cilju, tj. kao prepreka samovoljnem, savezničkom iskrčavanju na jugoslovensku jadransku obalu. Naime, davalо se do znanja da stupanje na državnu teritoriju Jugoslavije može uslediti samo po odobrenju NKOJ-a i VŠ NOV-a i POJ-a, koji su, eto, to dozvolili Sovjetskom Savezu.

Iz ličnih Titovih zabeležaka, koje je napravio na kraju boravka u Moskvi ili Krajovi, proizlazi da se Tito saglasio sa tim da Crvena armija privremeno uđe na teritoriju Jugoslavije i da se izradi zajednički plan ograničenih operacija u istočnim delovima zemlje. To nije sporno, a novina koju otkrivaju Titove zabeleške sadržana je u tome, što je on *zatevao da se mora dati izjava za štampu da je NKOJ dao dozvolu za operacije u Jugoslaviji* (podvukao — N. B. P.). Ovaj svoj zahtev Tito je obrazložio ukazujući na opasnost od iskrčavanja savezničkih trupa na jugoslovensku jadransku obalu bez dozvole NKOJ-a. On je smatrao da u takvoj situaciji oni ne bi poštovali organe narodne vlasti. Izjava koju predlaže, obrazlagao je dalje Tito, pokazala bi zapadnim saveznicima kako treba i oni da postupe, ako žele da se koriste delovima Jugoslavije za operacije protiv Nemaca.⁶⁶

Karakteristično je bilo, da je dva dana pre zvaničnog saopštenja, Molotov saopštil A. Harimanu, američkom ambasadoru u Moskvi, prva dva (najvažnija) pasusa, koja će od reči do reči biti ponovljena u saopštenju.⁶⁷

Tito i rukovodstvo NOP-a Jugoslavije mogli su biti veoma zadovoljni sporazumom sklopljenim u Moskvi, ali ne i reakcijama saveznika, „koji su [bili] pogodeni sporazumom o ulasku Crvene armije u Jugoslaviju”. Titu je bilo javljeno kako saveznici smatraju da su „Rusi genijalno izigrali dogovor na Teheranskoj konferenciji o neuplitanju u naša pitanja.”⁶⁸

O svojim razgovorima sa Staljinom, Tito je najpotpunije pričao V. Dedijeru: „Tada sam se prvi put u svome životu susreo sa Staljinom i sa njime razgovarao. Dotle sam ga samo iz daljine viđao, kao na primjer na Sedmom kongresu Kominterne [1935]. Ovoga puta imao sam s njime više sastanaka, dva-tri u njegovoj kancelariji u Kremlju, a bio me je pozvao i u svoju privatnu kuću dva puta, gdje sam bio na večeri. Jedna od

⁶⁶ Spomenute Titove zabeleške nalazile su se kod Vojmira Kljakovića. On ih je koristio za svoj članak: *Jugoslovensko-bugarski*, str. 54—55.

⁶⁷ *Советско-американские отношения*, 2, str. 218.

⁶⁸ *Tito u Vršcu*, str. 36.

prvih stvari o kojoj smo diskutovali bilo je pitanje zajedničkih operacija između naših dviju vojski. Bilo je to u njegovoj kancelariji u Kremlju. Ja sam mu tražio i jednu tenkovsku diviziju, koja bi pomogla našim jedinicama prilikom oslobođanja Beograda. [...] Staljin je ovaj moj zahtev prihvatio pa mi je rekao: — Valter (tako su mene zvali u Moskvi), daću vam ne jednu tenkovsku diviziju, nego čitav jedan tenkovski korpus! — Dalje, dogovorili smo se koliki dio Jugoslavije da se oslobođi zajedničkim snagama, dokle njihove trupe da idu, a dokle naše i konačno, koliko vremena njihove trupe da ostanu kod nas. Tu smo utvrdili da nam oni daju kao pomoć za oslobođenje Beograda jedan tenkovski korpus, a da zatim njihove snage napuste Jugoslaviju, pošto bude oslobođen Beograd i time bude učvršćeno njihovo lijevo krilo za napad na Budimpeštu. Posle ovih razgovora zajednički smo napisali kominike, u kome je gornji sporazum preciziran. [...]

Inače, ovaj prvi sastanak bio je vrlo hladan. Osnovni uzrok, ja mislim, bili su moji telegrami za vrijeme rata, a naročito onaj jedan koji sam počeo riječima: — kad nam pomoći ne možete da ukažete, onda nam bar nemojte smetati. To mi je potvrdio i Dimitrov, kod koga sam bio odmah poslije prvog sastanka sa Staljinom. Dimitrov mi je rekao: — Valter, Valter, Hazjajin je bio strašno ljut na vas zbog onoga teleograma... Od ljudine je sve tapkao nogama po patosu... — Time je Dimitrov htio da mi stavi do znanja da me je on ustvari branio pred Staljinom.

Na ovom prvom sastanku došlo je do zategnutosti sa Staljinom. Manje-više zakačili smo se po svim pitanjima o kojima smo diskutovali. Tada sam primijetio da Staljin ne trpi da mu iko protivuriće. U razgovoru s ljudima oko sebe on postupa grubo, osorno. Od članova Politbirca CK SKP(b), on s vremena na vrijeme jedino zapita Molotova šta on misli, ali ga i ne sasluša do kraja, nego nastavi svoju misao.

Ja nisam bio naučio na takvu vrstu razgovora, pa je zbog toga dozajilo prosto do neugodnih scena. Na primjer, Staljin mi kaže: — Valter, pazite, buržoazija je vrlo jaka u Srbiji! A ja mu mirno odgovaram: — Druže Staljinc, ne slažem se s vašim gledištem. Buržoazija u Srbiji je vrlo slaba —. Staljin čuti i mršti se, a ostali oko stola Molotov, Ždanov, Maljenkov, Berija zgranjavaju se. Staljin je poslije toga počeo da se raspituje za pojedine buržoaske političare Jugoslavije, pita gde su, šta radi, a ja mu odgovaram: — Taj je podlac, izdajica, radio zajedno s Nijemcima. — Staljin pita za drugog. Ja mu isto odgovaram. Na to Staljin planu: — Valter, pa za vas svi podlaci! — Ja mu odgovaram: — Tačno je, druže Staljine, svaki čovjek koji izda svoju zemlju je podlac. Staljin se opet mršti, a Maljenkov, Ždanov i ostali gledaju me ispod oka.

Razgovor se tako nastavio u veoma mučnoj atmosferi. Staljin me je počeo da uvjerava kako treba da vratimo kralja Petra na prijestolje. Meni prosto krv udari u glavu, kako može da nam to savjetuje. Pribrao sam se, pa sam mu odgovorio da je to nemoguće, da bi se kod nas narod pobunio, da je u Jugoslaviji oličenje izdaje, da je pobjegao i ostavio narod u najtežim časovima, da je dinastija Karađorđevića omražena u narodu zbog korupcije i terora.

Staljin čuti, pa mi onda reče kratko: — Ne morate ga vratiti za sva vremena. Privremeno, pa mu poslije udarite u zgodnom trenutku nož u leđa.

U tom trenutku vratio se u sobu Molotov, koji je bio za trenutak nekud izašao. Sa sobom je nosio depešu neke zapadne agencije koja je javila da su se Englezi iskrcali u Jugoslaviji.

Ja sam odmah skočio: — To je nemoguće! — Staljin, ljutito: — Kako nemoguće! To je tačno! — Ja opet kažem Staljinu da je nemoguće i vjerovatno da je ta agencija pobrkala stvari. Mi smo tražili od generala Aleksandera da nam pošalje jedan divizion teške artiljerije, tri baterije, kao pomoć našoj Četvrtoj armiji u njenim operacijama prema Mostaru i Sarajevu, pa da je vjerovatno ta artiljerija došla u Jugoslaviju što su agencije krivo protumačile kao invaziju Jugoslavije od strane Engleza.

Staljin čuti, pa mi onda postavlja direktno pitanje: — Recite mi vi, Valter, šta biste vi radili ako bi se Englezi zbilja silom iskrcali u Jugoslaviji?

Ja sam mu odgovorio da bismo im dali najodlučniji otpor. Staljin je čutao. Očigledno da mu se ovaj odgovor nije dopao. Da li je on u tom trenutku razmišljao o aranžmanima koje je pravio o podjeli interesnih sfera u Jugoslaviji?⁶⁹

Imajući u vidu sve izrečeno, možemo da zaključimo da je boravak Josipa Broza Tita u Moskvi, septembra 1944. godine, bio prelomni trenutak u jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu. I to, kako po svojim posledicama na NOP Jugoslavije, tako i po posledicama na kvislinške, kontrarevolucionarne i okupatorske snage u Jugoslaviji. U Moskvi je NOP Jugoslavije dobio punu javnu, političku, vojnu i materijalnu pomoć. Politička pomoć bila je *de facto* izražena u priznavanju NKOJ-a kao vlade Jugoslavije, čime je nedvosmisleno bilo dato na znanje, da je SSSR saveznik NOP-a Jugoslavije. Ako je do septembra 1944. godine bilo kome bilo nejasno koga Sovjetski Savez podržava u Jugoslaviji, onda je posle septembra to postalo veoma jasno, te nije bilo mesta bilo kakvim iluzijama. Vojna pomoć ogledala se u zajedničkom planiranju zajedničkih borbenih operacija na tlu Jugoslavije. Posledice ovih operacija bile su sudbonosne za ishod rata i revolucije, ne samo u delovima istočne Jugoslavije nego i u celoj zemlji. Materijalna pomoć bila je izražena u naoružavanju i opremanju NOVJ, tako da je ona postala moderno naoružana i opremljena armija sa vazduhoplovnim, tenkovskim, artiljerijskim jedinicama i vojnosanitetskim ustanovama, sposobljena da efikasno i pobedonosno završi rat u svojoj zemlji i time doprinese savezničkoj pobedi. Od moskovskog sastanka Tito—Staljin, NOP Jugoslavije upravljao je događajima u svojoj zemlji uz punu pomoć sovjetske vlade i sovjetskih oružanih snaga.

⁶⁹ V. Dedijer, n. d., str. 412—415.

3. Stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade i sovjetska vlada

Bez obzira na opisane septembarske promene u Jugoslaviji, Britanci nisu odustajali od svoje politike, koja je u odnosu na Jugoslaviju bila kondenzovana u zahtevima da se stvori jedinstvena jugoslovenska vlada. Pitanje je da li oni nisu bili u stanju da smisle novu politiku, ili nisu imali alternativu. Istina, u Forin ofisu su uvidali da su izgledi za ujedinjavanje jugoslovenske Kraljevske vlade i NOP-a slabiji nego pre juna (sastanak Tito — Šubašić) i da Tito, pošto je napustio Vis, „neće izaći u susret [...] željama u pogledu jedinstvene vlade”. Britanci su procenili da pretnje, pa i obustava slanja oružja, ne bi bile uspešne, da njima Tito ne bi popustio, jer po dolasku Rusa u Jugoslaviju partizani više ne zavise potpuno od britanskih isporuka. Nepovoljno po Britance, po njihovom mišljenju, bilo je i to što su oni izneli „svoje karte na stol pred Rusima”, a odgovora nije bilo. Neobično je da Britanci ni posle 28. septembra 1944. godine nisu uviđali na koju kartu Rusi igraju u Jugoslaviji. Javila se ideja da valja vršiti presiju na Tita, ubedjujući ga da „s njim nećemo imati posla na konferenciji mira ne bude li u sporazumu s drom Šubašićem formirao jedinstvenu jugoslovensku vladu koju će britanska vlada moći priznati kao vladu Jugoslavije”.¹ U mrzvolji i ljutnji Britanca (zvaničnika i eksperata), uzrokovanoj time što je Tito tajanstveno, bez traga, napustio Vis (da se baci u ruski zagrljaj), čuo se Makmilanov glas razuma i realnosti: „Tito je slobodan agens i može se kretati kamo želi. Brigadir Maklejn me je obavijestio da zna za činjenicu da Tito nije obavijestio Ruse kada je došao u Kazertu.”² Ova teorija o vrhovnoj vlasti vrhovnog savezničkog komandanta samo je američka i naša izmišljotina i ne smije se tjerati predaleko”.³ Makmilan je pomalo prebacivao, a dakako i podsećao na to da je uvek smatralo da Tito namerava da bude gospodar Jugoslavije na kraju rata i da će ga Rusi u toj težnji podupirati. Makmilan je bio protiv pretnji Titu. Oslabljenu britansku poziciju tumačio je koncentrisanjem njihovih vojnih snaga na zapadu Evrope, na uštrb angažovanja u Rumuniji, Bugarskoj, Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj.⁴ I Maklejn je konstatovao da se odnosi partizana sa Sovjetskim Savezom „bez sumnje popravljuju na naš račun”.⁵

O raspoloženju u britanskim vladajućim krugovima, Tita su izveštavali V. Velebit iz Londona i A. Ranković s Visa. Potonji je, kao Titov zamenik, kontaktirao sa Britancima. Tito je, svakako obavešten o britanskim protestima zbog njegovog tajanstvenog odlaska s Visa, poručio Maklejnu i Haddingtonu, šefu američke misije, da je njegov odlazak s Visa bio „diktovan vojnim i državnim potrebama”, te je konstatovao: „Mi smo nezavisna država i ja kao predsednik Nacionalnog komiteta i Vrhovni koman-

¹ D. Šepić, n. d., str. 294.

² U svom pismu Staljinu od 5. jula 1944. Tito je napisao: „15. o.m. ja sam se odlučio da idem na sastanak s Vilsonom u Italiju, jer on to traži već nekoliko puta, i na kome će se govoriti o vojnim stvarima”. Naravno, ovo nisu mogli znati Maklejn, pa ni Makmilan.

³ *Tito—Churchill*, str. 333.

⁴ Isto.

⁵ Isto, str. 336.

dant nisam nikome van naše zemlje odgovoran za svoje postupke i rad koji je u interesu naših naroda".⁶

Velebit je iz Londona izveštavao (21. septembar) Tita o nervozni u Forin ofisu, nastaloj zbog toga što je SSSR objavio rat Bugarskoj, za šta oni nisu bili pitani. Britanci su strahovali od uticaja Rusa na razvoj događaja u Bugarskoj, njihovih pritisaka na Tursku i mogućih povlastica u korišćenju Dardanela u Bosforu. Nervoza se pojačavala i zbog razvoja NOP-a u Srbiji i saznanja da je bila vođena pogrešna politika. Zbog svega toga Britanci su insistirali na formiranju jedinstvene jugoslovenske vlade. Velebit je umirivao Šubašića (prema kome su se Britanci preko ponašali), objašnjavajući mu da na Vis ne može ići bez Titovog znanja i odobrenja. Velebitova rasuđivanja, vezana za formiranje jedinstvene vlade, koristila su Titu, jer su dolazila od obrazovnog, stručnog (pravnik) i obaveštenog čoveka. Velebit je video dve mogućnosti: (1) Prekidanje veza sa postojećom kraljevskom vladom i proglašenje Nacionalnog komiteta kao jedine narodne vlade nove Jugoslavije. Ovu mogućnost označio je kao revolucionarnu i naglasio da je Velika Britanija i SAD ne bi prihvatile. (2) Rekonstrukcija kraljevske vlade i formiranje jedne jedinstvene vlade uz klauzule koje bi sprečile dolazak kralja u zemlju, dok se ne reši pitanje monarhije. Velebit je smatrao da bi takva vlada imala kontinuitet legitimne vlade i da bi po formiranju takve vlade Englezi započeli ofanzivu u cilju prebacivanja kralja u zemlju. Velebitova ocena bila je da produženje postojećeg stanja nije moguće „radi strahovite presije od strane Engleza.”⁷

U toku razmatranja ovih mogućnosti, Titu je stigao novi Šubašićev predlog. On se zalagao za sastanak koji bi omogućio obrazovanje jedinstvene jugoslovenske vlade. Šubašić je, ne bez osnova, napominjao da se u poslednje vreme izmenio stav britanske i američke vlade prema razvoju prilika u Jugoslaviji i da je loše primljen Titov iznenadni odlazak s Visa.⁸ Šubašićeva ideja bila je, po britanskom svedočenju, da naveđe Tita „da sačuva sadašnji ustavni okvir dok ne bude ili zadržan ili modificiran ustavnim sredstvima”.⁹ Tito je 9. oktobra odgovorio Šubašiću da se potpuno slaže s njim, te da bi se sastanak mogao održati za 10—15 dana.¹⁰ Idn (koji je zajedno sa Čerčilom bio na konferenciji u Moskvi od 9. do 18. X 1944.) i Molotov, obavešteni o pripremama sastanka, izrazili su svoje zadovoljstvo i Titu i Šubašiću, te im toplo preporučili stvaranje jedinstvene vlade.¹¹ Idn se nadao da će mu to omogućiti da parira sovjetskom uticaju u Jugoslaviji.

⁶ Tito, *Djela*, tom 24, str. 50. — Tita, intimno britanska ljutnja nije bri-nula. On je pisao 7. oktobra M. Pijade: „Moj iznenadni odlazak sa Visa i sve ovo gornje stvorilo je prilično napete odnose, barem Englezi tako smatraju, između nas i Saveznika. No nadam se da ćemo to brzo izgladiti”. — MC „JBT”, AJBT, KMT.

⁷ *Jugoslovenske vlade*, str. 385—386.

⁸ Isto, str. 391.

⁹ Tito—Churchill, str. 340.

¹⁰ Tito, *Djela*, tom 24, str. 36.

¹¹ *Jugoslovenske vlade*, str. 397.

Sledeći britanski potez, takođe usmeren protiv uspostavljanja sovjetske premoći u jugoistočnoj Evropi, bili su razgovori u Moskvi. Sam Čerčil će napisati: „Komunizam je podigao svoju glavu iza grmljavine ruskog borbenog fronta. Rusija je bila oslobođilac, a komunizam jevangelje koja je ona donosila”.¹² U pismu komandantima štabova, 8. septembra, Čerčil je ukazivao na to da dolazak Crvene armije u Beograd i Budimpeštu „može imati najužasnije političke posledice za Centralnu i Južnu Evropu”.¹³ On se nadao da bi se nagodbom sa Staljinom to moglo sprečiti. Verovao je da ih spaja spona drugarstva, s obzirom na to da imaju zajedničkog neprijatelja. Inicijativa za sastanak potekla je od Čerčila, Ruzvelt se saglasio, a Staljin je 30. septembra poručio Čerčilu da „toplo pozdravlja” njegovu želju da dođe u Moskvu.¹⁴ Čerčilov plan bio je da Staljina obaveže na stupanje u rat protiv Japana, te da „ostvari jedno prijateljsko rešenje o Poljskoj [...] i druga pitanja koja se tiču Jugoslavije i Grčke”.¹⁵

U istoriografiji, a i u javnosti, oktobarski moskovski sastanak poznat je po dogоворима о подели сфера uticaja u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Međutim, manje se zna o njegovoj predistoriji i o onome što se krilo iza tzv. zajedničke politike koju je predlagala britanska strana. Pozivi sovjetskoj vlasti da vode zajedničku politiku prema Jugoslaviji datiraju od novembra 1941. godine. Kao što smo pokazali, Britanci su insistirali na tome. I zahtevi za formiranjem jedinstvene jugoslovenske vlade izrasci su iz te politike. Potreba da se ubrza i utvrdi dogovor sa sovjetskom vlastom postajala je sve hitnija, kako je Crvena armija napredovala preko svoje evropske granice. To se lepo vidi iz Čerčilovog pisma Idnu od 4. maja 1944. godine, u kome je Čerčil izrazio svoju zabrinutost „komunističkim intrigama u Italiji, Jugoslaviji i Grčkoj”, te insistirao na razradi mera u cilju postavljanja prepreka „rasprostiranju sovjetskog uticaja”. Predlagao je „otvorenu razmenu mišljenja sa Rusima”, odnosno razmatranje položaja i budućeg razvoja jugoistočne i južne Evrope u cilju dejstva protiv „komuniziranja Balkanskog poluostrva”.¹⁶ Idn je prihvatio Čerčilovu inicijativu, te su sovjetskoj vlasti bili saopšteni predlozi o podeli zona uticaja. Ubrzo (18. maj) je Idnu stigao odgovor sovjetske vlasti u formi izjave F. T. Guseva, sovjetskog ambasadora u Londonu. U njoj je bilo saopšteno da je „sovjetska vlast u principu saglasna s gledištem britanske vlade u pogledu toga, da bi Grčka bila u sferi delovanja Engleske, a Rumunija u sferi delatnosti SSSR i da bi se Engleska i SSSR međusobno pomagali u tom poslu”.¹⁷ No kako je Ruzvelt bio rezervisan prema ovakvim aranžmanima, sovjetska vlast je putem citiranog Gusevljevog pisma postavila i ograde. Bilo je rečeno da bi prekonačnog odgovora sovjetska vlast želela da zna da li je vlast SAD obaveštena o gledištu Velike Britanije i da li ona ima nešto protiv predloga

¹² Винстон Черчилл, *Други светски рат*, том VI, Београд, [с. а.], стр. 189.

¹³ Ю. С. Гиренко, н. д., стр. 103.

¹⁴ Кao nap. 12, str. 197.

¹⁵ Исто, str. 196.

¹⁶ Ю. С. Гиренко н. д., стр. 101.

¹⁷ PRO, FO 371, 43636, 39—40. — Писмо Гусева Idnu od 30. junu 1944.

britanske vlade. U pismu je takođe bilo jasno saopšteno da se vlada SAD boji pretvaranja britanskog plana u „deobu balkanskih zemalja na sfere uticaja”, zbog čega sovjetska vlada smatra za potrebno da se to pitanje podvrgne dopunskom izučavanju, kao i da se američka vlada podrobno upozna sa predlogom.¹⁸

Zbog ovako suzdržanog sovjetskog stava, Čerčil je predlagao da se aranžman isproba na tri meseca.¹⁹ Staljin je u igru ponovo uvelačio Ruzvelta, te je odgovarajući na Čerčilovu poruku od 12. jula istakao, „da američka vlada gleda s nekom sumnjom na to pitanje, pa će biti bolje da se na to pitanje vratimo kad dobijemo američki odgovor na našu molbu”.²⁰

U vreme priprema za sastanak sa Staljinom, Čerčilu nikako nije pogodovala realna vojnopolitička situacija u centralnoj i jugoistočnoj Evropi. Crvena armija je bila u Rumuniji, Bugarskoj, Jugoslaviji i Mađarskoj. On nije imao, kako je sam govorio, jake karte s kojima bi igrao protiv Staljina. Ostajale su mu samo elokvencija, diplomatička, domišljatost, što kod realnog Staljina nije mnogo vredelo.²¹

Čerčil i Idn stigli su u Moskvu 9. oktobra i istog dana u 22 sata imali su prvi sastanak sa Staljinom i Molotovom. Počelo se razmatranjem poljskog pitanja, za šta su obe strane bile izuzetno zainteresovane. Potom je Čerčil na čuvenom polutabaku hartije napisao svoj predlog procenata uticaja:

„Rumunija		Grčka	
Rusija —	90%	Velika Britanija	
Ostali —	10%	(saglasno sa SAD) —	90%
Jugoslavija —	50:50%	Rusija —	10%
Mađarska —	50:50%	Bugarska	
		Rusija —	75%
		Ostali —	25%

Na ovo je Staljin počutao, pa plavom olovkom stavio veliki paraf. Na Čerčilov zahtev da se hartija spali, Staljin je odgovorio: „Ne, sačuvajte je”.

Mnogo je mastila utrošeno i žuči proliveno povodom ovog sastanka i čuvenog polutabaka. Činjenica je, da nam je ovakav tok razgovora o podeli sfera uticaja, poznat samo na osnovu Čerčilovih zapisa. D. Biber na-

¹⁸ Isto, — Idn je 10. jula odgovorio F. T. Gusevu da će ga obavestiti o mišljenju američke vlade.

¹⁹ *Prepiska*, str. 261.

²⁰ Isto, str. 263.

²¹ A. Hariman je napisao o Staljinu: „Bio je, po mom mišljenju, bolje informisan nego Ruzvelt, realističniji od Čerčila i u mnogo čemu najmarkantniji vođa ovoga rata”. — Miloš Mikeln, *Staljin: Životni put samodršca*, Beograd, 1986, str. 377.

vodi da je „famozni listić sačuvan u britanskoj javnoj arhivi pod označkom PREM 3/66/7, str. 169, ali ne i poseban zapis o tom razgovoru”. Sovjetski diplomat i istoričar I. Zemskov pronašao je u Arhivu spoljne politike SSSR-a sovjetski zapis Staljinovog i Čerčilovog razgovora od 9. oktobra, koji glasi: „Čerčil izjavljuje, da je on pripremio prilično prljav i grub dokument, na kome je pokazana raspodela uticaja Sovjetskog Saveza i Velike Britanije u Rumuniji, Grčkoj, Jugoslaviji i Bugarskoj. Tablicu je sastavio za to da bi pokazao što o tom pitanju misle Englezi [...]”²² Zemskov smatra da je podela na sfere uticaja bila Čerčilova fiks-ideja, a njegova tvrdnja da se Staljin saglasio pretpostavka, jer pomenuta Čerčilova tablica nije bila uneta u zapis razgovora, što se ne bi moglo desiti da je ona stvarno bila prihvaćena.²³

Iz svega navedenog sledi da je ipak postojao taj „prljavi dokument”. Na moskovske razgovore o podeli sfera uticaja Čerčil se vratio po okončanju rata. U pismu Staljinu, 23. juna 1945. godine, on je pisao: „Zahvaljujem Vam na Vašem telegramu od 21. juna. U oktobru u Kremlju svi smo polazili od toga da jugoslovensko pitanje smo dužni rešavati na bazi 50 procenata ruskog i 50 procenata engleskog uticaja. Sada faktično ta proporcija upozorava pre na 90:10 i čak u odnosu na tih jadnih 10 procenata maršal Tito izlaže nas krajnjem silnom pritisku”.²⁴

Dakle, imajući u vidu sve pomenuto, može se poverovati Čerčilu. Na to upućuju i Staljinov realizam i njegovo stvarno poznavanje situacije u Jugoslaviji. Kada je reč o Čerčilovoj igri procentima, pretpostavljamo da je on računao da će svojih 50 procenata ostvarivati preko kralja Petra II i Šubašićeve vlade, a da će Staljin to činiti preko NOP-a Jugoslavije. Ravnotežu uticaja video je u jedinstvenoj jugoslovenskoj vlasti nastaloj fuzijom Šubašićeve vlade i NKOJ-a. Ako je i Staljin imao slične pretpostavke, onda je mogao mirne duše staviti paraf na neformalno parče hartije na kome su bili napisani procenti, a koje je, kako svedoči i sovjetski izvor, postojalo. U momentu stavljanja parafa Staljinu je svakako bilo jasno da kralj Petar II sa Šubašićem (pa i četnicima) ne može da obcžbedi britanskih 50 procenata uticaja, jer je NOP Jugoslavije bio presudan politički činilac. Drugim rečima, ravnoteža snaga koju je Čerčil želeo nije postojala niti je bilo uslova da se uspostavi. Zato je Staljinovo prihvatanje Čerčilove kombinatorike bez ikakvih konkretnih, ograničavajućih mera, objektivno išlo naruku NOP-u koji ničim nije bio sputavan. Tako se desilo da i na ono što je Čerčil 23. juna 1945. godine video kao 90:10, juriša maršal Tito. (čak i na tih „jadnih“ 10 britanskih procenata).

Idn i Molotov razgovarali su nasamo 10. oktobra. Idn je imao utisak da je od Molotova izvukao priznanje o tome da je „maršal Tito nedavno bio u Moskvi.” Sovjetski ministar je objasnio tom prilikom da je pose-

²² И. Земсков, О ТАК НАЗЫВАЕНОМ „РАЗДЕЛЕ” ЮГОСЛАВИИ НА СФЕРИ ВЛИЯНИЯ, *Международная жизнь*, 1958, 8, стр. 74. — Zemskov navodi arhivsku signaturu originala: Архив внешней политики СССР, ф. 06, оп. 7а, д. 15, л. 6.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

ta, čiji je cilj bio da se „dogovore o zajedničkom vojnem delovanju u Jugoslaviji” bila održana u tajnosti na izričit Titov zahtev. Idn je najoštije zamerao Titu što ga nije obavestio o tome da će posetiti Moskvu. Molotov nije branio Tita, već je, naprotiv, svu krivicu svaljivao na njega, rekavši da je Tito „seljak i da se ništa ne razumije u politiku: da poseduje sebi svojstvenu tajnovitost i da se ništa ne usuđuje saopćiti svoje planove bilo kome”. Idn je upozoravao da u Engleskoj ima mnogo ljudi koji kažu da sovjetska vlada sprovodi na Balkanu sopstvenu politiku, bez ikakvog obzira prema Englezima, te da poseta Tita i ponašanje Bugara to potvrduju.²⁵ Na zvaničnom sastanku sa saradnicima, 10. oktobra uveče, ponovo je bilo govora o podeli sfera uticaja. Počeo je Molotov, zaklanjajući se iza Staljinovog autoriteta, da Crvena armija ne može prihvati pri-menu načela 50:50 u Mađarskoj, već 75:25, s obzirom na svoje gubitke i na činjenicu da se graniči sa SSSR-om. Idn je odgovorio da je njegova vlada nezadovoljna celokupnim stanjem na Balkanu gde je bila suočavana sa *faits accomplis*, da je nekoliko meseci ranije, kad je bio u neprilici, pružio Titu utočište na Visu pod zaštitom britanskih pomorskih i vazduhoplovnih snaga, te da je zahvaljujući britanskoj akciji „spašen od potpuna uništenja”. Britanci su ga naoružali i pružili mu pomoć, a sada je, bez reči obaveštenja napustio Vis, došao u Moskvu i sklapa s Bugarima sporazum koji je za Britance neprihvatljiv.²⁶ Posle ove optužbe, Molotov se ponovo vratio na utvrđivanje procenata uticaja, predlažući za Bugarsku, Mađarsku i Jugoslaviju po 75:25, na što je Idn odgovorio da je to gore nego prethodnog dana, misleći na razgovor Staljina i Čerčila. Zatim je Molotov predložio 90:10 u Bugarskoj i 50:50 u Jugoslaviji. Pošto je Idn imao primedaba, Molotov je predlagao 75:25 u Mađarskoj i Bugarskoj, a 60:40 u Jugoslaviji, naglasivši da je to granica ispod koje ne može ići. Idn je odgovorio da s takvim predlogom ne može pred Čerčila koji je zainteresovan za Jugoslaviju, i koji je Tita zastupao i naoružavao. Predložio je 75:25 u Mađarskoj, 80:20 u Bugarskoj i 50:50 u Jugoslaviji. Razgovor—cenkanje se nastavio; Molotov je izrazio spremnost da ostane 50:50 u Jugoslaviji ukoliko u Bugarskoj bude 90:10. Idn je obrazlagao da Velika Britanija nema mnogo interesa u Bugarskoj, ali je ponovo govorio o Titu: „Kad britanska javnost otkrije da je Tito otišao u Moskvu ne obavijestivši njihovu vladu, s pravom će biti kritika. Tito sklapa dogovor da bugarske trupe ostanu u Jugoslaviji, dogovor između Bugarske, Jugoslavije i Rusije. Stvorit će se loš dojam i javit će se sumnje u pogledu ruskih namjera”. Svoj odgovor Molotov je počeo predlogom 75:25 za Bugarsku, a 60:40 za Jugoslaviju. A što se tiče Tita, rekao je da ga je sada prvi put video u Moskvi, a da ga ni Staljin ranije nije poznavao. Njegov utisak je bio da je Tito pošten čovek i prijateljski raspoložen prema saveznicima, što može posvedočiti i sin g. Čerčila. Posle oвoga Molotov je okrenuo list, rekavši da „ne obavijestivši Britance i Amerikance o svojoj posjeti Moskvi, Tito je dvostruko pogriješio. Prema svom susretu sa Staljinom odnosio se kao prema reklami kojom će povećati

²⁵ *Tito—Churchill*, str. 341.

²⁶ Isto, str. 342.

svoj ugled. U Italiji on se susreo s Premijerom G. Molotov smatra, da on deluje prilično provincijalno. I odviše vremena proveo je u planini. Voli tajnovitost, ali nema zlih namjera". Primetno je, da Molotov u stvari i braći Tita napadajući ga. To što se dogovarao sa Staljinom, ne obavestivši saveznike, prividno uzgred je suprotstavljanje tome da je u Italiji razgovarao i sa Čerčilom. Zatim je Molotov rekao da će Tito „uskoro biti u Beogradu [sic!], a njegov će provincijalizam postupno iščezavati". Pri kraju razgovora Molotov je ponovo pitao mogu li se sporazumeti u vezi sa Jugoslavijom. Tražio je veći uticaj za Sovjetski Savez. Idn je odgovorio da bi mu zajednička politika bila draža, jer se postavlja i pitanje odnosa između Tita i vlade u Londonu (hoće li se združiti, da li će postojati zajednička vlast). Smatrao je da bi bilo poželjno da saveznici zastupaju istovetna gledišta.²⁷ Sutradan (11. oktobra) su Idn i Molotov nastavili razgovor o podeli sfera uticaja. Molotov je predložio 80:20 u Mađarskoj i Bugarskoj, a 50:50 u Jugoslaviji. Idn je opet ponovio da bi želeo da se u Jugoslaviji vodi zajednička politika, s čime se i Molotov složio. Zatim je Idn rekao da je obavešten o tome da je Tito pozvao Šubašića na sastanak u cilju obrazovanja jedinstvene vlade. Složili su se da pošalju poruke Titu i Šubašiću u kojima će izraziti svoje zadovoljstvo.²⁸

O jugoslovenskom pitanju Staljin i Čerčil su razgovarali 12. oktobra (u britanskoj ambasadi od 01,00 do 03,40 min). Zabeleženo je da je maršal Staljin kazao da mu se „maršal Tito dopada mada priznaje da je loše postupio došavši u Moskvu ne obavestivši nas". Dalje je Staljin rekao da su sa Titom vođeni razgovori čisto vojne prirode, a ne političke. Čerčil je rekao da za Jugoslaviju nema nikakvog interesa, ali da želi da se izbegne građanski rat u kome bi Britanija i SSSR podržavali suprotne strane, te da bi u Jugoslaviji zbog toga trebalo voditi zajedničku politiku. Staljin se složio s tim a potom je govorio da Srbi, Hrvati i Slovenci moraju živeti zajedno, da on nema ništa protiv kralja Petra, ali da maršal Tito smatra da se kralj previše poistovećuje sa Srbima, te da bi Hrvati i Slovenci odbili da sarađuju u bilo kojoj vladi pod kraljem Petrom.²⁹

Dakle, na moskovskoj oktobarskoj konferenciji Staljin i Molotov su javno, na rečima, bili za vođenje zajedničke politike sa Britancima prema Jugoslaviji, izražene i kroz 50:50 posto uticaja.³⁰ U suštini, NOP Jugoslavije tada nije ničim bio vezivan niti onemogućavan u svojoj vojnoj i političkoj borbi, što je bila stvarna pomoć.

Da li su i u kojoj meri Tito i Šubašić bili obavešteni o moskovskim razgovorima, ostaje stvar pretpostavki, jer nema dovoljno pouzdanih izvora. Izvesno je da su dobili Idnovu i Molotovljevu poruku sa najboljim željama za skori sastanak u cilju formiranja jedinstvene vlade. To je bila jedna linija događaja, dok se druga, daleko važnija, odnosila na razvoj

²⁷ Isto, str. 344—346.

²⁸ Isto, str. 346—347.

²⁹ Isto, str. 348.

³⁰ Edvard R. Stetinjus u svojoj memoarskoj knjizi (*Roosvelt i Rusi*, Zagreb, 1952, str. 15) navodi: „Naše su nas ambasade u Moskvi i Ankari obavijestile, da bi Sovjetski Savez imao 75:25 ili 80:20 posto prevlasti u Bugarskoj i Mađarskoj, te Rumunjskoj; Britanija i Rusija dijelile bi uticaj u Jugoslaviji sa 50:50 posto, a Britanci bi snosili punu odgovornost za Grčku".

vojnopolitičke situacije u Srbiji, Makedoniji i Vojvodini pod najdirektnijim uticajem jedinica NOV-a i POJ-a i Crvene armije.

Pre sastanka Tita i Šubašića (koji će uslediti 21. oktobra u Vršcu) NOP Jugoslavije će, uz sadejstvo Crvene armije i sovjetsku političku pomoć, ostvariti briljantne uspehe: doćiće do kraha Nedićeve kvislinške uprave u Srbiji, propasti četničkog pokreta D. Mihailovića, oslobođenja istočne Jugoslavije sa Beogradom i regulisanja sa otečestvenofrontovskom Bugarskom. Sve su to bile pretpostavke koje su odredile vreme nastanka jedinstvene jugoslovenske vlade kao i odnos snaga u njoj.

Borbeno sadejstvo Crvene armije i NOVJ bilo je dogovarano i planirano, u glavnim crtama, za vreme Titovog boravka u Moskvi (septembar 1944). Konkretnu razradu i svoj plan beogradske operacije napravio je štab 3. ukrajinskog fronta. Po tom planu jedinice ovog fronta trebalo je da probiju neprijateljsku graničnu odbranu od Dunava do Knjaževca, preseku železničke pruge prema Beogradu i oslobole sam Beograd. Detaljan plan beogradske operacije, bez ikakvih nesuglasica, napravili su 5. oktobra u Krajovi Tito i general-pukovnik S. S. Birjuzov, načelnik štaba 3. ukrajinskog fronta. U Krajovi je dogovoren i sadejstvo jedinica otečestvenofrontovske Bugarske na tlu Jugoslavije u tri pravca: Pirot — Niš; Čustendil — Skoplje; Gornja Đumaja — Veles.

Jedinicama NOVJ Tito je u prvoj etapi postavio sledeće zadatke: sa zapada prići Beogradu i zaposesti liniju Topola — Mladenovac — Obrenovac i kod Velike Plane povezati se sa Crvenom armijom. Konkretno: 1. proleterski korpus (1. i 6. proleterska, 5, 17. i 21. divizija) trebalo je da zauzme Ub, Stepojevac, Kosmaj i Aranđelovac, preseče komunikaciju Kragujevac — Mladenovac — Beograd i delom snaga izbjegne na reku Veliku Moravu, a drugim delom da se obezbedi od neprijatelja u Kragujevcu, Kraljevu i Čačku.

12. korpus (11, 16, 36. i 28. divizija) dobio je zadatak da zauzme Loznicu, Koviljaču i Mačvu, blokira Šabac i orijentise se na Obrenovac.

14. korpusu (23, 25. i 45. divizija) naređeno je da sa Crvenom armijom dovrši oslobođenje istočne Srbije.³¹

Bilo je planirano da u drugoj etapi 1. proleterski korpus nastupa pravcem Aranđelovac — Beograd i da sa 4. gardijskim mehanizovanim korpusom Crvene armije i 12. korpusom NOVJ zauzme Beograd.

Po dogovorenom planu, imajući u svojim rukama inicijativu, započele su uspešne borbene operacije. Jedinice Crvene armije su od 28. septembra do 4. oktobra već u prvim naletima porazile neprijatelja, došle do linije Donji Milanovac — Rudna Glava — Plavna — Popovica — Topola — Bor — Nikolićevo — Zvezdan — Lubnica — Vratarnica i zauzele Zaječar. Nekoliko dana kasnije, u daljim operacijama, iste jedinice i 14. korpus NOVJ uspeli su da oslobole čitavu istočnu Srbiju. Gubici su iznosi: 3.500 poginulih i 4.500 ranjenih.

Od 4. do 13. oktobra trajalo je pobedonosno nastupanje jedinica Crvene armije (svih rodova) i NOVJ iz različitih pravaca, da bi se 13. oktobra uveče našle pred Beogradom. Završne, ali teške borbe protiv utvr-

³¹ *Beogradska operacija*, str. 123.

đenog i upornog neprijatelja trajale su do 20. oktobra. U napadu na Beograd učestvovalo su sledeće jedinice NOVJ: 1. i 6. proleterska, 5, 11, 16, 21, 28. i 36. udarna divizija. Sa sovjetske strane: 4. gardijski mehanizovani korpus, 73. gardijska i 236. streljačka divizija, tri artiljerijske brigade, 16 pukova artiljerije, minobacača i samohodnih oruđa, protivtenkovska artiljerijska divizija i tri samostalna protivavionska artiljerijska puka.

Posle artiljerijske pripreme iz 300 topova počelo je nastupanje u planiranim pravcima i za 24 sata duboko se prodrlo u sam grad. Prethodno su likvidirane neprijateljske utvrđene tačke: Žarkovo, Banovo brdo, Topčider, Dedinje, Banjički vis, Voždovac, Konjarnik i Veliki Vračar. Naj-uporniji otpor neprijatelju je dao na liniji Glavna železnička stanica — Terazije — Botanička bašta i iz jakih utvrđenih zgrada koje se nalaze u centru grada. Do 20. oktobra trajale su teške ulične borbe koje su se završile potpunim oslobođenjem Beograda. Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke (15.000 poginulih i 9.000 ranjenih), NOVJ oko 3.000 i Crvena armija oko 1.000 vojnika izbačenih iz stroja.

Tokom borbenih operacija (sadejstvo Crvene armije i NOVJ) narod je u svim delovima Jugoslavije, s neopisivom radošću dočekivao crveno-armeđce. Jedno, od mnogobrojnih svedočanstava iz onog vremena glasi: „Svaki dan dolaze pisma iz Srbije i Vojvodine, u kojima se govori o nečuvenom oduševljenju našeg naroda koji triumfalno dočekuje Crvenu armiju s cvećem i poklonima. I stari i mlađi — svi se staraju da pomognu proslavljenim herojima Crvene armije koji zajedno sa borcima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije čiste našu zemlju od nemačkog zavjeća”.³²

Vojnicima Crvene armije bila je skrenuta pažnja na ovakvu dobrodošlicu, izrazito prijateljsko raspoloženje i izlive zaista bratske ljubavi potencirane i tradicionalnim i ideoškim motivima. To se radilo putem štampe, partijskih i komsomolskih sastanaka. Objasnjavavana je politička situacija u Jugoslaviji i smisao nastavljanja rata do konačne pobeđe. U uputstvu Političke uprave 3. ukrajinskog fronta stajalo je: „Drugovi borci, podesiciri i oficiri. Došli ste na teritoriju Jugoslavije, bliske nam po duhu i krvi, došli ste da stignete i dotučete ranjenu fašističku zver [...]. Borci Crvene armije! U Jugoslaviji visoko cene i poštuju vas kao predstavnike velikog ruskog naroda, kao predstavnike Sovjetskog Saveza. Vi ste kao borci — pobednici i oslobođenci okruženi ljubavlju i poštovanjem čitavog jugoslovenskog naroda [...]. Pružajte podršku i pomoć stanovništvu Jugoslavije, vojnicima i oficirima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, jer će to doprineti našoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja”.³³

Uspeh svake propagande i političkog rada, pa i ovog proglaša, po prirodi stvari je ograničen. Proglas nije postigao delotvoran, potpuni uticaj. Tokom boravka Crvene armije u Jugoslaviji došlo je do incidenata, ispada pojedinih njenih pripadnika, pa i grupa. Bilo je vredanja ljudskog dostojanstva i pljačke.³⁴ Ovi izgredi, ma koliko bili minimalni, porazno

³² Isto, str. 263.

³³ Isto, str. 202.

³⁴ M. Đilas, n. d., str. 53.

su delovali na narod i pripadnike NOP-a jer su svi odreda idealizovali Crvenu armiju. Da bi se obezbedilo poštovanje osnovnog ljudskog dostojanstva, sprečile nemile pojave, ekscesi i širenje štetnog političkog uticaja, rukovodstvo NOP-a odmah je reagovalo. Tito je pozvao generala Kornjejeva, šefa sovjetske misije na sastanak na kome su bili A. Ranković, E. Kardelj, K. Popović, P. Dapčević i M. Đilas. Tito je u blagoj formi objasnio problem, ali na opšte iznenadenje, naišao je na grubo poricanje pa čak i protestovanje protiv insinuacija na račun Crvene armije. Đilas je pokušao da objasni da naši neprijatelji, ispadne crvenoarmejaca upoređuju sa pristojnim ponašanjem engleskih oficira. Na to je Kornjejev naj-ostrije protestovao suprotstavljujući se upoređivanju Crvene armije sa armijama kapitalističkih zemalja.³⁵ Posle ovakvih reakcija u Kornjejeva se nije moglo pouzdati. Stoga je Tito 29. oktobra uputio pismo lično Staljinu u kome je rečeno: „Osim toga ima i drugih mnogobrojnih nezgodnih postupaka sa strane pojedinih vojnika i oficira Crvene armije što našoj vojsci i našem narodu pada teško na srce s obzirom na to što naš narod i vojska obožavaju Crvenu armiju, idealizuju je.

Mislim da je ovde dopušten sa strane štaba fronta jedan propust što se nije pre ulaska u Jugoslaviju objasnilo vojsci da ona ne ulazi u Jugoslaviju da je okupira, već da ulazi kao saveznica Narodno-oslobodilačke vojske, da zajedno oslobođe Jugoslaviju, da Jugoslavija nije ni Rumunija, ni Mađarska, pa ni Bugarska, već zemlja koja je od prvih dana, još pre napada na Sovjetski Savez, dala snažan otpor nemačkom i drugim okupatorima.

Bojim se da će neprijatelj svake vrste sve to iskoristiti u svoje ciljeve tj. i protiv Sovjetskog Saveza i našeg Narodno-oslobodilačkog pokreta”.³⁶

Dalje je Tito navodio da je sve objasnio Kornjejevu i da je tražio da se izvesti Moskva i preduzmu mere kako bi se „uklonila svaka sitnica koja bi kvarila odnose sa našim narodom”. Tito je naglašavao da je regulisanje ovih pitanja politički značajno, jer je smatrao da crvenoarmejski štabovi ne smeju da se meseaju u unutrašnja, politička pitanja Jugoslavije. „Sve ovo nama sada mnogo otežava naš položaj, kada treba da se stvorи jedinstvena vlast i kada Nacionalni komitet, koji se već nalazi u Beogradu treba zaista da predstavlja vlast u zemlji”. Tito je završio pismo rečima: „Ja i moji drugovi smatramo svojom prvom dužnošću da učinimo sve, kako nikakva sila ne bi mogla pomutiti onu ljubav i poverenje koje naši narodi gaje prema Sovjetskom Savezu”.³⁷ Staljin je odmah odgovorio — 31. oktobra. Nije poricao činjenice, nije kao Kornjejev protestovao, nije osporavao Titovu ocenu prestupa. Pisao je: „Mene poražava činjenica što pojedine incidente i greške sa strane pojedinih oficira i boraca Crvene armije uopštavate i rasprostirete na celu Crvenu armiju. Ne treba tako vredati armiju, koja vam pomaže da proterate Nemce i koja

³⁵ Isto.

³⁶ MC „GBT”, AJBT, KMT. — Pismo Josipa Broza Tita Staljinu od 29. oktobra 1944.

³⁷ Isto.

proliva krv u bojevima s nemačkim osvajačima".³⁸ Ali i pored odbojnosti Kornjejeva i ovakvog prekoravajućeg Staljinovog odgovora Đilas navodi da je primećeno „da su sovjetske komande strožije reagovale protiv samovolje njihovih boraca”.³⁹ No ovim opisani problem nije skinut s dnevnog reda niti je gurnut u zaborav. Đilas je aprila 1945. godine u Moskvi bio izložen neprijatnostima,⁴⁰ zbog čega će u informbirovskoj kampanji biti ponovo spominjan.

Dolazak Crvene armije na granice Jugoslavije izazvao je paniku u kvislinškim i četničkim redovima u Srbiji. Oni više nisu mislili ni o čemu do o bekstvu. Već 6. septembra krenuo je prvi transport od oko 200 nedićevskih funkcionera, visokih činovnika i oficira. Tokom septembra Nedićeva vlada je skoro svakodnevno zasedala. To nije imalo nikakvog smisla, jer je jedina tema tih sastanaka bio dogovor o napuštanju Beograda. Naime, nemački komandant za Jugoistok je 3. oktobra proglašio Beograd operativnim područjem, a funkcije vlade preuzele su nemačke okupacione vlasti. To je bio i kraj Nedićeve kvislinške vladavine u Srbiji. Tog istog dana, 3. oktobra, on je sazvao vladu na poslednju sednicu i razrešio ministre dužnosti. Oni nisu dangubili. Već sutradan 4. oktobra na put u Beč krenuli su članovi Uprave grada Beograda i nekoliko ministara. Sam Nedić, sa grupom visokih činovnika napustio je Beograd 6. oktobra, a u Beč stigao 11. oktobra 1944. godine.⁴¹

Uspešne operacije NOVJ u zapadnoj Srbiji, Crvene armije u istočnoj Srbiji i razvoj NOP-a naročito u južnoj i jugoistočnoj Srbiji, porazno su delovale ne samo na nedićevsku vlast već i na četnički pokret D. Mihailovića. Sam D. Mihailović sa svojim štabom i delovima Nedićeve Srpske državne straže i Srpske granične straže, prebacio se preko Drine u istočnu Bosnu krajem septembra 1944. godine. Na njegovu pomoć Nemci nisu mnogo ni računali, jer su bili svesni njegove stvarne jačine. „Prema dosadašnjem iskustvu, formacije Draže Mihailovića nikad se nisu pokazale kao efikasna protuteža Titovim snagama” — pisalo je u jednom nemačkom izveštaju.⁴²

Stav D. Mihailovića prema Rusima i njihovom udelu u raspletu u Srbiji, pokazao je svu njegovu političku nepismenost. Priče o njegovim vezama sa Rusima, sa sovjetskom obaveštajnom službom, kako su pokazala naučna istraživanja puka su nagađanja.⁴³ Istina, D. Mihailović je pokušao

³⁸ MC „JBT”, AJBT, KMT.

³⁹ M. Đilas, n. d., str. 53.

⁴⁰ Đilas je bio napisao pismo Staljinu u kome je objasnio kako je došlo do toga da ga optužuju za reči, da su „moralne osobine engleskih oficira više od osobina sovjetskih oficira”. Đilas je tvrdio da je rekao: „Spoljašnje ponašanje engleskih oficira prema našim oficirima u Italiji i u Jugoslaviji bolje je od ponašanja sovjetskih oficira ovde. Naravno, Englezzi imaju podle namere. I neprijatelj će sve to iskoristiti ako se sovjetski komandanti ne budu odnosili prema nama kao prema prijateljima i saveznicima”. Prema belešci na dokumentu, sledi da pismo nije bilo poslano. — *Dokumenti*, knj. 18, str. 118—119. — Pismo je pogrešno datirano (prva polovina juna 1944, mada je moglo nastati samo posle 31. oktobra 1944).

⁴¹ Milan Borković, n. d., knj. 2, str. 343—349.

⁴² I. Tomasevich, n. d., str. 371.

⁴³ Isto, str. 346—348.

da uspostavi kontakt sa Rusima u Rumuniji. Tu misiju poverio je potpukovnik Velimiru Piletiću, komandantu severoistočne Srbije, koji se prebacio preko Dunava 10. septembra i u Krajovi uspostavio vezu. Ali od njegove misije nije bilo ništa, jer su ga Rusi 1. oktobra uhapsili i prebačili u Moskvu.⁴⁴

Po ulasku jedinica 3. ukrajinskog fronta u Srbiju, i tokom borbenih operacija, Sovjetima su prišla samo dva značajnija četnička komandanta: potpukovnik Dragutin Keserović, komandant grupe jurišnih korpusa i kapetan Predrag Raković, komandant 2. ravnogorskog korpusa. Keserovićevi četnici zajedno s jedinicama Crvene armije zauzeli su Kruševac pa im je čak i grad dat na upravu. Ali posle Titove intervencije kod Tolbuhina, Keserović se sa 500 ljudi morao povući u Sandžak, a ostatak njegovih ljudi Rusi su razoružali. Kapetan Raković efikasno je pomagao Crvenoj armiji u zauzimanju Čačka. Pošto nije prihvatio ruski ultimatum da položi oružje i svoje jedinice prevede u NOVJ morao se povući u Sandžak. U momentu oslobođenja Beograda, četnici koji u međuvremenu nisu dezertirali povukli su se u Sandžak.⁴⁵

Odnosi NOP-a Jugoslavije sa otečestvenofrontovskom Bugarskom (nastalom 9. septembra 1944. godine po ulasku Crvene armije), novim saveznikom, za našu temu ne bi bili relevantni da nisu regulisani u jugoslovensko-sovjetsko-bugarskom trouglu. Inicijativa je došla od strane nove bugarske vlade već 12. septembra; K. Georgijev (predsednik) telegrafisao je Titu da nova Bugarska želi „trajnu bratsku saradnju dveju slovenskih zemalja” u cilju proterivanja zajedničkog neprijatelja i izgradnje novog poretku na Balkanu.⁴⁶ Tito je odmah odgovorio: „Srdačno Vam zahvaljujem na Vašem prijateljskom pozdravu. Sve nas mnogo raduje da je bugarskom narodu uspjelo stresti sa sebe jaram njemačkih okupatora i svih onih izdajnika bugarskog naroda, koji su prodavali svoju zemlju najvećem neprijatelju Slovena. Rado prihvaćamo suradnju bugarskog naroda u zajedničkoj borbi za istjerivanje njemačkih okupatora sa Balkana”.⁴⁷

Sovjetska Vrhovna komanda naročito je bila zainteresovana za učešće bugarske vojske u ratu protiv Nemačke. No nikako se ne mogu isključiti ni politički razlozi — ratom i krvlju je trebalo sprati ljagu i sramotu i zadobiti časno mesto među pobedničkim državama. Sovjetski stav prema Bugarskoj saopštio je Staljinu Titu još pre 9. septembra rečima: „Jugoslaviju mi smatramo saveznicom Sovjetskog Saveza, a Bugarsku saveznicom neprijatelja Sovjetskog Saveza. To određuje naš odnos prema Jugoslaviji u sadašnje vreme. Što se tiče budućnosti mi bi hteli da Bugarska prekine s Nemcima i takođe postane saveznica Sovjetskog Saveza. U svim okolnostima bi mi hteli da Jugoslavija bude naš glavni oslonac u jugoistočnoj Evropi. Pri tome smatram potrebnim razjasniti da u našem planu ne postoji sovjetizacija Jugoslavije ili Bugarske i mi prepostavljamo

⁴⁴ Isto, str. 349.

⁴⁵ Isto, str. 376.

⁴⁶ V. Kljaković, *Jugoslovensko-bugarski*, str. 47.

⁴⁷ Isto, str. 49.

da ćemo imati posla s demokratskom Jugoslavijom i Bugarskom, koje će biti u savezu sa SSSR".⁴⁸

Sa ovim saznanjem Tito je stigao avionom u Krajovu 19. septembra gde je mogao saznati i za konkretnе sovjetske poteze u Bugarskoj. Tamo su bugarske oružane snage već bile stavljene pod operativnu komandu štaba 3. ukrajinskog fronta, novonaimenovanog maršala Tolbuhina. U Moskvi Tito je razgovarao sa Staljinom i o Bugarskoj. Tito je smatrao da bugarske trupe u Jugoslaviji treba da se potčine NOVJ, a Staljin da se radi o organizovanoj državnoj sili koja kao takva stupa na scenu. Na Titova upozorenja da srpski i makedonski narod imaju gorka iskustva sa Bugarima, da je teško očekivati brz zaokret u stvaranju poverenja prema vojsci koja je do juče bila okupator, Staljin je odgovorio da ona ionako neće dugo ostati u Jugoslaviji i da će kasnije biti upotrebljena za druge zadatke. Staljin je savetovao Titu da u Krajobi primi bugarsku delegaciju i dogovori se s njom; on nije insistirao, ali je bilo jasno šta želi.⁴⁹ Po povratku iz Moskve u Krajobu Tito je, sarađujući sa štabom 3. ukrajinskog fronta, primetio da oni planiraju operacije sa učešćem bugarske vojske. Najzad, i sam general S. S. Birjuzov, načelnik štaba 3. ukrajinskog fronta, koji je u Krajobu došao sa bugarskim delegatima — ministrima Dobrom Terpeševim i Petrom Todorovim, uveravao je Tita u novi duh bugarske vojske. Tito, videvši sovjetsku zainteresovanost za upotrebu bugarske vojske, a ne želeći nesuglasice sa sovjetskom vladom, prihvatio je da primi bugarske delegate. Potom je s njima napravio dogovor i objavio ga kao „saopštenje iz Kabinet predsednika NKOJ”.⁵⁰ Na taj način bila je data načelna saglasnost za kooperaciju bugarske i naše vojske protiv nemačkih snaga u Jugoslaviji.⁵¹ Titovo tumačenje ovog poteza bilo je sledeće: „Njihove trupe u Jugoslaviji biće pod mojom komandom, a operisće tamo gde ću im ja odrediti mesto”.⁵²

Dalji odnosi u jugoslovensko-sovjetsko-bugarskom trouglu uglavnom su se razvijali (ako izuzmemmo vojnooperativnu saradnju) oko sklapanja ugovora o jugoslovensko-bugarskoj federaciji. Inicijativa je bila potekla od Staljina, a saopštca je Kardelju i Šubašiću prilikom njihove novembarske (1944) posete Moskvi. Posle toga nastalo je osam projekata (nacrta) ugovora o federaciji, savezu i između Jugoslavije i Bugarske, ali ni jedan nije potpisana, jer su se tome energično usprotivile zapadne sile — saveznice. Stoga je sovjetska vlada krajem februara 1945. godine zatražila od Jugoslavije i Bugarske da odustanu od svakog potpisivanja ugovora o savezu.⁵³

Sav taj opisani razvoj NOP-a u istočnim delovima Jugoslavije govorio je o njegovoj očiglednoj premoći nad ostalim snagama, čega je i

⁴⁸ MC „JBT”, AJBT, KMT. — Staljinova poruka (ne pre 9. septembra 1944) preko Kornjejeva Titu.

⁴⁹ V. Kljaković, *Jugoslovensko-bugarski*, str. 55.

⁵⁰ Tito, *Djela*, tom 24, str. 18.

⁵¹ V. Kljaković, *Jugoslovensko-bugarski*, str. 62.

⁵² MC „JBT”, AJBT, KMT. — Pismo Josipa Broza Tita upućeno 7. oktobra 1944. M. Pijade.

⁵³ Živko Avramovski, *Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji (1944—1947)*, *Istorija 20 veka*, 1983, 2.

Šubašić bio svestan. Pripremajući se za sastanak s Titom, on je rezignirano procenjivao da NKOJ veruje da od Rusije može dobiti sve što želi te se on (Šubašić) boji da mu po dolasku „u Jugoslaviju mogu jednostavno reći da on ili kralj sada više nisu potrebni”.⁵⁴ Šubašić je zazirao od Titovih tajnih dogovora sa Staljinom te je u Titovom predlogu da završnim razgovorima prisustvuju britanski i ruski predstavnici, video znak „da je Tito morao primiti od Moskve obćecanje”.⁵⁵

Sovjetska i britanska vlada na rečima su se saglasile da vode zajedničku politiku prema Jugoslaviji, ali Tito je imao inicijativu u regulisanju svih pitanja, pa i datuma sastanka sa Šubašićem. Kao što smo naveli, 11. oktobra, u toku moskovskih razgovora, poslao je orientacioni poziv Šubašiću, a onda čekao najpogodniji momenat. Čini se da je planirao da Šubašića primi u Beogradu, kao gospodar glavnog grada u koji su prve ušle njegove jedinice.⁵⁶ Stoga je Šubašića 19. oktobra hitno pozvao na sastanak, a kao prevozno sredstvo iz Barija (gde je bio od 15. oktobra) obezbedio mu ruski avion. Razgovori su počeli u Vršcu 21. oktobra, nastavljeni su u Beogradu 25. oktobra, a završeni su 1. novembra potpisivanjem novog sporazuma.

Sporazum je baziran na principu državnog kontinuiteta Jugoslavije i narodnoj četvorogodišnjoj borbi, a u cilju izgradnje nezavisne, federalne državne zajednice. Sporazumom je konstatovano da je Jugoslavija „priznata u društvu Ujedinjenih naroda u svom starom obliku i da kao takva funkcioniše, a definitivni oblik vladavine dobiće se slobodnom odlukom naroda”. U odnosu na ranije dogovore novina je bila uspostavljanje namesništva koje će u zemlji vršiti kraljevsku vlast dok narod ne odluči. Bila je ustanovljena i struktura vlade od 28 portfelja, te ponovo rečeno da će takav oblik vladavine ostati do odluka ustavotvorne skupštine.⁵⁷

Pregovore i ovaj novi sporazum sa Šubašićem, Tito je smatrao nametnutim te je nastojao da iz njega izvuče što više. Tako, da bi izbegao kraljevsku vladu, uspeo je da nametne tri regenta. Pošto su saveznici insistirali na jedinstvenoj vladbi, izradio je da u predsedništvu većina ministara bude iz redova NOP-a, a sastavljanje vlade je odgodio za onaj trenutak kad saveznici daju garantije za priznanje.⁵⁸ Maklejnu je Tito priznao da je kompromis sa Šubašićem napravio u cilju savezničkog priznanja.⁵⁹

Tekst sporazuma saopšten je Maklejnu i Kornjejevu. Tito je kazao Maklejnu da on misli da sporazum neće važiti ako ga ne odobre savezničke vlade i posle toga priznaju novu jugoslovensku vladu. Maklejn je cenio da Tito ima odobrenje sovjetske vlade za ovakav nacrt sporazuma.⁶⁰ Maklejn je prepostavljaо da su partizani dobili direktive iz Moskve da

⁵⁴ Tito—Churchill, str. 355.

⁵⁵ Isto, str. 357.

⁵⁶ Tito, *Djela*, tom 23, str. 239. — Tito 5. oktobra Peki Dapčeviću: „Naša je želja, a i Rusi su tog gledišta da u Beograd uđu prvo naše jedinice”.

⁵⁷ D. Plenča, n. d., str. 340.

⁵⁸ Tito, *Djela*, tom 24, str. 223.

⁵⁹ Tito—Churchill, str. 455.

⁶⁰ Isto, str. 363.

učine sve kako bi se Britancima umilili i uklonili njihove sumnje o opsegu sovjetskog uticaja u Jugoslaviji. Mislilo se da je i Titov kompromis sa Šubašićem došao tek posle konsultovanja sa sovjetskom vladom pa možda i nakon sovjetske intervencije.⁶¹

Nakon potpisivanja sporazuma Maklejn je preko Barija otputovao u London da referiše, a Šubašić je ostao u Beogradu 13 dana. Njegov sekretar zapisao je da nije znao hoće li putovati u Moskvu ili u London, a svakako je želeo u Moskvu, što je i odranije imao u planu.⁶² Šubašićeva neraspoloženje bilo bi veće da je znao Čerčilovo intimno mišljenje o njegovom beogradskom aranžmanu s Titom: „Doktor Šubašić se prodao Titu po prilično niskoj cijeni i sada ide u Moskvu“ — bile su Čerčilove reči⁶³ koje odaju njegovo nezadovoljstvo.

Čerčil je, iako nije bio zadovoljan ovim sporazumom, ipak javio Staljinu (5. novembra) da očekuje dolazak Šubašića i rezultate njegovog referisanja kralju Petru. Bilo mu je draga kada je saznao da su se kralja Petra povoljno dojmili izveštaji te da mu je Maklejn saopštio kako se atmosfera u partizanskom glavnom štabu poboljšala kad se saznao da Rusija i Britanija zajednički rade.⁶⁴ Staljin je odgovorio (9. novembra) da i sam poseduje dokaze da se situacija u Jugoslaviji razvija u pozitivnom smeru za saveznike, da Šubašić namerava doći u Moskvu da bi informisao o rezultatima svojih poslednjih susreta sa Titom i da se njemu čini da se već u bliskoj budućnosti može računati s formiranjem ujedinjene jugoslovenske vlade.⁶⁵ Tito je bio obavešten da Čerčil pre konačne odluke želi da sazna mišljenje Ruzvelta, Staljina i Šubašića.⁶⁶

Šubašić je priželjkivao da poseti prvo Moskvu pa London, te je 12. novembra u tom smislu telegrafisao Čerčilu s nadom da će „razgovori sa sovjetskim državnicima biti veoma značajni za rešavanje glavnih jugoslovenskih problema“.⁶⁷ Boravak u Beogradu izgleda da je ozbiljno korigovao njegova shvatanja o sopstvenom položaju i njegovoj misiji u pravcu realnijih predstava. Shvatao je da kralj Petar ima vrlo malo pristalica u Beogradu, da njegova misija nije uspela, ali je još uvek imao izvesnih iluzija u pogledu Moskve. Njemu se činilo da Moskva, koja je imala dodire samo s Titom, želi čuti i rojalističke elemente. Titov stav prema Šubašićevoj želji da ide u Moskvu bio je blagonaklon, pa je 8. novembra počeo čak i da forsira njegov odlazak. Iz Moskve su bila stigla uputstva da Šubašića prati Kornjejev, a potom da i Tito dođe. Da li je to bio dogovoren manevr, tek Tito se izgovorio svojom prezaposlenošću, a kao zamenu uputio Kardelja i Velebita.⁶⁸

Na put u Moskvu 13. novembra krenuli su Šubašić, Kardelj, ambasador Simić, Velebit i Dragovan Šepić, šef Šubašićevog kabineta. Navod-

⁶¹ VUS, 1084.

⁶² D. Šepić, n. d., str. 333.

⁶³ *Tito—Churchill*, n. d., str. 372.

⁶⁴ *Prepiska*, str. 295.

⁶⁵ Isto, str. 297.

⁶⁶ *Tito—Churchill*, str. 365.

⁶⁷ D. Biber, n. n., VUS, 14. februar 1973.

⁶⁸ D. Šepić, n. d., str. 335.

no zbog nevremena avionom su doputovali samo do Bukurešta, a zatim vozom preko Kijeva u Moskvu gde su stigli tek 20. novembra.⁶⁹ Razgovor sa Staljinom i Molotovom bio je 22. novembra uveče. Sovjetski zapisnik ili beleška nisu dostupni. Jedini izvor su nam Kardeljeva beleška i sećanje.⁷⁰ Kardelj kaže da ih je Staljin primio veoma ljubazno, da je na jedan način razgovarao sa Šubašićem, a na drugi s njim. On je stekao utisak da je ceo razgovor bio sračunat na to da se Staljinov govor što više svidi Šubašiću te da ga ovaj prenese Čerčilu. Staljinu su objašnjeni stavovi obe strane na što je on počeo otvoreno napadati jugoslovenske komuniste i politiku rukovodstva NOP-a. Pokrenuo je i pitanje kralja Petra i pri tom rekao da su partizani uski, sektaši, jer ne pristaju da se kralj Petar vrati u Jugoslaviju. Obrazlagao je da u naše vreme kraljevi i onako više ništa ne znače, to je samo reprezentacija, te naveo primer rumunskog kralja Mihajla, s kojim su se „navodno, veoma dobro sporazumeli”. Kardelj je primetio da uloga kralja Mihajla i kralja Petra nije istovetna, da je ovaj drugi povezan sa četništвом i pokoljima i kada bi mu dozvolili povratak jugoslovenski narodi bi ga smatrali izdajnikom.

Kardelj beleži i to da ga je Staljin pitao: „Šta vam smeta kralj Petar? Vi imate moć, a on je samo figura. Osim toga vi potcenjujete uticaj monarhije u Jugoslaviji. Njen je politički uticaj još uvek jak. Ja se slažem da toj staroj buržoaziji i njenim vojnim krugovima ne treba dati mogućnost da se dočepaju ključnih pozicija vlasti. Vratite kralja formalno, dajte jednom delu tih starih političara neke manje važne pozicije u državi, i kad dođe vreme lako ćete ukloniti i kralja i te ministre”.⁷¹

Staljin se interesovao za brojnost i jačinu partizanskih jedinica, pa je na Kardeljev odgovor da ima 300.000 ljudi počeo da govori s omalovanjem, spominjući sovjetske partizane, a ističući Bugare koji imaju pravu vojsku. U ovom slučaju mora se napomenuti da je Staljin svakako znao, i bez Kardelja, efektivnu moć NOVJ, koju je već šest meseci postepeno naoružavao i upravo nekoliko dana pre ovog razgovora dao NOVJ dve vazduhoplovne divizije i kompletno naoružanje za 12 pešadijskih divizija. Stoga, čini se, Staljinove reči ne treba bukvalno shvatati, već pre kao manevar pred Šubašićem.

Iznenađenje za Kardelja bilo je da je Staljin govorio o svojoj nagodbi sa Čerčilom i o podeli interesnih sfera. Počeo je s napomenom da Jugosloveni nisu sami, te da ne mogu tako ni postupati, jer su se on i Čerčil sporazumeli o tome koliki će uticaj imati zapadne zemlje prilikom uređivanja unutrašnjih odnosa i određivanja međunarodnog položaja balkanskih država. Takođe je rekao da su se u odnosu na Jugoslaviju on i Čerčil dogovorili za 50:50 procenata uticaja.⁷² Ako je ovo verno zapisano, onda je logičan i Staljinov strah od iskrcavanja zapadnih saveznika na jugoslovensko jadransko primorje i njegova briga za Tita.

⁶⁹ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 362. — Terzićev telegram upućen 20. novembra Titu.

⁷⁰ Edvard Kardelj, n. d.

⁷¹ Isto, str. 45.

⁷² Isto, str. 70.

U svojim *Sećanjima* Kardelj je ostavio spisak pitanja o kojima se razgovaralo sa Staljinom: „1. Kritika naše vojske. 2. Slaba organizacija rukovodstva. 3. Ko se bavi vojnim pitanjima. 4. Ne znate tražiti za vojsku (primer Bugara koji znaju), 5. Naši neće da slušaju instruktore. 6. Kritika našeg komandnog kadra (podigli ‘hvost’). 7. Odozdo dobro — gore slabo. 8. Treba prevaspitati komandni kadar. 9. Privući stare oficire — slušati obavezno instruktore. 10. Naši se u ravnici ne znaju da bore — ‘da omirišu barut’. 11. Da naši komandanti ne znaju da cene artiljeriju — da odbija”.⁷³

Šubašić i Kardelj vratili su se u Beograd tek 2. decembra 1944. godine. To znači da je Šubašić bio van događaja u domovini i bez kontakta sa Čerčilom od 13.novembra, što je možda i bio cilj onoga ko je isplanao celu posetu (i putovanje vozom).

Kardeljev izveštaj Titu bio je takav da su se Tito i drugovi zabrinuli, ali ipak zaključili da je Staljinovo ponašanje bilo samo jedan manevr sračunat da pomogne NOP-u Jugoslavije: „Bili smo uvereni da Staljin svim tim raznim manevrima kojima se bori sa zapadnim silama želi, ipak, da nam pomogne”.⁷⁴

Po Maklejnovim saznanjima, razgovorima u Moskvi Kardelj je bio „sasvim zadovoljan i ni najmanje iznenaden ni jednim od Staljinovih komentara”.⁷⁵ Staljin je 24. novembra obavestio Čerčila da je razgovarao sa Šubašićem, Kardeljem i Simićem, da se razjasnilo da Sporazum Tita i Šubašića o organizovanju ujedinjenja jugoslovenske vlade može biti koristan za Jugoslaviju i da ne treba odgađati da se sproveđe u delo.⁷⁶

Odmah po dolasku u Beograd Šubašić se spremao na put u London. Svoje povoljne utiske iz Moskve saopštio je Maklejnu. Po Šubašiću, Staljin je savetovao da posvete veliku pažnju osećanjima naroda, da ne prave nikakve eksperimente, jer treba uspostaviti istinsku demokratiju. Temelje na kojima se radi na formiranju jedinstvene vlade, ocenio je kao „maglovite”,⁷⁷ mada je bio spreman da je prizna ako se može formirati.⁷⁸ Maklejn je izvestio Forin ofis: „Dru Šubašiću sada je sve jasno. On zna da bi povratak kralja Petra izazvao pobune i nemir u svim dijelovima zemlje i da je zato nemoguć. On vjeruje da bi se pod regenstvom na kraju razvio demokratski stranački sistem. Uz sve to, on je umoran i bolestan i mislim da se boji suočenja s tim pitanjem u Londonu”.⁷⁹

Dan-dva po dolasku u London Šubašić je predao Čerčilu i Idnu dokumente svog sporazuma sa Titom. U momentu prijema ovih dokumenata, Čerčilu je stigla i Staljinova poruka, datirana 14. decembra (kao odgovor na Čerčilovu poruku od 3. decembra) u kojoj je pisalo da je pregledao plan Sporazuma između Tita i Šubašića te smatra da taj Sporazum „može biti baza za uzajamno razumijevanje”.⁸⁰ Staljin je jasno go-

⁷³ Isto, str. 31.

⁷⁴ Isto, str. 73.

⁷⁵ *Tito—Churchill*, str. 387.

⁷⁶ *Prepiska*, str. 301.

⁷⁷ *Tito—Churchill*, str. 387.

⁷⁸ Isto, str. 394.

⁷⁹ Isto, str. 387.

⁸⁰ *Prepiska*, str. 309.

vorio da će svoje mišljenje saopštiti pošto se upozna s mišljenjem samog maršala Tita. Inače, potvrđivao je Čerčilovu izjavu „da su se sovjetska i britanska vlada sporazumijele u Moskvi o provođenju, koliko to bude moguće [kurziv — N. B. P.] zajedničke politike u odnosu na Jugoslaviju. Nadam se da ćete se uspjeti sporazumijeti s maršalom Titom i da ćete podržati Sporazum postignut između njega i gospodina Šubašića”.⁸¹ Vredi se malo zadрžati na ovoj Staljinovoj poruci. U prvom redu, čini se da ističe Tita i njegovo mišljenje u prvi plan, koje kao da mu nije bilo poznato, mada ga je on morao poznavati ako ne na drugi način, ono bar od Kardelja. Drugo, ovo je prvi put da Staljin, ili bilo ko drugi sa sovjetske strane, stavlja pod znak pitanja („koliko to bude moguće”) zajedničku politiku sa britanskim vladom.

Šubašić je rekao Čerčilu da je Staljin tvrdio njemu i predstavniku maršala Tita „da sovjetska i britanska vlada provode zajedničku politiku u odnosu na Jugoslaviju.” Saopštavajući ovo Staljinu, kao odgovor na njegovu poruku od 14. decembra, Čerčil je ponovo isticao da će to olakšati postizanje zadovoljavajućeg sporazuma između maršala Tita i jugoslovenske vlade. Čerčil je obaveštavao da su on i Idn sa Šubašićem i kraljem Petrom razmatrali Sporazum i Titove dopune i da su uvereni u „stvaranje nove federalne Jugoslavije, gdje će svi lojalni Jugosloveni moći odigrati svoju ulogu”.⁸²

Šubašić je pismeno (20. decembra) obavestio kralja Petra o beogradskom sporazumu. Kralj je bio nezadovoljan sporazumom i to je pokazao odbijanjem da Šubašića primi u audijenciju. Istovremeno pokušao je da nađe pomoć i zaštitu kod Ruzvelta, kome je 1. januara 1945. godine uputio telegram žaleći se na vladu Velike Britanije da zbog svog prestiža i nagodbi sa SSSR-om želi da žrtvuje ustavnu monarhiju u Jugoslaviji.⁸³ Vlada SAD držala se po strani od britanske politike prema Jugoslaviji te se teško mogla očekivati presudna pomoć. S druge strane, Britanci nisu dozvoljavali da ih jugoslovenski monarh tužaka te su odmah, saznavši za njegov korak, izvestili Ruzvelta „da kanimo izvršiti pritisak na kralja Petra da prihvati sporazum Tito Šubašić”.⁸⁴ Ruzvelt nije direktno odgovorio, ali je u svojoj poruci Kongresu 6. januara naglasio dužnost „da naš uticaj izvršimo do kraja, kako ne bi neke privremene ili površne vlade u oslobođenim zemljama možda spriječile prirodna prava da slobodno izabere vladu i ustanove pod kojima će slobodno živjeti”.⁸⁵ Ovakav stav, razume se, nije pokolebao Čerčila da izvrši planirani pritisak na kralja iako je intimno prepostavljaо da njemu „mora biti jasno da to daje vrlo male izglede da ikad više, bilo kao kralj bilo kao građanin, ugleda svoju domovinu”.⁸⁶ Čerčilova odluka bila je da kralj mora prihvati imenovanje namesništva, a ako odbije onda da se prizna „vlada koju će oformiti Tito ma kakva bila i više ne priznavati kralja Petra II”.⁸⁷

⁸¹ Isto, str. 314—315.

⁸² Isto, str. 315—316.

⁸³ D. Plenča, n. d., str. 372.

⁸⁴ *Tito—Churchill*, str. 413.

⁸⁵ D. Plenča, n. d., str. 372.

⁸⁶ *Tito—Churchill*, str. 416.

⁸⁷ Isto.

Kralj, podržan od grupe vodećih jugoslovenskih političara u Londonu (Juraj Krnjević, Slobodan Jovanović, Milan Gavrilović, Milan Grol) sazvao je 11. januara konferenciju za štampu i dao izjavu da odbacuje Sporazum Tito—Šubašić i da obrazuje jedinstvenu vladu u emigraciji od predstavnika svih političkih grupa i partija.⁸⁸ Čerčil je reagujući istog dana na ovaj kraljev „udar”, predložio Staljinu da realizuju Sporazum Tito—Šubašić: „Jednostavno zaobiđimo kralja Petra”.⁸⁹ Titu je poručio da razmenjuje poruke sa Staljinom u vezi sa izjavom kralja Petra, te ga moli da do daljnih vesti ne preduzima ništa.⁹⁰ Staljin je odgovorio za dva dana: „Slažem se s Vašim prijedlogom da oživotvorimo sporazum Tito—Šubašić. Na taj način predusresti ćemo moguće komplikacije u toj stvari. Nadam se da ste Vi već informisali Predsjednika [Ruzvelta]”.⁹¹ Istovremeno sa ovim odgovorom Čerčilu, Staljin je našao za shodno da Titu saopšti svoj iskren stav: „Ako sporazum sa Šubašićem ne bude sproven u život, treba pričekati do februara sa proglašenjem NKOJ za privremenu vladu”.⁹² Staljin je i 16. januara saopštavao Čerčilu da ne vidi razloge za odgađanje i da ne treba gubiti vreme i izlagati stvar iskušenjima i otezanjima.⁹³ Čerčil je zaista obaveštavao Staljina o toku pritiska na kralja Petra te mu je 17. januara javio da „Šubašić i njegova vlasta čine sve što je moguće kako bi u kralju Petru probudili svijest o njegovoj ustavnoj dužnosti i tako u osnovnom sačuvali sporazum u onom vidu u kome on postoji.”⁹⁴

O kraljevom pokušaju da uskrati poverenje Šubašićevoj vlasti, Čerčil je obavestio (23. januar) Staljina, ističući da taj kraljev postupak neće uticati na britansku vladu, jer je ona spremna da se pobrine za ostvarenje Sporazuma Tito—Šubašić i da Šubašićevu vladu prebac u Beograd. Čerčil je, najzad, predlagao da tri savezničke sile ostvare sporazum na taj način što bi priznale ujedinjenu vladu i akreditovale svoje poslanike pri jugoslovenskom namesničkom veću. On je podvlačio da do formiranja te ujedinjene vlade ne treba da priznaju vladu koju bi formirao sam Tito ili sam kralj Petar.⁹⁵ Staljin je opet bio brz — 25. januara kratko je poručio: „Slažem se da bez daljnih odgađanja treba ostvariti sporazum Tito—Šubašić kako je to bilo dogovorenno među njima i da tri velike države treba da priznaju tu ujedinjenu vladu.”⁹⁶ Pošto ni najnoviji otpori od strane jugoslovenskog monarha nisu poremetili britansko-sovjetsku odlučnost da stvore ujedinjenu jugoslovensku vladu, to je

⁸⁸ D. Plenča, str. 373.

⁸⁹ Prepiska, str. 326—327.

⁹⁰ Tito—Churchill, str. 417.

⁹¹ Prepiska, str. 327.

⁹² MC „GBT”, AJBT, KMT. — Telegram Andrije Hebranga upućen 11. januara 1945. Titu. Pored citiranog javljaо je: „Treba biti oprezan i u spoljnopolitičkim pitanjima. Naš glavni zadatak je učvrstiti dostignute pobeđe. Treba izbegavati velike zahteve prema susednim zemljama, ne izazivati loše odnose ili sukobe s njima”.

⁹³ Prepiska, str. 329.

⁹⁴ Isto, str. 330—331.

⁹⁵ Isto, str. 332.

⁹⁶ Isto.

Čerčil 27. januara konkretno predlagao Staljinu da Šubašića i njegovu vladu, ako se ne sporazumeju sa kraljem, prebaće u Beograd, ustanove namesničko veće (regentstvo) pod čijim bi se patronatom obrazovala nova vlada bez obzira na kralja Petra.⁹⁷

Dok su trajale teškoće sa kraljem Petrom i navedena prepiska Čerčil — Staljin, Tito je u Beogradu mirno čekao razvoj događaja i u Londonu i u zemlji. Partijskim organizacijama razaslaо je 13. januara instrukcije u kojima je bilo naglašeno da kralj Petar svojom izjavom od 11. januara „ne priznaje AVNOJ kao zakonodavno telo, ne prihvata predložene namesnike i zalaže se za vladu od krajnje desnice do krajnje leve. Time je, ustvari, ustao ne samo protiv obrazovanja jedinstvene vlade, nego i protiv Viškog sporazuma Tito—Šubašić. Jasno je da iza ovog stoje Englezi, ali mi treba da udaramo po izbegličkoj reakciji sa kraljem na čelu i po domaćim izdajnicima. Zbog toga treba sprovesti spontane najmasovnije demonstracije po svim gradovima i selima [...]. Demonstracije treba da otpočnu odozdo, ali ne mimo rukovodstva fronta naprotiv ono ih mora prihvati i rukovoditi [...]. Na transparentima ne treba ispisivati parolu protiv kralja, ali pustiti narodu da više protiv njega koliko hoće”.⁹⁸ Izjava kralja Petra (11. januar) Titu nije smetala, naprotiv, smatrao je da time kralj sebi nanosi štetu. Tito je takođe smatrao da će to biti kraj njegovog Sporazuma sa Šubašićem. Procenjivao je (13. januar) da će kralj ili smeniti Šubašića ili će ovaj sam podneti ostavku, te u tom slučaju neće imati s kim da održava odnose.⁹⁹ Razvoj događaja u Jugoslaviji bio je takav da je Maklejn mogao (18. januara) poručiti Forin ofisu: „Tito, žalim što to moram reći, nikada nije bio mirniji”.¹⁰⁰ Razloga za spokojnost bilo je više, a među njima su bile i svakako veoma povoljne vesti iz Moskve od Andrije Hebranga, šefa jugoslovenske delegacije. Ova („vladina”) delegacija došla je u Moskvu 14. januara s ciljem da reguliše materijalnu pomoć Sovjetskog Saveza novoj Jugoslaviji. Već posle dva-tri dana Hebrang je javio Titu da pregovori teku „blagoprijatno”, da je u principu rešeno pitanje naoružavanja i izgradnje armije te da se vode i trgovinski pregovori.¹⁰¹ Da je Tito bio u dogоворима sa sovjetskom vladom oko tekućih pregovora sa Šubašićem, svedoči i jedan telegram Aleksejeva Titu od 19. januara. Aleksejev u njemu kaže da smatra pravilnim Titovo mišljenje da bi Šubašićeva vlada trebalo da dođe u Beograd.¹⁰²

Čerčilov predlog da se oformi jedinstvena vlada koju bi saveznici priznali, te da se akredituju poslanici kod namesničkog veća Tito je prihvatio, ali je tražio vremena da bi se posavetovao sa NKOJ-em. To je obavio istog dana i već sutradan, 25. januara, izjavio je da se predloži prihvataju.¹⁰³ Međutim, kralj Petar je i dalje bio prepreka. On je poste-

⁹⁷ Isto, str. 333.

⁹⁸ A CK SKJ, CK KPJ, 1945, 15. — Marko — Leskošeku, Bakariću, Pučaru, Blažu, Veselinovu, Lazi, Lekoviću, Miladinu.

⁹⁹ Tito—Churchill, str. 420.

¹⁰⁰ Isto, str. 429.

¹⁰¹ MC „GBT”, AJBT, KMT.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ Tito—Churchill, str. 436.

peno popuštao, ali i izbegavao da naimenuje trojicu namesnika. Tito je pred Maklejnom pokazivao malo interesovanja za krizu u odnosima između kralja Petra i Šubašića. Ona je za njega bila „zanimljiva poput predstave”.¹⁰⁴ Istupajući tih dana u javnosti, Tito je pozvao saveznike da krizu sa jugoslovenskim monarhom i vladom reše na bilo koji način; bio je uveren u neminovnost sopstvenog priznavanja.¹⁰⁵

Šubašić je, uz Čerčilovu podršku i Titovu predusretljivost, doneo 7. februara odluku da otpuštuje u zemlju bez obzira na kraljev stav. Potom su usledile dve sednice Krunskog saveta (7. i 10. februara) i Titov poziv Šubašiću da odmah dođe u zemlju. Na to je Šubašić 11. februara zatražio mišljenje britanske i američke vlade. Britanska vlada se odmah složila, a iz Stejt departmenta odgovoreno je 12. februara da se neće priznati jugoslovenska vlada koja bi se obrazovala bez kraljeve saglasnosti.¹⁰⁶ Kako se u to vreme održavala saveznička konferencija u Jalti (Krimská konferencija) potrebno je saznati kakav je tamo bio tretman jugoslovenskog pitanja.

Na sednici ministara inostranih dela (Edvard Stetinius, Antoni Idn) 9. februara, Molotov je predložio da se u dnevni red uvrsti i pitanje realizovanja sporazuma Tito—Šubašić,¹⁰⁷ a potom je usred diskusije o drugim pitanjima počeo da govori kako je u Jugoslaviji nejasna situacija. Pozivao se na Čerčilova pisma Staljinu od 11, 23. i 27. januara u kojima se isticala nužnost sprovođenja sporazuma. Završio je da smatra neophodnim, bez odlaganja, oživotvoriti sporazum i da je to nužno izvesti u toku Krimské konferencije.¹⁰⁸ Idn je rekao da smatra da Sporazum Tito—Šubašić treba dopuniti sa dve odredbe koje je on stilizovao sa Šubašićem i uručio 8. februara Molotovu. Predlagali su da se AVNOJ proširi sa članovima poslednje jugoslovenske Skupštine, koji nisu kompromitovani, i tako stvoreno telo predstavljalo bi privremeni parlament. Drugi predlog sastojao se u tome da bi AVNOJ-eve akte trebalo da ratifikuje Ustavotvorna skupština.¹⁰⁹

Na poslepodnevnom sastanku 9. februara Stetinius je izvestio predsednika vlade da je rečeno da se podnese izveštaj o jugoslovenskom pitanju. Čerčil je odmah reagovao rečima da u jugoslovenskom pitanju nema značajnijih nesuglasica. Opet je Stetinius izjavio da je bila doneta odluka da se realizuje Sporazum Tito—Šubašić do kraja Krimské konferencije negledajući na bilo kakve „fantazije kralja Petra”. Čerčil je spomenuo da je britanska delegacija podnela ruskim prijateljima dva dopunska predloga koja se odnose na Sporazum Tito—Šubašić, koji bi se, ako učesnici konferencije ocene celishodnim, mogli preporučiti Šubašiću i Titu. Na ovo je Staljin primetio da bi i sovjetska strana mogla pred-

¹⁰⁴ Isto, str. 458.

¹⁰⁵ Govor na antifašističkom mitingu žena Srbije u Beogradu, 28. januara 1945. — Josip Broz Tito, *Govori i članci*, I, Zagreb, 1959, str. 259—266.

¹⁰⁶ D. Plenča, n. d., str. 382.

¹⁰⁷ Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февраля 1945 г): Сборник документов, Москва, 1979, стр. 161. (Dalje: Крымская).

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto, str. 172.

ložiti dopune, a da bi onda i britanska delegacija mogla dodati još nešto; time bi se pitanje odugovlačilo, a položaj u Jugoslaviji ostajao nestabilan. Čerčil je reagovao tako, što je rekao da je Tito diktator u svojoj zemlji i da mu se može obratiti s molbom da prihvati dopune. Staljin je rekao da Tito „nipošto nije diktator”,¹¹⁰ a zatim je naveo predloge britanske vlade te naglasio da je sovjetska delegacija saglasna s njima. Takođe je smatrao da oni neće zadržati stvaranje nove vlade. Potom je Staljin ponovio ono što je Molotov govorio pre podne. Suština tih reči bila je: tri države su dužne, da do odlaska s Krima, bez odlaganja, preporuče ostvarenje Sporazuma Tito—Šubašić, tj. stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade na njegovoj osnovi, nezavisno od fantazija u glavi kralja Petra.¹¹¹ Po ovom pitanju bilo je zaključeno: „Na osnovu predloga g. Stetinijusa postignuta je saglasnost da g. Idn i g. Molotov odrede svoje predstavnike za sastavljanje nacrta izjave o položaju u Jugoslaviji. Takođe je bilo usaglašeno da je do kraja Krmske konferencije poželjno postići saglasnost o ostvarenju sporazuma Tito—Šubašić”.¹¹²

10. februara, na poslepodnevnoj sednici predsednika vlada, Idn je predložio da se pošalju telegrami Titu i Šubašiću. Tekst teleograma bio je uručen i sovjetskoj i američkoj delegaciji. Staljin je odmah istakao da je u telegramu naglašeno da treba realizovati Sporazum Tito—Šubašić, uključiti u AVNOJ članove ranije Skupštine i učiniti da Parlament usvoji odлуке AVNOJ-a. Ruzvelt se saglasio sa ovim,¹¹³ a konačan zaključak o Jugoslaviji donet na Krmскоj konferenciji glasio je ovako:

„Mi smo priznali kao neophodno preporučiti Maršalu Titu i dru Šubašiću da odmah oživotvore Sporazum zaključen među njima i obrazuju Privremenu Ujedinjenu Vladu na osnovu tog Sporazuma.

I da će Antifašističko Veće Narodnog oslobođenja Jugoslavije biti prošireno uključivanjem članova poslednje jugoslovenske Skupštine, koji se nisu kompromitovali saradnjom sa neprijateljem, i, na taj način bit će obrazovan organ nazvan Privremenim Parlamentom;

II da će zakonodavni akti doneti od Antifašističkog Veća Narodnog oslobođenja [Jugoslavije] biti podvrgnuti naknadnom usvajanju Ustavotvorne Skupštine”.¹¹⁴

Već 11. februara, sve tri savezničke vlade su poslale citirane zaključke svojim predstavnicima kod Tita i Šubašića. Saznavši kakve su preporuke Krmse konferencije, Tito je izrazio svoje zadovoljstvo i spremnost da obrazuje vladu čim stigne Šubašić.¹¹⁵ Šubašić je došao u Beograd 17. februara i svoj dolazak predstavio kao povratak jugoslovenske kraljevske vlade u domovinu. U izjavi datoј istog dana, rekao je da je osnovni cilj da se u zajednici i saglasnosti sa NKOJ-em i AVNOJ-em ubrza postavljanje namesnika i obrazovanje jedinstvene jugoslovenske vlade,

¹¹⁰ E. Stetinijus (n. d., str. 153) je zabeležio da je bila vođena kratka diskusija između premijera Čerčila i Staljina o tome da li je Tito diktator ili nije.

¹¹¹ Крымская, str. 176—177.

¹¹² Isto, str. 186.

¹¹³ Isto, str. 214.

¹¹⁴ Isto, str. 270.

¹¹⁵ Tito—Churchill, str. 453.

čije je međunarodno priznavanje osigurano kod svih saveznika i Ujedinjenih naroda.¹¹⁶ Razgovori između Tita i Šubašića, o izboru namesnika, trajali su više dana. Šubašić je predlagao Grola i Šuteja što Tito nikako nije prihvatao. Tok ovih razgovora bio je poznat šefovima sovjetske i britanske misije, te je na osnovu njihovih izveštaja vršen pritisak na kralja Petra. Molotov je 28. februara telegrafisao Šubašiću i Titu, da sovjetska vlada smatra da je, u interesu naroda Jugoslavije i uspeha borbe Ujedinjenih naroda, nedopustivo dalje odlaganje oživotvorenja Sporazuma Tito—Šubašić, koji je odobren i na Krimskoj konferenciji.¹¹⁷ Sovjetska vlada, bilo je dalje naglašeno, izražava uverenost da će odluke donete 25. februara o sastavu regentskog saveta i privremene ujedinjene vlade, biti provedene u život u određenom roku, nezavisno od protivljenja kralja Petra. Saopštavajući 1. marta sve ovo kralju, Šubašić ga je molio da hitno imenuje namesništvo.¹¹⁸ Idn je 3. marta posetio kralja i saopštio mu da će britanska vlada uputiti ambasadora u Beograd, bez obzira da li će on imenovati namesnike ili ne.¹¹⁹ Pod tim pritiskom kralj Petar je najzad, Ukazom od 2. marta za namesnike odredio: dr Srđana Budisavljevića, dr Antu Mandića i ing. Dušana Serneca,¹²⁰ koji su 5. marta, u Narodnoj skupštini u Beogradu, položili zakletvu kralju Petru¹²¹, „ne trepnuvši okom”, kako je primetio Maklejn.¹²²

Pošto je bila savladana i ova prepreka, dalji razvoj događaja imao je svoj suštinski i formalno-pravni vid. Da bi se zadržao legitimitet, državnopravni kontinuitet i obezbedilo međunarodno priznavanje Jugoslavije, Ivan Šubašić je u ime kraljevske vlade podneo ostavku Namesništvu, a Josip Broz Tito je, u ime NKOJ-a, podneo ostavku Predsedništvu AVNOJ-a. Obe ostavke podnete su istovremeno, 5. marta 1945. godine. Zatim su 7. marta na predlog Predsedništva AVNOJ-a kraljevski namesnici obrazovali jedinstvenu jugoslovensku vladu, u kojoj je Josip Broz Tito postavljen za predsednika Ministarskog saveta i ministra narodne odbrane, Milan Grol za potpredsednika Ministarskog saveta, Edvard Karđelj za potpredsednika Ministarskog saveta i ministra za konstituantu i Ivan Šubašić za ministra inostranih poslova.¹²³ Jedinstvena vlast bila je sastavljena od 15 članova bivšeg NKOJ-a, 5 članova bivše kraljevske vlade, 7 pripadnika NOP-a (među njima su bili i Vaso Čubrilović i Jaša Prodanović) i jedne ličnosti iz emigracije — Milana Grola. Drugim rečima, odnos snaga bio je 22:6 u korist NOP-a, a da se i ne govori o podeli važnosti resora. Nova vlast, nazvana vlast Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), 9. marta je objavila Deklaraciju u kojoj je bio objašnjen njen nastanak i istaknuti ciljevi.¹²⁴

¹¹⁶ D. Plenča, n. d., str. 385.

¹¹⁷ MC „JBT“, AJBT, KMT. — AVII, k.37, f. 2, br. 1—4. — Šubašićev pismo kralju Petru od 1. marta 1945.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ D. Plenča, n. d., str. 386.

¹²⁰ Jugoslovenske vlade, str. 428.

¹²¹ Isto, str. 429.

¹²² Tito—Churchill, str. 491.

¹²³ Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945, Beograd, 1984, str. 3—4. (Dalje: Dokumenti SFRJ)

¹²⁴ Isto, str. 5—8.

Deklaracijom vlade DFJ nije bila sasvim zadovoljna sovjetska vlasta. U kritici naslovljenoj na Tita, Kardelja i Hebranga (11. marta), bilo je rečeno da se Deklaracija smatra „ne sasvim zadovoljavajućom i možda čak bledom”. Konkretna primedba odnosila se na to što nije bio zaузет одређeni stav prema politici zблиžavanja sa slovenskim zemljama, koje treba da budu spremne za borbu protiv novih pokušaja agresije od strane nemačkog imperijalizma i njegovih mogućih saveznika. Druga primedba odnosila se na čutanje o Sovjetskom Savezu. U Deklaraciji je Sovjetski Savez zaista spomenut jedino zajedno sa ostalim velikim saveznicima. Sovjetska strana zamerala je što ocena SSSR-a (mislilo se na ulogu u ratu i pomoći NOP-u) nije bila data uz uvažavanje stvarnih činjenica i istinitosti. „Čutanje o tom pitanju ne može koristiti demokratskoj Jugoslaviji”¹²⁵ — glasio je tvrd sovjetski stav. Dakle, od strane sovjetske vlade nisu „kritikovane ocene o Sovjetskom Savezu”,¹²⁶ već nedostatak ocena, odnosno „čutanje”, kako стоји u sovjetskom dokumentu. Svakako u težnji da kritika bude shvaćena kao dobronamerna i objektivna (u skladu sa proverenom Staljinovom metodom hladno-toplo), dalje je bilo kazano da „nedostaci deklaracije nove jugoslovenske vlade odražavaju pritisak Šubašića i Grola, koji već od prvih koraka nove jugoslovenske vlade utiču u nepoželjnном правцу за demokratsku Jugoslaviju”.¹²⁷ Ovim kao da se htelo odškrinuti vrata za odstupnicu — stvoriti mogućnost da se sva krivica svali na Šubašića i Grola.

Sovjetska vlada nije bila zadovoljna time što je u novu jugoslovensku (jedinstvenu) vladu (DFJ) bio uključen Milan Grol, a ne Stanoje Simić, bivši jugoslovenski ambasador u Moskvi, s kojim su Sovjeti imali pozitivna iskustva. Ovim se otvara pitanje da li je sovjetska vlada bila, na bilo koji način, upletena ili konsultovana oko sastavljanja vlade DFJ. Iz sovjetske kritike upućene već 11. marta 1945. godine, „samo za Tita, Kardelja, Hebranga”, čini se da su konsultovanja ipak postojala. Kritika počinje dramatično, kao da su sovjetski prijatelji Jugoslavije „bili poraženi što su u sastav nove jugoslovenske vlade uključeni takvi javni radnici, kao Grol, o čemu ranije nije bilo reči”.¹²⁸ Postavlja se pitanje o čemu to nije bilo reči: o sastavu nove vlade ili o javnim radnicima Grolove političke orientacije, kao o mogućim članovima jugoslovenske vlade? Da je bila reč o samom Grolu, bilo bi napisano „o kome ranije nije bilo reči”, a ne kako stoje „o čemu ranije nije bilo reči”. To znači da nije bilo reči o samom Grolu, već o njegovim političkim istomišljenicima. Dakle, nije bilo reči o ljudima poput Grola, kao o mogućim članovima vlade, ali to ne znači da nije bilo reči o drugim ličnostima, kao Simić, poželjnim da postanu članovi vlade. Da su postojala konsultovanja, verovatno na liniji Tito — Aleksejev, upućuje i dalji tekst kritike, u kome se kaže da

¹²⁵ MC „JBT”, AJBT, KMT. — Telegram Aleksejeva od 11. marta 1945, samo za Tita, Kardelja, Hebranga.

¹²⁶ Branko Petranović, *Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) (sastav, struktura, mesto u sistemu vlasti, mere)*, Istoriski glasnik, 1986, 1. str. 123. (Dalje: Vlada DFJ).

¹²⁷ Kao nap. 125.

¹²⁸ Isto.

uključivanje u vladu takvih lica kao što je Grol, može izazvati nedoumice u NOP-u Jugoslavije, a što može biti pojačati time „što je iz sastava vlade isključen Simić u čiji pozitivan odnos prema NOP-u se ne može sumnjati“.¹²⁹ Da li bi to moglo da znači da je Simić bio uključen u vladu, tj. predviđen za člana vlade, pa onda isključen? Izgleda da se desila izmena. U sovjetskom dokumentu, posle lepih reči o Simiću, stajalo je: „Pošto mi ranije nismo imali mogućnosti upoznati se s tim izmenama u jugoslovenskoj vladi, smatramo nužnim saopštiti vam ih sada, da ih smatramo pogrešnim, da mogu prouzrokovati političke teškoće. Po našem mišljenju te izmene nisu bile neophodne“.¹³⁰ Dakle, proizlazi da je sastav vlade bio ranije dogovoren, te da je došlo do izmena, bez konsultovanja sovjetske vlade. Zaista je postojao jedan spisak naslovlen kao sastav jugoslovenske vlade. U njemu je bilo zapisano „prvi potpredsjednik: Stanoje Simić“.¹³¹ Taj spisak datiran je 7. decembra 1944. godine, a potpisali su ga Tito i Šubašić. Šubašić ga je 13. decembra poslao Forin ofisu (na ruke O. Sardžentu). Nema razloga ne poverovati da je taj isti spisak, u kome je Stanoje Simić figurirao kao potpredsednik, bio poznat i sovjetskoj vladi.

Tito je odmah odgovorio na ovu kritiku. Original odgovora je nedostupan, a kopija verovatno nije sačuvana. Ali iz sovjetskog odgovora od 15. marta, adresiranog opet na Tita, Kardelja i Hebranga¹³² lako se saznaje, smisao Titovog odgovora, kao i sovjetska obrazloženja kritike. Na početku telegrama stoji: „Mi smo dobili odgovor druga Tita na naš telegram u kome su bile izražene naše prve primedbe povodom sastava jedinstvene jugoslovenske vlade. Smatramo potrebnim izjaviti da se ne možemo složiti s ocenom koju je Tito dao o uključenju Grola u vladu i isključenju Simića“. Dalje je bilo navedeno da Sovjeti misle kako ni Tito ne veruje Grolovoj izjavi, jer ovaj javno nije osudio Mihailovića, a na delu se nije ogradio od velikosrpske antidemokratske linije. Titovo obrazloženje, da će sa Gromom u vlasti lakše razbiti blok srpske reakcije, bilo je ocenjeno kao nepravilno. Naime, srpska reakcija će, u licu Grola, imati posmatrača u vlasti, što će joj omogućiti da deluje sigurnije. Grol i njemu slični, isticano je dalje, mogu da stavljaju klipove u točkove nove jugoslovenske vlade i pred tim ne treba zatvarati oči. Titov stav, da saveznici ne bi priznali novu jugoslovensku vladu bez Grola, bio je osporavan. Uzakivano je na to da podrška za formiranje vlade bez Grola nije ni bila tražena. Zatim je izražavano uverenje da se mogla obezbediti saveznička saglasnost i priznavanje vlade i bez Grola. Kao argument, bio je naveden podatak, da na Krimskoj konferenciji nije bilo ni govora o uključenju Grola u vlastu.

U drugom delu telegrama bili su navedeni uzroci sovjetskih primedaba. Kao prvo, da ceo svet zna da je Sovjetski Savez aktivno podržavao i podržava demokratsku Jugoslaviju i njen narodnooslobodilački pokret. Kao drugo, da i u samom jugoslovenskom narodu postoji ubjedjenje da

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Tito—Churchill, str. 396—397.

¹³² MC „JBT“, AJBT, KMT.

nova jugoslovenska vlada radi uz punu saglasnost sa Sovjetskim Savezom, što bi trebalo da znači da su i sadašnji koraci jugoslovenske vlade usaglašeni sa Moskvom. A takva situacija, pisali su Sovjeti dalje, uzrokuje moralnu i političku odgovornost pred javnim mnjenjem Sovjetskog Saveza, Jugoslavije i drugih zemalja.

Zanimljivo je bilo rešenje koje su Sovjeti predlagali. Njihova ideja je bila, da bi sovjetska vlada mogla dati izjavu o tome kako nije bila umešana u opisane korake jugoslovenske vlade. Takva izjava bi se mogla dati s obzirom na to da SSSR nije bio povezan sa Jugoslavijom nikakvim ugovorom o savezu ili uzajamnoj pomoći. Ta izjava, objašnjavano je, „izbavila bi vas od neophodnosti konsultovanja sa nama”. Ali, odmah je ukazivano na to, da bi takva izjava sovjetske vlade mogla nанети štetu demokratskoj Jugoslaviji. Na kraju je bilo ostavljeno Titu i drugovima, da sami donešu odluku, jer je, ukoliko oni smatraju da je to celishodno, sovjetska vlada bila spremna da dā izjavu u navedenom smislu. Bilo je to zaista, teško iskušenje.

Istog dana (15. mart) po prijemu ovog telegrama, Tito je sazvao Politbiro CK KPJ, na kome su razmatrane opisane sovjetske primedbe. Tog istog dana Aleksejevu su telegrafisani zaključci.¹³³ Kritika vezana za Grola bila je u potpunosti prihvaćena; štaviše, bilo je rečeno da ispravnost kritike potvrđuje činjenica da je reakcija podigla glavu u Srbiji otako je formirana vlada. Kao najkrupnija greška bio je označen propust u Deklaraciji — nespominjanje ogromne oslobođilačke uloge, političke i materijalne pomoći Sovjetskog Saveza Jugoslaviji. Ova greška objašnjavana je oportunizmom, strahom od raskida sa Velikom Britanijom i SAD. Za čutanje o slovenstvu takođe je bilo rečeno da je greška prouzrokovana precenjivanjem britanskog i američkog pritiska. Takođe je bila potvrđena i puna saglasnost kad je u pitanju odgovornost sovjetske vlade „za naše delovanje u Jugoslaviji”, te rečeno da je greška što je nisu dovoljno informisali o svojim postupcima i namerama. Odgovor na teško iskušenje je bio takav da se nametao zaključak da i nije bilo dileme. Glasio je ovako: „Za Jugoslaviju ima samo jedan put: ići samo sa Sovjetskim Savezom i pod njegovim rukovodstvom. To mislimo ne samo kao komunisti, već i kao odgovorni državni radnici.”

Na kraju je bilo obećano da će se jugoslovenski komunisti ubuduće savetovati sa sovjetskom vladom o konkretnim potezima, a posebno o Grolu, u cilju otklanjanja grešaka. U vezi sa svim iznetim traženo je dopuštenje da se u Moskvu upute „dva druga iz Politbiroa CK KPJ”. Kako je u Moskvi primljena samokritika jugoslovenskog Politbiroa nije nam poznato. Poseta „dva druga iz Politbiroa” otklonjena je time, što je poručeno da se ona razmotri po dolasku sovjetskog ambasadora Ivana Vasiljevića Sadčikova u Beograd.¹³⁴

Vladi DFJ Velika Britanija priznala je 20. marta, SAD, 28. marta a SSSR 29. marta 1945. godine. Sovjetski ambasador Sadčikov predao je akreditivna pisma kraljevskom namesniku Srđanu Budislavljeviću, 24.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto. — Telegram koji je Aleksejev uputio Titu 18. marta 1945.

marta 1945. godine. U kom pravcu su se razvijali prvi razgovori Sadčikova sa jugoslovenskim zvaničnicima može se lako prepostaviti, a izvesno je da je konačno bio odbačen odlazak „dva druga iz Politbiroa” u Moskvu. Umesto toga, Sadčikov je verovatno doneo poziv Titu da sam poseti Moskvu.

O organizaciji Titove posete Moskvi, aprila 1945. godine, malo se zna. Ona je došla nenadano čak i za samog Šubašića, ministra inostranih poslova. Biće da su vojnopolitička situacija u zemlji i trenutni odnosi sa saveznicima (Koruška, Julijска krajina), gledano i sa sovjetske i sa jugoslovenske strane, ubrzali posetu. Jugoslovenska delegacija u sastavu: Tito, Ivan Šubašić, Milovan Đilas, Nikola Petrović, Bane Andrejev i Rudolf Primorac, došla je u Moskvu 5. aprila 1945 godine. Delegaciju je pratio sovjetski ambasador u Beogradu, Sadčikov. Sovjetska štampa zabeležila je Titov dolazak. Prema pouzdanom britanskom izvoru,¹³⁵ Tito se od trenutka dolaska našao u centru pažnje. Bile su mu ukazivane počasti, u njegovu čast priređivane parade i primanja, kao ranije Benešu i De Golu. Bio je smešten u dači, a ostali članovi delegacije u hotelu. Isti izvor ističe „Maršalovu opću obljučjenost u Sovjetskom Savezu, gde je stekao naklonost svojim ratničkim pothvatima i vezama s Rusijom”, kao i notu „prisnosti i iskrenog oduševljavanja, kakve nije bilo u slučaju njegovih prethodnika iz Čehoslovačke i Francuske”.

Britanci u Moskvi su se interesovali za temu Titovog razgovora sa njegovim domaćinima. Nadali su se da će od Šubašića dobiti informacije, ali on im je rekao samo to, da je cilj posete zaključenje ugovora sličnog sovjetsko-čehoslovačkom iz decembra 1943. godine. Isto to saopštio je britanskom ambasadoru i A. Višinskom, Molotovljev pomoćnik, 9. aprila. Britanski ambasador u Moskvi, A. K. Kerr, pitao je Molotova da li je bilo odlučeno još štogod drugo. Dobio je odgovor da je obavljena samo opšta razmena mišljenja.¹³⁶ Šubašić i Stanoje Simić otišli su iz Moskve 12. aprila, pre ostalih članova delegacije, jer je trebalo da se pripreme za Konferenciju Ujedinjenih nacija u San Francisku. U Beogradu, Šubašića su Britanci opet zapitkivali, a on ih je uveravao da nije sklopljen nikakav tajni sporazum i da nema tajnih klauzula.¹³⁷

Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći u posleratnoj saradnji između DFJ i SSSR-a, potpisana je u Moskvi, 11. aprila 1945. godine.¹³⁸ U preambuli ugovora bila je izražena čvrsta rešenost da se pobedonosno završi rat protiv nemačkih zavojevača, kao i nepokolebljiva težnja „da se obezbedi tesna saradnja naroda obeju zemalja i svih Ujedinjenih nacija u vreme rata i u vreme mira i da unesu svoj doprinos u delo posleratne organizacije mira i bezbednosti.” Bilo je izraženo i uverenje „da učvršćenje prijateljstva između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza odgovara životnim interesima oba naroda i da će na najbolji način služiti delu daljeg ekonomskog razvitka obeju zemalja”. Ugovor je imao šest članova, a potpisali su ga Tito (po opunomoćenju Namesništva Jugoslavije) i V. Molo-

¹³⁵ *Tito—Churchill*, str. 504—509.

¹³⁶ D. Biber, n. n., *VUS*, 10. oktobar 1973.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ *Dokumenti SFRJ*, str. 26—28.

tov (po opunomoćenju Prezidijuma Vrhovnog saveta SSSR-a) sa važnošću na 20 godina. U čl. 1. obe strane su se obavezale na borbu protiv Nemačke do konačne pobede, u čemu će se pomagati svima sredstvima koja im stoje na raspolaganju. U slučaju novog rata obavezivale su se na „vojnu i drugu pomoć i potporu svim sredstvima” (čl. 2). U čl. 3. bila je data reč „da će učestvovati u duhu najiskrenije saradnje, u svima međunarodnim akcijama koje imaju za cilj obezbeđenje mira i bezbednosti naroda”. Obaveza da neće zaključivati nikakav savez i da neće učestvovati ni u kakvoj koaliciji protiv druge ugovorne strane, bila je fiksirana u čl. 4. U čl. 5. data je izjava da će se po okončanju rata „raditi u duhu priateljstva i saradnje u cilju daljeg razvića i učvršćenja ekonomskih i kulturnih veza među narodima obeju zemalja”. Za Tita je ovaj Ugovor ili savez bio „već davno stvoren i potpisani krvlju najboljih sinova Jugoslavije na bojnom polju. To je bratstvo učvršćeno u zajedničkoj borbi s našom velikom slovenskom braćom, s našim velikim i moćnim saveznicima Sovjetskim Savezom, na čelu sa genijalnim vođom Staljinom. To je akt koji smo potpisali da bismo se osigurali protiv svake eventualnosti u budućnosti”.¹³⁹

Po potpisivanju ugovora Tito je ostao još šest dana u SSSR-u. Opsišniji razgovor s njim vodio je novinar lista *Красная звезда*, 15. aprila 1945. godine. Po povratku, na sednici Politbiroa CK KPJ 23. aprila, Tito je rekao: „Sjajno su nas primili. SSSR će nam pomoći u svakom pogledu. Ugovor je u SSSR imao ogroman odjek. Narod SSSR voli Jugoslaviju”.¹⁴⁰

¹³⁹ Josip Broz Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. 1, Beograd, 1947, str. 18. — Prvi govor u oslobođenom Zagrebu.

¹⁴⁰ B. Petranović, *Vlada DFJ*, str. 129.

GLAVA ČETVRTA

MATERIJALNA POMOĆ SOVJETSKOG SAVEZA NARODNOOSLOBODILAČKOM POKRETU JUGOSLAVIJE

1. Ratni materijal

Posledice aprilskog rata; razaranja, pljačka, okupatorska podela Jugoslavije, a i sama priroda partizanskog rata, onemogućili su NOP Jugoslavije da organizuje proizvodnju ratnog i sanitetskog materijala za sopstvene potrebe. Stoga je bilo prirodno da se pomoć potraži od saveznika. Međutim, ta pomoć je uvek zavisila od karaktera političkih odnosa i podudarnosti, usklađenosti ratnih ciljeva. Pomoć NOP-u od strane zapadnih saveznika, imajući u vidu njihove odnose sa kraljevskom jugoslovenskom vladom i četnicima D. Mihailovića, zadugo nije bilo moguće očekivati. Jedino Sovjetskom Savezu se vojnopolitičko rukovodstvo NOP-a moglo обратити za pomoć. U vezi s ovim postavlja se pitanje da li je Sovjetski Savez mogao da pruži očekivanu i traženu pomoć, ako se uzme u obzir njegov sopstveni ratni napor, stanje na sovjetsko-nemačkom frontu (1941—1943), evakuacija fabrika iz evropskog dela Sovjetskog Saveza (što je smanjivalo proizvodnju),¹ nedostatak aviona velikog radiusa letenja² i kompleks odnosa sa saveznicima u koji je bilo uključeno i jugoslovensko pitanje.

Prve anglo-američke pošiljke ratnog i sanitetskog materijala NOV-u i POJ-u, prispele su juna 1943. godine, a sovjetska pomoć počela je da stiže marta 1944. godine. No, to ne znači da rukovodstvo NOP-a Jugoslavije nije pokušavalo mnogo ranije da obezbedi savezničku pomoć. Naime, još u fazi pripremanja ustanka, Josip Broz Tito se obratio Komin-

¹ U drugom polugodu 1941. godine, na Ural, u Zapadni Sibir, Kazahstan i Srednju Aziju, evakuisano je preko 1.360 krupnih preduzeća. Obim kapitalnih ulaganja u ovim predelima iznosio je u prvom polugodu 3,1 milijardu rubalja, a u drugoj polovini 1941. popeo se na 5,2 milijarde rubalja. »Na teritoriji SSSR koja je okupirana do novembra 1941. nalazilo se pre rata oko 40% ukupnog stanovništva zemlje, poizvodilo se 63% ukupne proizvodnje uglja, 68% ukupne proizvodnje sirovog gvožđa, 58% ukupne proizvodnje čelika, 60% ukupne proizvodnje aluminijuma. [...] Usled ratnih gubitaka, kao i usled evakuacije stotine preduzeća, ukupna proizvodnja industrije SSSR smanjila se od juna do novembra 1941. g. 2,1 puta. — Н. Вознесенски, *Ратна економика СССР у периоду отаџбинског рата*, Београд, 1948, стр. 36—37.

² Na početku rata SSSR je imao sledeće tipove aviona: I-16, radijus letenja 625 km; I-15, radijus letenja 770 km; I-153, radijus letenja 690 km; LaGG-3, radijus letenja 556 km; Jak-1, radijus letenja 700 km; MiG-3, radijus letenja 820 km. U toku rata, od 1942. do 1944. bili su proizvedeni novi tipovi aviona: La-5, radijusa 490 km; Jak-9D, radijusa 1330 km; Jak-9T, radijusa 600 km; Jak-9Y, radijusa 884 km; Jak-3, radijusa 480 km; La-7, radijusa 500 km. — Ф. Шестерин, *РАЗВИТИЕ СОВЕТСКОЙ ИСТРЕБИТЕЛЬНОЙ АВИАЦИИ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ*, Военноисторический журнал 1959, 6, стр. 38—39.

terni s pitanjem šta ona misli o narodnom ustanku u Jugoslaviji, napoljuvši da oružja ima vrlo malo, zbog čega se na kraju interesovao ima li mogućnosti da se oružje dobije.³ I kad je ustank uveć bio u toku, Tito je telegrafisao Kominterni da je glavna smetnja masovnom razvoju ustanka pomanjkanje oružja, a da „naoružanje putem razoružanja žandara i Nemaca ide dosta sporo”.⁴ Posle ovoga prirodno je bilo što je Tito molio (23. VIII) da mu se odgovori „da li je moguće dobiti oružja od vas. Mi ćemo javiti gde ga treba baciti i u koje vreme”.⁵ Iz iznetog je vidljiva izuzetna Titova zainteresovanost za materijalnu pomoć, a i izvesna uverenost da će ona stići, zbog čega on pokreće i pitanje prihvatanja oružja.

Uspeh ustanka u zapadnoj Srbiji u letu i ranu jesen 1941. godine, zauzimanje Užica sa fabrikom oružja i organizovanje njenog rada, donekle su ublažili nestašicu municije i pušaka,⁶ te se Tito tada i nije obraćao Kominterni, a preko nje ni sovjetskoj vlasti, za pomoć u ratnom materijalu. Krajem novembra 1941. godine, usled neprijateljske ofanzive, Vrhovni štab NOP-a i CK KPJ povukli su se sa ostacima partizanskih odreda u Sandžak i istočnu Bosnu. Posle konsolidovanja partizanskih odreda i stvaranja I proleterske brigade, Tito je, 29. decembra 1941. godine, obavestio Kominternu o neprijateljskoj ofanzivi i njenim posledicama, te molio za pomoć u oružju, municiji i vojnim stručnjacima. Kao mesto za prihvatu označio je Sokolac u Bosni.⁷ Na ovu molbu, 12. januara 1942. stigao je odgovor: „U najkraćem roku poslaćemo avion. Dajte stvarne podatke o razviću partizanskog pokreta i o položaju u zemlji. Djeda”.⁸

Svakako pod utiskom tek minulih borbenih operacija (Igmanski marš) i opšteg stanja narodnooslobodilačkog rata, Tito je 17. februara 1942. telegrafisao Kominterni: „Nama su hitno potrebni lekovi, naročito protiv tifusa. Za bolju vezu sa vama pošaljite nam jaču radio-stanicu. Pošaljite nam municiju, automatsko oružje, obuću i materijal za odeću boraca. Pošaljite avionom i bacite padobranima na Žabljaku kod Durmitora u Crnoj Gori”.⁹ Istog dana Tito je uputio i drugi telegram, u kome je dao potrebne koordinate za avion (43, 8-16, 48 istočno od Pariza), a zatim naveo da će na mestu spuštanja goreti tri vatre na rastojanju od 50 metara i to počev od 23. februara.¹⁰ U prvom od ova dva telegrama, Tito je prvi put naglasio da bi sovjetske „pošiljke imale ogroman moralni i politički značaj”. I sutradan (18. II) je Tito telegrafisao: „Očekujemo od Vas pomoć, jer to očekuje i cijeli jugoslovenski narod”.¹¹ Četiri dana kas-

³ Tito, *Djela*, tom 7, str. 48.

⁴ Isto, str. 93.

⁵ Tito, *Djela*, tom 7, str. 94.

⁶ Od kraja septembra do kraja novembra 1941. godine, u užičkoj fabrici bilo je proizvedeno 16.500 pušaka, 2.700.000 metaka, 10.000 granata, a popravljeno je 4.500 pušaka i 600 lakih i teških mitraljeza. — A. N. РАТНИКОВ, Н. д., стр. 82.

⁷ Павле Милошевић, ИШЧЕКИВАЊЕ СОВЈЕТСКЕ ПОМОЋИ НА ДУРМИТОРУ 1942. ГОДИНЕ, *Историјски записци*, Титоград, 1970, sv. 3—4, str. 389. — Tito je 5. januara 1942. izdao naredenje »Komandi mesta Sokolac« da »hitno pristupi čišćenju aerodroma od snijega po čitavoj svojoj dužini i širini«. — Tito, *Djela*, tom 8, str. 84.

⁸ A CK SKJ, CK-KI, 1942, 1.

⁹ Tito, *Djela*, tom 8 str. 217.

¹⁰ Isto, str. 218.

¹¹ Tito, *Djela*, tom 9, str. 3.

nije (22. II) Tito je ponovo naglašavao moralno-politički efekat pomoći, te ponavljao da su mu potrebni oružje, municija i eksploziv.¹²

Titova uverenost u pristizanje sovjetske pomoći lako je uočljiva iz telegrama Kominterni 23. februara: „Kada se vaši avioni budu čuli u pravcu Žabljaka, tada ćemo mi zapaliti veliku vatru, a vaši piloti treba da odgovore s tri crvene rakete, a kada mi zapalimo još tri vatre — tada će piloti izbaciti padobrane”.¹³ Da li je Tito primio od Kominterne telegram u kome se konkretno govorilo o upućivanju materijalne pomoći (vazdušnim putem) nije nam poznato, osim već citiranog teleograma u kom se govori o samo jednom avionu, ali je njegova sigurnost u dolazak sovjetskih aviona sa tovarom očigledna, jer je on preuzeo sve neophodne predradnje. Celokupni posao oko organizacije prihvata poveren je Moši Pijade i Durmitorskom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu.¹⁴

Da li je pomoć (dolazak aviona) bila zaista obećana ili ne, tek, Tito je 5. marta 1942. godine telegrafisao Kominterni: „Nama nedostaje municije i ratnog materijala zbog neprekidnih borbi. Molimo pošaljite hitno pomoć — situacija je ozbiljna za naše jedinice zbog nedostatka ratnog materijala. Mi svake noći čekamo vaše avione na Durmitoru. Vrijeme je sad kod nas lijepo”.¹⁵ I 18. i 19. marta Tito jejavlja: „Kod nas je kritična situacija zbog nedostatka municije. Molimo učinite sve da nam pošaljete municiju i ratni materijal. Javite možemo li se nadati i kada?”¹⁶

Na koji način su ljudi iz Kominterne (Dimitrov i dr.) upoznavali sovjetsku vladu, i Staljina lično, sa situacijom u Jugoslaviji i Titovim vapijućim depešama, nije nam poznato usled nedostupnosti sovjetske arhivske građe. Isto tako nije jasno koliko su Dimitrovlevi odgovori bili plod njegovih razgovora i dogovora sa Staljinom. Tek 29. marta 1942. godine, Tito je primio depešu od Dimitrova u kojoj je stajalo: „Ulažu se svi napori da vam se pomogne naoružanjem. Ali su tehničke teškoće ogromne. Na njihovo savlađivanje u skorom vremenu nažalost ne treba računati. Molimo vas imajte to u vidu. Postarajte se na sve načine da dobijete oružje kod neprijatelja i da racionalno iskorisćujete oružje koje imate”¹⁷. Na ovu depešu Tito je odgovorio: „Primili smo vašu depešu od 29. marta i razumjeli smo da tehničke teškoće smetaju da nam pošaljete oružje”.¹⁸

Posle ove razmene depeša postalo je jasno da pomoć neće stići, te je Tito opozvao Mošu Pijade sa Durmitora. Dimitrovlev savet da se oružje oduzima od neprijatelja, bio je i ostao glavni izvor snabdevanja. Koliko su partizani zaplenili oružja, municije, sanitetskog i ostalog ratnog materijala, nemoguće je ustanoviti. Izvesne, ali nepotpune podatke o uspesima u zadobijanju ratnog plena, Tito je saopštavao Kominterni. Prvi telegram o ratnom plenu Tito je poslao 29. decembra 1941. godine, a poslednji, takođe o ratnom plenu, 30. juna 1943. U tom periodu poslao je ukupno

¹² П. Милошевић, н. н., стр. 390.

¹³ Кao nap. 11, str. 29.

¹⁴ O detaljima organizacije vidi: П. Милошевић, н. н., стр. 390—391.

¹⁵ Tito, *Djela*, tom 9, str. 79.

¹⁶ Isto, str. 124.

¹⁷ П. Милошевић, н. н., стр. 396.

¹⁸ Tito, *Djela*, tom 9, str. 165.

109 telegrama u kojima je navodio podatke o količini zaplenjenog ratnog materijala.¹⁹

Razvoj NOP-a, hronična nestašica naoružanja i lekova, kao i pritisak svakodnevnih potreba, iziskivali su od VŠ, i lično od Tita, da ponovo pokušaju da dobiju savezničku materijalnu pomoć. Nade su i dalje polagane u Sovjetski Savez.²⁰ Posle pauze od oko četiri meseca, Tito je, 26. avgusta 1942. godine, uputio Izvršnom komitetu Kominterne, kao posredniku, depesu u kojoj se kaže da se „Vrhovni štab NOP i DV Jugoslavije obraća Glavnom štabu Crvene armije s molbom da nam pomogne u ratnom materijalu, naročito u oružju”.²¹ Karakteristično je da se u nastavku telegrama objašnjava da je raspoloženje 95% naroda na strani Sovjetskog Saveza, da se hiljade rodoljuba javlja u partizansku vojsku, ali da nema oružja. Da li je Kominterne bilo šta odgovorila nije nam poznato, ali iz Titovog teleograma od 30. septembra 1942. godine, vidi se da je Tito imao osnova da Kominterni javi da je teren za spuštanje aviona pripremljen na Glamočkom polju. Na kraju je pitao kada se može očekivati avion.²² Posle ovog teleograma opet je nastupila četvoromesečna pauza. 31. januara 1943. godine Tito je iz Drvara depeširao Kominterni: „Moram ponovo da vas pitam zar vam nikako nije moguće da nam pružite ma kakvu pomoć. Stotinama hiljada izbeglica prijeti smrt od gladi. Zar se poslije 20 mjeseci naše herojske, skoro natčovječanske borbe ne može naći put da nam se pomogne? Dvadeset mjeseci mi se borimo bez i najmanje materijalne pomoći s bilo koje strane. Ja vas uvjeravam da je ovaj naš divni junački narod Bosne, Like, Korduna, Dalmacije potpuno zasluzio maksimalnu pomoć. [...] Učinite sve što možete da nam pomognete”.²³ Nakon jedanaest dana (11. II 43), od Kominterne je stigao odgovor: „Vi ne treba ni za trenutak da sumnjate u to da bismo, kad bi postojala ma i najmanja mogućnost da pomognemo vašu divnu herojsku borbu davno to učinili. Sovjetski narod, zajedno sa svim rukovodiocima, čitav stoji na vašoj strani, ispunjen je divljenjem i dubokim bratskim simpatijama prema Narodnooslobodilačkoj vojsci. Mi smo u više mahova lično s Josifom Vissarionovićem razmatrali načine i mogućnosti da vam se pomognе. Nažalost, i pored svih napora, nismo uspjeli pozitivno riješiti ovaj zadatak, zbog nesavladivih tehničkih prepreka. I dalje ćemo ulagati napore u savladavanje teškoća i traženja načina i mogućnosti da vam pošaljemo pomoć. Čim budu stvorene te mogućnosti učinićemo sve što je potrebno. Zar možete sumnjati u to? Molim da pravilno shvatite postojeće stanje i da to objasnite drugovima borcima. Ne žalostite se, nego upregnite sve svoje snaže da biste izdržali i sadašnje neobično teško iskušenje. Vi činite veliko

¹⁹ Svi telegrami objavljeni su u: Tito, *Sabrana djela*, tom 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14. i 15.

²⁰ „Ovih dana počinje velika ofanziva njemačkih, talijanskih i hrvatskih snaga u Bosni... Vjerovatno da nećemo moći da održimo naše položaje zbog nedostatka municije” — Javljao je Tito Kominterni 10. aprila 1942. 23. aprila Tito je pitao Kominternu: „Možemo li se nadati oružju i municiji”. — Tito, *Djela*, tom 10, str. 10, 73.

²¹ Tito, *Djela*, tom 11, str. 245.

²² Tito, *Djela*, tom 12, str. 88.

²³ Tito, *Djela*, tom 14, str. 28.

djelo, koje naša sovjetska zemlja i svi slobodoljubivi narodi nikad neće zaboraviti. Bratski pozdrav svim drugovima i najljepše želje u toj herojskoj borbi protiv prokletog neprijatelja".²⁴ Iz ovog Dimitrovljevog telegrama proizlazi da je Staljin lično učestvovao u razmatranju mogućnosti pružanja materijalne pomoći NOP-u Jugoslavije, a da ta pomoć nije ukazana usled „nesavladivih tehničkih prepreka“.

Da li je Tito bio svestan objektivne sovjetske nemogućnosti da se vazdušnim putem pruži materijalna pomoć, ostaje nejasno, ali očigledno je, da je pod utiskom žestokih okršaja na Makljenu i u dolini Neretve, 4. marta 1943. godine ponovo depesirao Kominterni, moleći „ma kakvu pomoć“ i navodeći da je neizvesno koliko će se moći izdržati.²⁵ Na ovu depesu odgovor je stigao tri dana kasnije (7. III); ponovo je saopšteno da se i pored razmatranja svih mogućnosti u najskorije vreme ne može računati na ozbiljnu materijalnu pomoć.²⁶ Tito je u svom odgovoru (31. III) opet naglašavao da se borbe vode neprekidno, da nema hrane, lekova, da materijalne pomoći nema ni od koga, da SSSR ne može da pomogne zbog tehničkih poteškoća, a da „Englezi, koji se takođe nazivaju našim saveznicima pomažu saveznike okupatora i naše najgore neprijatelje — Mihailovićeve četnike“.²⁷ Kad su Englezi počeli da doturaju ratni materijal partizanima, Tito je izvestio Dimitrova, 20. jula 1943. godine, da su „do sada poslali 7 aviona sa raznim materijalom, ali oni se prije svega trude da šalju razne takozvane diverzantske misije“.²⁸ Ovim telegramom Tito je ponovo pokrenuo pitanje dolaska sovjetskog predstavnika, jer je tvrdio da „bismo mnogo želeli da i Sovjetski Savez pošalje k nama svoju misiju“.²⁹

Posle ovoga, na relaciji Tito—Dimitrov razmenjeni su telegrami kojima je utanačen dolazak Georgijeva.³⁰ Tito je 17. avgusta 1943. godine javio da je pogodno mesto za spuštanje (parašutiranje) Prnjavor u Centralnoj Bosni (sekcija 1 : 100 000, koordinate 44°52' i 17°40' istočno od Griniča). Objasnivši prihvativni signal, Tito je naveo da će na označenom mestu čekati do 23. avgusta.³¹ Kako u predviđenom roku, zbog rđavih meteoroloških uslova, avion nije stigao, to je Tito 14. septembra javio da je novo mesto za spuštanje padobranaca Bugojno na reci Vrbas i da će tamo čekati od 15. do 18. septembra.³² Najzad, 18. septembra svi padobranci srećno su se spustili. Dva dana kasnije Tito i Š. Atanasov (Georgijev) poslali su Dimitrovu telegram: „Ljudi su zdravi. Prtljag propao. Po-

²⁴ Isto, str. 298.

²⁵ Isto, str. 121.

²⁶ Isto, str. 336—337.

²⁷ Isto, str. 205.

²⁸ Tito, *Djela*, tom 16, str. 64.

²⁹ Telegramom od 24. maja 1943. godine upućenim Dimitrovu, Tito je molio „Vrhovnu komandu Crvene armije da ona takođe pošalje svog vojnog predstavnika čim to bude moguće“. Ova molba je usledila posle obaveštenja da Britanci šalju svog delegata iz Kaira u VŠ NOV-a i POJ-a. — Tito, *Djela*, tom 15, str. 154.

³⁰ Reč je o Šterju Atanasovu Georgijevu (pseudonim Viktor), članu Bugarske komunističke partije, koji je bio na putu za Bugarsku.

³¹ Tito, *Djela*, tom 16, str. 116.

³² Isto, str. 208.

šaljite hitno 3 pokretne radio-stanice, motorčić za akumulator, akumulator, fotoaparate, pribor za suvo i mokro štampanje. Za Tita: 4 pokretne radio-stanice i 2 motorčića za akumulator".³³ U drugom telegramu (21. IX) Tito je molio da sledećim avionom pošalju nekoliko najnovijih filmova, kameru i nekoliko knjiga o unutrašnjoj organizaciji Crvene armije.³⁴ 13. oktobra Tito se interesovao da li bi se moglo odštampati do 30 000 partijskih knjižica na slovenačkom, hrvatskom i srpskom jeziku, može li se ugovoriti izrada 100 000 suknenih uniformi i uniformi za generale i pu-kovnike. Dalje, tražio je lekove, obuću i automate za specijalne jedinice. Istovremeno izvestio je da je engleska pomoć „smiješno“ mala i da od njihovih pošiljki ne može da obuče i naoruža ni dva bataljona.³⁵

Posle ovog teleograma Tito je bio zauzet pripremanjem i održavanjem Drugog zasedanja AVNOJ-a, te se u njegovoj prepisci sa Dimitrovom tek 16. januara 1944.javljaju depeše u kojima se spominju spuštanje aviona i parašutista. Kao punkt za prihvat materijala Tito je naveo Bosanski Petrovac (44,32 geografske širine i 16,22 istočno od Griniča).³⁶ Na ovu depešu Dimitrov je odgovorio 6. februara. U prvoj rečenici istakao je da vreme sprečava prebacivanje materijala, a zatim i to da se prihvata Bosanski Petrovac kao punkt, te da signali treba da budu uvek spremni, jer usled vremenskih uslova, avioni mogu neočekivano da polete sa tovarom.³⁷ Međutim, narednih dana nije stigao nikakav materijal, već je 23. februara stigla sovjetska Vojna misija. U svojim prvim razgovorima sa generalom Kornjejevom, šefom Misije, Tito je svakako istakao i problem naoružanja i ratnog materijala i tražio pomoć od Sovjetskog Saveza. Kornjejev je preneo Titovu molbu, te je 3. marta Dimitrov javio Titu: „U vezi vaše molbe, upućene preko misije, rešeno je da vam se ukaže maksimalna moguća pomoć. Kod nas se preuzimaju hitne mere u tom pravcu”.³⁸ U noći između 13. i 14. marta 1944, prvi sovjetski avioni bacili su na punkt-Petrovac pakete. Tito je javio Dimitrovu da su našli pet paketa.³⁹

Posle ovoga Tito je molio (17. III) Dimitrova da se V i II diviziji na teritoriji Srbije, sektor Zlatibor—Prijepolje, što pre doturi puščana municija kalibra 7,9 mm, odeća, obuća, sanitetski materijal i municija 80—81 mm za bacače. Tito je ovu svoju molbu obrazlagao ogromnom važnošću operacija (prodor ka Nišu) i time što Englezi sabotiraju snabdevanje ovih divizija, jer one vode borbe protiv nedicevaca i četnika D. Mihailovića.⁴⁰ Na ovu molbu verovatno je stigao pozitivan odgovor, jer je Tito izvestio (2. IV) štab II korpusa NOVJ da će ruski avioni baciti materijal kod Berana i na Žabljaku, a štab III korpusa (9. V) NOVJ da očekuju ruske avione u selu Čanići.⁴¹

³³ Isto, str. 251.

³⁴ Isto, str. 226.

³⁵ Tito, *Djela*, tom 17, str. 60.

³⁶ Tito, *Djela*, tom 18, str. 190.

³⁷ A CK SKJ, CK-KI, 1944, 12.

³⁸ Isto, 1944, 38.

³⁹ Isto, 1944, 51.

⁴⁰ Isto, 1944, 55.

⁴¹ Tito, *Djela*, tom 20, str. 77.

Sa dolaskom sovjetske Vojne misije u VŠ NOV-a i POJ-a, 23. februara, i Vojne misije NOVJ u Moskvu, 12. aprila 1944. godine, pitanje materijalne pomoći NOP-u Jugoslavije počelo je da se svestrano razmatra, posle čega je usledila izdašna materijalna pomoć.

Velimir Terzić, šef Vojne misije NOVJ u SSSR-u, po dolasku, posle prvih zvaničnih prijema i radnih sastanaka sa generalom Žukovom, predstavnikom sovjetskog Generalštaba, sačinio je 28. aprila 1944. u pismenom vidu „plan potreba NOVJ” i „plan najhitnijih potreba” i dostavio ih Generalštabu oružanih snaga Sovjetskog Saveza. Tim dokumentima je traženo: „1. Naoružanje a) Pješadija: puške, automatske puške, lakih mitraljeza, mitraljeza, lakih (srednjih) bacača, teških bacača, protivoklopnih pušaka, protivtenkovskih bacača, specijalnih protivtenkovskih bombi, ručnih granata, ručnih zapaljivih granata, protivavionskih mitraljeza, lakih protivavionskih topova, šnajperskih pušaka, nagaznih protivtenkovskih mina, bezšumnih pušaka, radio-stanica manjeg dometa, telefonskih centrala, telefonskih aparata i telefonskog kabla za potrebe pešadije, signalnih i optičkih sredstava za vezu u pješadiji.

b) *Artiljerija*: brdskih topova kalibra do 75 mm, koji se mogu nositi na tovarnoj stoci i pratiti pešadiju u borbi na svakom terenu. Protivtenkovskih oruđa (topova) laksog prenosnog tipa pogodnih za brdske transport. Radio stanice i telefonski materijal za potrebe artiljerije u borbi. Artiljerijske turbine za osmatranje.

v) *Inžinjerija*: Jedinice za vezu; radio-stanice sa priborom većeg dometa (lake, prenosne) telefonska sredstva i materijal (centrale, aparati, kabl) i razna savremena optička i signalna sredstva veze. Pionirske jedinice; mali pionirski alat i sredstva za rušenje, miniranje objekata i za prečavanje komunikacija. Pontonirske jedinice; male i veće gumene čamce i druga pogodna lako prenosna sredstva za brzo savlađivanje rečnih prepona.

g) *Mornarica*: brze borbene čamce koji su naoružani lakinim topovima, mitraljezima i torpedima.

d) *Za zaštitu od bojnih otrova*: potrebna je veća količina gas-maski za vojsku i zaštitnih odijela od iperita.

Sa oružjem uputiti dovoljnu količinu pripadajuće municije.

Obzirom na specijalne prilike našeg ratovanja, za sada, naše naoružanje treba da bude lako pokretno, prenosno po svakom terenu, da može pratiti pešadiju u svakoj situaciji.

2. Životne potrebe

a) *Prodrovoljstvo — hrana*: dvopek, pirinač, pasulj, mast, šećer, čaj, konservirani produkti raznih vrsta.

b) *Obmundirovana oprema*: potrebna je komplet uniformi (šinjel, bluza, čakšire, cipele, 2 para veša — za svakog borca) za (300.000) tri stotine hiljada ljudi, koje slati periodično, po etapama.

v) *Sanitetske potrebe*: lekovi, sanitetski materijal, lekara-specijalista, sanitetski materijal za pozadinu (civilno stanovništvo)⁴².

⁴² AVII, k. 57, reg. br. 6/1-6.

1. Naoružanje:

za koga	pušaka	automatskih pušaka	lakih mitraljeza	teških mitraljeza	srednjih bacača teških bacača	protivtenkovskih pušaka	protivtenkovskih bacača	ručnih granata	specijalnih protivtenkovs. bombi protivtenkovskih mitraljeza	protivtenkovskih topova lakših nagažnih mina protivtenkovskih snajperskih pušaka	radiostanica sa priporom telefonskih centrala telefonskih aparaata telefonskog kabla u km bezsumnih pušaka malih gumenih čamaca većih gumenih čamaca zapaljivih ručnih granata	
1. II korpusu Crna Gora — Sandžak	4000	700	350	120	820	80	60	20000	800	30	100	400
2. Glavnem štabu Srbije	10000	3000	400	—	220	100	80	100	2000	25	8	600
3. Glavnem štabu Makedonije	6000	1000	200	50	150	60	40	60	8000	300	16	6
4. II korpusu Istočna Bosna	4000	1500	250	40	140	120	100	80	9000	600	20	8
5. V korpusu Bos. Krajina	8000	1000	400	60	50	70	50	150	10000	800	30	8
6. I proleterskom korpusu Bos. Krajina	—	300	100	20	15	20	10	30	8000	600	20	6
7. Glavnem štabu Vojvodine Srem - Bačka	2000	500	150	—	60	10	20	50	5000	300	10	—
8. VIII korpusu Dalmacija	—	400	100	30	150	30	20	30	5000	500	20	5
9. Glavnem štabu Hrvatske za IV i XI kor.	5000	1000	800	—	250	50	60	80	15000	800	40	15
10. V korpusu Slavonija	5000	1000	200	80	160	100	60	100	6000	300	12	6
11. X korpusu „Zagrebačkom“ Severna Hrvat.	4000	1000	400	60	200	80	50	80	8000	300	20	10
12. Glavnem štabu Slovenije	6000	1000	600	150	220	120	80	150	15000	1200	40	10

Uz ovaj glavni plan potreba NOVJ, V. Terzić je dostavio i (1) Pregled najhitnijih potreba u naoružanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i (2) Pregled najhitnijih potreba vojničke opreme i živežnih namirnica za Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede Jugoslavije, koji su izgledali ovako:

2. Uniforme i hrana

Naziv jedinice	Odećna oprema: šinjel, bluza, čakšire, cipele, 2 para veša	dvopek	pirinač	pasulj	mast	šećer	čaj	razne konzerve
1. II korpus Crna Gora i Sandžak	8.000	5	6	3	3	15	0,1	15
2. III korpus Istočna Bosna	5.000	2	2	1	1	1	0,1	1
3. I proleterski korpus — V proleterski korpus Bos. Krajina	3.000	5	6	—	3	—	0,1	2
	5.000	5	5	3	5	2	0,2	5
4. VI korpus Slavonija	3.000	—	—	—	—	—	—	—
5. VIII korpus Dalmacija	4.000	3	3	2	2,5	1	0,1	1
6. X korpus Severna Hrvatska	4.000	—	—	—	—	—	—	—
7. Glavni štab Hrvatske IV i XI korpus	6.000	4	55	3	35	2	0,1	25
8. Glavni štab Slovenije VII i IX korpus	6.000	5	5	3	35	2	0,1	2
9. Glavni štab Srbije	4.000	—	—	—	—	—	—	—
10. Glavni štab Makedonije	4.000	—	—	—	—	—	—	—
11. Glavni štab Vojvodine	3.000 ⁴³	—	—	—	—	—	—	—

Stav nadležnih sovjetskih organa prema ovim molbama bio je pozitivan, te su Terzić i Đilas već 1. maja javili Titu: „U pogledu snabdevanja i drugog izačiće nam u svemu u susret. Transportne teškoće su og-

⁴³ Isto, reg. br. 6/64.

⁴⁴ Isto.

romne, što treba imati u vidu".⁴⁵ Na pitanje generala Žukova šta podrazumeva pod rokom „najhitnije”, Terzić je odgovorio 45 dana, na što je Rus odvratio da se ni za dva meseca ne može dostaviti traženi materijal, jer su „ogromne transportne teškoće avionima”, ali je pri tom obećao da će učiniti sve što može da bi se ubrzala pomoć.⁴⁶ Ukoliko je to zaista zavisilo od generala Žukova, on je održao reč; do 1. juna 1944. sovjetski avioni prebacili su raznovrstan materijal.⁴⁷ Prvi avioni poneli su robu iz baze koja je bila kod Kijeva, a u maju roba je ukrcavana u bazi Kalinovka (Vinicka oblast).

Bez obzira na to što se rastojanje od sovjetskih baza do partizanskih prihvavnih tačaka, sa uspesima Crvene armije stalno smanjivalo, i postajalo bezbednije, problem transporta bio je neprestano prisutan. Delimično rešenje nađeno je sporazumno; sa Englezima je dogovorenod da se u Bariju (južna Italija) obrazuje sovjetska baza, u koju bi se roba dopremala brodovima, a odatle bilo morskim bilo vazdušnim putem prebacivala u Jugoslaviju. Izveštavajući Tita o ovome 21. maja, Terzić je naveo da će sovjetski ratni materijal biti transportovan iz Persijskog zaliva (luka Benderšahpur), ali da su problem brodovi. Predlagao je da se od Engleza traži da dozvole prolaz jugoslovenskih brodova kroz Suec, ali pošto je bio svestan da bi se to iz političkih razloga moglo odugovlačiti, preneo je i sovjetski predlog „da mi formalno prodamo neke brodove Sovjetskom Savezu jer njihovo zastavi neće praviti smetnje”. Ovaj predlog Terzić je propratio napomenama o tome da Sovjeti nemaju svojih brodova „u tim vodama”, da sa Dalekog istoka ne mogu da ih prebace, da će kupiti brodove, ali da će se to odužiti.⁴⁸ Kako do 16. juna 1944. godine transport ratnog materijala iz Benderšahpura, usled nedostatka brodova, još nije bio organizovan, to je Terzić telegrafisao Titu da je „nužno odmah staviti na raspoloženje sovjetskoj vlasti onaj naš parobrod od 8½ tisuća tona, kako bi se što pre otpočelo sa prevoženjem materijala za našu vojsku iz Benderšahpura”.⁴⁹

U međuvremenu je ratni materijal prebacivan iz Sovjetskog Saveza avionima, ali ni tu sve nije išlo glatko. Teškoće su se pojavile kada prihvata. Terzić, svakako upozoren od sovjetske strane da je prijem slabo organizovan, telegrafisao je Titu o tome 13. juna, te naveo da meteorološki izveštaji stižu sa velikim zakašnjenjem, da su kao takvi nekorisni, da su signali na punktovima nestalni, često nevidljivi, da se ugovoren slovo daje latinicom umesto cirilicom, te da je radi svega toga moralo da se vrati 36 aviona (sa materijalom) koji su leteli za Sloveniju. „Dešava se često da piloti po nekoliko časova lete na zakazanim mestima za bacanje a signala nema” javljaо je Terzić. Ipak, boreći se sa pomenutim teškoćama „sovjetski piloti uspeli su da od 1. maja do 13. juna prebace 123 to-

⁴⁵ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 2.

⁴⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 13, Beograd, 1982, str. 226—235. — Izveštaj V. Terzića vrhovnom komandantu NOV-a i POJ-a maršalu Titu, Moskva 26. maj 1944.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 9.

⁴⁹ Isto, 1944, 33.

ne raznog materijala uz gubitak pet aviona. Ovi ljudi čine krajnje napore da nam pomognu” — pisao je Terzić i istovremeno konstatovao da je Slovenija poslednjom pošiljkom dobila 23 tone oružja, da za sada postoje svega dva punkta, i to oba u Crnoj Gori, a da sa ostalima veza nije uspostavljena. Stoga je molio Tita da mu hitno javi koordinate punktova u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, Srbiji i Makedoniji. U cilju što bolje organizacije prihvata materijala, Terzić je molio sovjetske vlasti da na punktove za vezu postave sovjetske oficire sa radio-stanicama, koji bi imali neposrednu vezu sa bazom.⁵⁰

Po jednom izvoru, od maja do 18. juna 1944. godine, avionima je prebačeno: 732 sovjetska automata, 335 nemačkih automata, 330 nemačkih lakih mitraljeza, 5 bacača kalibra 82 mm, 40 protivtenkovskih pušaka, 2.827.185 puščanih metaka, 1.100 mina za teške bacače, 21.920 metaka za protivtenkovske puške, 11 radio-stanica, 17.571 kg raznih namirnica, 2.926 kg raznih lekova i sanitetskog materijala, i 2.510 kg odeće.⁵¹

U noći između 25. i 26. juna, iz 25 aviona baceno je: na „cilj br. 1 — 8 protivtenkovskih pušaka sa 3.520 metaka; na cilj br. 5 — 24 nemačka laka mitraljeza, 16 protivtenkovskih pušaka sa 5.440 metka, 1 radio-stanica, 685 kg konzervi, 130 kg šećera, 300 kg soli, 275 kg masti, 500 pari veša; na cilj br. 6 — 16 protivtenkovskih pušaka sa 4.160 metaka, 47 sovjetskih automata sa 38.080 metaka, 16 nemačkih lakih mitraljeza sa 2000 metaka, 114 kg konzervi i 200 litara benzina; cilj Kolašin — 36 sovjetskih automata sa 30.600 metaka, 16 nemačkih lakih mitraljeza sa 42.000 metaka”.⁵²

Prebacivanje ratnog materijala avionima bilo je neekonomično i rizično (neprijateljska protivavionska odbrana, meteorološki uslovi, rđava signalizacija), ali za VŠ NOVJ veoma povoljno, jer je potrebna oprema bacana borcima direktno u ruke, u toku borbenih dejstava. Tu efikasnost snabdevanja vazdušnim putem koristio je VŠ NOVJ, te je Tito 28. juna telegrafisao Terziću, da je „potrebno brzo baciti materijal za šestu diviziju na Glamoču, za petu diviziju u Sandžaku i za treći korpus, a također i za prvu diviziju koja je prešla železničku prugu Konjic — Sarajevo i nastupa u pravcu Sandžaka. Njoj su potrebeni minobacači, municija, hrana i protivtenkovski topovi.”⁵³ Na ovo je Terzić tražio od Tita (3. VII) da mu javi tačne koordinate prijemnih mesta.⁵⁴

U jeku ove prepiske sa Terzićem, o prihvatu sovjetske materijalne pomoći, Tito je iskoristio odlazak generala Kornjejeva u Moskvu, da bi se pismom, lično obratio Staljinu. Načelno pitanje materijalne pomoći bilo je već rešeno; pomoći je, kao što se vidi iz izloženog, već pristizala, te to pitanje nije bilo potrebno ponovo pokretati. Međutim, kako je VŠ NOVJ nastojao da proširi poligon borbenih operacija, to je pitanje kolичine ratnog materijala stalno bilo akutno, te je Tito u svom pismu Staljinu (5. VII) odmah, na početku naveo: „Nama je neophodno potrebno

⁵⁰ Isto, 1944, 29.

⁵¹ Isto, 1944, 42.

⁵² Isto, 1944, 46.

⁵³ Isto, 1944, 49.

⁵⁴ Isto, 1944, 58.

mnogo više naoružanja i hrane, nego što su nam do sada Saveznici slali". Obrazlažući nužnost naoružanja, Tito je istakao i političke razloge, a među njima naročito potrebu što bržeg rešavanja pitanja Srbije, jer „od toga zavisi konačan uspeh u stvaranju demokratske federativne Jugoslavije". Pretpostavljajući neminovnost operacija većeg obima, Tito je nglasio da je NOVJ naoružana uglavnom lakim naoružanjem kojim se ne mogu voditi uspešne frontalne borbe, te je rekao: „Nama su potrebni i tenkovi i avioni, a sa Englezima ide po tom pitanju veoma teško. Iz dosadašnjeg iskustva smo videli da oni na svaki način žele usporiti formiranje naših tenkovskih i avijatičkih jedinica, iako je ugovor bio načinjen i rok tačno određen". U našoj literaturi je već bilo istaknuto, da je Titova namera bila da od NOVJ stvori modernu armiju sa oklopnim, artiljerijskim i vazduhoplovnim jedinicama, a da je cilj Engleza bio da NOVJ ostane na nivou gerilske armije. Stoga se Tito, kao što vidimo i iz ovoga pisma, obratio Staljinu tražeći upravo naoružanje za modernu armiju i predlažući lični sastanak, jer „ima mnogo krupnih stvari o kojima bi ja vrlo rado lično govorio sa Vama" — stajalo je na kraju pisma.⁵⁵ Kao što smo već pisali, do tog sastanka je i došlo u Moskvi između 20. i 28. septembra 1944. godine.

Kakav je bio efekat ovog Titovog pisma jasno je iz karaktera i obima materijalne pomoći koja je usledila u drugoj polovini 1944. godine. Prvu povoljnu vest o tome, javio je Terzić 22. avgusta, posle sastanka sa generalom Kornjejevom, rečima: „Sva pitanja koje ste Vi postavili preko njega [Kornjejeva] na sovjetsku vladu nalaze se u toku svoga najboljeg rešavanja".⁵⁶

Rukovodeći borbenim operacijama NOVJ, Tito je imao tačan uvid u opremljenost i snabdevenost pojedinih jedinica ratnim materijalom, te je Terzića obaveštavao o tome gde se koja jedinica nalazi i šta joj je potrebno poslati. Tako je, 12. jula 1944. godine, javio Terziću da je III korpusu u istočnoj Bosni potrebno 20 gumenih čamaca, a zatim i to da treba da snabdeva jedinice u Sandžaku, Srbiji i istočnoj Bosni. Javio je da se za prvu diviziju u Crnoj Gori pošalju dve baterije od po četiri brdska topa i najmanje 12 teških minometa (minobacača) sa minama i granatama za topove. Kao prijemni punkt označio je aerodrom Negobude.⁵⁷ Terzić je odgovorio posle dva dana (14. jula), objašnjavajući da Rusi ne mogu avionima poslati oružje I diviziji u Crnoj Gori, jer ti avioni, koji su opremljeni sredstvima za samoodbranu, nisu sposobljeni za transportovanje teškog materijala, kao što su brdski topovi, a zbog velike udaljenosti od sovjetskih baza, oni ne mogu da ateriraju u Negobudi, jer ne bi imali goriva za povratak. Stoga je javio da će I diviziji, umesto brdskih topova, biti bačeno 20 teških bacača sa potrebnom količinom mina.⁵⁸

U toku prve polovine jula, NOVJ avionima je dopremljeno: 42 automata, 32 laka nemačka mitraljeza, 6 nemačkih teških mitraljeza, 8 protivtenkovskih pušaka, 10.369 kg municije, 130.000 metaka za sovjetske

⁵⁵ Titovo pismo Staljinu od 5. jula 1944.

⁵⁶ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 150.

⁵⁷ Isto, 1944, 66.

⁵⁸ Isto, 1944, 68.

automate, 143.000 metaka za nemačke automate, 3.840 metaka za protivtenkovske puške, 1.071 mina za bacač kalibra 81 mm, 5 radiostanica, 75 telefonskih aparata, 5 telefonskih centrala, 650 pari veša, 11.200 prvih zavoja, 7.050 kg namirnica.⁵⁹

Ideja o obrazovanju sovjetske baze u Bariju, o kojoj je Terzić telegrafisao Titu 21. maja, ostvarena je krajem juna 1944. godine. Naime, naredbu o obrazovanju baze u Bariju, izdao je, 17. juna 1944. godine, predsednik Državnog komiteta za odbranu — Staljin. U prvoj tački rečeno je da se u cilju pružanja pomoći Narodnooslobodilačkoj armiji Jugoslavije stvaraju baza i avijaciona grupa za transport ratnog materijala, evakuaciju ranjenika i obezbeđivanje veza. Baza u Bariju bila je potčinjena komandantu Vojne misije u Jugoslaviji, general-lajtnantu Kornjejevu. Komandantu vazduhoplovstva Crvene armije, maršalu avijacije Novikovu, naređeno je bilo da obrazuje avijacionu grupu. U cilju obezbeđivanja transportnih aviona, bazi je dodeljeno 12 lovaca Jak-JDD i 2 aviona za vezu Y-2 sa letačkim i tehničkim osobljem. Istom naredbom određeno je da se maršalu Titu predaju 4 aviona za vezu Y-2. Baza je snabdevena i sa 12 transportnih aviona CI-47 sa odgovarajućim rezervnim delovima i ljudstvom. Narodnom komitetu za finansije bilo je naređeno, da za izdržavanje baze i ratni materijal koji će se preko nje transportovati, dodeli 2 miliona rubala.⁶⁰ Rad baze u Bariju počeo je verovatno početkom jula, jer je Terzić 14. jula izvestio Tita, da je upućeno 10 velikih transportnih aviona u kojima se nalazi 5 malih, rastavljenih aviona tipa Y-2, sa tehničkim osobljem za aerobazu u Bariju.⁶¹ Istog dana, drugim telegramom, Terzić je javio da je u Bari poslano 12 velikih transportnih aviona i 12 lovaca.⁶² Dva dana kasnije Terzić je saopštavao, da je sovjetska vlada poklonila Titu, za ličnu upotrebu, dva velika transportna aviona tipa CI-47 („daglas”), koja su već stigla u Bari.⁶³

Navedeni materijal svakako nije bio dovoljan NOVJ, te je Tito, 24. jula nalagao Terziću, da pošalje 20 gumenih čamaca za III korpus, koji se nalazio u istočnoj Bosni, a da za I proletersku diviziju koja je bila u Sandžaku, na Negobude pošalje: „Minobacače sa minama koje smo već tražili, municije 7,9 (ili za puške) — 100.000 komada; za nemačke puškomitralice 500.000 komada, za teške mitraljeze „Breda” 300.000 komada, ruskih automata za tri diska 100 komada, defanzivnih ručnih bombi 2.000 komada, pištolja za signalne rakete 1.500 komada, dvogleda 10 komada, mina za miniranje puteva 100 kompletlnih komada, ulja za oružje 150 li-

⁵⁹ Isto, 1944, 72.

⁶⁰ ДОКУМЕНТЫ О СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКОМ БОЕВОМ СОДРУЖЕСТВЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ. Прир. А. Антосяк, *Воено-исторический журнал*, 1978, 5, стр. 73—74. — Tito je 18. juna 1944. naredio Štabu baze NOVJ u Bariju, da odredi 60 naoružanih boraca za »vazduhoplovnu bazu koja je dodeljena Sovjetima u Italiji«.

⁶¹ Kao nap. 46, str. 456.

⁶² A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 74.

⁶³ Kao nap. 46, str. 459. — Tito je već ranije bio obavešten o ovim avionima i 15. jula 1944. naredio je Francu Pircu, vazduhoplovnom predstavniku VŠ NOV-a i POJ-a pri Vrhovnoj komandi Britanskog kraljevskog vazduhoplovstva za Srednji istok, da prihvati avione i formira posade.

tara. Ako ima sekcija 1:100.000 za Srbiju, Crnu Goru i Sandžak potrebno je poslati 20 kompleta”.⁶⁴ Posle četiri dana Terzić je javljao da su gumeni čamci upućeni u bazu, odakle će biti prebačeni u istočnu Bosnu, a da će materijal za I diviziju takođe biti brzo odaslan. Zadocnjenje izvesnih pošiljki Terzić je obrazlagao atmosferskim nepogodama, zbog kojih su avioni bili prisiljavani da se sa visina iznad Karpata, ili čak Jugoslavije, vrate neobavljeni posla.⁶⁵

Nesigurni i neekonomični vazdušni saobraćaj uvek je aktuelizirao i podsticao traženje drugog načina za prebacivanje ratnog materijala NOVJ. U tom smislu je i Terzić ponovo savetovao Titu da se jugoslovenski brod od 8,5 tona pošalje u Benderšahpur po materijal. Terzić je sugerisao da se preko Šubašića ponovo urgira kod Engleza da vrate pomenuti brod i ostalu flotu. To je potkrepljivao upozorenjem: „Kao što vidite transport materijala avionima iz ovdašnjih baza ide dosta sporo, i što su male količine u odnosu na našu vojsku i naše potrebe u sadašnjoj i sutrašnjoj situaciji”.⁶⁶

Naredni dani pokazali su koliko je vazdušni put bio nepodoban za dotur materijala. S jedne strane, prihvati nije bio dobro organizovan, a pitanje je, da li je usled borbenih operacija i pomeranja i mogao biti bolji; s druge strane, vremenski uslovi bitno su uticali na efikasnost. Tako je Terzić 3. jula u dva telegrama Titu naveo, da u Srbiji postoji sedam punktova za prihvat materijala, ali da Sovjeti ni za jedan punkt nemaju tačne koordinate i signale, te da je „prema izjavi predstavnika sovjetske vlade poslednjih dana išlo za Jugoslaviju sa materijalom po 24 aviona, ali su se redovno svi vraćali, usled rđavog vremena, neizvršivši postavljene zadatke”.⁶⁷ 6. jula letelo je 26 aviona, od kojih su svega tri izvršila zadatak, dok su se ostali sa tovarom vratili u bazu.⁶⁸ Ipak, i pored toga što su se nosili sa opisanim teškoćama. Sovjeti su uspeli da prebace zнатне količine ratnog materijala iz sopstvenih baza i baze u Bariju — NOVJ.

Prema podacima koje je general-major Davidov, zamenik opunomoćenog predstavnika Vrhovne komande Crvene armije za formiranje inostranih vojnih jedinica na teritoriji SSSR-a, dostavljaо Terzicu, vidimo da je u vremenu od 4. maja do 31. jula 1944. godine iz baze Kalinovka poletelo 436 aviona, ali da 161 avion nije ispunio zadatku, i to: usled vremenskih neprilika 96, zbog toga što nisu pronašli signale 53, iz tehničkih razloga 14, dok su se dva aviona izgubila. Ostalih 275 aviona, koji su uspešno obavili let, prebacili su 176.359 tona ratnog materijala NOVJ.⁶⁹

Iz baze u Bariju letelo je samo u julu 46 aviona od kojih su 33 uspešno obavila zadatak i prebacila 44.738 tona materijala. Dakle, od 4. maja do 31. jula 308 aviona je prebacilo 221.094 tone ratnog materijala. Na spisku prebačenog materijala, pod oznakom oružje, nalazilo se 11 stav-

⁶⁴ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 95.

⁶⁵ Isto, 1944, 101.

⁶⁶ Isto, 1944, 102.

⁶⁷ Isto, 1944, 116, 119.

⁶⁸ Isto, 1944, 125.

⁶⁹ AVIÍ, k. 57, reg. br. 24/1-6.

ki (automati PPŠ, 9 mm avt. nem. automati dr. mitraljeza nem, mitraljeza „Brno”, mitraljeza legk. dr., mitraljeza stank. nem., mitraljeza DŠK, PTR, minobacača od 82 mm, minobacača od 81 mm), pod oznakom muničija 11, materijal za vezu 6, odeća 16, sanitetski materijal 17, hrana 16 itd.⁷⁰

Materijal koji je prebačen u julu, bio je raspoređen ovako: u Srbiju 20.349 tona, Crnu Goru 25.254, Bosnu 26.839, Sandžak 6.243 i Sloveniju 2.590 tona.⁷¹

Pošto se ni početkom avgusta organizacija prihvata nije poboljšala, Terzićev zamenik, Vinko Švob, 9. avgusta je molio Tita da se konkretno i hitno označe ciljevi u Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. A. Ranković je umesto Tita odgovorio Švobu da će Operativna grupa Peke Dapčevića čekati avione svake noći od 11. do 15. avgusta u selu Blaževo (sekcija Kuršumlija).⁷² Označeno mesto nadletali su avioni u noći između 13. i 14. avgusta, ali pošto nije bilo nikakvih signala, oni su se vratili.⁷³ Posle dva dana i Terzić je telegrafisao Titu da su avioni sa materijalom više puta leteli za Srbiju, ali da na predviđenim punktovima nije bilo signala. Terzić je objašnjavao da avijatičarima koji ulažu krajnje napore „teško pada” kada moraju da se vrate nazad sa tovarom. Stoga je molio da se najhitnije jave tačna mesta svih punktova i signali za svaki punkt ponaosob.⁷⁴ Na ovo je Tito odgovorio (21. VIII) da je rđava organizacija prihvata bila posledica toga „što su signali bili saglasovani sa Englezima, a u poslednjem satu oni su promenili signale”.⁷⁵

Snabdevanje NOVJ ratnim materijalom iz SSSR-a teklo je, kao što vidimo, uz stalne teškoće. Samo u toku avgusta 1944. godine, iz sovjetske baze Kalinovka je 339 aviona (sa materijalom) izvršilo let. Od toga je 146 uspešno obavilo zadatku, 147 se vratilo usled vremenskih nepogoda, 34 nisu našla signale, 11 se vratilo iz tehničkih razloga, 1 avion su oborili neprijatelji, a 6 se izgubilo bez ikakvih vesti. Prebačeni materijal bio je težak 144 tone, a sastojao se od oružja (automati — 1.100 kom., puške ital. — 420, puške nem. — 700, mitraljezi ručn. nem. — 159 i dr.), muničije (1.050.320 metaka za automate, 771.120 metaka za nemačke puške, 66.504 za italijanske puške i dr.), sanitetskog materijala, odeće, benzina i hrane.⁷⁶

U toku avgusta 1944. godine iz baze Bari je 221 avion izvršio let; od toga 183 uspešno, 16 se vratilo usled vremenskih nepogoda, a 22 aviona nisu našla signale. Prebačeni teret bio je težak 293 tone, a bio je istog sastava kao i onaj iz Kalinovke.⁷⁷

Za prvih deset dana septembra 1944. godine, iz Kalinovke je izvršilo let 115 aviona (105 uspešno, 8 se vratilo usled vremenskih nepogoda,

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto. Ove podatke Terzić je Titu javio 7. avgusta 1944. — Kao nap. 46, str. 624.

⁷² A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 131, 132.

⁷³ Isto, 138.

⁷⁴ Kao nap. 46, str. 727.

⁷⁵ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 148.

⁷⁶ AVII, k. 57, reg. br. 30/4-6.

⁷⁷ Isto.

2 nisu našla signale) koji su prebacili 102 tone ratnog materijala. U istom periodu, iz Barija je 55 aviona uspešno prevezlo 86 tona tereta.⁷⁸

Sa pobedama i približavanjem Crvene armije Jugoslaviji, u drugoj polovini 1944. godine, snabdevanje NOV-a i POJ-a ratnim materijalom postalo je lakše i uspešnije. Po jednom izvoru, Državni komitet za odbranu SSSR-a, doneo je 7. septembra 1944. godine, odluku o predaji NOV-u i POJ-u naoružanja za 12 pešadijskih i 2 avio-divizije.⁷⁹ To pitanje bilo je razmatrano i na prvom Titovom sastanku sa Staljinom i najvišim sovjetskim rukovodiocima u Moskvi, od 21. do 28. septembra 1944. godine. Sovjetski izvor koji bi potpunije informisao o ovim razgovorima još nije dostupan, ali iz Titovih poruka A. Rankoviću, zameniku vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a, K. Popoviću, komandantu Glavnog štaba NOV-a i PO Srbije i P. Dapčeviću, komandantu 1. armijske grupe NOVJ, saznaјemo glavne odluke koje su se odnosile na materijalnu pomoć NOVJ od strane Sovjetskog Saveza. Tako je, već 29. septembra, Tito iz Krajove javio Rankoviću: „Dobili smo za 12 punobrojnih divizija potpuno naoružanje s artiljerijom i ostalim. Kaži Arsu [Jovanoviću] da će smanjiti broj divizija od 46 na 24 divizije jer divizije moraju biti najmanje od 10.000 ljudi. Osim toga moramo imati rezervu za popunjavanje. Dobili smo dvije divizije avijacije — jednu šturmovika, a jednu lovaca. One stupaju odmah u dejstvo.”⁸⁰ Depešama od 30. septembra i 3. oktobra, P. Dapčeviću i K. Popoviću, Tito je ponovio da će se od Sovjetskog Saveza dobiti kompletno naoružanje za 12 divizija, zbog čega im se naređuje, da divizije pod svojom komandom popune tako, da svaka ima po 10.000 ljudi, kako bi mogle preuzeti kompletno formacijsko naoružanje.⁸¹

U skladu sa iznetim vršeno je snabdevanje NOVJ. Krajam septembra organizovana je sovjetska baza za snabdevanje NOVJ u Krajovi. Terzić je 22. septembra javio Titu, da mu je Kornjejev saopštio, da je sovjetska vlada dala naređenje da se u Krajovi organizuje baza za snabdevanje NOVJ. Po istom izvoru, u Krajovi je trebalo da bude prikupljen sledeći materijal: 67.000 pušaka nemačkog porekla, 25.100 automata, od toga 20.000 sovjetskih, 2.000 puškomitraljeza, 700 teških mitraljeza, 1.600 protivtenkovskih pušaka, 1.266 bacača, 50 protivtenkovskih topova od 45 mm, 20.400.000 komada municije (patrone) svih vrsta, 153.000 ručnih granata, 253.000 puščanih granata, 83.000 mina, 76.000 protivtenkovskih metaka, 205.000 protivtenkovskih metaka za mitraljeze od 20 mm, 28.000 metaka za topove od 37 mm, 800 metaka za topove od 47 mm.⁸²

Usled obrazovanja baze u Krajovi, u oktobru je prestao dotur materijala iz baze Kalinovka. Dopremanje materijala nastavljeno je iz Barija, a počelo je iz: Sofije (kamionima), Krajove (avionima i železnicom)

⁷⁸ AVII, k. 57, reg. br. 31/1-6.

⁷⁹ А. Н. РАТНИКОВ, н. д., стр. 98.

⁸⁰ Tito, *Djela*, tom 23, str. 210.

⁸¹ Isto, str. 215. — „Najpre je preoružano deset divizija, i to: 1, 5, 6, 16, 21, 23, 25, 36, 45. i 51. divizija. Na teritoriji Makedonije vršilo se preoružavanje 42. i 48. divizije 15. korpusa”. — Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Beograd 1982, str. 487.

⁸² Tito u Vršcu, str. 6.

i iz Štaba III ukrajinskog fronta. Tako je, po nekim izvorima od 1. do 10. oktobra, 26 aviona prevezlo iz Barija 26.751 kg materijala, a iz Krajove 146 aviona 44.000 kg. Od 10. do 31. oktobra, iz baza Krajova i Bari, 106 aviona je prebacilo 147.933 kg ratnog materijala.⁸³ U toku novembra 1944. godine, 65 aviona prebacilo je iz Barija i Krajove 91.620 kg ratnog materijala.⁸⁴

Istim avionima kojima je transportovan ratni materijal, prevoženi su i ranjenici NOVJ u Bari i Sovjetski Savez, kao i pripadnici Crvene armije i NOVJ (misije, školovanja i sl.). Tako je od početka avio-saobraćaja do 10. septembra, prevezeno 815 ranjenika i 242 oficira i vojnika, a od 10. oktobra do 10. novembra, 369 ranjenika i 618 oficira i vojnika.

Pored navedenih količina ratnog materijala, koji je bio dopremljen iz Sovjetskog Saveza, sav ratni plen zarobljen u Beogradu, bio je ustupljen NOVJ.⁸⁵

Staljinovom naredbom od 20. novembra 1944. godine, bilo je rešeno da se Jugoslaviji dostavi 50.000 tona žita.⁸⁶ Ova naredba u potpunosti je izvršena do 7. decembra; ukupno su prosleđene 53.004 tone žita.⁸⁷

Još u maju 1944, od Sovjetskog Saveza je dobijeno 20 kompleta generalskih uniformi, a 9. novembra, Terzić je, za članove VŠ, molio 6 bundi i šubara.

Član Vojne misije NOVJ u SSSR-u, bio je i vajar A. Augustinčić, u čijoj je nadležnosti bilo umetničko oblikovanje partizanskih odlikovanja, ordena i novih novčanica, dok je izrada bila poverena jednom sovjetskom preduzeću. Početkom septembra 1944, izrada je bila završena, te je 8. septembra u Bari poslana specijalna pošiljka, u kojoj su se nalažila sledeća odličja: orden „Narodni heroj“ — 218 kom., orden „Partizanska zvezda“ I stepena — 1.000 kom., „Partizanska zvezda“ II stepena — 1.750 kom., „Partizanska zvezda“ III stepena — 4.000 kom., orden „Za hrabrost“ — 10.000 kom., orden „Bratstva i jedinstva“ — 700 kom., orden „Narodnog oslobođenja“ — 1.600 kom., medalja „Za hrabrost“ — 25.100 kom., znak „Maršal Tito“ — 106.000 kom. i „Spomenica 1941“ — 15.000 kom.

Krajem oktobra, bila je gotova i druga partija partizanskih odlikovanja koja je brojala: 258 ordena „Narodni heroj“, ordena „Partizanska zvezda“ I stepena — 2.116 kom., ordena „Partizanska zvezda“ II stepena — 3.588 kom., ordena „Partizanska zvezda“ III stepena — 8.100 kom., ordena „Bratstva i jedinstva“ — 2.450 kom., ordena „Narodnog oslobođenja“

⁸³ AVII, k. 57-1, reg. br. 38/1.

⁸⁴ AVII, k. 57-1, reg. br. 41/2.

⁸⁵ Kao nap. 60, str. 78.

⁸⁶ НОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ, Коммунист (Москва), септембар, 1979, стр. 80.

⁸⁷ Kao par. 60, str. 80. — Tito je 3. oktobra 1944. iz Krajove pisao E. Karidelju: „Sovjetski Savez darovao je našoj zemlji prvu pomoć od 50.000 tona hleba. Žito se već ukrcava na brodove i šlepove i upućuje se na one tačke na Dunavu koje sam ja dao. Pišite o tome u štampi i stavite do znanja našem narodu.“ — AVII, k. 26, reg. br. 12/2-13.

— 1.672 kom., 10.700 ordena „Za hrabrost” i 43.046 medalja „Za hrabrost”.⁸⁸

U sklopu sovjetske materijalne pomoći NOV-u i POJ-u posebno mesto zauzima pomoć u avionima, koji su: (1) odlično poslužili u završnim operacijama za oslobođenje zemlje i (2) kao jezgro vazduhoplovstva JA. Već smo naveli da je Tito od Sovjeta dobio četiri aviona za ličnu upotrebu. Bili su to prvi sovjetski avioni u NOV-u i POJ-u. Odlukom (već spominjanom) Državnog komiteta za odbranu SSSR-a, od 7. septembra 1944, a i dogovorima između Tita i Staljina (21—27. septembar), bilo je rešeno da se NOVJ predaju dve vazduhoplovne divizije. Konkretna razrada i realizovanje, povereni su maršalima Tolbuhinu i Titu. Oni su o tome sklopili ugovor 15. novembra 1944. u Beogradu.⁸⁹ Po tom ugovoru, NOVJ je dobila dve vazduhoplovne divizije i jednu avio-bazu sa svom materijalno-tehničkom opremom, naoružanjem i ljudstvom. Obaveza NOVJ bila je da u roku od četiri meseca obuči svoj letački i tehnički kadar, kako bi se sovjetski piloti, mehaničari i ostalo osoblje, vratili u Sovjetski Savez. Komandant ove avio-grupe bio je general A. Vitruk, te je po njemu, ona i nazvana „grupa Vitruk”. U njen sastav ulazila je 10. gardijska jurišna vazduhoplovna divizija (tri puka — 110 jurišnih aviona i jedan lovački puk od 50 aviona) i 236. lovačka divizija s približnim brojem aviona. Uz ove divizije išla je i 9. oblasna vazduhoplovna baza (nekoliko bataljona za aerodromsku službu), 15 aviona za vezu i nekoliko transportnih aviona. Ukupno, bilo je predato i stavljeno pod komandu VŠ NOV-a i POJ-a oko 350 aviona.⁹⁰ Naredbom Štaba Vazduhoplovstva JA, od 29. decembra 1944. godine, formirana je 42. jurišna vazduhoplovna divizija od jedinica sovjetske 10. jurišne divizije i 11. lovačka vazduhoplovna divizija od sovjetske 236. lovačke divizije. 42. divizija bila je razmeštena u Laćarku, Novom Sadu i Rumi, a u januaru 1945. imala je 116 aviona tipa IL—2. 11. lovačka divizija nalazila se u Novom Sadu, Velikim Radincima i Rumi i u januaru 1945. imala je 115 aviona tipa Jak—1, Jak—7, i Jak—9.⁹¹

Početkom aprila 1945. godine, vazduhoplovstvo JA preuzeo je avione i sav ostali materijal „grupe Vitruk”. Na dan 10. aprila brojno stanje bilo je:

,42 jurišna divizija:

- a) po formaciji treba da ima 120 aviona;
- b) ima u sastavu 76 aviona;

⁸⁸ AVII, k. 57, reg. br. 29/6. i 37/6. — Pismo generala Davidova Terziću, 30. oktobar 1944. Uputstvo predsednika NKOJ-a i poverenika za narodnu odbranu, maršala Josipa Broza Tita, o načinu predlaganja i dodeljivanju ordena, obnarodovao je 14. oktobra 1944. godine. — Tito, *Djela*, tom 24, str. 85—88.

⁸⁹ Kao nap. 60, str. 80.

⁹⁰ Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Москва, 1960, str. 49.

⁹¹ N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, n. d., str. 407.

- c) od ovog broja ispravnih 37 aviona i
- d) od ovog broja neispravnih 39 aviona.

11. lovačka divizija:

- a) po formaciji treba da ima 120 aviona;
- b) ima u sastavu 80 aviona;
- c) od ovog broja ispravnih 36 i
- d) od ovog broja neispravnih 44".⁹²

Krajem aprila 1945. godine, Tito je saopštio Staljinu da raspolaže sa 42 aviona-jurišnika (IL—2) i 60 aviona-lovaca (Jak—3), ali da nema goriva kao ni ostalog potrošnog materijala. Stoga je molio da mu se stavi na raspolaganje 500 tona avionskog benzina B—78, 120 tona avionskog benzina B—70, 70 tona avionskog ulja i 150 tona automobilskog benzina. Za popunu vazduhoplovnih divizija tražio je 50 aviona IL—2 i 30 aviona Jak—3 kao i rezervne motore (38 komada M—38 i 30 komada M—105).⁹³ Tih dana Tito je uputio i drugo pismo Staljinu; u njemu je molio za 125 tona nitroceluloznog baruta za proizvodnju artiljerijske i minobacačke municije.⁹⁴

Po jednoj računici, od novembra 1944. do 25. maja 1945. godine, vazduhoplovne jedinice dobijene od Sovjetskog Saveza izvršile su 6660 letova u trajanju od 6.376 časova.⁹⁵

Po završetku rata, svi avioni koji su bili u sastavu sovjetske baze u Bariju, predati su vazduhoplovstvu JA, tako da je ukupna sovjetska pomoć u avionima iznosila 491 letelicu.

U cilju regulisanja dalje materijalne, sanitetske, a svakako i političke pomoći od Sovjetskog Saveza, u Moskvu je, 7. januara 1945. godine, doputovala delegacija NKOJ-a.⁹⁶ Šef delegacije bio je Andrija Hebrang, poverenik NKOJ-a za industriju i trgovinu. Članovi delegacije bili su: Arso Jovanović, načelnik VŠ, Gojko Nikoliš, Mitra Mitrović-Đilas, generali Rade Hamović, Srećko Manola i Branko Obradović, potpukovnik Jure Bonači, Maksim Goranović, inž. Leković i general Zdenko Ulepčić, koji je već bio u Moskvi.⁹⁷ Delegacija je u Moskvi boravila neobično dugo — do 14. februara 1945. godine.⁹⁸ Zapisnik, izveštaj ili neki drugi dokument, koji bi govorio o pregovorima i njihovim rezultatima, nisu nam dostupni. Izvesne podatke saopštio je G. Nikoliš u svom memoarskom delu. Ipak, imajući u vidu kako su se razvijali odnosi sa Sovjetskim Savezom do kraja rata, može se zaključiti da su rezultati posete de-

⁹² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom X, knj. 2, Beograd, 1967, str. 412.

⁹³ Tito—Staljinu, 24. april 1945. — AVII, k. 17A, reg. br. 2/4.

⁹⁴ Tito—Staljinu, april 1945. — Isto, reg. br. 3/4.

⁹⁵ Saopštenje Bože Lazarevića na Naučnom skupu o RV u strategijskoj konцепцији NOR-a, održanom u Zemunu 21. marta 1985.

⁹⁶ Telegram V. Švoba Titu, 7. januar 1945. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1945, 5.

⁹⁷ Gojko Nikoliš, n. d., str. 630.

⁹⁸ Telegram V. Švoba Titu, 14. februar 1945. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1945, 25.

legacije NKOJ-a bili više nego pozitivni. Pored ostalog, to se lepo vidi i iz karaktera i obima sovjetske materijalne pomoći koja je usledila posle februara 1945. godine. Iz jednog obimnog sovjetskog dokumenta, koji je Vojna misija JA (NOV-a) prosledila Ministarstvu narodne odbrane Demokratske Federativne Jugoslavije 3. septembra 1945. godine, saznajemo strukturu i obim te pomoći od 10. februara do 10. avgusta 1945. godine. Na spisku se nalazila ukupno 701 stavka. Tako, pored raznog oružja i municije, bilo je navedeno, da je Jugoslaviji isporučeno: 19.237 karabina od 7,62 mm obr. 1933. g., 37.036 karabina od 7,62 mm obr. 1944. g., 1.262 minobacača od 32 mm, 84 haubice od 105 mm (nemačke), 18.071.230 metaka kalibra 7,62 mm (za pištolje), 21.743.266 metaka kalibra 7,62 mm (za puške), 173.230 mina od 82 mm, 38.455 mina kalibra 50 mm, 13.666 mina od 120 mm, 282.189 ručnih granata, 65 tenkova (T-34), 385 aviona, kamiona i automobila 93, zatim raznovrsnog materijala za vezu, inžinjeriju, sanitet i dr. Na spisku su se takođe nalazili: avionski benzin (B-73) — 2.552 tone, avio-benzin (B-70) — 254 tone, benzin za automobile — 6.493 tone, dizel-gorivo — 3.849 tona, vojničke uniforme — 45.000, oficirske uniforme — 7.300, te ostali raznovrsni materijal za razne rodove vojske.⁹⁹

Tokom boravka delegacije NKOJ-a u Moskvi, Tito je telegrafisao A. Jovanoviću da „uzme sobom nastavne planove i programe za vojne akademije i vojna učilišta a također i sve neophodne udžbenike za učenje. Ovo nam je krajnje nužno za naše vojne škole”.¹⁰⁰ Kada i u kojim količinama je stizala navedena pomoć nije nam poznato, ali znamo, da je 13. maja 1945. godine Tito saopštio Staljinu (radio-vezom preko sovjetskog ambasadora I. V. Sadčikova), da je zbog nastale vojnopolitičke situacije potrebno prenaoružavanje i jačanje JA, zbog čega je molio da se ubrza isporuka oružja i ostale vojno-tehničke opreme.¹⁰¹

Ukupna sovjetska pomoć NOVJ (JA) u naoružanju, u toku 1944. godine i prvih pet meseci 1945. godine, po sovjetskom izvoru, bila je sledeća:

	u 1944. god.	do maja 1945. god.	Svega	Anglo-amer.
pušaka	52.620	43.895	96.515	137.092
revolvera	10.625	9.903	20.528	1.626
lakih i teških mitraljeza				
i automata	66.819	1.604	68.423	15.837
protivtenkovskih pušaka	3.793	4	3.797	1.256
minobacača				
raznih kalibara	3.308	56	3.364	2.684
protivtenkovskih topova	170	170	170	—
poljskih topova				
raznih kalibara	579	316	895	388
tenkova	—	—	65	107
aviona	—	—	491	61 ¹⁰²
radio-stanica	—	—	1.329 ¹⁰³	—

⁹⁹ AVII, k. 57-2, reg. br. 24.

¹⁰⁰ Isto, 1944, 17.

¹⁰¹ AVII, k. 17A, reg. br. 3/4.

¹⁰² Kao napomena 90, str. 52.

¹⁰³ Vlado Strugar, n. d., str. 311.

Kao što se iz četvrte kolone ove tabele vidi, naveli smo podatke i o anglo-američkoj pomoći u naoružanju NOVJ. Uspostavljanjem relacija između sovjetske i anglo-američke pomoći u naoružanju, dobija se jasnija predstava o strukturi i obimu sovjetske pomoći NOVJ u ratnom materijalu.

2. Sanitetska pomoć

Sanitetska služba u partizanskim odredima Jugoslavije nastajala je istovremeno sa samim odredima. Njena organizovanost bila je različita od odreda do odreda i uglavnom je zavisila od toga da li je u odredu bilo neko medicinsko lice. Unapređenje saniteta u uslovima partizanskog rata, bez dodira sa saveznicima, izvodilo se u onoj meri, u kojoj su to dozvoljavale domaće prilike (kadar, lekovi). Računa se, da su na 80.000 partizanskih boraca 1941. godine dolazila 43 lekara.¹ Inače, partizanski sanitetski kadar omasovljavao se i usavršavao s razvojem i jačanjem NOV-a i POJ-a, a sanitetski materijal zadobijan je kao ratni plen.² Za organizovaniji i efikasniji sanitet dugo je nedostajala saveznička pomoć, iako je vojno i političko rukovodstvo NOP-a Jugoslavije rano pokušalo da je obezbedi.

Krajem februara 1942. godine, Tito je, istovremeno tražeći oružje i municiju, telegrafisao Dimitrovu: „Hitno su nam potrebni lijekovi, naročito protiv tifusa”³. Tada, krajem zime 1942. godine, kao što znamo, pomoć od sovjetske vlade nije stigla, ali to nije obeshrabrilno Tita; ponovo je javljaо Kominterni: „Moram ponovo da vas pitam zar vam nikako nije moguće da nam pružite ma kakvu pomoć [...]. Kod nas se pojaviо pjegavi tifus, ali mi nemamo lijekova: narod nam umire od gladi, ali ne ropče”⁴. Na ovaj apel G. Dimitrov je odgovorio opširnjim telegramom, u kome je obrazlagao da je lično sa Staljinom razmatrao mogućnosti doturanja pomoći, te da pomoć nije bilo moguće poslati „zbog nesavladivih tehničkih prepreka”⁵. U jeku bitke na Neretvi, Dimitrov je primio Titov telegram u kome je stajalo: „Molimo odgovorite, jer je neizvjesno koliko još mi možemo izdržati ovakav napor. Naše žrtve su ogromne, a ranjenici nam strašno smetaju u operacijama”⁶. Tri dana kasnije Tito je primio Dimitrovov telegram pun utehe⁷, ali pošto pomoći nije bilo, Tito je opet vatio: „Kod nas je sada veoma teško pitanje snabdijevanja boraca i ranjenika namirnicama i lijekovima.”⁸

¹ Stanimir L. Spasić, *Jugoslovensko-sovjetske medicinske veze u narodnooslobodilačkom ratu*, *Acta historica medicinae pharmacie, veterinae*, XVI-1, Beograd 1976, str. 59.

² *Zbornik dokumenata i podataka sanitetske službe u Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II knj. 12, Beograd, 1969, str. 578. (Dalje: *Zbornik*).

³ Telegram Valtera — KI 23. februara 1942. — Tito, *Djela*, tom 9, str. 29.

⁴ Tito—IKKI iz Drvara 31. januara 1943. — Tito, *Djela*, tom 14, str. 28.

⁵ Dimitrov—Titu 11. februara 1943. — Isto, str. 298.

⁶ Tito—Dimitrovu 4. marta 1943. Isto, str. 121.

⁷ Dimitrov—Titu 7. marta 1943. — Isto, str. 336—337.

⁸ Tito—Dimitrovu 31. marta 1943. — Isto, str. 205.

Situacija se, u pogledu savezničke pomoći, okrenula nabolje tek sredinom 1943. godine, kada je stigla prva engleska pošiljka sanitetskog materijala. Materijal je spušten kod Kladnja (30. juna 1943), a Sanitetski odsek VŠ razdelio ga je bolnicama i jedinicama NOV-a i POJ-a u istočnoj Bosni.⁹

Pozitivan, korenit preokret u organizaciji celokupne sanitetske službe NOV-a i POJ-a, a i u sovjetskoj sanitetskoj pomoći, nastupio je s dolaskom sovjetske Vojne misije u VŠ NOV-a i POJ-a, 23. februara 1944. godine. Šef Misije, general-lajtant Kornjejev, je u razgovoru koji je koji dan po dolasku, vodio sa Gojkom Nikolišem, načelnikom Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba (SOVŠ), obećao da će „učiniti sve što je njemu moguće kako bi nam se bolje pomoglo, a nagovijestio je da se tu podrazumijeva i upućivanje sovjetskih ljekara na naše ratište“. U sastavu sovjetske misije nalazio se i predstavnik vojnomedicinske službe oružanih snaga SSSR-a, potpukovnik medicinske službe M. V. Tulenjkov. On je bio prvi sovjetski medicinski radnik, čije je iskustvo glavnog terapeuta jedne armije, bilo dobrodošlo sanitetskoj službi NOVJ u momentu kada je ona trebalo da pređe na novu formu organizacije sanitetske službe, koji bi, po tipu, odgovarao regularnoj armiji.

Po dolasku sovjetske misije u VŠ NOV-a i POJ-a, započele su pripreme za upućivanje Vojne misije NOVJ u Sovjetski Savez, koja bi posred ostalog imala zadatku da poradi i na obezbeđivanju sanitetske pomoći. U tom cilju je 20. marta 1944. godine V. Terzić, šef Misije NOVJ, zatražio od G. Nikoliša da mu sastavi opširan, dokumentovan i objektivan izveštaj o sanitetskoj službi u NOVJ.¹⁰ U sastav Terzićeve misije uključen je pukovnik dr Đura Mešterović, čiji je sektor bio sanitet.

Vojna misija NOVJ stigla je u Moskvu 12. aprila 1944,¹¹ a sedam dana kasnije, Mešterović je bio na dvoiposatnom razgovoru sa načelnikom Glavne vojnosanitetske uprave Crvene armije, general-pukovnikom Jefimom Ivanovićem Smirnovom. Mešterović je predao pozdravno pismo načelnika SOVŠ-a, general-majoru Gojku Nikolišu, a zatim Nikolišev referat *Sanitetska služba u NOVJ*, brošure: *Tekući problemi trupnog saniteta, Novo u razvitku naše sanitetske službe, Ranjenik i rane, Uputstvo za gradnju vrućih komora, Uputstvo za gradnju zemunica i obrazac Ranjenička karta*. Očigledno je, da se ovim želeo pokazati nivo sanitetske službe u NOVJ. Potom je Mešterović Smirnovu predao i: *Spisak potrošnog sanitetskog materijala potrebnog za jedan korpus za vreme od tri meseca, Spisak sanitetskog materijala potrebnog za jedan korpus za*

⁹ Kao nap. 2, str. 179.

¹⁰ Gojko Nikoliš, n. d., str. 587.

¹¹ Isto.

¹² U Kairu, na putu za Moskvu, Mešterović je predao „Stojanu Pribićeviću spisak lekova, sanitetskog materijala i ostalog za potrebe 300 000 vojnika NOVJ. On je obećao da će sve to poslati u SAD književniku Luisu Adamiću, koji tamo organizuje pomoći za NOVJ.“ — *Zbornik*, tom II, knj. 13, str. 139—144, — Izveštaj Đ. Mešterovića upućen 18. maja 1944. šefu Vojne misije NOVJ u SSSR-u — za Sanitetski odsek VŠ NOV-a i POJ-a.

vreme od jedne godine. Spisak sanitetskog materijala za potrebe civilnog stanovništva na teritoriji jednog ONOO* za vreme od tri meseca.¹³

Po navodima samog Mešterovića, Smirnov je pokazao veliko interesovanje za sanitet NOVJ, broj ranjenika, način lečenja i dr. Mešterović je insistirao na hitnoj pomoći u lekovima, sanitetskom materijalu, lekarima, sanitetskom personalu kao i na potrebi rasterećenja bolnica i upućivanja ranjenika na lečenje u SSSR.¹⁴ Smirnov je obećao da će poslati u Jugoslaviju traženi broj lekara, sanitetski personal i lekove, ali je prebacivanje ranjenika u SSSR odbacio kao neizvodljivo zbog velike udaljenosti. U cilju što kompletnije sanitetske pomoći, Smirnov je obećao vojnoredicinsku literaturu a Mešteroviću lično i mogućnost usavršavanja i izučavanja sanitetske službe u Crvenoj armiji.

Posle ovog prvog sastanka Mešterović—Smirnov, Vojna misija NOVJ u SSSR-u je, 23. aprila 1944. godine, uputila Vrhovnoj komandi Crvene armije *Pregled sanitetskih potreba za NOVJ*, koji je bio sačinjen na osnovu spiskova koje su sastavili Nikoliš i Tulenjkov. Ovim dokumentom traženo je sledeće:

,1) Četiri iskusna hirurga za rad u bolnicama:

a) Slovenija — Glavni štab Slovenije	—	—	—	—	—	—	1
b) Bosanska krajina — V korpus	—	—	—	—	—	—	1
v) Istočna Bosna — III korpus	—	—	—	—	—	—	1
g) Crna Gora — II korpus	—	—	—	—	—	—	1
SVEGA:							4

2) Deset sestara, lekarskih pomoćnica (med. sestre) za rad u bolnicama:

a) Slovenija	—	—	—	—	—	—	1
b) Bosanska krajina	—	—	—	—	—	—	3
v) Istočna Bosna	—	—	—	—	—	—	3
g) Crna Gora	—	—	—	—	—	—	3
SVEGA:							10

3) Osam hirurških ekipa od po četiri člana (lekari i bolničari sa sanitetskim materijalom pakovanim u sanducima od po 40 kg):

a) Slovenija — Glavni štab Slovenije	—	—	—	—	—	—	1
b) Bosanska krajina — korpus	—	—	—	—	—	—	2

* Oblasni narodnooslobodilački odbor.

¹³ Zbornik, tom II, knj. 13, str. 139—144.

¹⁴ Isto.

V

v) Istočna Bosna — III korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
g) Slavonija — VI korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
d) Crna Gora — II korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
đ) Makedonija — Glavni štab Makedonije	—	—	—	—	—	—	—	1
e) Srbija — Glavni štab Srbije	—	—	—	—	—	—	—	1
<hr/>								
SVEGA:								8

4) Dvanajest iskusnih trupnih lekara za organizaciju sanitetske službe:

	SOVŠ	—	—	—	—	—	—	1
a) Bosanska krajina — I korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
	V korpus	—	—	—	—	—	—	1
b) Istočna Bosna — III korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
v) Crna Gora — II korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
g) Glavni štab Hrvatske — IV i XI korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
d) Slavonija — VI korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
đ) Glavni štab Slovenije — VII i IX korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
e) Dalmacija — VIII korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
ž) Severna Hrvatska — X korpus	—	—	—	—	—	—	—	1
z) Glavni štab Srbije	—	—	—	—	—	—	—	1
i) Glavni štab Makedonije	—	—	—	—	—	—	—	1
<hr/>								
SVEGA:								12 ¹⁵

Pukovnik dr Mešterović predao je general-pukovniku Smirnovu sledeće spiskove lekova, instrumenata i sanitetskog materijala za potrebe Narodnooslobodilačke vojske i civilnog stanovništva Jugoslavije:

I Spisak potrošnog sanitetskog materijalu potrebnog za jedan korpus za vreme od tri mjeseca:

1. Serum protiv gasgangrene	—	—	—	—	300	doza
2. Serum protiv tetanusa	—	—	—	—	300	doza
3. Streptozid u prahu	—	—	—	—	15	kg.
4. Streptozid u tabletama	—	—	—	—	2	kg.
5. Sulfamidin u tabletama	—	—	—	—	4	kg.
6. Ol camphorat 20% (ili 25%)	—	—	—	—	10	kg.
7. Coffein amp à 1 ccm	—	—	—	—	3.000	kom.
8. Strychnim nitric pulv	—	—	—	—	20,0	gr.
9. Aspirin tablete	—	—	—	—	5	kg.
10. Codien u supstanci	—	—	—	—	50	gr.
11. Opium u prahu	—	—	—	—	500	gr.

¹⁵ Isto.

12. Santonin u supstanci	—	—	—	—	—	250,0	gr.
13. Extract Filicis maris aether	—	—	—	—	—	1,0	kg.
14. Glukoza u prahu	—	—	—	—	—	30,0	kg.
15. Glukoza u ampulama à 50 ccm od 25%	—	—	—	—	—	1.000	kom.
16. Riblje ulje	—	—	—	—	—	15	kg.
17. Calcium gluconicum 10% à 10 ccm	—	—	—	—	—	500	kom.
18. Natrium hydrocarbonicum	—	—	—	—	—	3,0	kg.
19. Magnesium sulfuricum	—	—	—	—	—	10,0	kg.
20. Carbo animalis	—	—	—	—	—	3,0	kg.
21. Acidum tanicum	—	—	—	—	—	0,5	kg.
22. Tincture Jodi ili nadomestak	—	—	—	—	—	10,0	l.
23. Chloramin	—	—	—	—	—	3,0	kg.
24. Zinci Oxydati	—	—	—	—	—	1,0	kg.
25. Mng hydrarg. oxydat. flavi pro oculi 1%	—	—	—	—	—	250	gr.
26. Natrium citricum	—	—	—	—	—	200	gr.
27. Halmotest	—	—	—	—	—	200	doza
28. Nožića za brijanje	—	—	—	—	—	400	kom.
29. Sapuna	—	—	—	—	—	1.600	kg.
30. Antiluetičnih preparata za potpunih	—	—	—	—	—	200	kura
31. Antigonoročnih preparata za potpunih	—	—	—	—	—	200	kura
32. Cepivo protiv besnila	—	—	—	—	—	5	kura

NAPOMENA: nabrojano pod br. 30. i 31. izliferovati samo jedanput i to samo za V korpus.

II Spisak sanitetskog materijala potrebnog za jedan korpus NOVJ za vreme od jedne godine:

1. Vakcina protiv trbušnog tifusa	—	—	—	—	15.000	doza
2. Garnitura zubnih klješta	—	—	—	—	10	
3. Škara (makaza) hirurških	—	—	—	—	150	kom.
4. Pinscta hirurških	—	—	—	—	150	kom.
5. Peana	—	—	—	—	150	kom.
6. Grubih makaza za paranje odela	—	—	—	—	200	kom.
7. Sumpora	—	—	—	—	200	kg.
8. Termometara kliničkih	—	—	—	—	50	kom.
9. Špriceva (za injekcije) od 10 ccm	—	—	—	—	10	kom.
10. Špriceva za injekcije od 5 ccm	—	—	—	—	20	kom.
11. Igala za špriceve razne veličine	—	—	—	—	500	kom.
12. Mašina za šišanje	—	—	—	—	40	kom.
13. Aparata za brijanje (ili britava)	—	—	—	—	40	kom.

III Spisak sanitetskog materijala za potrebe civilnog stanovništva na teritoriji jednog oblasnog NO Odbora za vreme od tri meseca:

1. Serum protiv difterije à 10.000 JE	—	—	500	doza
2. Serum protiv antraksa	—	—	100	doza

3. Cepivo protiv boginja (antivariolična vakc.)	10.000	doza
4. Cepivo protiv trbušnog tifusa	— — —	20.000 doza
5. Antileutika za	— — —	800 kura
6. Antigonoroika	— — —	800 kura
7. Antimalarika (akrikin)	— — —	2,5 kg.
8. Aspirin	— — —	10,0 kg.
9. Coffein	— — —	1,0 kg.
10. Santonin	— — —	3,0 kg.
11. Natrium salieylicum	— — —	100 kom.
12. Ergotin amp.	— — —	250 kom.
13. Sumpora	— — —	3.000 kg.
14. Vakcine protiv besnila (antirabične vakc.) za	50	kura

U prvom redu treba slati ono što je namenjeno za potrebe vojske (Spisak I i II) pa tek onda za civilno stanovništvo (Spisak III). Paketi sa sanitetskim materijalom treba da budu obeleženi crvenim krstom. Materijal treba dostavljati u sledeće krajeve:

1. Bosanska krajina —	I korpus
2. Istočna Bosna —	V korpus
3. Crna Gora —	II korpus
4. Glavni štab Hrvatske —	IV korpus
5. Slavonija —	XI korpus
6. Glavni štab Slovenije —	VII korpus
7. Dalmacija —	IX korpus
8. Severna Hrvatska — Zagorje —	X korpus
9. Glavni štab Srbije	
10. Glavni štab Makedonije” ¹⁶	

Dakle, kao što iz citiranog dokumenta vidimo, krajem aprila 1944. godine, utanačen je spisak broja lekara, sanitetskog osoblja i lekova za potrebe NOVJ, između opunomoćenog predstavnika NOVJ i načelnika Vrhovne komande Crvene armije. Međutim, u uslovima rata na sovjetsko-nemačkom frontu, jedno je bilo doneti odluku, a drugo je realizovati. Sanitetski materijal namenjen NOVJ ležao je negde, na nekom od sovjetskih aerodroma i stalno je pomeran u stranu, da bi se avioni natovarili drugim tovarima i upotrebili za preće zadatke.¹⁷ Nestrpljivi Gojkovi Nikoliš pitao je 25. juna 1944. godine potpukovnika Tulenkova, ka-

¹⁶ A-VII, k. 57, reg. br. 4/1-6. — Pregled sanitetskih potreba NOV Jugoslavije, sačinila Vojna misija NOVJ u SSSR-u 23. aprila 1944.

¹⁷ G. Nikoliš, n. d., str. 590.

da će stići obećani i toliko dugo očekivani, sovjetski lekari i sanitetski materijal, da bi 1. jula, najzad, Terzić telegrafisao Titu, da su u Moskvi spremni za NOVJ: 13 hirurga, 3 brigadna lekara i 15 sestara — instrumentarki, sa kompletним hirurškim instrumentima i drugim materijalom za 11 ekipa. Svi oni čekaju na polazak, javlja je Terzić, zbog čega je hitno tražio plan rasporeda lekara i punktova na koje ih treba spustiti.¹⁸ Tito je Terziću odgovorio tek nakon 28 dana (28. jula), da sovjetske lekare i ostali personal treba prebaciti u Bari, odakle će deo biti poslan u zemlju, a deo zadržan u bolnicama NOVJ u Italiji.¹⁹

Terzićevo informacije očigledno je poticala od Smirnova, jer su on i Mešterović 1. jula razgovarali sa šefom sovjetskog ratnog saniteta o sanitetskoj pomoći NOVJ. Tom prilikom Smirnov je rekao da se sav materijal sa spiska od 23. aprila nalazi na aerodromu, da je deo poslan u Jugoslaviju, a da je odašiljanje otežano usled velike udaljenosti. On je izrazio nadu da će istovremeno sa približavanjem Crvene armije granicama Jugoslavije sve obećano biti i poslano.²⁰

Nekoliko dana posle ovog razgovora, Đ. Mešterović je informisao sovjetske lekare, članove Misije, o karakteru borbenih dejstava NOVJ i uslovima rada partizanskih lekara.²¹ Najzad, sredinom avgusta 1944. godine, na Vis je stigla sovjetska Medicinska misija, s pukovnikom dr Anatolijem Anatolijevičem Kazanskim na čelu. U Misiji se nalazilo 20 lekara i 16 medicinskih sestara, među kojima su bili i iskusni hirurzi.²² Dolazak ove misije, po rečima Gojka Nikoliša, „predstavlja je najznačajniji i najuzbudljiviji događaj u našoj službi toga vremena.” Nikoliš ima samo lepe reči za Kazanskog: „A. A. Kazanski bio je ličnost koja je opštom kulturom, nivoom vojnog i medicinskog znanja (nastavnik ratne hirurgije u lenjingradskoj Vojnomedicinskoj akademiji i glavni hirurg jednog od frontova Crvene armije) i svojom pojавom i ljudskim nastupom ulijevala svako povjerenje. Od prvog dana pa do kraja njegove službe u Jugoslaviji (vratio se u SSSR sredinom 1945) nas dvojicu je povezivao duh prisne saradnje i nepomućenog razumijevanja”.²³

Na Visu je maršal Tito priredio večeru u čast sovjetske Medicinske misije, a potom su Nikoliš i Kazanski napravili raspored lekara i medicinskih sestara po jedinicama NOVJ i oslobođenim oblastima. Težište je bilo na Srbiji i jedinicama NOVJ koje su bile u pokretu prema Srbiji. Sovjetski lekari su pored svakodnevnog, praktičnog rada (pomoći ranjenima i bolesnima), bili i savetnici svojih jugoslovenskih kolega u razrešavanju tekućih i organizacionih pitanja sanitetske službe, a Kazanski je i formalno bio naimenovan za glavnog hirurga — savetnika u SOVŠ-u.²⁴

¹⁸ Kao nap. 13, str. 566.

¹⁹ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 100.

²⁰ Kao nap. 2, str. 329—330.

²¹ A. C. Георгиевский, *Страницы истории отечественной военной медицины: К развитию дружеских связей с военномедицинской службой Югославии*, Ленинград, 1964, стр. 68.

²² Isto, str. 67—68. — S. L. Spasić, n. d., str. 60.

²³ G. Nikoliš, n. d., str. 611.

²⁴ Isto, str. 612.

Pored pomenute grupe sovjetskih lekara, u Jugoslaviji je od 4. do 13. decembra 1944. godine radila i Epidemiološka misija pod rukovodstvom dr N. I. Bobiljove. Ovu misiju uputila je Sanitetska uprava II ili III ukrajinskog fronta Crvene armije. Ona je obišla tri divizije NOVJ, izvršila kontrolu rada i u svakoj diviziji demonstrirala rad komora s pregrejanim vazduhom zvanih „zemljanka”. Inače, Misija je dala detaljna uputstva za organizovanje mediko-sanitetskih bataljona u divizijama i uopšte za rad epidemiološke službe.²⁵

Takođe u decembru 1944. godine, u Jugoslaviju, u SOVŠ, bili su upućeni lekari E. A. Lisenko i A. F. Pjatnicki, oficiri Glavne vojnosanitetske uprave Crvene armije,²⁶ a Vojnosanitetska uprava III ukrajinskog fronta uputila je majora medicinske službe Jelisavetu Perković (rodom iz Livna), čiji je zadatak bio da organizuje bolnice za lečenje lakih ranjenika.²⁷

S dolaskom Crvene armije u Jugoslaviju (vojska II i III ukrajinskog fronta), poboljšali su se i uslovi za pružanje sovjetske sanitetske pomoći. S druge strane, sa oslobođene teritorije, a naročito iz gradova, znatan deo medicinskog kadra prišao je NOVJ, a zarobljeno je i zatećeno dosta sanitetskog materijala. No, razume se, sve to nije bilo dovoljno za organizovanje sanitetske službe u NOVJ i zdravstvene službe na oslobođenoj teritoriji, bez sovjetske pomoći.

Posledica borbenih operacija većeg obima, koje je NOVJ preduzela krajem 1944. godine, bila je pojava većeg broja ranjenika koje je trebalo zbrinjavati. Stoga je organizovanje bolnica sa velikim brojem kreveta postalo veoma važno i svakako i tema razgovora između Terzića i Smirnova. Terzić je 4. oktobra telegrafisao Titu, da je Smirnov „već izdao naređenje za organizaciju jedne bolnice od 5 000 kreveta u Krajuvi za naše ranjenike“.²⁸ Po oslobođenju Beograda, od III ukrajinskog fronta Crvene armije dobijene su na upotrebu tri poljske i jedna evakuaciona bolnica, te osam kamiona raznog sanitetskog materijala, jedno auto-kupatilo i jedna auto-laboratoriјa.²⁹ Po jednom izvoru, Vojnosanitetska uprava II ukrajinskog fronta Crvene armije je u toku novembra 1944. godine, dala „vojsci Jugoslavije“ sanitetskog materijala u vrednosti od 283.517 rubalja.³⁰ No svakako najefikasniji vid sanitetske pomoći NOVJ bio je dolazak i rad kompletnih sovjetskih sanitetskih ustanova.

Do kraja decembra 1944. godine u Jugoslaviji su, za NOVJ, radile sledeće sovjetske sanitetske ustanove:

,1. PPG [poljska pokretna bolnica] 712 u I proleterskom korpusu NOVJ, sada u Rumi;

²⁵ S. L. Spasić, n. d., str. 61.

²⁶ Sanitetsko odeljenje Ministarstva narodne odbrane DFJ molilo je, 16. aprila 1945. godine, načelnika Glavne vojnosanitetske uprave Crvene armije da Lisenko i Pjatnicki ostanu u Jugoslaviji do kraja rata. — A. C. Георгиевский, н. д., стр. 72.

²⁷ А. С. Георгиевский, н. д., стр. 72. — G. Nikolić, н. д., str. 629.

²⁸ А CK SKJ, JVM у СССР-у, 1944, 269.

²⁹ Kao nap. 2, str. 554.

³⁰ А. С. Георгиевский, н. д., стр. 74.

2. PPG 119 u JOGD-u korpusu NOVJ, sada u Šapcu;
 3. PPG 557 u JOGD-u korpusu NOVJ, sada u Valjevu.

U JOGD-u se nalazi i grupa ORMU [отдельная рота медицинского усиления]; [специальная чета за медицинскую поддержку], која се састоји од 8 чланова. У Београду се налази већ два месеца PPG 5242, но он не ради за NOVJ. Бројно стање тог PPG износило је прошле седмице око 450. Наважен је долазак Евакогоспитала (Evakuaciona bolnica) 281, који треба да из Темишвара дође у Сомбор. Евако-госпитал 3763 дошао је данас у Нови Сад, одакле треба да се током следећих дана пребаци у Срем (Индју).

Прекије, 25. децембра 1944. године добили smo telegram od начelnika saniteta III ukrajinskog fronta da odmah uputimo PPG 119 i PPG 577 u Mađarsku (Baja). Такође и группу ORMU".³¹

Околност да је Црвена армија, на основу споразума између совјетске Врховне команде и НКОЈ-а (септембар 1944), изводила борбене операције у Југославији, олакшавала је снабдевање NOVJ sanitetskim i ratnim materijalom, али је с друге стране, утицала и на повећавање броја ранjenика (сопствени и совјетски) којима је била нуžna medicinska помоћ. Тако, из већ цитираног документа, сазнajemo број crvenoarmeјaca који су лећени у југословенским болницама на дан:

— 24. decembra 1944. Glavna vojna bolnica Beograd	372
— 24. decembra 1944. Bolnički centar Zemun	122
— 14. decembra 1944. Bolnički centar Pančevo	182
— 22. decembra 1944. Bolnički centar Smederevo	51
— 19. decembra 1944. Bolnički centar Novi Sad	872
— 22. decembra 1944. Bolnički centar Sombor	13

SVEGA: 1.612

У моменту састављања овог извеštaja, SOVŠ nije имао податке о броју ранjenика и болесника, припадника Црвене армије, у другим болnicama.³²

Почетком новембра 1944. године Главна sanitetska управа Црвене армије добила је извеštaje о најбитнијим потребама NOVJ од свог делегата, а начелник SOVŠ-a Gojko Nikoliš је у str. pov. писму Smirnovu, 8. новембра 1944. године, описао изменjene uslove ratovanja NOVJ i потребе за sanitetskim materijalom које су из тога proishodile. Nikoliš је naveo, да је zahvaljujući uspesima NOVJ (proširenje oslobođene teritorije i ogroman priliv novih boraca) i совјетској materijalnoј помоћи, дошло до значајних промена у формацији јединица NOVJ, njihovom naoružanju i начину ratovanja. Korpsi NOVJ, navodio је Nikoliš, već одавно dejstvuju као моћне udarne grupe, a njihovo бројно стање износи од 25.000 до 45.000 ljudi. I proleterski korpus имао је тада 45.000 boraca, а godinu dana ranije само 8.000. Што се tiče načina ratovanja,

³¹ S. L. Spasić, n. d., str. 62–63. — Neke podatke o radu ovih совјетских sanitetskih ustanova дaje и A. C. Георгиевский, н. д., стр. 78—81.

³² S. L. Spasić, n. d., str. 63.

Nikoliš je naveo tri osnovna oblika: a) partizanski način; operacije manjih, lako naoružanih, pokretnih jedinica; b) napade na izolirane gradove i c) nastupni boj na širokom manevarskom prostoru uz upotrebu motorizacije. „Jasno je” — navodio je Nikoliš — „da ovaj poslednji oblik igra rešavajući ulogu i da on pretstavlja opštu tendenciju razvitka naše Armije. Jasno je da on odgovara i osnovnim strateškim ciljevima naše Armije koji svakako, stoje van granica naše zemlje”. Skrenuvši pažnju na ove činjenice, Nikoliš je zaključio da se sve one neposredno odražavaju i na sanitetsku službu NOVJ i to: „a) danas imamo posla sa daleko većim brojem ranjenika nego ikada ranije, i to usled apsolutnog porasta brojnog stanja, primene teškog naoružanja i usled slabog borbenog iskustva naših novomobilisanih boraca u novim uslovima ratovanja; b) put evakuacije ranjenika postao je znatno duži; c) traži se visoka manevarska sposobnost sanitetskih ustanova; d) traži se visoka sposobnost komandovanja i upravljanja velikim bolnicama, solidno poznavanje sanitetske taktike od strane našeg vojnosanitetskog kadra”.

Prema Nikoliševim planovima, na teritoriji Vojvodine i severne Srbije, nužno je bilo organizovati mrežu bolnica sa oko 15.000 kreveta, a za te bolnice nedostajali su upravnici. Stoga je Nikoliš u pismu Smirnovu (8. XI), tražio 15-20 iskusnih sovjetskih upravnika. Dalje, molio je jedan ORMU i pored toga što je očekivao četiri PPG od 3. ukrajinskog fronta. Opisavši veliku oskudicu u prevoznim sredstvima (Glavna vojna bolnica u Beogradu sa 2.500 ranjenika imala je svega dva teška kamiona), Nikoliš je skrenuo pažnju da NOVJ ne raspolaže nikakvim rezervama za bolnice (kreveti, posteljina, rublje). Što se ostalog medicinskog materijala tiče, naveo je da medikamenata ima u dovoljnim količinama, a da se veća potreba oseća za instrumentima, prvim zavojima, zavojnim materijalom i vakcinama. Na kraju pisma Smirnovu, Nikoliš nije naveo količine sanitetskog materijala potrebnog NOVJ, nego je „za tačnu orientaciju prilikom dodeljivanja Vaše pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci” naveo sledeći efektiv: I proleterski korpus (5 divizija) 45.000 boraca; XII korpus (4 divizije) 30.000; VI korpus (4 divizije) 30.000 i Srpska operativna grupa (4 divizije) 30.000 boraca.³³

Odgovor Glavne sanitetske uprave Crvene armije nije nam poznat, mada je možda delimično saopšten u Terzićevom telegramu Titu od 23. novembra 1944. godine, u kome se kaže, da je Glavni sanitet Crvene armije obećao pomoći i to: jednu specijalnu četu za medicinsku podršku, jednu auto-sanitetsku četu, jednu specijalnu dezinfekcionu četu, jedan specijalni sanitetsko-epidemiološki odred i 200.000 vakcina protiv tifusa.³⁴

Kako su potrebe sanitetske službe NOVJ rasle uporedo sa razmehom borbenih operacija, to je SOVŠ, 22. decembra 1944. godine, uputio novu molbu Glavnoj sanitetskoj upravi Crvene armije. Ovaj, od svih najobimniji i najprecizniji dokument, nosi naslov: *Potrebe sanitetske službe narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*.³⁵ U jezgrovitom, sa-

³³ Kao nap. 2, str. 399—401.

³⁴ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 363.

³⁵ Kao nap. 2, str. 578—609.

držajnom uvodu, koji ima i snagu obrazloženja, rečeno je da je „naša armija i njena sanitetska služba stupila u završnu fazu svoje organizacije prema regularnom tipu. U svakom slučaju njene bitke, njeni gubici u živoj sili i njene borbene zadaće, koje se ne završavaju sa oslobođenjem naše zemlje, odavno već odgovaraju potpuno regularnim bitkama, regularnim gubicima i regularnim borbenim zadaćama”. Prilozi pisma su: 1. Potrebe u kadrovima; 2. Potrebe mediko-evakuacijske službe; 3. Potrebe higijensko-epidemiološke službe; 4. Potrebe apotekarske službe; 5. Potrebe veterinarske službe; 6. Stanje i potrebe farmaceutske proizvodnje u Jugoslaviji. Za priložene spiskove rečeno je da predstavljaju „realne potrebe”, a podeljeni su u tri kategorije: 1. Ono što je potrebno odmah; 2. ono što bi se moglo isporučiti posle tri meseca i 3. ono što bi se moglo isporučiti posle šest meseci.

Tako je, kao hitno, traženo 12 organizatora higijensko-epidemiološke službe, 6 bakteriologa, 6 laboranata, 22 organizatora mediko-evakuacione službe, 10 organizatora apotekarske službe, 6 organizatora veterinarske službe, a posle tri meseca 15 bakteriologa, 15 laboranata, 6 organizatora apotekarske službe.

Spisak sanitetskih ustanova koje su tražene kao pomoć izgledao je ovako:

	Svega	Odmah	za 3 mes.	za 6 mes.
,1. Mediko-sanitarni bataljon	17	7	5	5
2. Gospitalj dlja legko ranjenih na 1000 koek	5	2	2	1
3. Otdelnaja rota medicinskovo usil.	5	2	2	1
4. Avto-sanitarnaja rota 3 vzz. sostava	5	2	2	1
5. Hirugičeskij polevoj podvižnij gospitalj	18	8	5	5
6. Sortirovočnij evako-gospitalj na 500 koek	5	2	2	1
7. Evako-prijemnikov	5	2	2	1
8. Patologičeskuju, anatolščeskuju laboratoriju	1	—	1"	

Za uređenje bolnica sa oko 90.000 postelja, traženo je:

	Svega	Odmah	za 3 mes.	za 6 mes.
,1. Slamarica	90.000	30.000	30.000	30.000
2. Čaršafa	360.000	120.000	120.000	120.000
3. Jastučnica	90.000	30.000	30.000	30.000
4. Navlaka za jastuk	180.000	60.000	60.000	60.000
5. Peškira	180.000	60.000	60.000	60.000
6. Čebadi	90.000	30.000	30.000	30.000
7. Rublja (koš. i gaća)	180.000	60.000	60.000	60.000
8. Čarapa	180.000	60.000	60.000	60.000"

Na spisku sanitetskih uređaja i materijala za snabdevanje higijensko-epidemioloških ustanova NOV-a i POJ-a nalazilo se 8 stavki za sanitetske uređaje i 39 stavki za sanitetski materijal, sve izraženo u tonima (na primer: amonijaka 3,5 tona, sumpora 6 tona).

Apotekarski odsek SOVŠ-a napravio je trebovanje u kome su se nalazile 94 stavke koje su se odnosile na lekove i 180 stavki koje su se odnosile na pribor, instrumente i sl.

Na spisku veterinarske opreme, koja je hitno tražena, nalazi se 81 stavka (lekovi, alat, instrumenti i 6 kamiona), a na spisku za tromesečne potrebe nalaze se 64 stavke.

Ovaj detaljni dokument verovatno je razmatran na sastancima Nikoliša i Smirnova januara 1945. godine, kada je Nikoliš došao u Moskvu u sastavu jugoslovenske delegacije.

Međutim, Nikoliš je interesovao daleko veći broj pitanja, a ne samo sanitetski materijal, tako da su predmet razgovora, na prvom sastanku sa Smirnovom, 15. januara 1945. godine, bili:

1. nastavni materijal za škole;
2. sanitetska doktrina za posleratno vreme;
3. kako da organizujemo izučavanje našeg ratnog sanitetskog iskustva;
4. pitanje raspodele trofejnog materijala;
5. EG [evakuacijska bolnica] br. 281 zadržao general Kluz u Odesi;
6. General Kluz zahteva da mu vratimo PPG 119 (Šabac), PPG 557 (Valjevo) i grupu ORMU (Valjevo);
7. neophodna nam je vojnomedicinska literatura, a naročito njihov časopis da nam redovno šalju;
8. da dozvoli prevod i štampanje njegove knjige *Organizacija i takтика*;
9. kakva je organizacija veze između njega i podređenih organa na frontovima, koliko treba vremena da dobije izveštaj;
10. pomoći u kadrovima".³⁶

Posle ovog prvog sastanka, Nikoliševi utisci bili su: „Smirnov me primio dosta službeno (ili su moja očekivanja u tom pogledu bila naivna i preterana?) [...] Njegovi odgovori ili negativni ili vrlo rezervisani. Veli da je i sam u velikoj neprilici, jer politički momenti sprečavaju izdašniju pomoć. Nisam to razumeo”.³⁷

Drugi sastanak sa Smirnovom Nikoliš je imao 18. januara 1945. godine i do njega je došlo na Nikolišev traženje, jer je iz Beograda primio telegram u kome je pisalo da je načelnik saniteta III ukrajinskog fronta, general Kluz, naredio povlačenje svih sovjetskih PPG bolnica iz Jugoslavije, na koje se uglavnom oslanjala celokupna organizacija zbrinjavanja ranjenika NOVJ. Na ovom drugom sastanku, po Nikoliše-

³⁶ G. Nikoliš, n. d., str. 633—634.

³⁷ Isto.

vom sećanju, Smirnov je ispoljio nervozu, a u vezi s navedenim telegramom rekao je, da je cela dosadašnja pomoć NOVJ, uključujući i bolnice, bila njegova lična stvar, kao i Kluzova, da pomoć još nema zvaničan karakter, te da Tito treba da se obrati sovjetskoj vladu.³⁸ Istog dana (18. I) Nikoliš je poslao Titu telegram u kome je naveo da je neophodno da Tito uputi Narodnom komesarijatu odbrane telegram sledeće sadržine: „U periodu sadejstva CA i NOVJ, a usled teškog položaja ranjenika NOV, treći ukrajinski front dao je na upotrebu NOVJ sledeće bolnice: PPG 119, PPG 557 i ELJ 3762. Ove bolnice bile su pojačane i jednom ORMU. Sada se ove bolnice opozivaju i prebacuju ponovo u sastav trećeg ukrajinskog fronta. Usled toga ranjenici NOVJ dospevaju u vrlo težak položaj. Molim Vaše naređenje trećem ukrajinskom frontu radi obustave ovog povlačenja bolnica.”³⁹

Nikoliš je, po sopstvenim sećanjima, uspeo da kod generala Smirnova postigne saglasnost: „Da nam šalju literaturu, specijalne instrukcije za rad sanitetske službe u ratu, da primi naše lekare na usavršavanje u lenjingradsku Vojnomedicinsku akademiju i ratne bolničare na redovno školovanje u kijevsko Vojnomedicinsko učilište. Pomoć u materijalu je takođe obećana, mada, kako je Smirnov rekao, i njihove potrebe su ogromne”.⁴⁰

Iz jednog drugog izvora saznajemo da je Smirnov, po primitku opširne i specificirane liste svih sanitetskih potreba, kako materijalnih tako i personalnih, i po obavljanju usmenih razgovora obećao:

- „a) 3 armijska skladišta sanitetskog materijala (komplet)
- b) delimično ispunjenje našega pismenog trebovanja;
- c) 12 lekara — instruktora (za hirurgiju, organizaciju apotekarstva i epidemiologiju);
- d) jedan instruktor za felčersku školu u Beogradu;
- e) otvorena mogućnost usavršavanja naših lekara na Vojnomedicinskoj akademiji u SSSR-u”.

Što se tiče lekova, obećano je bilo:

,,1) vakcina protiv trbušnog tifusa	—	—	—	500 lit.
2) vakcina protiv gas-gangrene	—	—	—	1.500 lit.
3) serum protiv gas-gangrene	—	—	—	8.000 amp.
4) seruma protiv tetanusa	—	—	—	40.000 amp.
5) Milo „K”	—	—	—	500.000 kg
6) aspirina	—	—	—	50.000 tab.
7) Kofeinum natrio benzoikum plv	—	—	—	30 kg
8) Streptocid beli	—	—	—	1.000.000 tab.
9) Streptocid beli — prašak	—	—	—	500 kg
10) sulfidin tablete	—	—	—	500.000 kompl.
11) sulfidin prašak	—	—	—	250 kg” ⁴¹

³⁸ Isto.

³⁹ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1945, 13.

⁴⁰ G. Nikoliš, n. d., str. 636.

⁴¹ Kao nap. 2, str. 905.

Koliko su obećanja Smirnova, načelnika Glavne vojnosanitetske uprave Crvene armije, bila precizno ispunjena, nije nam poznato, ali znamo da je Državni komitet odbrane SSSR-a, 10. februara 1945. godine izdao naredbu br. 7527/OV načelniku Glavne vojnosanitetske uprave Crvene armije, kojom je naređeno:

- ,a) isporučiti NOVJ medicinski i sanitetski materijal u količini i roku kako je navedeno u spisku br. 1;
- b) rezervisati u 1945. godini za NOVJ 70 mesta u vojnorededicinskim učilištima i 30 mesta na kursevima za usavršavanje oficira medicinske službe Crvene armije".⁴²

Bilo je planirano da se materijal iz tačke „a“ isporuči u tri rata: 1. maja, 1. juna i 1. jula 1945. godine. Ukupna vrednost materijala bila je veća od 2,5 miliona rubalja.⁴³

Krajem rata je snabdevanje lekovima i sanitetskim materijalom iz SSSR-a išlo preko jugoslovenskog Ministarstva za trgovinu i snabdevanje. Tako je, u toku aprila 1945. godine, ovo Ministarstvo dodelilo Apotekarskom odseku Sanitetskog odeljenja Ministarstva narodne odbrane „velike količine“ joda, coffeina, diuretika, luminala, barium sulfata, natrium salisylata, chloractyla, hypermangana, streptocida pulv., sulfidin pulv., aspirina, glucose, digitalis fol., doboša, špriceva, igala, termometara i hirurške svile. Primljena količina joda bila je dovoljna za jednogodišnju upotrebu.⁴⁴

Kao što vidimo iz izloženog, sanitetska pomoć Sovjetskog Saveza NOP-u Jugoslavije bila je obimna i raznovrsna, a kretala se od sanitetskog materijala i lekova najšire upotrebe, do rada kompletnih, sovjetskih sanitetskih ustanova za potrebe NOV-a i POJ-a.⁴⁵ U jednoj rekapitulaciji sovjetske sanitetske pomoći NOVJ, navodi se da je kroz ruke sovjetskih lekara prošlo oko 11.000 boraca NOVJ, računajući i one borce koji su lečeni u savezničkoj bolnici u Bariju.⁴⁶

3. Finansijska pomoć

Pored već opisane pomoći u ratnom i sanitetskom materijalu, Sovjetski Savez je pružao NOP-u Jugoslavije i finansijsku pomoć. Prvu vest o tome nalazimo u Titovom pismu ZAVNOH-u, od 26. marta 1944. godine, u kome se kaže da „je SSSR obećao mili[onski] zajam“. Vero-

⁴² A. C. Георгиевский, н. д., стр. 74. — Spisak koji se spominje na kraju tačke a – nije objavljen.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Kao nap. 2, str. 990.

⁴⁵ Sovjetski istoričar A. N. Ratnikov (n. d. str. 105) navodi da je u Jugoslaviji radilo sedam sovjetskih evakuacionih bolnica (br. 287, 273, 3174, 1826, 3112, 3763, 3325) i četiri hirurške poljske bolnice (br. 577, 119, 5242, 712). U dostupnoj arhivskoj građi nema nikakvog traga o radu svih ovih bolnica.

⁴⁶ Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии, Moskva, 1960, str. 50. — S. L. Spasić, n. d., str. 63.

¹ AVII, k. 119/I, f. 2, br. 1/183.

vatno je zajam bio jedna od tema razgovora između Tita i generala N. V. Kornjejeva, šefa sovjetske misije pri VŠ NOV-a i POJ-a. Svakako da je posredstvom Kornjejeva Tito mogao da sazna za spremnost sovjetske vlade da dâ zajam. Potpisivanje ugovora s jugoslovenske strane, u ime NKOJ-a, izvršio je Velimir Terzić, šef Vojne misije NOVJ u SSSR-u. Pre potpisivanja ugovora o zajmu, Milovana Đilasa i Velimira Terzića primio je Staljin, 19. maja 1944. godine. Na tom sastanku, po red ostalog, bilo je reči i o finansijskoj pomoći, te je, po rečima Đilasa i Terzića, Staljin „odobrio zajam od 10,000.000 dolara“. Izveštavajući Tita o ovome, Terzić je naveo da Rusi nemaju toliko valute, nego da nude zlato kao podlogu za novčanice u tolikoj vrednosti, a deo sume, do 2.000.000, dace u dolarima i funtama i „dostaviti gde naredite. 200.000 doneće Đilas sa sobom“.²

Posle ovoga, 16. juna, V. Terzić je sa predstavnicima sovjetske vlade potpisao ugovor o beskamatnom zajmu u iznosu od dva miliona američkih dolara i milion rubala. Ovaj novae odobren je da bi NOP Jugoslavije mogao da finansira rad poslanstava, misija, ali i svoje druge potrebe. Bilo je ugovorenovo da novac bude deponovan u Državnoj banci SSSR-a u Moskvi (Государственный банк), a da naloge za isplate daje V. Terzić, po nalogu Josipa Broza Tita, predsednika NKOJ-a.³ Četiri dana po potpisivanju ugovora o zajmu, Terzić je uputio pismo direktoru Gosbanke, kojim je molio da se od kredita od dva miliona američkih dolara, pošalje po 30.000 dolara sovjetskim poslanstvima u Londonu i Kairu, a 20.000 dolara sovjetskom poslaniku u Italiji.⁴ Očigledno, NKOJ je nameravao, da preko sovjetskih poslanstava izmiri neke svoje finansijske obaveze. Međutim, iz drugog telegrama Terzića Titu od 21. juna, saznajemo da je po Titovoj direktivi naloženo, da se sovjetskom poslanstvu u Londonu dostavi milion dolara, sovjetskom poslanstvu u Kairu 500.000 dolara, a sovjetskom poslanstvu u Bariju 200.000 dolara.⁵ Šest dana posle ovog teleograma, Terzić je ponovo javio Titu da će Gosbanka, preko Moskovske narodne banke, isplatiti sovjetskom poslanstvu u Londonu 30.000 dolara, isto toliko poslanstvu u Kairu i 20.000 dolara sovjetskom poslanstvu u Bariju. Za ostatak kredita, javljaо je Terzić, potrebno je da NKOJ opunomoći lica u Londonu, Kairu i Bariju, koja će periodično primati novac. Do ove izmene došlo je na inicijativu sovjetskih vlasti, a Terzić je tumačio da su tako nalagali i spoljopolitički razlozi.⁶ Verovatno je, da politički nije bilo zgodno da sovjetska poslanstva vrše bilo kakve finansijsko-operativne usluge NKOJ-u, te je zato preporučeno da to čini sam NKOJ, preko svojih opunomoćenika.

Predloženom raspodelom novca Tito nije bio zadovoljan; 30. juna naložio je Terziću da se sovjetskom poslanstvu u Bariju dostavi 40.000

² A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 8.

³ Isto, 1944, 35.

⁴ AVII, k. 57, f. 6, br. 20.

⁵ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 40.

⁶ Isto, 1944, 47.

dolara, a poslanstvima u Londonu i Kairu po 20.000 dolara.⁷ No, Terzić je ponovo, 3. jula, naglašavao da je neophodno da NKOJ u Londonu, Kairu i Bariju opunomoći lica koja će primati novac, da bi se izbeglo posredovanje sovjetskih poslanstava, jer bi ono moglo imati „neugodnih političkih posledica za sovjetsku vladu u odnosu na zapadne saveznike”.⁸

Tito je 3. juna tražio da sovjetska vlada, preko svojih predstavnika ili nekim drugim putem, saopšti raznim organizacijama u Severnoj i Južnoj Americi i Australiji, da sakupljenu novčanu pomoć za NOVJ deponuju u Barklaj banku u Londonu, na račun NKOJ-a. Ni ovaj predlog sovjetska vlada nije prihvatile. Naime, merodavni sovjetski funkcioner saopštio je Terziću, da Tito, preko radio-stanice *Slobodna Jugoslavija* uputi apel svima organizacijama, da novac deponuju u londonsku banku. I ovo je obrazloženo na isti način: politički bi bilo nezgodno da se sovjetska poslanstva pojavljuju kao zastupnici interesa NKOJ-a.⁹

Ni početkom jula 1944. godine, pitanje raspodele novčanih sredstava iz kredita od 2,000.000 američkih dolara još nije bilo rešeno. Tito je 7. jula naložio Terziću da porodicama jugoslovenskih dobrovoljaca u Teheranu pošalje pomoć, a da zatim uputi po 30.000 dolara opunomoćenicima u Londonu i Kairu, što bi im bilo dovoljno za duže vreme. Takođe je tražio, da se NKOJ-u u Bariju pošalje potrebnih milion dolara. Od toga, naveo je Tito, mora se osamdeset miliona italijanskih lira poslati u jugoslovenske krajeve koji gladuju, a ostatak, službi NKOJ-a u Italiji za izdržavanje.¹⁰ Terzić je 14. VII odgovorio, da su Titovi predlozi prihvaćeni, te je molio da mu se odmah jave imena lica koja će raspolagati novcem u Bariju ili Napulju.¹¹ Krajem jula Terzić je saopštio direktoru Gosbanke, da je opunomoćenik NKOJ-a u Londonu Rudolf Bićanić, kome treba poslati 30.000 dolara, u Kairu Mato Jakšić, kome takođe treba poslati 30.000 dolara, a u Bariju Ivan Milutinović, kome je potrebno 1.000.000 dolara.¹² Gosbanka je odmah uputila predloženu sumu novca Bićaniću i Jakšiću, ali je Milutinoviću poslala samo 130.000 dolara.¹³ Stoga je Terzić 3. avgusta molio, da se Milutinoviću stavi na raspolaganje još 870.000 dolara.¹⁴ No dani su prolazili, a Milutinović nije dobijao novac. Terzić je 20. avgusta molio da se Milutinoviću novac dostavi u tri rate: u avgustu 250.000, u septembru 370.000 i u oktobru 250.000 dolara, što bi ukupno, sa poslanih 130.000 dolara činilo milion dolara.¹⁵ Terzićeva urgiranja samo su delimično urodila plodom, jer je krajem av-

⁷ Isto, 1944, 51.

⁸ Isto, 1944, 57.

⁹ Isto, 1944, 59.

¹⁰ Isto, 1944, 64.

¹¹ Isto, 1944, 67.

¹² AVII, k. 57, f. 6, br. 21. — O ovom svom koraku Terzić je informisao Tita 31. jula. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 111.

¹³ AVII, k. 57, f. 6, br. 21. — Государственный банк Союза ССР № 78154 од 1. августа 1944. — Главе Военной миссии Национального комитета освобождения Югославии.

¹⁴ AVII, k. 57, f. 6, br. 22.

¹⁵ Isto, br. 25.

gusta Milutinoviću poslano samo 120.000 dolara. Na dan 31. avgusta 1944. godine, NKOJ je imao u moskovskoj Gosbanci 1.385.584,77 dolara.¹⁶

Kredit u iznosu od 1.000.000 rubalja, koji je dobijen od sovjetske vlade, bio je utrošen na sledeći način. Odmah po potpisivanju, 100.000 rubalja isplaćeno je Stanoju Simiću za potrebe poslanstva, a 21. avgusta Terzić je podigao za potrebe svoje misije takođe 100.000 rubalja.¹⁷ Početkom septembra Simiću je isplaćeno još 100.000 rubalja, koliko i Terziću krajem istog meseca.¹⁸ Od blagajnika Misije NOVJ u SSSR-u, Moša Pijade je dobio 25.000 rubalja i utrošio ih na kupovinu odela za „jugoslovenske drugove”.¹⁹ Krajem oktobra i krajem novembra, Misija NOVJ u SSSR-u, podigla je po 100.000 rubalja, a krajem decembra, za potrebe poslanstva, isplaćeno je Simiću 100.000 rubalja.²⁰

Pored opisane finansijske pomoći NOP-u Jugoslavije, sovjetska vlast pomogla je i u izradi novog jugoslovenskog novca. Već smo naveli da se umetničkim oblikovanjem novih novčanica i ordenja bavio Antun Augustinčić, član Vojne misije NOVJ u SSSR-u. Početkom decembra 1944. godine, Tito je upozoravao Vinka Švobu, Terzićevog zamenika, da do 1. januara 1945. godine mora imati 3 milijarde dinara, dok je za cirkulaciju potrebno još oko 9 milijardi.²¹ Švob je odgovorio da će do 15. decembra biti gotove 3 milijarde, koje će do 25. decembra biti poslane u Jugoslaviju.²²

Na dan 1. januara 1945. godine, u moskovskoj Gosbanci, na računu NKOJ-a, nalazilo se 1.233.480 dolara i 300.000 rubalja.²³ Ovaj ostatak je verovatno, do kraja rata, trošen na način sličan opisanom.

4. Školovanje oficira NOVJ u Sovjetskom Savezu

Starešinski kadar partizanskih odreda nastajao je uporedo sa samim odredima a usavršavao se tokom borbenih operacija. To se odnosiло и на one oficire i podoficire Vojske Kraljevine Jugoslavije, koji su prišli partizanima, a pogotovo na one partizanske starešine koji su to postali bez vojno-stručne spreme. Oficirski kursevi, koje su organizovali partizanski štabovi, bili su u datom momentu jedini mogući oblik školovanja, ali i ono se odnosilo samo na određene rodove vojske. Kako je VŠ nameravao da od NOV-a i POJ-a stvori modernu armiju, to se pitanje školovanja postavljalo istovremeno sa pitanjem o savremenom naoružavanju. Naročito mnogo teškoća bilo je vezano za stvaranje kadrova za vazduhoplovne i tenkovske jedinice. Kako se u pogledu naoružanja moralо oslanjati na saveznike, tako je i za obrazovanje komandnog kadra NOVJ bila tražena njihova pomoć. Razume se, da je iz

¹⁶ AVII, k. 57, f. 3/I, br. 3.

¹⁷ Isto, br. 16, 17.

¹⁸ Isto, br. 42, 30.

¹⁹ Isto, br. 37.

²⁰ Isto, br. 41, 45.

²¹ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 371.

²² Isto, 1944, 375.

²³ AVII, k. 57, f. 18, br. 6.

poznatih ideooloških i političkih razloga, VŠ NOV-a i POJ-a, pomoć za školovanje i usavršavanje svojih oficira tražio uglavnom od SSSR-a.

O ovome je verovatno Tito, ili neko iz VŠ NOV-a i POJ-a, razgovarao sa generalom N. V. Kornjejevom, šefom sovjetske Vojne misije, kada je on došao u Drvar (kraj februara 1944) i u vreme pripremanja Vojne misije NOVJ za Sovjetski Savez. Jer, 17. marta 1944. godine, Tito je razaslao cirkular svim operativnim štabovima NOVJ, u kome je stajalo, da za vazduhoplovni kurs u SSSR-u odaberu, na dobrovoljnoj bazi, 80 boraca, skojevaca, proverenih i u dobroj fizičkoj kondiciji.¹ Da se Vojna misija NOVJ u SSSR-u bavila i ovim pitanjem svedoči i to, što se među njenim prvim izveštajima Titu (1. V) nalazila i sledeća vest: „Odobreno je stvaranje vazduhoplovne i tenkovske škole u SSSR-u”.² Devet dana kasnije Terzić je javio Titu: „Rešili smo da se ovde osnuje vazduhoplovna, tenkovska i radiotelegrafska škola”.³ U momen-tu odašiljanja ovog telegrama, u Sovjetskom Savezu su već postojale vojne škole u kojima su se školovali pripadnici NOVJ i to: Nastavni centar za pešadiju i artiljeriju, Tenkovski nastavni centar i Radio-telegrafski nastavni centar. Ovo nisu bile škole za oficire, već ustanove za obuku vojnika. U Nastavnom centru za pešadiju i artiljeriju je krajem maja 1944. bilo 206 ljudi, u Tenkovskom centru 51 borac (jedna četa) a u Radio-telegrafskom centru četa od 122 vojnika.⁴ Ovi centri nastali su istovremeno sa I jugoslovenskom brigadom (o kojoj će biti reči u V glavi).

Krajem maja, u školi za pilote-lovce u Krasnodaru, bilo je samo 12 ljudi, a u školi za pilote-bombardere u Beloševu (Saratovska oblast), 16 polaznika. Po Terzićevom mišljenju jedini problem u vezi sa školovanjem bio je nedostatak *ljudstva iz zemlje*. Izveštavajući Tita o ovome, Terzić je naveo da je od svih predstavnika sovjetske vlade i Crvene armije slušao kako „treba da izgradimo modernu, jaku armiju i da će nas oni u tome svestrano pomoći”. Zato, naglašavao je Terzić, organizaciji i razvoju škola u SSSR-u treba posvetiti naročitu pažnju. „Savremena je vojska — vojska motora, vojska specijalista. Mi ćemo imati motore, mašine ali da ih stavimo u pogon trebaju nam specijalisti” — isticao je Terzić. On je smatrao da u SSSR-u treba formirati jednu tenkovsku, jednu bombardersku i jednu lovačku diviziju, koje bi poslužile kao jezgro „naših tenkovskih i vazdušnih snaga”. Za to je trebalo obučiti u SSSR-u 2.000 mladića.⁵ Razume se da su se Tito i članovi VŠ NOV-a i POJ-a saglasili sa ovim mišljenjem, ali problem nije bio u shvatanju i konцепциji izgradnje moderne armije, već u realnim teškoćama da se u SSSR uputi potrebno ljudstvo na školovanje. Stoga je deo polaznika škola odabran među onim Jugoslovenima koji su već bili u SSSR-u, a prethodno su se izjasnili za NOP Jugoslavije.

¹ AVII, k. 119/I, f. 2, reg. br. 1/167.

² *Zbornik NOR-a*, tom II, knj. 13, str. 17—18.

³ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 3.

⁴ Kao nap. 2, str. 230—231. — Izveštaj V. Terzića Titu od 26. V do 1. VI 1944. godine.

⁵ Isto, str. 235.

Tako je, 1. juna 1944, u Krasnodaru započela obuku grupa od 67 vazduhoplovaca, „ovdašnjih dobrovoljaca” kako ih je karakterisao Terzić. Inače, Terzić je požurivao Tita (27. VI) da se što pre upute „omladinci za avijaciju”, kako bi se leto iskoristilo za izvođenje praktične obuke.⁶ Tito je odgovorio odmah sutradan (28. VI), da nekoliko stotina pitomaca za vazduhoplovstvo čeka u Italiji, ali da nema sredstava za njihovo prebacivanje u SSSR, zbog čega je razgovarao sa šefom sovjetske Vojne misije i dobio uveravanje da će „ovih dana to pitanje biti rešeno”.⁷

Ona grupa od 67 pitomaca-dobrovoljaca, ne čekajući ostale, počela je rad u Krasnodarskoj avio-školi, kao 4. četa 13 I (lovačkog) bataljona. Tokom juna četa je imala samo teorijsku nastavu, kao i nastavu iz istorije, geografije i dva časa dnevno političke nastave. U početku je nastava tekla vrlo teško, usled slabog predznanja pitomaca i njihovog nepoznavanja ruskog jezika.⁸ Ove teškoće, ispoljene na početku školovanja prve grupe, ostaće stalna slabost i tokom školovanja svih ostalih pitomaca.

Dolazak ljudi iz Jugoslavije se otegao i tek 10. avgusta, A. Ranković je javio da je 450 ljudi u južnoj Italiji spremno za put.⁹ Posle 10 dana ovi pitomci su stigli u Kolomnu (gde je bio formiran centar za prikupljanje Jugoslovena), a odatle su bili upućeni u Krasnodar (za lovačku avijaciju), Grozni (za jurišnu avijaciju) i Engels (za bombardersku avijaciju). Dve posade za transportnu avijaciju bile su upućene na moskovski aerodrom Vnukovo.¹⁰

Pored ovoga, Terzić je (2. IX) molio zamenika opunomoćenog vrhovnog komandanta Crvene armije za formiranje inostranih vojnih jedinica na teritoriji SSSR-a, da se omogući specijalizacija: „1. pukovniku avijacije Zdenku Ulepču na višoj avijacionoj školi za pitanja organizacije, formacije, nastave i komandovanja; 2. dvema posadama aviona SI—47 (Duglas) koji su dužni da u kratkom roku završe nastavu i vrate se u VŠ; 3. dvojici inženjera i trojici tehničara specijalizaciju u aviozavodu; 4. jednom meteorologu; 5. jednom arhitekti specijalizaciju za izgradnju aerodroma”.¹¹

U drugoj polovini septembra 1944. godine, nadležna sovjetska vojna ustanova pokušala je da celovito sagleda i reši pitanje školovanja vazduhoplovног kadra za NOVJ. Sovjetska procena bila je da je moguće školovati: 1. pilota — 150 (75 lovaca, 75 bombardera); 2. aviomehanika — 180; 3. letača-izviđača 75; 4. letača-radista — 75; meteorologa 15.¹²

⁶ Kao nap. 2, str. 336.

⁷ Isto, str. 335.

⁸ AVII, k. 790A, f. 4, reg. br. 4.

⁹ Kao nap. 3, 1944, 134.

¹⁰ Dobrivoje Dumitrov, *Stvaranje i upotreba vazduhoplovstva u Narodnooslobodilačkom ratu*, *Vojnoistorijski glasnik* 1978, 1, str. 75.

¹¹ AVII, k. 57, f. 2, reg. br. 36.

¹² AVII, k. 57, f. 3/I, reg. br. 4. — Pismo generala Davidova, opunomoćenog vrhovnog komandanta Crvene armije za formiranje inostranih vojnih jedinica na teritoriji SSSR-a V. Terziću, komandantu Vojne misije NOVJ u SSSR-u, № 2/7/44719, od 22. septembra 1944.

Sagledavajući potrebe vezane za vazduhoplovstvo NOVJ, sovjet-ska vlada donela je odluku o školovanju pripadnika NOVJ u sledećim školama: 1. Akademiji Generalnog štaba — 15 ljudi; 2. Višoj artiljerijskoj akademiji — 15 ljudi; 3. Višoj vojnoj školi za izviđanje — 40 ljudi; 4. Školi za obuku organa državne bezbednosti (NKVD) — 30 ljudi; 5. Školi operativnih radista — 50.¹³

Sa jugoslovenske strane pak, traženo je bilo da se omogući školo-vanje i u sledećim školama; 1. Vazduhoplovnoj akademiji — 10 ljudi; 2. Uljanovskom tenkovskom učilištu — 50 ljudi; 3. Muromskom učilištu veze — 30 ljudi; 4. Tambovskom artiljerijsko-tehničkom učilištu — 50 ljudi; 5. Avijacionom učilištu veze — 50 ljudi; 6. Artiljerijskom vojnom učilištu — 50 ljudi.¹⁴ Ovaj predlog poticao je od Terzića, a verovatno je nastao u toku njegovih poseta sovjetskim vojnim školama.¹⁵ Izgleda da nije bilo nikakvih poteškoća, kad je u pitanju bio pristanak sovjetske vlade, ali je zato dolazak jugoslovenskih pitomaca stalno odlagan.

Terzić je molio VŠ da u SSSR hitno uputi 350 omladinaca koji bi se školovali za avijaciju. On je znao da su oni upućeni u SSSR parobrodom, ali i to da su ih Britanci zadržali u Kairu. Terzić je urgirao da ovi mladići što pre krenu, jer „ovde se na njih već čeka i sve je pripremljeno za njihov smeštaj i obuku“.¹⁶ Istovremeno požurivao je da se hitno uputi 100 avijatičara, koji su prešli iz Jugoslovenskog kraljevskog vazduhoplovstva u NOVJ. Bilo je predviđeno da oni završe kratku obuku na sovjetskim aparatima. Dalje, Terzić je od VŠ tražio da mu se uputi 40—50 ljudi koje bi trebalo obučiti za meteorološku službu na aerodromima, jer je tada na obuci bilo samo 6 ljudi. Za specijalizaciju u sovjetskim avio-zavodima tražio je 5—10 inženjera, a 5—10 inženjera je tražio i za specijalizaciju prilikom izgradnje aerodroma.¹⁷ Izgleda da VŠ nije bio u stanju da za kratko vreme pronađe i pripremi toliki broj pitomaca i stručnjaka, tim pre što je želeo da se poštuje nacionalna za-stupljenost. Terziću pak, s druge strane, nije preostajalo ništa drugo da požuruje upućivanje ljudi. Tako je on 3. oktobra javljao Titu: „Molim najhitnije uputite kadrove za vojne akademije i vojne škole. Ovde je sve pripremljeno za prijem tih ljudi“.¹⁸

Već spomenutih 350 omladinaca koje je trebalo obučiti za avijaciju (bilo ih je u stvari 388), stiglo je u Teheran 12. ili 13. oktobra,¹⁹ a posle nekoliko dana oni su bili prebačeni u Grozni i raspoređeni na obuku.

¹³ AVII, k. 57, f. 5, reg. br. 32/3. — Pismo V. Terzića Titu, br. 97, od 25. septembra 1944.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Terzić je 21. jula 1944. javio Titu, da će od 22. jula obilaziti vojne škole i akademije. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 90. — O poseti artiljerijskoj školi u Tambovu Terzić je telegrafisao Titu 22. septembra 1944. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 239.

¹⁶ Kao nap. 13.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Kao nap. 3, 1944, 265. — Tito je ovaj telegram prosledio A. Rankoviću i A. Jovanoviću. — AVII, k. 26, f. 13, d. 12.

¹⁹ Kao nap. 3, 1944, 291. — Terzićev telegram, br. 221, upućen 13. oktobra 1944. Titu.

Oko rasporeda ovih 388 omladinaca izbio je mali spor između Tita i Terzića. Tito je 18. novembra doznao (kako, nije nam poznato) da je Terzić pomenute omladince rasporedio ne za pilote, nego za tehničko osoblje. Tito je insistirao da se ovi omladinci, a posebno skojevci, obuče za letenje na jurišnicima i lovačkim avionima, „jer su oni nama nužni za te dve divizije koje nam je dao SSSR”. Tito je smatrao da za tehnički personal mogu da se iskoriste i stariji ljudi.²⁰ Terzić je odgovorio odmah sutradan (19. XI), da je postupio po Titovoj direktivi, te da je od ovih 388 omladinaca i ranije pridošlih avijatičara formirao dva puka — lovački i jurišni. Formiranje je, javljaо je Terzić, izvršeno po sovjetskoj, ratnoj formaciji. Deo omladinaca je bio određen za pilote, a oni za koje je lekarska komisija utvrdila da nisu sposobni za letenje, bili su raspoređeni u tehničke službe. Inače, Terzić je izveštavao Tita, da pored pomenutih pukova u Krasnodaru, „postoji naša lovačka školska eskadrila gde se uči preko 100 omladinaca samo za pilote lovce, a u Engelsu naša školska eskadrila gde se uči 40 ljudi samo za pilote bombardere”. Terzić je savetovao da se u Jugoslaviji odmah počne sa obukom pilota i vazduhoplovno-tehničkog osoblja, a ako za to ne bude bilo uslova, da se u SSSR pošalju „ljudi i omladinci u što većem broju”.²¹

U Grozni i Krasnodar stigli su 19. septembra (pre onih 388 pitemaca) i vazduhoplovci koji su bili određeni za školovanje u Rodeziji, tako da su od njih bila formirana dva puka (1-й югославский истребительный полк i 1-й югославский штурмовой полк)²² kako je Terzić i javio Titu. Lovački puk počeo je sa obukom oktobra 1944, a završio je septembra 1945. godine. Jurišnici su sa obukom počeli 18. septembra a završili je početkom juna 1945. godine. Vazduhoplovci za bombardersku avijaciju, školovali su se duže. Prva grupa od 15 pilota završila je obuku marta 1946. godine, a druga grupa od 28 pilota, januara 1947. godine. Pomenute dve posade za transportnu avijaciju završile su obuku februara 1945, a u Vojlsku, u Avio-tehničkom učilištu, maja 1945. završilo je školovanje i 37 tehničara. Štabni oficiri i meteorolozi završili su obuku u Moskvi.²³

Školovanje svih ovih vazduhoplovaca nije bilo školovanje po skraćenom postupku, nego po sovjetskom planu i programu. Školovanje je pratio Terzić, a čini se da je posebno bio zainteresovan za političko obrazovanje i obaveštavanje pitomaca. To se videlo i iz toga, što je on 30. oktobra 1944. molio nadležnu sovjetsku ustanovu, da se šalju sovjetske novine i časopisi majoru Bubnju, majoru Bakariću i kapetanu Supeku, koji su bili u Krasnodaru, Groznom i Engelsu.²⁴ A kada je trebalo da počne praktična obuka na bombarderima, Terzić je molio da se obuka izvodi samo na bombarderu TU—2, a ne na bombarderu PE—2, obraz-

²⁰ Isto, 1944, 359. — Telegram br. 99, koji je 18. novembra 1944. Tito uputio Terziću.

²¹ Isto, 1944, 361.

²² D. Dumitrov, n. d., str. 75.

²³ Isto, str. 76.

²⁴ AVII, k. 57, f. 3, d. 11.

lažući to osobinama TU—2, koji će moći bolje da se koristi u uslovima kakvi su oni u Jugoslaviji.²⁵

Štab vazduhoplovstva JA, razmatrajući (23. III 45) organizaciju nastave i popune letačkog i pomoćnog osoblja, planirao je da se u toku 1945. godine u Sovjetski Savez uputi na školovanje i specijalizaciju sledeći kadar: „1) 30 svršenih inženjera za vazduhoplovne tehničke škole — na specijalizaciju; 2) 150 svršenih srednjih tehničara i maturanata za vazduhoplovnu tehničku školu, za vazduhoplovne inženjere i kasniju specijalizaciju; 3) 350 mladića za letačke službe i to: za pilote izviđače i radiotelegrafiste strelce; 4) 800 mladića u mehaničarsku podoficirsku školu za mehaničare raznih specijalnosti”. U celini, bilo je planirano da se do 1. maja 1945. godine uputi 1.300 mladića na školovanje.²⁶ Plan je uglavnom bio ostvaren, jer je u periodu od 16. aprila do 6. maja 1945. godine bilo upućeno 1.060 ljudi u Sovjetski Savez. Oni su bili raspoređeni u sledećih 13 sovjetskih škola:

,,1. Avia-tehniki (Harkov)	—	60
2. Avia-tehniki vooruženija (Lenjingrad)	—	40
3. Avia-tehniki po radio (Moskva)	—	25
4. Piloti istrebitelji (lovcu, Krasnodar)	—	32
5. Piloti šтурmoviki (jurišnici, Čkalov)	—	139
6. Piloti bombardirovčikov (Engels)	—	29
7. Avia-mehaniki u I.M.A. školu	—	300
8. Avia-mehaniki u II M.A. školu	—	172
9. Avia-mehaniki vooruženija	—	148
10. Avia-mehaniki po svjazi (radio)	—	50
11. Avia-mehaniki po spec. službi	—	25
12. Avia-mehaniki po elektro-oborudovaniju	—	50
13. Avia-mehaniki po priboru i kislorodnomu oborudovaniju (instrumenti)	—	50 ²⁷

Kao što smo u prethodnom tekstu naveli, planirano je bilo školovanje komandnog kadra NOVJ i za ostale rodove vojske. No sa dolaskom tih pitomaca takođe je bilo problema, te je Terzić 14. oktobra javljaо Titu: „Predstavnik gen. štaba Crvene armije molio je mene požuriti dolazak tih ljudi ovamo [...]. Molim hitno poslati ovamo kadrove koji su predviđeni za vojne škole i učilišta”.²⁸ Međutim, dolazak oficira NOVJ se otezao, te je Terzić 13. novembra opet urgirao: „Ovde ponovo postavljaju pitanje o dolasku naših kadrova u vojne škole i akademije, gde je sve pripremljeno za njih”.²⁹ Trebalo je pričekati još 10—15 dana pa da počnu da pristižu polaznici akademija. Tako je, najzad, 29. novembra Terzić javljaо Titu da su stigla „23 druga za školu državne bezbednosti”, a 7. decembra, V. Švob, Terzićev pomoćnik, je telegrafisao da

²⁵ Isto, d. 48.

²⁶ Zbornik NOR-a, tom X, knj. 2, str. 160—161.

²⁷ AVII, k. 57-2, f. 7, reg. br. 15/1.

²⁸ Kao nap. 3, 1944, 296.

²⁹ Isto, 1944, 352.

su stigla i preostala šestorica.³⁰ Deset dana kasnije doputovalo je i 15 viših oficira NOVJ za školovanje u Vojnoj akademiji,³¹ a do kraja decembra verovatno i ostali.

Početkom 1945. godine bilo je rešeno i pitanje školovanja jugoslovenskih pomorskih oficira u Sovjetskom Savezu. Po Švobovom izveštaju Titu od 22. februara, sovjetske vlasti rešile su da se u njihova vojno-pomorska učilišta primi 16 pomorskih oficira, 60 pomorskih podoficira i 10 kadeta. Školovanje je trebalo da traje: godinu dana za oficire i podoficire, a 4 godine za kadete. Sovjetski predstavnik je molio da jugoslovenski pomorci dođu što pre.³² Da li je ova prva grupa pomoraca stigla u SSSR u toku februara—marta 1945. godine nije nam poznato, ali 9. juna, mesec dana po završetku rata, jugoslovenska strana je ponovo postavila pitanje školovanja jugoslovenskih pomoraca u SSSR-u. Bilo je traženo mišljenje od Generalštaba Crvene armije o tome, da li bi mogli biti primljeni na školovanje, u sovjetske pomorske škole, sledeći oficiri JA: 1. u opštu vojnopolomorskiju akademiju (rang oficira) — 50 ljudi; 2. u školu mašinista (rang oficira) — 10 ljudi; 3. za brodograditelje-konstruktore (rang inženjera-konstruktora) — 5 ljudi; 4. za elektrotehničare (rang inženjera elektrotehnike-specijaliste za opremu brodova) — 5 ljudi; 5. za radiotehničare (rang inženjera-konstruktora za radioopremu) — 2 čoveka. Istovremeno pitano je da li bi se mogao poslati izvestan broj polaznika na specijalizaciju za hidrografe, meteorologe i okeanografe, a tražene su bile i sledeće knjige: *Statut Vojnopolomorske akademije, Program nastave Vojnopolomorske akademije, Pomorska taktika od Bikova i dr.*³³

Kada je i kako bilo ugovorenog školovanje pripadnika JA u Sovjetskom Savezu za druge rodove vojske i specijalnosti nije nam poznato, ali imamo podatke o tome da je polovinom aprila 1945. godine Ministarstvo odbrane DFJ upućivalo oficire u SSSR po grupama. Na konjički kurs upućeno je bilo 35 oficira, na tenkovski kurs — 10, na inžinjerijski kurs — 10, na niži inžinjerijski kurs — 50, za artiljerijsko-tehničku službu — 10, na kurs za oficire avio-mehaničare — 40, i na kurs korpusne artiljerije — 35 oficira.³⁴ Svi pobrojani oficiri stigli su u Moskvu u drugoj polovini maja 1945. godine i odatle su upućeni u odgovarajuće vojne škole.³⁵

Opšta karakteristika većine kursista i oficira NOVJ (JA), koji su dolazili u Sovjetski Savez na školovanje i usavršavanje, bila je slaba obrazovna predsprema, što je otežavalo izvođenje nastave. Zbog toga su sovjetske vlasti preporučivale stroži kriterijum pri izboru, kao i to, da

³⁰ Isto, 1944, 369, 376.

³¹ Isto, 1944, 379.

³² Isto, 1945, str. 27.

³³ AVII, k. 57A, f. 7, reg. br. 1-2.

³⁴ Isto, k. 57A.

³⁵ Isto. — Pisma br. 257 i 274, od 7. i 23. maja 1945, koja je R. Primorac, komandant Vojne misije JA uputio generalu Kutuzovu, načelniku Odeljenja za spoljne odnose Narodnog komesarijata za odbranu.

se njima prepusti izbor škole, plana i programa, bez obzira s kojim činom ko dolazi.³⁶

Po sovjetskom izvoru, do februara 1945. godine bilo je obučeno 107 jugoslovenskih pilota i 1104 tehničara, a do kraja rata ukupno 4.516 vazduhoplovaca. Po istom izvoru, u sovjetskim školama različitih rodova vojske, 1. aprila 1945. godine bilo je 3.126 pripadnika JA.³⁷

Kada je reč o sovjetskoj pomoći u školovanju i usavršavanju komandnog kadra NOVJ (JA), onda valja spomenuti i rad sovjetskih oficira-instruktora u pojedinim jedinicama NOVJ. Do ovoga je došlo istovremeno sa naoružavanjem sovjetskim oružjem, jer je bilo prirodno što je VŠ tražio i instruktore. Odlukom Državnog komiteta narodne odbrane SSSR-a od 22. avgusta 1944. godine, u Jugoslaviju su bila upućena 142 instruktora za artiljeriju i 48 instruktora za vezu.³⁸ Tako se zna da su u četiri divizije 1. proleterskog korpusa NOVJ radila 33 sovjetska artiljeraca i 17 vezista, a u tri divizije 12. korpusa NOVJ, 15 artiljeraca i 8 vezista. Dalje, pri Artiljerijskom odeljenju VŠ bilo je 10 artiljeraca, pri GŠ Vojvodine 10 artiljeraca i 1 vezist, pri GŠ Makedonije 10 artiljeraca i 3 vezista, pri GŠ Srbije 6 artiljeraca i 1 vezist, pri 1. i 2. brigadi (trofejno oružje) 16 artiljeraca, pri četiri artiljerijske škole 37 artiljeraca i 17 vezista i u Centralnoj artiljerijskoj bazi u Beogradu 5 artiljeraca i 1 vezist.³⁹ To ukupno iznosi 94 instruktora za artiljeriju i 23 za vezu. Pored ovoga, štab III ukrajinskog fronta, po dolasku u Jugoslaviju, organizovao je artiljerijske kurseve za pripadnike NOVJ.⁴⁰

³⁶ Као нар. 3, 1945, 80.

³⁷ ДОКУМЕНТЫ О СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКОМ БОЕВОМ СОДРУЖЕСТВЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, прир. А. Антосяк, *Военно-исторический журнал*, 1978, 5, стр. 71.

³⁸ А. Н. Ратников, н. д., стр. 112.

³⁹ Исто, стр. 113.

⁴⁰ Исто, стр. 114.

GLAVA PETA

UČEŠĆE JUGOSLOVENA U OTADŽBINSKOM RATU NARODA SSSR-A I RUSA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI NARODA JUGOSLAVIJE

1. Jugosloveni u Crvenoj armiji i partizanskim odredima Ukrajine i Belorusije

O učešću Jugoslovena u velikom otadžbinskom ratu naroda Sovjetskog Saveza (1941—1945) objavljeno je nekoliko radova zasnovanih na skromnoj izvornoj podlozi.¹ Istočari koji su pisali o ovoj pojavi nisu ni pojmovno, ni metodološki precizirali pojam *učešća*, što je po mom mišljenju, potrebno za razumevanje teme. Ono se do sada svodilo samo na vojni vid *učešća*. Moderan rat, kakav je bio drugi svetski rat, nije bio samo rat na bojnom polju, na liniji fronta, nego rat kompletno organizovanog društva protiv društva isto tako podređenog isključivo ratu. Stoga, pored vojnog vida *učešća* valjalo bi razmotriti koliko su Jugosloveni u SSSR-u bili integrисани u celokupan napor sovjetskog društva u ratu protiv Nemačke i njenih saveznika. Ovakvo pojmovno određenje *učešća* razgranjava temu i iziskuje odgovore na bar još dva pitanja: koliko su i kako Jugosloveni bili uključeni u tzv. ratnu privredu Sovjetskog Saveza i koliki je bio njihov doprinos političkom radu. Na ovaj način postavljena i shvaćena tema podrazumeva *učešće* Jugoslovena samo na sovjetskoj strani, mada je naučnoj i široj javnosti² poznato da je izvestan broj Jugoslovena učestvovao u ratu protiv SSSR-a u sastavu nemačkih, italijanskih i madarskih armija. Taj istorijski negativan vid *učešća* takođe je valjalo imati u vidu prilikom izučavanja teme. Formiranje jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) u SSSR-u (1943—1945) takođe čini sastavni deo teme, te će u ovom poglavlju biti reči i o tome.

¹ Ф. П. Шевченко, *Югославы в партизанских загонах на Украине в годы Великой Витчизняной войны: Историчні зв'язкі слов'янських народів*, Київ, 1963. — М. В. Куян, УЧАСТЬ ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ НА ТЕРИТОРИИ СРСР В РОКИ ВЕЛИКОЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ, *Вісник Київського університету*, Серия Історії № 11. — И. Д. Очак, Участие югославов в партизанском движении в СССР в годы второй мировой войны (1941—1945), Славянские исследования, Материалы 2-й Великолужской межвузовской конференции по истории славянских стран, Ленинград, 1966. (Далje Участие). — Исти, ОБ УЧАСТИИ ЮГОСЛАВОВ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА (1941—1945 ГГ). Советское славяноведение, Материалы IV конференции историков-славистов (Минск, 31. января — 3 февраля 1968 г), Минск, 1969. (Далje: И. Очак, Об участии).

² Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd, 1973. — Dragan Kljakić, *Ustaško-domobranska legija pod Staljingradom*, Zagreb, 1979.

Na osnovu jugoslovenskih i delimično dostupnih sovjetskih arhivskih izvora,³ uz podatke iz onovremene periodike, moguće je, u izvesnoj meri, odgovoriti na većinu postavljenih pitanja. Nepremostive teškoće nastaju prilikom izučavanja uključenosti Jugoslovena u sovjetsku ratnu privrednu. Na ovo pitanje je zapravo nemoguće odgovoriti, jer se radi isključivo o pojedinačnim slučajevima, o čemu ne postoji istorijski izvori. Koliko se zna, u sovjetskoj privredi nije bilo kompaktnih radnih grupa sačinjenih od Jugoslovena, jer bi o njima arhivski izvori ili štampa verovatno govorili. Nepostojanje spiska popisa Jugoslovena koji su boravili u Sovjetskom Savezu takođe onemogućava potpuniji odgovor na postavljena pitanja. Zbog toga će naša saznanja ostati ograničena stepenom sadržajnosti istorijskih izvora kojima raspolažemo.

Manje obavešteni čitaoci zapitaće se otkud uopšte Jugosloveni u Sovjetskom Savezu pre i za vreme drugog svetskog rata. Izvestan broj Jugoslovena ostao je u Sovjetskoj Rusiji po završetku prvog svetskog rata i građanskog rata (1918—1921). Ovi ljudi dospeli su u Rusiju tokom prvog svetskog rata kao austrougarski vojni obveznici, a potom su postali ratni zarobljenici. Od njih su bili regrutovani jugoslovenski učesnici epohalnih istorijskih događaja u Rusiji (1917—1921). Po okončanju rata deo tih ljudi ostao je u Rusiji, primio sovjetsko državljanstvo i sa svim se uklopio u sovjetsko društvo. Njihov broj je nemoguće ustanoviti. Iz ove grupacije pridružiće se svojim sunarodnicima u vreme otadžbinskog rata.

Manju, ali kompaktniju grupu činili su članovi KPJ koji su posle 1921. godine emigrirali iz Jugoslavije i u SSSR-u bili na školovanju ili na radu u Kominterni. Neki od njih učestvovali su u španskom građanskom ratu, a po povratku iz Španije u Sovjetski Savez opet su obavljali različite dužnosti. Ova grupa će biti nosilac i organizator političkog rada među svojim sunarodnicima u SSSR-u. Njen uticaj prevazilazio je granice zemlje domaćina, jer su ovi Jugosloveni preko radio-stanice *Slobodna Jugoslavija* i Sveslovenskog komiteta (sačinjavali su njegovu sekциju Južnih Slovena) obaveštavali svet o stvarnom stanju i ratu u Jugoslaviji.

Posebnu grupu sačinjavali su Jugosloveni — ekonomski emigranti iz Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, koji su u SSSR došli između dva svetska rata.⁴

Izvestan broj Jugoslovena, uglavnom Slovenaca, našao se na Istočnom frontu (u sovjetskoj literaturi: sovjetsko-nemački front) u sastavu italijanskih regularnih jedinica, u koje su, kao vojni obveznici, bili mobilisani. Bilo da su prebegli, bilo da su zarobljeni, ovim ljudima je bilo omogućeno da kao antifašisti stupe u sovjetsku armiju ili jugoslovenske vojne jedinice (NOVJ) u SSSR-u. Istu sudbinu delili su i oni Jugoslo-

³ Jedini sovjetski arhiv u kome sam imao zadovoljstvo da radim istražujući ovu temu jeste: Центральный Государственный архив Октябрьской революции — ЦГАОР (фонд Всеславянского комитета).

⁴ Ivan Očak, *Iz povijesti jugoslovenske emigracije u SSSR-u između dva rata*, Radovi, vol. 16, Zagreb, 1933, str. 109.

veni (Hrvati, Slovenci i Srbi) koje je po okupaciji, kao nove podanike, mobilisala mađarska vojna vlast i u sastavu svojih regularnih trupa uputila na Istočni front. Druga grupa Jugoslovena, uglavnom Srba iz Vojvodine, bila je mobilisana od strane nemačkih i mađarskih vlasti i upućena na sovjetsko-nemački front, gde su korišćeni za fortifikacijske rade.⁵ I oni su na razne načine uspevali da prebegnu Rusima. U tome su im često pomagali sovjetski partizani, te su onda, prirodno, ovi ljudi stupali u sovjetske partizanske odrede. Uglavnom na taj način, oni su i postali jugoslovenski pripadnici partizanskih odreda Ukrajine i Belorusije.

Najveći broj Jugoslovena (Hrvata i bosanskih Muslimana) — oko 8.000 — došao je na Istočni front u sastavu regularnih jedinica Nezavisne Države Hrvatske (NDH), koje su bile uključene u osovinske snage u ratu protiv Sovjetskog Saveza. Ove ustaško-domobranske trupe učestovale su u borbenim operacijama i teroru nad sovjetskim stanovništvom sve do staljingradske bitke, kada su (februar 1943) bile potpuno razbijene; ogroman deo ljudstva je izginuo, a ostatak pao u zarobljeništvo. Učešće ovih jedinica u ratu protiv SSSR-a, kao i zverstva, teror i zločini koje su počinili nad sovjetskim stanovništvom, čine istorijski negativan vid učešća, na kome je potrebno zadržati se. Razlog više za ovo leži i u činjenici da je iz ove grupacije kasnije regrutovan najveći broj ljudi za jedinice NOVJ u SSSR-u.

*

Dan posle napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez, pogлавnik NDH Ante Pavelić napisao je pismo Adolfu Hitleru. U njemu je izrazio spremnost da se NDH angažuje u ratu protiv Sovjetskog Saveza.⁶ Odmah potom, na sednici vlade NDH, bilo je razmatrano to pitanje, te zaključeno da se izda proglašenje kojim bi bili pozvani dobrovoljci u rat protiv boljševizma.⁷ Pavelićev proglašenje od 2. jula 1941. godine, objavljen i rasturen u celoj NDH, pozivao je dobrovoljce da stupe „u svetu borbu protiv drskog boljševičkog nametnika”.⁸ Proglašenje, a zatim i organizovana propaganda, urodili su plodom: za petnaestak dana prijavilo se oko 5.000

⁵ Stevan Vrgović, *Na prisilnom radu — Jugosloveni — partizani beloruskih šuma, Komunist*, 7. X 1965.

⁶ Mladen Lorković, ministar inostranih poslova NDH, u pismu poslaniku NDH u Rimu, 24. juna 1941. je pisao: „Njemačko-ruski rat smatramo za nas izvanredno povoljnijem, jer će s jedne strane time pitanje prehrane Evrope biti potpuno osigurano, dok s druge strane u susjedstvu Balkana umjesto srbofilske Rusije dolazi Ukrajina. Za učvršćenje položaja Hrvatske države potrebno je međutim, da sa svoje strane dademo makar i najmanji prilog. Danas je Poglavnik u tom smislu uputio jedno pismo Führeru.” — Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945*, Zagreb, 1968, str. 117. — Ispravku datuma izvršio je B. Krizman. Vidi: Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, drugo izdanje, Zagreb, 1983, str. 69.

⁷ M. Colić, n. d., str. 25.

⁸ Isto.

dobrovoljaca⁹ od kojih je 16. jula 1941. formirana „Pojačana hrvatska 369. pješačka pukovnija”. Ona se sastojala od stožera (štaba) pukovnije, tri bojne (bataljona), minobacačke, protivoklopne, stožerne i povezne satnije, te „Lakog hrvatskog topničkog odjela 369”. Prva bojna bila je sastavljena od ljudstva sa Vrbaskog divizijskog područja, Mostarskog i Trebinjskog popunidbenog zapovjedništva. Ostale jedinice bile su sa teritorije Savskog, Osječkog i Vrbaskog divizijskog područja, te Kninskog i Sinjskog popunidbenog zapovjedništva. U 1. bojni bili su bosanski Muslimani, a sve ostale jedinice su po nacionalnom sastavu bile hrvatske. Brojno stanje pukovnije na dan formiranja iznosilo je: 3.865 ljudi i 1.290 konja. Komandant je bio pukovnik Ivan Markulj.¹⁰

U vremenu od 21. do 24. jula 1941. pukovnija je prevezena iz Zagreba u Delershaj gde je naoružana i gde je 31. jula položila zakletvu Hitleru. Posle dvadesetodnevne obuke pukovnija je prebačena u Dongeni u Besarabiji (SSSR) odakle je počelo njeno nastupanje (peške). Početkom oktobra pukovnija je ušla u sastav nemačke 100. lake lovačke divizije 17. armije Grupe armija „Jug”.¹¹ Trinaestog oktobra 1941. pukovnija je učestvovala u prvoj borbi, a zatim je kroz borbene operacije došlo do Staljingrada u kome je bila od 26. septembra 1942. do 2. februara 1943. godine. U toku operacija pukovnija je popunjavana, ali gubici se nisu mogli sasvim nadoknaditi, te je na kraju gotovo cela izgnula. Drugog februara 1943. ostatak pukovnije predao se Rusima. U izveštaju (11. I 1943) štabu 100. nemačke divizije, tadašnji komandant, pukovnik Viktor Pavičić, navodio je: „Nalazeći se pukovnija neprekidno u ovako izuzetno teškom položaju ona se takoreći topila i to odmah poslije Harkovske bitke, te se već poslije prvih borbi moralo pristupiti redukciji od 3 na 2 bojne, zatim na jednu, poslije na polubojnu i najzad je spala na jedan kombiniran slab sat, unatoč toga što je u toku ljeta popunjena sa skoro 800 ljudi [...]. Poslije ovoga na položaj sam poslao još poslednjih 40 ljudi, među kojima ima još nekoliko dobrih boraca”.¹² Dan posle poraza preko radija je emitovan izveštaj Hrvatskog dojavnog ureda iz Berlina: „Führerov Glavni stan i Vrhovna komanda Wermachta danas 3. veljače javljaju, da je Šesta armija, pod uzornim zapovjedništvom general-feldmaršala von Paulusa, vjerna svojoj vojničkoj zakletvi, boreći se do zadnjeg daha, podlegla u borbi pred nadmoćnijim neprijateljem i nedaćama prilika. Njezinu sudbinu dijelile su dvije rumunjske

⁹ A. Pavelić je u svom govoru 2. jula 1941. godine istakao: „Hrvatski narod ne može ostati mirnim promatračem u ovom velikom i sudbonosnom času, već sav gori od želje da sudeluje u toj borbi za uništenje najvećeg neprijatelja čovječanstva i hrvatstva, tim više, što su moskovski samodržci dan u oči našeg oslobođenja bili sklopili savez sa beogradskim vlastodržcima, da bi time u zadnjem času spriječili naše narodno oslobođenje i spasili tamnicu hrvatskog naroda — bivšu Jugoslaviju. Udovoljavajući željama, što mi sa svih strana Nezavisne Države Hrvatske i svih narodnih slojeva dnevno stižu, odlučio sam odobriti, da se stvore dobrovoljne vojne jedinice, koje će se rame uz rame sa slavnom njemačkom vojskom boriti proti zajedničkog neprijatelju”. — B. Krizman, n. d., str. 71.

¹⁰ M. Colić, n. d., str. 253.

¹¹ Isto, str. 258.

¹² Isto.

divizije i jedna pukovnija legionara Nezavisne Države Hrvatske, koja je u vjernom bratstvu po oružju sa svojim njemačkim drugovima, do kraja izvršila svoju dužnost". I dalje: „Nas u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj čini ponosnim što smo podnijeli tu žrtvu u Staljingradu" — komentarisao je izveštač ustaške telegrafске agencije. „Taj ponos izaziva u nama svijest što su ustaše jedini borci protiv boljševizma s onog područja koje se inače zemljopisno naziva Balkanom".¹³

U cilju popunjavanja 369. pukovnije, NDH je obrazovala „Doknadnu bojnu 369. pješačke pukovnije", koja je već početkom oktobra 1941. godine bila stacionirana u Štokerau. Decembra 1941. u Bjelovaru je formirana II doknadna bojna 369. pješačke pukovnije. Ove dve bojne (bataljona) su aprila 1942. popunile 369. pukovniju u selu Mala Vasiljevka. Krajem avgusta 1942. u selu Nova Perekopka, 369. pukovnija je popunjena II doknadnom bojnom.¹⁴

Pored navedenih pešadijskih jedinica NDH je formirala i uputila (15. VII 1941) na sovjetsko-nemački front „Hrvatsku zrakoplovnu pukovniju". Ona se sastojala od: a) 4 (lovačke) zrakoplovne skupine: bojnik Franjo Džal, zapovednik, 5 satnika, 7 natporučnika, 2 poručnika, 5 časnika namjesnika, 19 stožerskih narednika, 43 narednika, 26 vodnika, 43 razvodnika, 7 desetnika i 45 domobrana; b) 5 (bombarderske) zrakoplovnih skupina: bojnik Vjekoslav Vičević, zapovednik, 11 satnika, 6 natporučnika, 19 poručnika, 4 časnika namjesnika, 21 stožerni narednik, 58 narednika, 32 vodnika, 2 razvodnika, 1 desetnik i 2 domobrana. Svega je bilo 360 ljudi (časnika 52, dočasnika 208 i domobrana 100). Od ovih „zrakoplovnih skupina" u Nemačkoj su po obuci formirane: lovačka eskadrila, koja je ušla u sastav 4. zračne flote Grupe armija „Jug", i bombarderska eskadrila u sastavu 1. zračne flote Grupe armija „Centar".¹⁵

Bombarderska eskadrila jačine od 5 do 15 posada sa oko 17 aviona i 100 ljudi (pomoćnog osoblja), bombardovala je ciljeve u okolini Vitebska, Smolenska i Moskve. Lovačka eskadrila koju je sačinjavalo 8 do 20 pilota, aviona i oko 100 ljudi (pomoćnog osoblja), učestvovala je u borbama u južnoj Ukrajini i na Krimu.¹⁶

U letu 1941. bio je od dobrotoljaca-mornara formiran „Hrvatski pomorski sklop" i upućen u bugarsku luku Varnu. Ova mornarička jedinica brojala je početkom 1942. godine, nekih 340 ljudi (23 časnika, 220 dočasnika i 100 mornara). Ona je u operacijama na Crnom i Azovskom moru učestvovala do novembra 1943. godine.¹⁷

Sve navedene jedinice NDH učestvovali su u ratu protiv SSSR-a u sklopu nacističkih nemačkih trupa. U letu 1941. godine vojne vlasti NDH su na traženje B. Musolinija, italijanskog diktatora, obrazovale „Laki prevozni zdrug" koji je kasnije učestvovao u borbama na Istočnom frontu, u sastavu italijanske 3. brze divizije („Principe Amadeo Duca D'Aosta"). Krajem novembra 1941. godine zdrug je imao oko 45

¹³ D. Kljakić, n. d., str. 10—11.

¹⁴ M. Colić, n. d., str. 259.

¹⁵ M. Colić, n. d., str. 259—260.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, str. 260—261.

časnika, 70 dočasnika i 1.100 vojnika i otprilike 108 konja. U sastavu navedene italijanske divizije, zdrug je 7. maja 1942. imao prvu borbu, dok je poslednju vodio kod Meškofa, 20. decembra 1942. godine. Naredbom Glavnog stožera domobranstva, od 16. marta 1943. godine, zdrug je prestao da postoji.¹⁸

Dakle, trupe NDH u sastavu osovinskih snaga na Istočnom frontu, brojale su ukupno 8.250 ljudi (pojačana 369 pješačka pukovnija sa popunama — 6.300, „Laki prevozni zdrug” — 1.250, vazduhoplovaca — 360 i mornara — 340). Preživeli pripadnici ovih jedinica dospeli su u zatrobljeničke logore pa će o njima biti još reči.

*

O učešću pojedinih Jugoslovena u borbenim operacijama Crvene armije protiv nemačkog agresora, u leto 1941. godine, a i kasnije, jedva da se moglo sakupiti nešto podataka u literaturi i periodici. Ti podaci međutim više ilustruju no što osvetljavaju ovu pojavu. Činjenica da izvestan broj tih Jugoslovena nisu bili vojnici (redovi) nego oficiri ili politički komesari, umnogome je doprinela da se njihova imena nađu zapisana u raznim dokumentima i time budu otrgnuta od zaborava.

Među prvim Jugoslovenima koji su na početku rata dobrovoljno stupili u sovjetsku armiju, bio je Roman Filipčev (Fajn), učesnik građanskog rata u Rusiji (1918—1921), organizator jugoslovenskih komunističkih organizacija u Sibiru (1920) i učesnik španskog građanskog rata. Početkom jula 1941. godine on je bio raspoređen na dužnost komesara Obaveštajnog odeljenja 5. frunzevske divizije narodne odbrane (kasnije 113. streljačka divizija). U novembarskim danima bitke pod Moskvom, Obaveštajno odeljenje je imalo velike gubitke, a među poginulima je bio i R. Filipčev.¹⁹

U leto 1941. na frontu se našao i Radoslav Batagelj, takođe učesnik građanskog rata u Rusiji (1918—1921), član Ruske komunističke partije (boljševika) — RKP(b) od 1919. godine. Batagelj je u Odesi mobilisan i naimenovan za načelnika štaba 1. specijalnog streljačkog bataljona 10. specijalne divizije. Na ovoj dužnosti Batagelj je u proleće 1942. bio ranjen. Po ozdravljenju bio je upućen na Zakavkaski front gde je bio komandant bataljona 1373. puka, 416. streljačke divizije. Na ovoj dužnosti Batagelj je poginuo, 30. novembra 1942. godine.²⁰

Na frontu je 1941. godine, pa sve do kraja 1944. godine, u Crvenoj armiji bila i Jelisaveta Perković. Ona je kao lekar radila u evakuacionoj bolnici №1070, a zatim na Kažnjinskom, Staljingradskom i Brjanskom frontu. Devetog aprila 1944. godine dobila je čin sanitetskog majora. Posle uspostavljanja direktnih kontakata između Crvene armije i NOVJ, J. Perković je bila upućena u Jugoslaviju kao pomoć sanitetskoj službi NOVJ, zajedno sa grupom sovjetskih medicinskih radnika.²¹

¹⁸ Isto, str. 262.

¹⁹ И. Очак, *Об участии*, стр. 60.

²⁰ Isto.

²¹ Isto, str. 51.

Od Jugoslovena, učesnika građanskog rata u Rusiji (1918—1921), članova KPJ i učesnika španskog građanskog rata, u redovima Crvene armije bili su: Dimitrije Georgijević, Svetozar Jovanović (Bogdanovski, Stefan Pavlović) i Stevan Belić (Dudek, Franič).

D. Georgijević je bio pripadnik Narodnog komesarijata unutrašnjih poslova (NKVD), a zatim kapetan u štabu za formiranje stranih vojnih jedinica u SSSR-u. Po formiranju Samostalnog jugoslovenskog odreda (o čemu će biti reči) Georgijević je postao njegov politički komesar.

S. Jovanović je došao u Sovjetski Savez 1928. godine. Na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ) bio je do oktobra 1931. godine. U španskom građanskom ratu bio je od septembra 1936. godine, a od novembra 1939. godine radio je u Kijevu kao šef Socijalnog osiguranja Darnickog rejona. Na početku rata dobrovoljno je stupio u Crvenu armiju, dobio (po svemu sudeći) oficirski čin (u Španiji je bio poručnik) i učestvovao u borbama za odbranu Kijeva, gde je izgleda poginuo, jer mu se potom gubi svaki dalji trag.²²

Kao učesnici otadžbinskog rata zabeleženi su i Đorđe Tanacković, koji je učestvovao u odbrani Staljingrada i u borbama za oslobođenje Krima, te bio odlikovan medaljom „za ratne zasluge”, zatim Stevo Balković, Nikola Rukavina, Mirko Bagar, Koloman Kučan, Đorđe Milinčević, Gustav Vlahov i Mihail Pavlov. S. Balković je poginuo u borbama za Harkov 1941. godine, N. Rukavina je u staljingradskoj bici komandovalo udarnim bataljonom i bio ranjen. Po ozdravljenju je stupio u 1. brigadu NOVJ u SSSR-u. M. Bagor je kao sovjetski oficir poginuo kod Budimpešte, a Đ. Milinčević, takođe kao sovjetski oficir (kapetan), poginuo je u Čehoslovačkoj. G. Vlahov je od 1941. do 1944. godine radio u NKVD. M. Pavlov je krajem 1943. godine kao sovjetski kapetan, premešten za komandanta bataljona u Samostalni jugoslovenski odred.²³

Posebnu grupu Jugoslovena učesnika otadžbinskog rata činili su oni, koji su u toku rata na različite načine došli u SSSR i odmah stupili u Crvenu armiju ili partizanske odrede.

Da bi prebegao na sovjetsku stranu, Josip Horvat je napravio pravi podvig; likvidirao je četiri hitlerovca i pod mitraljeskom vatrom prebegao Rusima.²⁴

Avgusta 1942. grupu od 26 Slovenaca, među kojima je bio i Mirko Prunk, mobilisale su italijanske vojne vlasti i u sastavu „Divizije Kose-rija”, uputile na Sovjetsko-nemački front. U jednoj borbi, novembra 1942, Prunk i nekoliko njegovih drugova prebegli su na sovjetsku stranu i stupili u jednu tenkovsku jedinicu. U prvim borbama ove jedinice, pet Prunkovih drugova je poginulo. Prunk je potom svrstan u 1. bataljon 12. Kantemirovske tenkovske divizije 4. gardijskog tenkovskog korpusa.

²² Prema usmenoj izjavi Nadežde Jovanović, čerke Svetozara, datoj autoru 24. aprila 1984. godine u Beogradu.

²³ И. Очак, *Об участии*, стр. 51—52.

²⁴ Isto, str. 53.

U sastavu ove jedinice Prunk je učestvovao u borbama za Kursk, Orel, Drezden i Prag.²⁵

Takođe s grupom istomišljenika, iz osovinskih trupa je na sovjetsku stranu prebegao i Rašid Begić. I on je učestvovao u mnogim borbama od 1942. do kraja rata. Kraj rata zatekao ga je u Pragu.²⁶

Među Jugoslovenima prebeglim iz osovinskih trupa na sovjetsku stranu, poznat je i Ivan Lešnik. On je krajem 1943. godine pao u sovjetsko zarobljeništvo. Posle izvesnog vremena provedenog u logoru, sovjetske vlasti su ga uputile na šestomesečni obaveštajni kurs. Po završetku kursa, prerašen u nemačkog oficira, prebačen je u neprijateljsku pozadinu, gde je kao obaveštajac radio od avgusta 1944. do marta 1945. godine. Svoj obaveštajni rad Lešnik svakako ne bi prekidao do kraja rata, da nije nagazio na minu. Iako teško ranjen, on je ipak uspeo da dođe do neke sovjetske jedinice. Iz obrazloženja za orden Slave III stepena, vidi se da je Lešnik bio zamenik načelnika specijalne grupe 3. odjeljenja Pribaltičkog fronta. U jesen 1945. godine Lešnik se vratio u rođni Maribor, gde je 1967. primio medalju „Za pobedu nad Nemačkom u Velikom otadžbinskom ratu 1941—1945“.²⁷

Interesantno je navesti i sudbinu 13-godišnjeg dečaka Nikole Radina. Njega su februara 1945. godine u Mađarskoj prihvatali crvenoarmejci 1. bataljona 46. gardijske tenkovske brigade 9. gardijskog mehanizovanog korpusa. Radin je učestvovao u borbama do 9. maja 1945. godine. Pošto je njegova jedinica prebačena na Daleki istok, u borbu protiv Japana, Radin je učestvovao i u tim borbama. Nagrađen je medaljom za pobedu nad Nemačkom i medaljom za pobedu nad Japanom.²⁸

Poseban vid učešća Jugoslovena u otadžbinskom ratu čini njihovo učešće (*zastupljenost*) u operacijama sovjetskih partizanskih odreda u Ukrajini i Belorusiji. Već smo pomenuli da su ti učesnici bili mahom regrutovani od Vojvođana, koje su mađarski i nemački okupatori mobilisali u svoje regularne vojne jedinice ili radničke bataljone. Ovi ljudi su na različite načine uspevali da prebegnu na sovjetsku stranu, a u tome su im naročito pomagali sovjetski partizani, te je bilo sasvim razumljivo što su mnogi i ostajali u tim partizanskim odredima. Tako na primer, u partizanskom odredu Boženka, u četi pod komandom M. Rudića, bila su 52 Jugoslovena. Ova četa je uspostavila vezu sa grupom od 133 Srbina, koja su bila u nekom radničkom bataljonu u kijevskoj oblasti. Posle uspešno izvedene akcije oslobođanja (28. juna 1943), svi oni su stupili u partizanski odred.²⁹

U Žitomirskom partizanskom odredu bio je 21 Jugosloven. U odredu kojim je komandovao M. I. Naumov, a koji je operisao u kijevskoj i žitomirskoj oblasti, bili su Miloš Rajger, Ljubomir Blažić, Milenko Do-

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto, str. 54.

²⁸ Isto.

²⁹ Ф. П. Шевченко, н. д., стр. 47. — М. В. Куян, н. д., стр. 14.

žić, Miloš Tomić i Tihomir Bliznjaković. Ukupno je u odredu Naumova bilo 35 Jugoslovena. Grupe Jugoslovena borile su se i u partizanskim odredima A. M. Grabčaka, S. A. Kovpaka, I. I. Šitova, O. M. Saburova, M. I. Šukaeva, O. E. Krivca i dr.³⁰

Krajem 1943. i početkom 1944. godine, Nemci su pokušali da organizuju jaku odbrambenu liniju na reci Bugu, te su svoje jedinice na tom sektoru popunili novim ljudstvom. Po sovjetskim podacima, nove snage sačinjavali su: Austrijanci — 65% i Jugosloveni — 30%. Deo ovih Jugoslovena prebegao je na sovjetsku stranu — u partizanske odrede J. Meljnika (Josip Ajdišek, Jovan Oružar, Josip Solokar, Maksim Kolenc, Karl Pintar i dr.) i odreda Ленина (Milovan Mirčić i Danko Pisarević). U letu i jesen 1944. godine, kada se razvio partizanski pokret u Zakarpatuju, Jugosloveni su uspevali da prebegnu u tamošnje odrede *Baryutin, Barkonjuk* pod komandom V. Rusina.³¹

Poznato je da je na teritoriji Belorusije partizanski pokret bio veoma razvijen. Objektivno, to je bila povoljna okolnost za sve antifašiste iz osovinskih armija, koji su želeli da prebegnu na sovjetsku stranu. Te povoljne okolnosti, kao i u Ukrajini, iskoristio je izvestan broj Jugoslovena.

Jedan od najboljih primera saradnje između beloruskih partizana i jugoslovenskih patriota mobilisanih i dovedenih na Istočni front, odigrao se u poleskoj oblasti, hajnikskom rejonu na stanicu Avramovskaja. Partizanski obaveštajci iz odreda kojim je komandovao K. T. Sacura, uspeli su da dođu u kontakt sa oko 150 Srba (Vojvodana) koji su bili u radničkoj četi №5001. Ovu grupu Srba čuvala je mađarska četa (60 vojnika) kojom je komandovao nemački oficir. Posle izmenjenih informacija između partizana i predstavnika Srba, bila je isplanirana akcija oslobođanja. U noći između 28. i 30. jula 1943. partizani su izvršili prepad na mađarsku četu, likvidirali je, i uz pomoć 136 Srba pokupili oružje, hrana i ostalo. Svih 136 Srba stupilo je u partizanski odred, a posle su u grupama od 30—40 ljudi razmeštani u različite odrede. U samom odredu „Suvorov“ (komandant K. T. Sacura), koji je izveo akciju, bila je formirana jugoslovenska četa kojom su komandovali R. Dražić i M. Krkljuš.³²

U odredu *Суворов* borila su se 42 Jugoslovena, a u partizanskoj brigadi *За Родину* 26. U odredu *Александр Невский*, u poleskoj oblasti, bilo je 15 Jugoslovena, a u partizanskoj brigadi *Фрунзе* — 7. Po nekoliko Jugoslovena borilo se u odredima Чкалов, Куроје (brjanska oblast) i partizanskim brigadama Гроза, Чапајев (vitebska oblast). U odred *Щаре*, kojim je komandovao S. F. Milikov, 21. avgusta prešlo je 18 Vojvodana.³³

Po podacima koje su prikupili saradnici Partarhiva CK KP Belorusije, oko 240 Jugoslovena nalazilo se u 53 partizanska odreda Belorusije. Sovjetski istoričar M. V. Kujan navodi, da je u 15 partizanskih od-

³⁰ И. Очак, *Участие*, стр. 48.

³¹ Исто, стр. 49.

³² И. Очак, *Участие*, стр. 135—138, — С. Врговић, н. н.

³³ И. Очак, *Участии*, стр. 139.

reda Ukrajine bilo 298 Jugoslovena-partizana.³⁴ To znači da je u Sovjetskom Savezu, tokom otadžbinskog rata, u 68 partizanskih odreda bilo oko 538 Jugoslovena. Od tog broja njih 14 je bilo nagrađeno ordenima i medaljama SSSR-a.

Posle oslobođanja Ukrajine i Belorusije, partizanski odredi su rasformirani. Većina Jugoslovena, pripadnika tih odreda, dobrovoljno je stupila u jugoslovenske jedinice (NOVJ) u SSSR-u koje su počele da se formiraju krajem 1943. godine.

2. Nastanak jedinica NOVJ u Sovjetskom Savezu

Prema zabelešci Veljka Vlahovića, sovjetska vlada je 17. novembra 1943. godine, donela odluku o formiranju jugoslovenske vojne jedinice u SSSR-u.¹ Arhivski izvor kazuje da je Staljinovom naredbom od 25. novembra 1943. godine počelo formiranje ove jedinice.² Ta odluka je verovatno bila zasnovana na proceni da u Sovjetskom Savezu postoji dovoljan broj Jugoslovena koji su politički i psihološki spremni da stupe u vojsku i rat. Svakako, računalo se na Jugoslove, pripadnike sovjetskih partizanskih odreda, ali i na one koji su bili u zarobljeničkim logorima, gde su se izvodile određena politička nastava i propaganda. S druge strane, sam rat, njegov karakter i već jasan ishod, dovoljno ubedljivo su pokazivali gde je mesto svakom demokratski nastrojenom čoveku.

Sovjetske vlasti odredile su logor u selu Karasjovo kod gradića Kolomna (120 km južno od Moskve) kao sabirni punkt i mesto formiranja vojne jedinice. Prva grupa boraca stigla je u logor 8. decembra 1943. godine i od tog dana počinje stvarni život jedinice koja je dobila ime *Samostalni jugoslovenski odred u SSSR-u*.³ Odred je bio formiran tako, što su po dolasku u logor ljudi davali izjave o dobrovoljnem stupanju, a oni koji to nisu hteli, bili su vraćeni u zarobljeničke logore. Formiranje, oprema i naoružanje bili su po crvenoarmejskoj formaciji.⁴

Za komandanta odreda postavljen je potpukovnik Marko Mesić, za načelnika štaba kapelan Marjan Prišlin, a za zamenika komandanta, koji je rukovodio moralno-političkim vaspitanjem, Dimitrije Georgijević.

Samostalni jugoslovenski odred je u svom sastavu imao tri streljačke čete, četu automatičara, mitraljesku četu, minobacačku četu (kalibar oružja 82 mm), četu protivtenkovskih pušaka, vod za vezu, sanitetski vod, vod motorizovanih topova kalibra 45 mm i jednu bateriju motorizovanih topova od 76 mm.

³⁴ М. В. КУЯН, .н д., стр. 16.

¹ A CK SKJ, Lični fond Veljka Vlahovića (L. f. V. V.), II/3-54.

² AVII, k. 792, f. I, reg. br. 8. Istorija Artilerijskog diviziona I jugoslovenske brigade formirane u SSSR-u.

³ AVII, k. 785, f. 3, reg. br. 2 — Istorijat I brigade formirane u SSSR-u (Dalje: *Istorijat*).

⁴ Isto. — Tito je 20. januara 1944. telegrafisao Dedi (G. Dimitrovu) da se slaže s tim „da Jugoslovenska jedinica stavi na šapke samo nacionalnu oznaku u obliku trougla“. — A CK SKJ, fond CK-KI, 1944/8.

Obuka je počela 15. decembra 1943. godine. Vežbalo se svakodnevno po 8 časova, zatim po 10 i 12 časova, pod rukovodstvom jugoslovenskih oficira i iskusnih sovjetskih instruktora koji su za ovu priliku birani s naročitom pažnjom. Prva vežba celog odreda izvedena je 17. i 18. januara 1944. godine.⁵

Političkom i kulturnom radu bila je poklanjana velika pažnja. Tako je 23. januara u logoru održan zbor na kome su učestvovali i predstavnici Sveslovenskog komiteta iz Moskve: Božidar Maslarić, Zdenjek Nejdly, Veljko Vlahović, Ivan Regent, Dimitar Vlahov, Radule Stijenski i G. V. Osminjin. U ime Komiteta govorili su: V. Vlahović, G. Osminjin, Z. Nejdly, D. Vlahov i I. Regent, a u ime odreda: kapetan I kl. Bogdan Vujičić, potporučnik Đuro Asić, redovni Lazar Tešanov, kapetan II kl. Milutin Perišić, redovi Mihail Ramih i Đulaga Mujčinović. Sa zbora su upućeni pozdravni telegrami maršalu Titu, predsedniku AVNOJ-a I. Ribaru i maršalu Staljinu.⁶ Rezolucija sa zbora (*Narodima Jugoslavije*) napisana je u istom duhu i tonu kao i pozdravni telegrami. U njoj je isticana zahvalnost sovjetskoj vlasti što je omogućila osnivanje odreda i time stvorila mogućnost da se i Jugosloveni na tlu SSSR-a uključe u herojsku borbu protiv fašizma; borbu za oslobođenje napaćene otadžbine. Istovremeno, bila je izražena spremnost za borbu do poslednje kapi krvi: „Među nama se nalaze Srbi, Hrvati, Slovenci, Bosanci, Dalmatinci, pravoslavni, katolici i muslimani. Imade nas oficira i vojnika jugoslovenske vojske, koji su već prošli iskustvo boja, imade nas mirnih seljaka, radnika i namještjenika. Svi mi imademo jedan cilj, jednu želju da čim prije uništimo neprijatelja, da pomognemo oslobođenju ljepe naše domovine, drage nam Jugoslavije od zavojevača [...]. Mi, oficiri, podoficiri i vojnici Jugoslovenskog samostalnog odreda na teritoriji SSSR-a borićemo se protiv neprijatelja ovdje na Sovjetsko-njemačkom frontu onako, kao što se vi borite u zemljii, produžavaćemo svete tradicije naših slavnih predaka”.⁷

Ovako su zvučali pozdravi i deklarisani ciljevi. Verovatno je da je većina odreda, koji je tada bio u fazi popunjavanja, to iskreno i osećala, ali stanje ipak nije bilo tako jednodušno i idilično. Nacionalna i vrska netrpeljivost, koje su trajale vekovima, u domovini su bile pojačane bratobilačkim ratom, a u odredu veoma komplikovanom situacijom. Naiime, mnogi vojnici, bivši partizani, teško su se mirili s činjenicom da druguju sa bivšim neprijateljskim vojnicima i da za starešine imaju bivše ustaše. Hitlerove saborce. Ovakva delikatna situacija iziskivala je sistematski, politički i kulturno-prosvetni rad, o čemu će posebno biti reči.

Polaganje zakletve i primanje vojničke zastave izvršeno je 12. marta 1944. godine, u prisustvu predstavnika sovietske vlade i novinara. Ratnu zastavu NOVJ predao je Veljko Vlahović,⁸ a zatim su je uz kraći pri-

⁵ Kao nap. 2.

⁶ *Istorijat*.

⁷ Isto.

⁸ Tito je 7. marta 1944. saopštio V. Vlahoviću (preko G. Dimitrova) da su ga Predsedništvo AVNOJ-a i Vrhovni štab NOV-a i POJ-a opunomoćili da predaja „borbenu zastavu Jugoslovenskoj jedinici NOV i POJ u SSSR”. — A CK SKJ, CK-KI, 1944.

godni govor blagosiljali rimokatolički i pravoslavni sveštenik, kao i vršilac dužnosti muslimanskog hodže. Istog dana posle podne, održan je kulturno-umetnički program u kome su učestvovali hor Slovenaca i hor Bačvana.⁹

Brojno stanje Samostalnog jugoslovenskog odreda na dan 16. aprila 1944. bilo je sledeće: oficira 78, podoficira, kaplara i redova 1465. Ukupno 1543. Po nacionalnom sastavu stanje je bilo sledeće: Hrvata oficira 49, kaplara i redova 726, Slovenaca 4 + 436, Srba 12 + 281, Jevreja 6 + 8, Slovaka 3 + 7, Rusa (SSSR) 4 + 1, Rusina (Jug.) 3, Mađara 2, Crnogoraca 1. Po zanimanjima: aktivnih vojnika 37, kaplara i redova 12, činovnika 12 + 31, zanatlija i kvalifikovanih radnika 1 + 568, radnika 2 + 46 i zemljoradnika 760.¹⁰

Odred nije ostao na ovom brojnom stanju i formaciji, pošto su dolazili novi borci. Inače, novi oficiri i vojnici svrstavani su u dopunsku četu. Pošto je brojno stanje ove čete naraslo iznad predviđene formacije, to je komandant odreda svojom naredbom br. 78 od 18. aprila 1944. formirao: 4. streljačku četu od tri streljačka voda i jednog mitraljeskog voda; 5. streljačku četu od dva streljačka voda, jednog voda bacača od 50 mm, jednog voda bacača od 82 mm, jednog odeljenja pionira, jednog odeljenja za vezu i jednog dopunskog voda; 2. bateriju od 76 mm.¹¹

Dolazak Vojne misije NOVJ u SSSR sa general-lajtnantom Velimirom Terzićem i Milovanom Đilasom na čelu, 12. aprila 1944. godine, povoljno je uticao na stanje u odredu i nastanak novih jedinica NOVJ u SSSR-u. Terzić je po izvršenoj inspekciji odreda, a prikupivši i ostale informacije, 9. maja saopštio Titu da odred broji 1700 boraca, zbog čega namerava da ga pretvori u brigadu, koja bi se zvala *Brigada NOVJ u SSSR-u*, s čime su bile saglasne i sovjetske vlasti.¹² O ovome je bilo reči i u razgovoru Terzića i Đilasa sa Staljinom 19. maja. Tom prilikom je Staljin odobrio da se Samostalni jugoslovenski odred pretvori u brigadu i potom uputi na front.¹³

Preformiranje odreda u brigadu izvršeno je 1. juna 1944. Sastav brigade, koja je dobila ime *1. brigada NOVJ u SSSR-u*, bio je: dva bataljona sa po tri streljačke čete u punom ratnom sastavu. Svaki bataljon imao je po jednu mitraljesku, bacačku i protivtenkovsku četu. U brigadi je bila i četa automatičara i artiljerijski divizion od dve baterije kalibra 76 mm.¹⁴

⁹ *Istorijat*.

¹⁰ AVII, k. 790A, f. 3, reg. br. 2—3.

¹¹ AVII, k. 791, f. 4, reg. br. 1.

¹² A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 3. — Terzić je, uz dozvolu sovjetskog Narodnog komesarijata za inostrane poslove, poslao pukovnika Đuru Mešterovića u Teheran, gde se nalazila grupa Jugoslovena spremnih da stupe u odred. Posle jednomesečnog boravka Mešterović se vratio sa 97 dobrovoljaca. — A VII, k. 57, f. 1, reg. br. 1. — A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944/36. — U pismu Đ. Mešterovića Gojku Nikolišu od 13. jula 1944. stajalo je da je u Teheranu prikupio oko 120 ljudi. — *Zbornik*, knj. 12, str. 346.

¹³ Isto, 1944, 8. — Depeša Đilasa i Terzića Titu 21. V 1944. — *Правда* (br. 121 od 20. maja 1944) je na prvoj strani donela vest da je Staljin 19. maja primio jugoslovenske generale Terzića i Đilasa.

¹⁴ *Istorijat*.

U brigadnom listu *Slobodna Jugoslavija* br. 10, od 27. juna 1944. godine, politički komesar bivšeg odreda a sada novoformirane brigade, Dimitrije Georgijević, obrazložio je reorganizaciju i naveo ciljeve koji se postavljaju pred brigadu. Kao osnovni zadatak naveo je „dalje usavršavanje vojne obuke u cilju privođenja brigade u punu borbenu gotovost, koja će odgovarati svim potrebama savremene borbe, u uzajamnom dejstvu sa artiljerijom, bornim kolima, avijacijom i sa specijalnim rođovima vojske“. Dalje, Georgijević je isticao, da vid pomoći NOVJ jeste i stvaranje kadrova, specijalista, za čije obučavanje nema mogućnosti u domovini (radio-telegrafisti, tenkisti, avijatičari i dr).

U skladu s navedenim bio je obrazovan jugoslovenski Nastavni centar, koji se sastojao iz Radio-telegrafske čete, Voda topova od 45 mm, Auto-čete i Tenkovske čete (od koje će kasnije nastati Tenkovska brigada).¹⁵

O nastanku 1. brigade i Nastavnog centra, Tito je verovatno bio rano i detaljno obavešten, ali do naših ruku došao je samo jedan Terzićev telegram (br. 17) upućen vrhovnom komandantu NOV-a i POJ-a 14. jula 1944. godine, u kome je stanje u brigadi bilo ocenjeno kao dobro „i svakim danom sve bolje“. Terzićev utisak je bio da svi žele na front, mada odluka o tome još nije bila doneta. U vezi sa školovanjem specijalista, Terzić je javio da će do 1. avgusta biti ospozobljeno 50 radio-telegrafista, koji će moći avionom da se prebace u domovinu, i to opremljeni modernim radio-stanicama i svim potrebnim priborom za rad. Zbog toga je Terzić tražio da mu se jave punktovi na koje treba sputiti radio-telegrafiste.¹⁶

Desetak dana posle ovog telegrama, doneta je odluka o upućivanju brigade na front. 27. jula 1944. smotru brigade izvršili su general-lajtnant V. Terzić i general-major Davidov u prisustvu savezničkih vojnih atašea, jugoslovenskog poslanika S. Simića i javnih radnika B. Mislarića, A. Augustinčića i V. Vlahovića. Dva dana kasnije brigada je ukrucana u voz i preko Moskve otputovala na front.¹⁷ Odmah sutradan Terzić je telegrafisao Titu da je brigada otišla na front i da broji 1950 ljudi.¹⁸

Prva borba u kojoj je brigada učestvovala bila je borba kod Čačka, vođena od 30. oktobra do 2. novembra 1944. godine, protiv 7. SS divizije „Princ Eugen“, jednog bataljona četnika i jednog bataljona belogardejaca. Brojno stanje brigade prvog dana borbe bilo je 1930 oficira, podoficira i vojnika. U sastavu brigade bila su dva streljačka bataljona, artiljerijski divizion, komandni vod, izviđački vod, konjički izviđački vod, muzički vod, jurišna četa, četa za vezu, pionirska četa, sanitetska četa i komanda pozadine.¹⁹

U borbama tokom 1944. godine, u sastavu 23. srpske udarne divizije NOVJ brigada je pretrpela sledeće gubitke: poginulih 148, ranjenih 350 i nestalih 58 ljudi.

¹⁵ Isto.

¹⁶ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 71.

¹⁷ *Istorijat*.

¹⁸ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 110.

¹⁹ AVII, k. 792, f. 1, reg. br. 1. — Pismo Štaba 1. brigade formirane u SSSR-u, str. pov. br. 29, upućeno 21. jula 1945. Štabu V udarne divizije.

U borbenim operacijama tokom 1945. godine, gubici su iznosili: poginulih 309, ranjenih 1128, nestalih 85 i umrlih od bolesti i rana 18 ljudi.

Tokom borbenih operacija brigada je dopunjavana. Tako je do 13. decembra 1944. godine bilo dopunjena sa 600 boraca, a od 7. februara do 1. maja 1945. godine brigada je bila dopunjavana u šest navrata, tako da joj se priključilo ukupno 1908 oficira, podoficira i boraca.²⁰

Slabost svih dobrotoljačkih jedinica, pa i ove jugoslovenske u SSSR-u, uvek je bila u tome što se među istinske dobrotoljece uvuku i deklasirani elementi, probisveti i ljudi sa neprijateljskim političkim shvatnjem. Najviše nepouzdanih je bilo među ljudstvom koje je došlo iz usataško-domobranskih jedinica. Oni su „dobrotoljno” stupili u odred pre svega da bi se izvukli iz zarobljeničkog logora, da bi došli do boljih životnih uslova, nekako se rehabilitovali i vratili kući. Inače, politička svest kod većine dobrotoljaca, po Georgijevićevom zapažanju, bila je vrlo niska, iako se u zarobljeničkim logorima dosta politički radilo. Razume se da je disciplina kod ovih ljudi bila vrlo rđava. Brojne su bile pojave međusobnih krađa hrane, opreme, prodaje odeće, posteljine i stočne hrane seljacima, zatim samovoljnog udaljavanja iz logora i sl. Komanda odreda rano je uočila ove negativne pojave, te je preduzela niz mera. I najmanji prekršaji su kažnjavani, a bile su izrečene i tri smrtnе presude od kojih je jedna i izvršena i to nad vozačem narednikom, zbog toga što je za votku i neke druge namirnice prodao 1000 kg sena seljacima.²¹

Pored disciplinskih mera, komanda odreda je izvršila i temeljnu organizaciju kulturno-prosvetnog rada i moralno-političkog vaspitanja. Organizacija i rukovođenje ovim sektorom rada bili su povereni Kulturno-prosvetnom odjelu, koji se sastojao od načelnika, kapetana I kl. D. Georgijevića i trojice oficira: Pavla Kovača, Dragana Ozrena i Aleksandra Krajačevića. Odjel je imao na raspolaganju kino-aparat, tri radio-aparata, dva gramofona sa 150 ploča, fotografski aparat, biblioteku od 225 knjiga i štamparsku mašinu na nožni pogon. U svim jedinicama, sve do voda, postojao je zamenik komandira, koji je rukovodio kulturno-prosvetnim radom.

Cilj kulturno-prosvetnog rada bio je, po rečima ljudi iz Odjela, „učvršćivanje ljudstva naše jedinice u duhu nepomirljive borbe protiv fašističkih okupatora i njihovih pomagača, vaspitanje oficira, podoficira i redova u duhu predanosti narodu i domovini, u razumevanju ciljeva i karaktera sadanjeg rata, naročito narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, u vernosti položenoj vojničkoj zakletvi, održavanju discipline i u nepokolebljivoj odluci boriti se do konačne pobjede nad fašističkim okupatorima i domaćim izdajnicima”.²²

Da bi se postigao željeni cilj, prosvetni i politički rad izvođen je kroz raznovrsne forme: predavanja iz istorije Jugoslavije, čitanje sovjetskih

²⁰ Isto.

²¹ AVII, k. 790A, f. 5, reg. br. 27. — Izvještaj o kulturno-prosvetnom radu i moralno-političkom stanju Jugoslovenske vojničke jedinice u SSSR-u.

²² Isto.

skih novina, održavanje mitinga (uz pomoć Sveslovenskog komiteta), prikazivanje filmova, te kroz neposredni rad amaterskih sekcija. U ovom radu vidnu ulogu imao je list odreda, kasnije brigade, *Slobodna Jugoslavija*, koji je izlazio dva puta mesečno. Članci su objavljivani na srpsko-hrvatskom i slovenačkom jeziku (ćirilicom i latinicom) a saradnici su bili pripadnici odreda. U broju 10, od 27. juna 1944, u podnaslovu lista bilo je zapisano da je to „list jugoslovenskih vojničkih jedinica u SSSR-u”. Tiraž je bio 250 primeraka. Od toga je 50 primeraka slano u zarobljeničke logore i Sveslovenskom komitetu u Moskvu, koji je izvestan broj slao jugoslovenskim iseljeničkim organizacijama u zapadnoevropske i prekomorske zemlje.

Pozitivni rezultati ovog rada postali su uočljivi krajem aprila 1944. godine. „Danas se može sa sigurnošću reći, da osim rijetkih iznimaka, ljudstvo vjeruje u skoru pobjedu nad fašističkim okupatorima i želi da čim prije stupi u borbu za njihovo uništenje. Često se čuju izjave bojazni da čemo zakasniti ako skoro ne krenemo na front“.²³ U daljoj oceni stanja u odredu, komanda je primetila da postoji omanja grupa, zavedena fašističkom propagandom, koja ni u šta ne veruje, kao i 20-25 ljudi koji su još uvek fašistički nastrojeni, te izražavaju sumnju u istinitost uspeha Crvene armije i NOVJ.²⁴

Dolazak Vojne misije NOVJ u SSSR, sa Velimirom Terzićem i Milovanom Đilasom na čelu, povoljno je uticao na opšte stanje u odredu, a naravno i na sam kulturno-prosvetni i politički rad. Đilas, koji je vodio političke poslove Misije, odmah je ustanovio funkciju političkog komesara. Komesar odreda postao je Dimitrije Georgijević, koji je unapređen u čin majora. Njegov zamenik postao je Pavle Kovač, koji je takođe dobio čin majora. U dogovoru s Đilasom povećan je broj časova političke nastave, koja je bila obogaćena temama iz NOB-a. Za analizu unutrašnjih pitanja, bile su uspostavljene četne konferencije. Stepen izvesne političke organizovanosti bio je izvršen kroz tzv. antifašističke aktive koje su sačinjavali najbolji borci. Dolaskom Misije, u odredu su nastale organizacije KPJ, čiju osnovu su činili pomenuti aktivci. Prvi partijski sekretar postao je Pavle Kovač.

Preformiranjem odreda u brigadu izvršena je i reorganizacija partijske organizacije, tako što su formirane partijske ćelije po bataljonima, zatim u štabu prištapskih jedinica i u artiljerijskom divizionu. Istovremeno sa nastankom partijskih organizacija bile su formirane i organizacije SKOJ-a.²⁵

Partijski rad je bio slab, te je političko rukovodstvo brigade, svakako u dogovoru sa Terzićem i Đilasom, tražilo kadrovsku pomoć iz domovine. Tito je 21. maja 1944. godine, u telegramu Đilasu, saopštio da će poslati „nekoliko komesara, a takođe i zamjenike komesara“.²⁶ Krajem avgusta u SSSR su po naredbi VŠ NOV-a i POJ-a stigli sledeći politički radnici: 1. Đuro Lončarević, pomoćnik komesara III proleterske

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 11.

(krajiške) brigade I proleterske divizije; 2. Mašan Milutinović, politički komesar II bataljona I proleterske brigade i I proleterske divizije; 3. Luka Božović, politički komesar III bataljona I brigade I proleterske divizije; 4. Gojko Žarković, pomoćnik političkog komesara I bataljona IV proleterske brigade I proleterske divizije; 5. Sulejman Mehmedbašić, treći član politodjela II proleterske divizije.²⁷

Na osnovu naredbe VŠ NOV-a i POJ-a, pobrojani su raspoređeni na dužnosti u brigadi, koja se tada nalazila u Rumuniji na putu za domovinu.²⁸ Lončarević je bio postavljen za političkog komesara 1. brigade NOVJ u SSSR-u, Milutinović za pomoćnika političkog komesara I bataljona 1. brigade, Božović za pomoćnika političkog komesara II bataljona 1. brigade, Žarković za pomoćnika političkog komesara artiljerijskog diviziona 1. brigade i Mehmedbašić za omladinskog rukovodioca u 1. brigadi.²⁹

Koliki je bio stvarni uspeh moralno-političkog prevaspitavanja problematičnih pripadnika 1. brigade NOVJ u SSSR-u, teško je reći. Dokumenti napisani od strane komandnog i političkog kadra brigade govorе, kao što smo već naveli, o postignutom uspehu i zadovoljavajućem stanju, što nikako nije bilo u skladu s Titovom ocenom. U telegramu V. Terziću, (13. oktobra 1944) Tito je pisao: „U Brigadi, koja je došla ovamo ima mnogo neprijateljskih ustaških elemenata i nama treba čistiti Brigadu”.³⁰ Imajući u vidu ovu ocenu, Tito je naložio Terziću da ne teži kvantitetu jer „kod nas u zemlji ima dovoljno mnogo čestitih patriota za borbu”.³¹

Odlaskom 1. brigade NOVJ u domovinu, nisu prestale da postoje jugoslovenske vojne jedinice u Sovjetskom Savezu. Iza brigade je ostao Nastavni centar NOVJ u SSSR-u, 2. samostalni bataljon (17 oficira, 25 podoficira i 133 redova), Tenkovska četa (3 oficira, 8 podoficira i 40 redova) i Radio-četa (1 oficir, 9 podoficira i 77 redova).

Velimir Terzić je istim telegramom, kojim je javio da je 1. brigada otišla na front, saopštio Titu da namerava da formira *tenkovsku brigadu*. Tenkovsku četu, koja je već ranije postojala u logoru Karasjovo, označio je kao jezgro buduće brigade. Bilo je predviđeno da se popunjavanje vrši od ljudstva koje pristiže sa Ukrajinskog i Beloruskog fronta i iz zarobljeničkih logora.³² Tito se odmah saglasio sa ovim predlogom, te je javio Terziću da privoli sovjetsku vladu da brigadi dâ srednje tenkove.³³ Terzić nije oklevao 4. avgusta 1944. uputio je pismo general-lajtnantu Žukovu, načelniku odeljenja Generalštaba za organizaciju inostran-

²⁷ AVII, k. 57, f. 2, reg. br. 26. — Pismo V. Terzića, br. 70, upućeno 26. avgusta 1944. Štabu 1. brigade NOVJ u SSSR-u.

²⁸ Brigada je 30. avgusta 1944. bila u Jašu, a 31. avgusta je u selo Voltorešti pristigla grupa komesara. — AVII, f. 3. — Put i borbe 1. brigade formirane u SSSR-u od Moskve do Sremskog fronta (od 28. jula do 20. decembra 1944. g. — iz dnevnika potporučnika Juraja Spevaka).

²⁹ Kao nap. 27.

³⁰ A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1944, 292.

³¹ Isto.

³² A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1944, 110.

³³ Isto, 1944, 115.

nih vojnih jedinica u SSSR-u, u kome je molio da se od Jugoslovena koji se nalaze u Sovjetskom Savezu, kao i od ratnih zarobljenika koji žele da stupe u NOVJ, formira tenkovska brigada.³⁴ Terzić je, mesec dana kasnije, po Titovom naređenju, dopunio molbu time, što je tražio da se sovjetskim avionima iz Barija prebac u SSSR 1000 obučenih tenkista, koji bi bili jezgro prilikom formiranja dve tenkovske brigade (srednji tenk T-34).³⁵

Državni komitet odbrane SSSR-a doneo je 7. septembra 1944. odluku o obuci 500 tenkista NOVJ u Sovjetskom Savezu.³⁶ Terzić je, saznavši za ovu odluku, 12. septembra telegrafisao Titu da je za tenkovsku brigadu hitno potreban starešinski kadar: komandant brigade, nekoliko oficira — tenkista za komandire četa i vodova i 30—40 obučenih mehaničara.³⁷ Do 22. septembra u SSSR su zbog toga pristigle tri grupe tenkista, ukupno 461 čovek.³⁸ Tito, veoma zainteresovan za stvaranje tenkovske brigade, 6. oktobra je iz Krajove javio Arsi Jovanoviću da hitno pošalje preostale tenkiste u SSSR. Kao najhitnije označio je 40 mehaničara — tenkista, kao i četvrtu grupu od 150 ljudi.³⁹

Formiranje i obuka tenkovske brigade vršena je neprestano, bez obzira na broj ljudi. Zato je Terzić 5. novembra mogao da javi Titu da će brigada završiti obuku 15. novembra, da će dobiti tenkove i svu ostalu materijalnu opremu. Terzić je takođe obaveštavao da će on lično nastojati da brigada što pre stigne u domovinu.⁴⁰ Osamnaestog novembra Terzić je posetio brigadu, konstatovao da je obuka završena, ali da tenkovi još nisu dobijeni.⁴¹

Tako su dolazak brigade u domovinu neočekivano otegao. Uzrok je verovatno bio nedostatak tenkova. Tek 10. marta 1945. Vinko Švob, Terzićev zamenik⁴² javio je Titu da je tog dana Tenkovska brigada u četiri ešalona krenula prema domovini. U brigadi su bila 872 borca i oficira, zatim 65 tenkova T-34, 3 blindirana automobila, 130 kamiona, 12 motocikala, 9 mitraljeza, 130 ručnih automata, 450 pištolja i 80 pušaka. Osim ovoga, brigada je bila snabdevena trima popunama artiljerijske municije, dvema popunama puščane municije, trima popunama nafte, benzином (11 tona) i hransom za 30 dana.⁴³

Tenkovska brigada formirana u SSSR-u bila je značajan vid pomoći Jugoslovenskoj armiji (JA) u završnim operacijama iako je došla u domovinu pred kraj rata. Ona je takođe bila značajna kao jezgro za izgradnju sopstvenih oklopnih jedinica.

³⁴ AVII, k. 57, f. 2, reg. br. 2.

³⁵ AVII, k. 57, f. 2, reg. br. 37. — Terzić — Žukov.

³⁶ Beogradska operacija, str. 94.

³⁷ A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1944, 217.

³⁸ Isto, 1944, 236.

³⁹ AVII, k. 26, f. 13, reg. br. 12.

⁴⁰ A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1944, 339.

⁴¹ Isto, 1944, 360.

⁴² Terzić se iz SSSR-a vratio u Beograd 30. novembra 1944. — A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1944, 370.

⁴³ A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1945, 32. — U knjizi *Beogradska operacija* (str. 94) navodi se da je Tenkovska brigada imala 895 ljudi i da je konačno formirana 8. marta 1945. godine.

Nastavni centar NOVJ u SSSR-u bio je samostalna vojna ustanova. Nalazio se u logoru Karasjovo, kao i ostale jugoslovenske vojne jedinice. Centar nije bio, kao što to ime kazuje, školska stereotipna ustanova, već sabirni punkt Jugoslovena — dobrovoljaca, koji su dolazili iz raznih krajeva Sovjetskog Saveza, ali i sabirni centar onih pripadnika NOVJ koji su iz domovine dolazili na školovanje u sovjetske vojne škole.

Po odobrenju sovjetskih vlasti, centar je trebalo da ima deset oficira. Međutim, polovinom avgusta 1944. godine, u centru su radili samo potpukovnik Egon Žitnik, major Sergije Bauman kao komesar i potporučnik Josip Mesarov.⁴⁴

Iz zarobljeničkog logora br. 27, 1. avgusta su u centar došla 2 oficira, 2 podoficira kao i 205 redova. Krajem avgusta došla su 133 pripadnika NOVJ — avijatičara. Iz pomenutog logora br. 27, 7. oktobra je došlo 9 podoficira i 190 redova, a 14. oktobra još 3 podoficira i 93 redova. Sve navedeno ljudstvo bilo je raspoređeno u jugoslovenske vojne jedinice. Tako su 1. oktobra u Tulski tenkovski logor bila upućena 43 oficira, 75 podoficira i 622 redova, a 14. oktobra još 8 podoficira i 116 redova. Svi oni bili su svrstani u Tenkovsku brigadu, koja se u to vreme nalazila u pomenutom Tulskom logoru.⁴⁵

2. samostalni (pešadijski) bataljon, koji je po odlasku 1. brigade NOVJ na front ostao kao dopunska jedinica, brojao je 16. oktobra 1944. godine 10 oficira i 366 redova.

Po Titovoj proceni, vojni logor u selu Karasjovo u kome su se nalazile preostale jugoslovenske vojne jedinice postao je suvišan, zbog čega je Tito naredio Terziću da ga likvidira, a da preostalo ljudstvo uputi u domovinu.⁴⁶ Terzić je 30. oktobra 1944. pismenim putem zamolio general-lajtnanta Žukova, načelnika odeljenja Generalštaba za organizaciju inostranih vojnih jedinica, da izda naređenje koje bi to regulisalo. U obrazloženju je naveo da se u logoru Karasjovo više neće formirati nove jugoslovenske jedinice, da su do tada tamo bile obučavane pešadijske jedinice, da popunjavanja tih jedinica neće biti, a da nekih 300 ljudi u logoru služi samo za njegovo održavanje.⁴⁷

3. Političko-propagandni rad Jugoslovena u Sovjetskom Savezu

Grupa Jugoslovena, članova KPJ, koja je odranije boravila u Sovjetskom Savezu, samoinicijativno je na početku rata razvila publicistički rad koji će prerasti u organizovani rad na opštoj liniji borbe protiv agresije i fašizma, a odmah potom i u korist narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Taj njihov rad imao je nekoliko formi, i po mom mišljenju, čini politički vid učešća Jugoslovena u velikom otadžbinskom ratu Sovjetskog Saveza. Za sada su jedini izvor kad je u pitanju ovaj oblik učešća, sovjetski listovi, časopisi i brošure koje su pisali jugoslovenski autori.

⁴⁴ AVII, k. 790A, f. 4, reg. br. 13.

⁴⁵ AVII, k. 790, f. 4, reg. br. 27.

⁴⁶ A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1944, 292.

⁴⁷ AVII, k. 57, f. 3, reg. br. 10.

Do napada Nemačke na SSSR, tj. u toku aprila, maja i juna 1941. godine, u sovjetskoj štampi i periodici nije bilo tekstova o stanju u Jugoslaviji, ako se izuzmu skromne agencijске vesti. Po izbijanju rata, uporedo sa razvijanjem sovjetske politike potenciranja ruskog nacionalnog ponosa, patriotizma i sveslovenstva, bili su stvoreni povoljni uslovi za politički rad Jugoslovena u korist oslobodilačke borbe u domovini. Nas tanak antihitlerovske koalicije i sovjetski stav prema kome rat protiv nacifašizma nije samo sovjetski rat, već rat svih slobodoljubivih i demokratskih snaga sveta, pogodovao je mobilizaciji antifašista u svetu, ali i političkih radnika iz raznih zemalja u Sovjetskom Savezu, pa među njima i Jugoslovena. Politički radnici i umetnici iz slovenskih zemalja dobili su sopstvenu organizaciju — Sveslovenski komitet i časopis *Славяне* tako da su mogli organizovano i sistematski da razvijaju publicističku aktivnost u duhu sveslovenske uzajamnosti i okupljanja. Potpredsednik Sveslovenskog komiteta bio je Srbin Božidar Maslarić. Sekcija Južnih Slovena bila je vrlo aktivna. Rad Komiteta, iako samo propagandni, žurnalistički i manifestacioni, prešao je granice SSSR-a. Sekcija Južnih Slovena u tome je imala velikog udela, jer se povezala sa jugoslovenskim iseljeničkim organizacijama u zapadnoj Evropi i prekomskim zemljama, uz čiju pomoć je svet postepeno shvatao pravo stanje stvari i smisao rata u Jugoslaviji. Sve to, razume se, nije ostalo bez traga na opšte javno mnjenje i konačan stav prema novoj Jugoslaviji.

Pored Sveslovenskog komiteta kao organizacije preko koje se politički radilo i u korist SSSR-a i u korist vlastite domovine, Jugosloveni u SSSR-u imali su još jednu čisto političko-propagandnu ustanovu — radio-stanicu „*Slobodna Jugoslavija*“.

U toku leta 1941. godine, kada je Jugoslavija već bila okupirana i podeljena između sila Osvoline i njihovih satelita Mađarske i Bugarske, u vreme kada je već počeo NOB, u sovjetskoj štampi su se pojavili i prvi članci jugoslovenskih autora. Čini se da je prvi članak objavio Velimir (Veljko) Vlahović, bivši sekretar Komunističke omladinske internacionale (KOI) i španski borac, koji je aprila 1939. došao u Sovjetski Savez. Članak je bio objavljen pod pseudonimom I. Vlasov a govorio je o okupatorskoj podeli Jugoslavije.¹ Dragotin Gustinčić je, prvi od Jugoslovena u SSSR-u, napisao članak sa sveslovenskom temom.² I dok je Gustinčić pisao o neprijateljstvu fašizma prema svim slovenskim narodima, dotle je V. Mihajlović pisao o nemačkim osvajačima kao iskonskim neprijateljima Južnih Slovena.³ Isti autor objavio je i članak o oružanom otporu Srba.⁴ I ovaj članak, kao i mnogi drugi napisи sovjetskih autora, potencirao je istorijsku dimenziju borbe Slovena protiv Germana, a posebno tradiciju uspešne borbe Srba protiv Nemaca. U ovom članku, na-

¹ И. Власов, ЮГОСЛАВИЯ ПОД ПЯТОЙ ГЕРМАНСКИХ ОККУПАНТОВ, *Комсомольская правда*, 15. август 1941, 164.

² Д. Густинчич, ФАШИСТСКИЕ ИЗВЕРГИ ИСТРЕБЛЯЮТ СЛАВЯНСКИЕ НАРОДЫ, *Известия*, 29. јул 1941.

³ В. Михайлович, ГЕРМАНСКИЕ ЗАХВАТЧИКИ ИСКОННЫЕ ВРАГИ ЮЖНЫХ СЛАВЯН, *Труд*, 19. август 1941.

⁴ В. Михайлович, СЕРБЫ ЗАВОЮЮТ СВОБОДУ, *Труд*, 3. август 1941.

mandantima M. Blagojeviću¹² i K. Nađu.¹³ Korak dalje učinio je V. Vlahović na omladinskom antifašističkom mitingu u Moskvi (jun 1942), kada je naveo da omladina Srbije odlično poznaje Mišu Dudića, sina seljačkog pesnika Dragojla Dudića, crnogorska omladina Peku Dapčevića, a bosanskohercegovačka Uglješu Danilovića.¹⁴

Posle uspostavljanja neposrednih radio-veza između VŠ NOPOJ-a i Kominterne (aprila 1942) i jugoslovenski politički radnici i publicisti dobijali su informacije iz prve ruke, tako da su na osnovu njih mogli da pišu temeljnije članke. To se lepo vidi po člancima V. Vlahovića, rukovodjoca radio-stanice *Slobodna Jugoslavija* u čije su ruke, po prirodi dužnosti koju je obavljao, stizali Titovi izveštaji na osnovu kojih su pisani tekstovi emisija, a zatim i članci. Članci: *Боу в Југославии*¹⁵ i *Будни югославской молодёжи*¹⁶, sadrže niz konkretnih podataka. U njima se nabrajaju neprijateljski gubici, partizanski plen, diverzantske i partizanske akcije širom zemlje. Takođe se navodi da krajiskim partizanskim brigadama komanduje Kosta Nadić (Nađ), bivši kapetan španske republikanske armije, čije brigade su od 1. jula do 1. oktobra 1942. oslobodile u Bosni sedam gradova. Zatim se daje kratak opis četvrte neprijateljske ofanzive, te konstatiše da u NOB-u učestvuju ljudi iz svih slojeva naroda; poimenice se spominju profesori Beogradskog univerziteta Sima Milošević, Pavle Savić i pesnici Radovan Zogović, Avdo Humo i Vladimir Nazor. Ovim člancima donekle je bila ublažena uopštenost i tematska jednoobraznost. U tom pogledu vredan pažnje je i Vlahovićev članak objavljen u časopisu *Коммунистический интернационал* (1942, 12), čija je tema I zasedanje AVNOJ-a. U članku se navodi da je u cilju mobilizacije svih snaga zemlje bilo održano „Veće narodnog oslobođenja Jugoslavije”, a da su delegati, po socijalnom poretku senatori, poslanici, radnici, sveštenici, seljaci, učitelji i predstavnici svih političkih partija, bili iz Srbije, Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Sandžaka i drugih provincija. Bliže određenje odluka i smisla I zasedanja AVNOJ-a nije bilo dato, ali ipak, i ovim je bila pokazana širina političke platforme NOP-a Jugoslavije, kao i to, da osim partizanskih jedinica i odreda postoji i političko telo, te da NOB nije ni puki pokret otpora (diverzanata) ni romantična gerila.

Kao što se iz navedenog vidi, većinu članaka napisao je V. Vlahović, a objavljivao ih je uglavnom u omladinskom listu *Комсомольская правда*. S razvojem NOB-a i velikim uspesima Crvene armije (staljingradska bitka je već bila dobijena), bili su stvoreni povoljniji uslovi za plasiranje sadržajnijih i informativnijih članaka i u vodećim oficijelnim listovima i časopisima Sovjetskog Saveza. Tako je u *Правди* Vlahović objavio nešto obimniji članak: *Партизанская борьба югославского народа*, u kome je dao pregled partizanskih operacija, a pola godine kasnije (odluke II zasedanja AVNOJ-a već su bile poznate u svetu), ta-

¹² О. Савич, МИЛАН БЛАГОЕВИЧ, *Комсомольская правда*, 16. мај 1942.

¹³ О. Савич, КОСТА НАДЖ, *Комсомольская правда*, 21. јул 1942.

¹⁴ *Комсомольская правда*, 9. јун 1942.

¹⁵ *Комсомольская правда*, 21. октобар 1942.

¹⁶ Исто, 24. март 1943.

kođe u *Правди*, svoj najsadržajniji članak o NOP-u Jugoslavije. U tom članku se govorilo o Titu, partizanskim generalima, disciplini i naoružanju partizanskih jedinica, zatim o II zasedanju AVNOJ-a i njegovim odlukama, te o budućem federativnom ustrojstvu Jugoslavije. Pažnju privlači deo članka u kome se ističe da su vode oslobodilačke borbe u Jugoslaviji još pre pola godine obavestile svet o tome da vojni ministar jugoslovenske vlade u emigraciji D. Mihailović, sarađuje sa okupatorima, a da su tu činjenicu skrivali i nemački okupatori.¹⁷

U svom političko-propagandnom radu, Jugosloveni u Sovjetskom Savezu koristili su, kao što vidimo, uglavnom štampu. S uspesima Crvene armije i NOB-a Jugoslavije postojalo je moguće primeniti i neke nove forme, kao što su mitinzi, radio-mitinzi, predavanja i izložbe. Tako je V. Vlahović održao dva predavanja (8. februar i 14. jul 1944) u moskovskom Domu sindikata. Ona su kasnije bila objavljena kao brošure.¹⁸

Na temu NOB-a naroda Jugoslavije, u Moskvi su bile organizovane dve izložbe. Prva je bila otvorena u Sveslovenskom komitetu, novembra 1944. godine. Izloženi su bili partizanski listovi, brošure, plakate, proglasi i sl. i to na srpskohrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku, kao i niz fotografija. Druga izložba bila je postavljena u jednoj moskovskoj fabrici, maja 1945. godine.¹⁹

Može se pretpostaviti da je dolazak Vojne misije NOVJ u SSSR (april 1944) sa Terzićem i Đilasom na čelu, bio moralno-politički dobitak za grupu jugoslovenskih političkih radnika. Konkretnih podataka o njihovo dogovorenoj saradnji i budućem radu nemamo, ali nam je poznato da su i Terzić i Đilas odmah počeli da sarađuju u centralnim sovjetskim listovima i časopisima. Đilas je u *Правди* (br. 129 od 29. maia 1944) objavio opširniji članak: *Четвёртый год освободительной войны в Югославии* koji je u stvari bio pregled NOB-a, a Terzić je u časopisu: *Война и рабочий класс* (1944, 10) takođe dao jedan sumaran opis vojnih operacija NOV-a i POJ-a (Kozara, ranjenici na Neretvi, 5. ofanziva), da bi na kraju rekao: „Narodi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije našli su se na istom putu, ujedinjeni istim ciljem. Rame uz rame bore se oni s opštim neprijateljem slovenstva i celoga progresivnog čovečanstva — hitlerizma. Tri godine samopregorne borbe snovali su jako bratstvo i jedinstvo Sovjetskog Saveza i Jugoslavije na večna vremena”. U narednom broju istog časopisa bio je objavljen Đilasov članak o Titu. Ovaj članak nema odlike članka biografskog karaktera, već je pre svega topla reportaža o Titovoj ličnosti, negovim vrlinama i uspesima u rukovođenju borbenim operacijama NOV-a i POJ-a. On je,

¹⁷ В. Влахович, ЮГОСЛАВИЯ СРАЖАЕТСЯ, *Правда*, 31. децембар 1943.

¹⁸ Освободительная война народов Югославии, Стенограмма публичной секции члена Всеславянского комитета Велимира Влаховича прочитанной 8. февраля 1944. года в Колонном зале Дома союзов в Москве, Москва, 1944, 25. — Четвертый год героической борьбы югославского народа, Стенограмма публичной секции члена Всеславянского комитета Велимира Влаховича прочитанной 14 июля 1944. года в Колонном зале Дома союзов в Москве.

¹⁹ Л. Н. Дмитриева, КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ СССР И ЮГОСЛАВИЕЙ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ, *Вестник Ленинградского университета* 1969, 14, стр. 38.

pisao je Đilas, rukovodilac narodne borbe za svoju nacionalnu slobodu i lepšu i bolju budućnost, a prvi je čovek koji je ujedinio sve naše narode — Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce. Svi oni ga smatrali svojim.

Krajem 1944. godine u sovjetskoj štampi i časopisima pojavilo se više članaka o ratnim zbivanjima u Jugoslaviji, posebno o oslobođenju Beograda, i to iz pera i jugoslovenskih i sovjetskih autora koji su sa Crvenom armijom došli u Jugoslaviju.

U cilju pojačanja propagandnog rada, u Moskvu je 24. avgusta 1944. godine došao Moša Pijade. On je bio neka vrsta političkog predstavnika, a zadatak mu je bio da deluje „po svim pitanjima propagandnog karaktera”.²⁰ Pijade je, verovatno sa Vlahovićem i merodavnim sovjetskim ličnostima, napravio sledeći plan pojačanja propagandnog rada u SSSR-u: „1. List *Slobodna Jugoslavija* koji je dosada izlazio kao organ naše jedinice u SSSR-u biće reorganizovan kao list Jugoslovena koji žive u SSSR a u izdanju jugoslovenske sekcije Sveslovenskog komiteta pod nadzorom i redakcijom Moše Pijade. Izlaziće u 5.000 primeraka.

2. Kao posebno izdanje lista *Slobodna Jugoslavija* izdavaće se ilustrovani list u kome će biti samo slike sa objašnjenima i to za četiri izdanja, to jest sa natpisima na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku. Ukupni tiraž ilustrovanog lista 10.000 primeraka. [...]

3. Preko izdavačkog preduzeća stranih radnika izdati do kraja 1944. na naša četiri jezika brošure i knjige političke i umetničke, foto-dokumenta, plakate itd. po planu koji će dati Moša Pijade (pored onoga što je već u radu i u planu). U tim izdanjima svestrano pokazati život SSSR, njegovu moć i pobjede u velikom otadžbinskom ratu, a takođe i borbu naroda Jugoslavije.

4. Gospolitizdat, Ogiz i izdатeljstvo *Molodaja Gvardija* obavezuju se da izdadu do kraja 1944. niz knjiga i brošura na ruskom jeziku u kojima će se svestrano pokazivati za sovjetsku javnost život i borba naroda Jugoslavije. *U tome ih treba pomoći materijalima i rukopisima* (podvučeno u originalu). [...]

5. Rusi će da ukažu pomoći na izdavanju povremenog biltena (biletne koji bi se davao za rusku štampu Narkomatima i stranim poslanstvima. Jedno izdanje na ruskom i jedno na engleskom ili francuskom. Tako biltene u Moskvi izdaju razna poslanstva). Izdavač za taj naš bilten bio bi naš ataše za štampu ili dopisnik Tanjuga u Moskvi koga treba *što hitnije poslati iz zemlje* (podvučeno u originalu).

6. Takođe je predviđen list na ruskom jeziku koji bi imao ilustracije slično onome koga izdaju Englezi u Moskvi (njihovo Ministarstvo propagande) pod naslovom *Britanski sojuznik*. Tako bismo široku sovjetsku javnost upoznali sa našom borbom i našim problemima. Po želji Rusa stampao bi se u 15.000 primeraka.

7. Dosad je poslato u Jugoslaviju 30 kopija filmova. Producuju da prave kopije sa našim natpisima. Obećavaju poslati još 25 do 30 kopija najodabranijih filmova od čuvenih starijih do najnovijih. Ovo za sep-

²⁰ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 20.

tembar—oktobar. U septembru bi poslali tri pokretna kino-aparata (projekciona) a u oktobru dva stalna.

U pogledu snimanja u Jugoslaviji: tamo ima već dva operatera, a gledaće da pošalju još dva ukoliko bude moguće, jer su svi na frontovima. [...].

Poznati pisac Mdivani poćiće u Jugoslaviju radi materijala za scenarij za umetničke filmove iz naše borbe.

8. VOKS je poslao nekoliko foto-izložbi. Treba javiti da li su primljeni. Do kraja pripremiće još dve do tri za nove teme. Ranije su sami na svaku temu po jednu izložbu, a sada će slati po nekoliko kopija.

9. *Molodaja gvardija* poslala bi nekoliko omladinskih biblioteka i foto-izložbi. USAOJ (odnosno CK SKOJ) treba da odrede nekoliko punktova na koje bi se to poslalo (podvučeno u originalu).

10. Spremni su da nam pomognu u štamparijama, štamparskom materijalu, slovima, farbi itd.

11. Izložba naših slika gotova.

12. Slaba obaveštenost ruske javnosti o našim stvarima pripisuje se nemanju materijala. To će se popraviti tako da TASS pošalje jednog do dva dopisnika u Jugoslaviju, a Tanjug u Moskvu svog dopisnika. Po-red toga treba poslati i atašea za štampu. Pojačati i urediti telegrafsku vezu. [...]

13. Za naše velike gradove spremiće se četiri velike javne biblioteke. Biće najmanje 25.000 knjiga svaka. [...] Literatura politička, umetnička i poučna.

14. Što se tiče poboljšanja radio-emisija na našim jezicima i uvođenje makedonske emisije trebaće pojačati našu redakciju sposobnim novinarima.

15. Od oktobra meseca slaće se u Jugoslaviju: 2.000 *Pravde*, 1.000 *Izvestija*, 200 *Komsomolska pravda*, 200 *Krasnaja zvezda*, a od različitih drugih listova i časopisa od 50—100 primeraka prema našem traženju.

16. Radi ukazivanja pomoći u organizaciji školskog rada daće Narkompros SSSR-a po 50 primeraka udžbenika od 1—10 razreda i drugih udžbenika, programa, metodika itd.

17. Komplet za umetnost i Kino-komplet poslaće u septembru—oktobru na našu oslobođenu teritoriju dve brigade artista i grupu kino-operatera. Odobrava se gostovanje našeg kazališta i nogometne ekipe „Hajduka”.

Sve ovo je odlučeno i odmah izvodljivo. Zato je potreban dolazak u Moskvu nekoliko sposobnih ljudi da se to brzo pokrene i uvede pa makar se i vraćali po tom u zemlju.”²¹

Šta je od svega planiranog bilo ostvareno, teško je utvrditi. Sve pošiljke knjiga, biblioteka, udžbenika, novina, filmova, štamparskih mašina i kino-aparata uglavnom su bile otpremljene, bilo do kraja rata ili po njegovom završetku. Početkom 1945. godine, u Sovjetskom Savezu počinje da se smanjuje broj Jugoslovena, jer su bili stvoreni uslovi za

²¹ Brošura u biblioteci Instituta za savremenu istoriju, III 387.

njihov povratak u domovinu. Zbog toga se smanjila i njihova publicistička i propagandna aktivnost.

Izuzetno mesto u političkom i propagandnom radu koji su u Sovjetskom Savezu vodili Jugosloveni, članovi KPJ pripadalo je radio-stanici *Slobodna Jugoslavija*. Zahvaljujući prirodi tog modernog sredstva informisanja, domaćaj njenog rada prevazilazio je granice SSSR-a, a njen uticaj nije bio ograničen samo na sovjetsko javno mnjenje. Zapravo, ona je i bila organizovana za svet — emitovala je emisije na nekoliko jezika. Prema jednoj zabelešci Vlahovića, rukovodioca radio-stanice od njenog osnivanja, pa do prestanka rada, prislušna služba BBC-ja napravila je 1943. godine anketu u Americi „najvećim propagandnim uspesima u toku rata“. Po toj anketi drugo mesto zauzimala je *Slobodna Jugoslavija*.²²

O nastanku i organizovanju radio-stanice *Slobodna Jugoslavija* izvori daju vrlo skromne podatke. U već citiranoj zabelešci, Vlahović navodi da je čitavu arhivu, kao i sve tekstove emisija predao sređene i spaškovane po okončanju rada radio-stanice, nadležnom sovjetskom organu. Tekstovi skoro svih emisija su dostupni,²³ dok dokumenti koji govore o ideji, organizovanju i kadrovima još nisu, te istoričarima preostaju jedino podaci iz memoaristike.

Slobodna Jugoslavija počela je da radi 11. novembra 1941. godine, a bila je organizovana na inicijativu Kominterne. Ko je i kako formalno, stvarno i tehnički organizovao radio-stanicu nije nam poznato, ali znamo da su prvi radni tim sačinjavali Veljko Vlahović, Dragutin Đurđev i Terezija Zinka Vajnberger (Zdenka Maslova). Prve emisije bile su sačinjene na osnovu vesti koje su objavile svetske agencije, te članaka iz nemačke, italijanske i jugoslovenske kolaboracionističke štampe.

Do aprila 1942. godine radio-stanica je radila u uralskom gradu Ufi, a zatim se preselila u Moskvu (u Institut 205).²⁴ U ovo vreme već su bile uspostavljene radio-veze između VŠ NOPOJ-a i Kominterne (Tito — Dimitrov), te su počeli da stižu Titovi izveštaji i depeše, na osnovu kojih su stvarane emisije. Neke tekstove Tito je napisao specijalno za *Slobodnu Jugoslaviju*.

Poznato je da su mnogi svetski listovi 1941. i 1942. godine pisali o Draži Mihailoviću i četnicima kao glavnim borcima protiv okupatora, te svetsko javno mnjenje nije znalo kakvo je pravo stanje u Jugoslaviji. Stoga je prvo objavljivanje (17. april 1942) podataka o zlodelima četnika Baje Stanišića preko *Slobodne Jugoslavije* bilo izuzetno važno, a najveći odjek proizvelo je emitovanje Rezolucije rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka (jul 1942), koje su zabeležili i jugoslovenski iseljenički listovi u Severnoj Americi.²⁵

Prve emisije emitovane su na srpskohrvatskom jeziku, a od jula 1942. i na slovenačkom. Od oktobra 1942. emisije su emitovane i na francuskom, engleskom i češkom jeziku. Kako i koliko je radio-stanica bila

²² A CK SKJ, L. f. W, II/3-40.

²³ U A CK SKJ.

²⁴ Kao nap. 10.

²⁵ Luka Marković, *Borba u iseljeništvu za Novu Jugoslaviju*, Beograd, 1975, str. 104.

kadrovske ojačane, možemo samo da pretpostavljamo, s obzirom na to da su emisije bile emitovane na više jezika. U maju 1942. radnom timu *Slobodne Jugoslavije* pridružili su se Đuro Salaj, Laza Stefanović i Samardžić. Tekstove emisija uglavnom je pisao Vlahović, a spikeri su bili Đurđev Salaj — za srpskohrvatski i Marija Prežer — za slovenački jezik.²⁶

Od aprila 1944. godine počinje izuzetno plodan i intenzivan rad radio-stanice, zahvaljujući dolasku Vojne misije NOVJ u SSSR (V. Terzić) i uspostavljanju avionskih veza sa VŠ NOV-a i POJ-a. Misija je donela i prve Tanjugove biltene. Oni su postali glavni izvor informacija. Polovinom 1944. radu u *Slobodnoj Jugoslaviji* (na traženje Vlahovića) priključili su se Ilija Džuvalekovski (spiker za makedonski), Ranka Stefanović, Anton Nalić, Ante Sigulin, i sestra Velibora Ljujića.²⁷

Početkom 1945. godine, u vezi sa uspesima NOVJ i organizovanjem Radio-Beograda i celokupnog života na oslobođenoj teritoriji, pokazalo se prirodnim da *Slobodna Jugoslavija* obustavi rad. Zbog toga je Vlahović 1. februara 1945. uputio CK KPJ takav predlog, obrazlažući ga činjenicama da se Radio-Beograd dobro čuje u Moskvi, da će „uskoro“ početi da radi i kratkotalasna stanica u Beogradu i da posle Sporazuma Tito—Šubašić, *Slobodna Jugoslavija* ne može više biti zvanična radio-stanica oslobođilačkog pokreta.²⁸ Vlahovićev predlog je bio usvojen, a poslednja emisija emitovana je 1. marta 1945.²⁹ Telegramom od 12. marta 1945. Đilas je pitao Vlahovića zašto on i drugovi još nisu došli u Beograd.³⁰ Iz kojih razloga je Vlahović ostao u Moskvi do 27. marta nije nam poznato, ali tog dana je Vinko Švob, šef Vojne misije NOVJ u Moskvi, telegrafisao Titu da je Vlahović u 10 časova poleteo prema Beogradu.³¹

U toku aprila i maja 1945. godine, iz Moskve je u Jugoslaviju otpovala 31 porodica (supruge i deca) Jugoslovena koji su učestvovali u ratu. Među njima su bile i porodice D. Vlahova, Đ. Salaja, D. Georgijevića, S. Belića, R. Markovića-Stijenskog, I. Regenta, D. Ozrena. U Ivanovskom dečjem domu ostalo je do kraja školske godine desetoro dece, a među njima su bila i deca poznatih jugoslovenskih komunista: Maja Parović, Janko Debeljak, Volođa Oreški, Bruno Belić (Franić), Nada i Sergio Bogdanovski (deca Svetozara Jovanovića) i drugi.³²

4. Jugosloveni u Sveslovenskom komitetu u Moskvi

Organizovanju Sveslovenskog komiteta u Moskvi prethodilo je pišanje sovjetskih listova i časopisa o karakteru rata koji je Nemačka nametnula Sovjetskom Savezu, kao i o učešću slovenskih naroda u tom

²⁶ Kao nap. 22.

²⁷ Isto.

²⁸ A CK SKJ, fond CK KPJ, 1945, 36.

²⁹ Kao nap. 10.

³⁰ A CK SKJ, JVM, u SSSR-u, 1945, 36.

³¹ Isto, 1945, 41.

³² A CK SKJ, L. F. V V. II/3-65.

ratu. Ton tim člancima, da je Staljin u svom govoru 3. jula 1941. godine, u kome je bila izrečena ocena da tekući rat jeste svenarodni, *otadžbinski* rat protiv fašizma, u kome će sovjetski narod imati saveznike u svim slobodoljubivim narodima sveta.¹ Primetno je da u ovom svom prvom govoru od napada Nemačke, Staljin ne spominje proletersku revoluciju kao moguću posledicu rata u evropskim zemljama. Nada u savezništvo sa svim slobodoljubivim i demokratskim narodima sveta bila je ponavljana i u narednim člancima. Tako pisac članka: *Великая отечественная война советского народа* ponavlja Staljinove reči o savezništvu sa narodima Evrope i Amerike, navodi da porobljeni narodi Evrope pojavljuju svoju borbu, te u tom okviru kaže da se „partizanski rat u Srbiji ne obustavlja”.² U duhu politike potenciranja slovenskog tradicionalizma i ruskog patriotism, što će naročito doći do izražaja krajem 1941. godine, pojavili su se članci o Napoleonovom porazu u Rusiji (1812), a takođe i o otadžbinskom ratu protiv germanskih okupatora 1918. godine.³

Istovremeno su se pojavili i članci u kojima se podseća na Hitlerov cilj da od Slovena napravi „masu robova”.⁴ Unutar ovih članaka bile su date i opšte informacije o porobljavanju slovenskih naroda od strane fašističkih država, kao i prva obaveštenja o pokretima otpora i partizanskom ratu. U jednom članku, posle opisa okupacije Jugoslavije od strane hitlerovaca, isticalo se da ni odmazda nije mogla da zaustavi borbu naroda Jugoslavije. Naime, i pored ubijanja 100 Srba za jednog Nemačca, u Srbiji, Bosni, Makedoniji, Crnoj Gori i drugim delovima Jugoslavije nastavio je da se širi partizanski rat protiv nemačkih i italijanskih fašista.⁵

Uporedo sa publicističkom kampanjom koja je rasplamsavala ruski patriotizam i slovensku solidarnost, i u krajnjem ishodu težila moralnim efektima, tekle su i neposredne organizacione pripreme za održavanje sveslovenskog mitinga, jedne manifestacije većeg obima, sa čije tribine bi slovenski narodi bili pozvani u jedinstveni rat protiv fašizma. U sekretarijatu Kominterne, svakako u dogovoru sa sovjetskom vladom,

¹ ВЫСТУПЛЕНИЕ ПО РАДИО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОМИТЕТА ОБОРОНЫ И. В. СТАЛИНА 3. ИЮЛЯ 1941. года, *Большевик* 1941, 11—12.

² *Большевик* 1941, 11—12, стр. 11.

³ Е. Тарле, НАЧАЛО КОНЦА; Е. Городецкий, ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА ПРОТИВ ГЕРМАНСКИХ ОККУПАНТОВ НА УКРАИНЕ В 1918. ГОДУ; О. Шекуи, ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА БЕЛОРУССКОГО НАРОДА ПРОТИВ ГЕРМАНСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ В 1941. ГОДУ; Ж. Леонидов, КОГДА И КАК РУССКИЙ НАРОД БЫЛ ГЕРМАНСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ, *Большевик*, 11—12, — М. Иовчук, ВЕЛИКИЕ ТРАДИЦИИ РУССКОГО ПАТРИОТИЗМА, *Большевик* 1941, 13. — Vidi i brošure A. Tolstoja: *Почему Гитлер должен потерпеть поражение*, Москва, 1941. — „Блицкриг” или „Блицкрак” Москва, 1941.

⁴ Vidi: Д. Заславский, ФАШИЗМ НЕСЕТ РАБСТВО НАРОДАМ, *Большевик* 1941, 11—12.

⁵ Ј. Ярославский, БОРЬБА СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ ПРОТИВ ГЕРМАНСКОГО ФАШИЗМА, *Большевик*, 1941, 13. — »Ruski narod, najmnogobrojniji slovenski narod, rame uz rame s ukrajinskim, beloruskim, poljskim, češkim, srpskim, hrvatskim, crnogorskim i drugim slovenskim narodima, zajedno sa svim narodima SSSR-a herojski brani otadžbinu, čast i slobodu« — kaže se u navedenom članku.

bila je formirana grupa za pripremanje mitinga. Grupu su sačinjavali: Manuilski, Kolarov, Djeržinska, Šverma i Veljko Vlahović. V. Vlahović je bio zadužen za pisanje koncepta proglaša sveslovenskog mitinga.⁶ Pored pobrojanih ljudi, u organizovanju rada mitinga, a posle i Sveslovenskog komiteta, bila je angažovana i grupa javnih, kulturnih radnika književnika, naučnika i umetnika, pripadnika svih slovenskih naroda. Na mitingu, a potom i u radu Komiteta, oni će uvek istupati kao „predstavnici“ svojih naroda. Listu predstavnika Južnih Slovena sačinili su Manuilski i Vlahović.⁷ Sovjetska vlada je pokušala da za miting pridobije i dr Milana Gavrilovića, poslanika kraljevske jugoslovenske vlade, ali on je to odbio.⁸

Prvi sveslovenski miting održan je u Moskvi 10. i 11. avgusta 1941. godine. Miting je otvorio znameniti ruski pisac, akademik Aleksej Tolstoj, a posle njegovog govora, u ime pojedinih slovenskih naroda, govorili su: poljski general Marjan Janušaitis, poznati češki naučnik, profesor Zdenek Nejedli, crnogorski pesnik Radule Marković Stijenski, čehoslovački pesnik, profesor Ondra Lisogorski, srpski profesor Božidar Maslarić, hrvatski društveni radnik Đuro Salaj, slovenački novinar Ivan Regent, bugarski društveni radnik, doktor Aleksandar Stojanov, makedonski javni radnik Dimitar Vlahov, ukrajinski pisac, akademik Aleksandar Kornejčuk, poljska književnica Vanda Vasiljevska, narodni pesnik Belorusije Janko Kupala, slovački javni radnik, poslanik čehoslovačkog parlamenta, Marek Čulen, i javni radnik zakarpatske Ukrajine, poslanik čehoslovačkog parlamenta Ivan Lokota.

Aleksej Tolstoj se u svom govoru obratio Slovenima — Rusima, Ukrajincima, Belorusima, Poljacima, Česima, Slovacima, Srbima, Hrvatima, Makedoncima, Crnogorcima, Bugarima, Slovencima i zakarpatskim Ukrajincima, istakavši da je došao čas da se sav slovenski svet ujedini u cilju brzog oslobođenja od hitlerovog jarma. To ujedinjenje, rekao je tom prilikom Tolstoj, jeste ujedinjenje jednakih sa jednakim u kome neće biti prvenstva. Jedini cilj i jedini zadatak jeste razbijanje hitlerovske armije i uništenje celog vojnoagresorskog sistema nacionalsocijalizma, da bi se slovenski narodi, kao i svi ostali narodi sveta, mirno i spokojno razvijali u okvirima svojih država. Ne želeći nikakvo povezivanje sa tradicijama panslavizma i slavjanofilstva, koje su bile poluge ruske

⁶ A CK SKJ, L. F. V V, II/3-33.

⁷ „Oko učešća naših pretstavnika bilo je povuci potegni. Kolarov je insistirao da od Slovenaca istupa Gustinčić. Ja sam uporno insistirao da to bude Regent. Uspio sam. Oko učešća Makedonaca takođe se vodila duža diskusija. Manuilski je na kraju prihvatio moje argumente. Tako je došlo do istupanja Dimitra Vlahova“. — A CK SKJ, LFVV, II/3-33. — Vlahovićeva beleška od 12. avgusta 1941. Ivan Regent u svojim memoarima (*Spomini*, Ljubljana, 1967, str. 220) navodi da ga pismeno obaveštenje o naimenovanju za predstavnika Slovenaca u Sveslovenskom odboru nije obradovoalo, jer je sav njegov rad od 1902. godine bio usmeren protiv nacionalizma, a za međunarodnu saradnju, tj. bio je previše internacionalistički, te mu se činilo da nije u redu da bude nekakav predstavnik Slovenaca. Ipak, kaže, posle je bio jedan od najaktivnijih članova Sveslovenskog odbora.

⁸ AJ, 103-61-281. — M. Gavrilovićev telegram upućen iz Moskve 12. avgusta 1941. M. Ninčiću u London.

carističke politike, Tolstoj je rekao da je ideja panslavizma potpuno reakcionarna i duboko neprijateljska jednakosti naroda, zbog čega se odlučno odbacuje. Podsetivši slušaoce na fašistički plan uništenja Slovena, istaknut u Hitlerovoj knjizi *Mein Kampf*, Tolstoj je kazao da se već vodi borba protiv fašizma i da „ceo svet zna o heroizmu poljskih, srpskih, crnogorskih i makedonskih partizana”, te da ta borba treba da obuhvati milione ljudi.⁹

Govori predstavnika Južnih Slovena ni po čemu nisu odudarali od opšte atmosfere, terminologije i proklamovanih ciljeva. U duhu razbuktavanja nacionalne borbe, svi su podsećali na ratnu prošlost vlastitog naroda (Cer, Kajmakčalan, Ilinden, M. Gubec) i pozivali svoje sunarodnike u borbu protiv fašizma. Ivan Regent: „Slovenci! Oružje koje je upravljeno protiv Sovjetskog Saveza, upravljeno je protiv svih slovenskih naroda, a znači i protiv nas“.¹⁰

Na kraju Mitinga bio je usvojen proglašenje (*Braćo! Ugnjeteni Sloveni!*) u kome su bili konstatovani porobljavanje slovenskih naroda od strane fašističkih sila, razbijanje slovenskih država i pričinjeni zločini. „Grad Beograd je razrušen. U gradu već prvih dana zverski je ubijeno 32 hiljade mirnih stanovnika. Jugoslovenska država je podvrgnuta razbojničkoj podeli između nemackih, italijanskih i mađarskih fašista. U toku tri meseca fizički je istrebljeno više od 80 hiljada Srba“ — isticano je u Proglasu. Pošto je bilo navedeno da su svi slovenski narodi žrtve fašističke agresije, isticano je da je došao čas da se ceo slovenski svet ujedini u cilju uništenja fašizma. U vezi sa panslavizmom bila je ponovljena Tolstojeva formulacija, ali i dodato da je ruski carizam iskorisćavao panslavizam u svoje imperijalne ciljeve.¹¹

Prvi sveslovenski miting stvarno je označio početak slovenskog pokreta u drugom svetskom ratu. Sudeći po istupanjima svih govornika i po Proglasu — rezoluciji Mitinga, može se reći da je programska platforma ovog novog, antifašističkog slovenstva bila demokratska. Proklamovano je oslobođanje naroda, njihova ravnopravnost, suprotstavljanje

⁹ Всеславянский митинг в Москве 10—11. августа 1941. Славянские народы в борьбе с фашизмом, Казань, 1941, стр. 12—16. (Na koricama ove brošure napisano je: »У помоћ propagatorima i agitatorima«).

¹⁰ Isto. — Govor D. Vlahova objavljen je pod naslovom: *Македонцы будут участвовать в исторической борьбе за уничтожение фашизма* (стр. 23—26); В. Масларича, *Сербы, поднимайтесь на борьбу против фашистских орд* (стр. 28—30); Ђ. Салаја, *Хорваты, плечом к плечу с сербами, черногорцами, словенами уничтожайте ваших угнетателей* (стр. 31—33); Ј. Регента: *Словенцы, в бой до конечной победы!* (стр. 33—35). — Regent je svoj govor objavio i u memoarskom delu *Spomini*, str. 222—224.

¹¹ Kao nap. 9, str. 50—52. — Proglas su potpisali ovim redom: ruski pisac, akademik Aleksej Tolstoj, ukrajinski pisac, akademik Aleksandar Korneječuk, narodni pesnik Belorusije Janko Kupala, poljski general Marijan Janušaitis, poljska književnica Vanda Vasiljevska, češki javni radnik, profesor Zdenek Nejedly, slovački javni radnik, poslanik Čehoslovačkog parlamenta Marek Čulen, javni radnik Zakarpatske Ukrajine, poslanik Čehoslovačkog parlamenta Ivan Lokota, čehoslovački pesnik, profesor Ondra Lisogorski, srpski javni radnik, profesor Božidar Maslarić, hrvatski javni radnik Đuro Salaj, slovenački novinar i javni radnik Ivan Regent, crnogorski pesnik Radule Stijenski, bugarski javni radnik, doktor Aleksandar Stojanov i makedonski javni radnik Dimitar Vlahov.

se bilo kakvoj isključivosti, težilo saradnji i napretku. Ovakva politička orijentacija bila je u skladu sa ratnim ciljevima SSSR-a i svih slovenskih država koje je hitlerizam osvojio ili ih učinio zavisnim.¹²

Sovjetska i međunarodna javnost bile su detaljno upoznate sa sveslovenskim mitingom Sovjetski centralni listovi objavljivali su članke o Mitingu, o govoru A. Tolstoja i o Proglasu. Govori i Proglas bili su štampani kao brošura i više puta emitovani preko moskovskog radija na raznim jezicima, pa i na srpskohrvatskom.¹³ Posle informativnih članaka o Mitingu, u novinama i časopisima nastavljeno je pisanje o slovenstvu i istorijskim i kulturnim vezama slovenskih naroda. Redovno je isticana nužnost jedinstva i saradnje u borbi protiv fašista, najvećeg neprijatelja Slovena. Ta serija članaka po duhu i stavovima bila je ista kao i ona koja je prethodila Mitingu. Tako, na primer, ruski pisac A. Fadjejev upozorava da pobeda hitlerovske Nemačke znači smrt i propast slovenskih naroda,¹⁴ a Pavel Judin navodi sledeće Hitlerove ciljeve: a) pokoriti sve slovenske države; b) pretvoriti sve slovenske narode u robe; c) fizički istrebiti cvet slovenskih naroda; d) lišiti političkih prava sve Slovene, oterati ih s rodne zemlje i slovenske zemlje predati nemačkim grofovima i baronima.¹⁵ Zajedno sa člancima ovih autora, bili su objavljeni i napisi o metodama borbe partizanskih odreda u vreme građanskog rata u Rusiji (1918—1920) i pojavi partizanskih odreda u tekućem ratu.¹⁶ U uvodniku *Большевика* (*Dva meseca rata*) spominjana je borba Belgije, Holandije, Norveške i Čehoslovačke, a zatim partizanski pokreti u Poljskoj, Grčkoj i „osobito u Jugoslaviji gde u planinama Bosne, Hercegovine i Crne Gore dejstvuju odvažni ustanci“.¹⁷

Sveslovenska politika, organizovano započeta Prvim sveslovenskim mitingom u Moskvi, naišla je na veoma povoljan prijem u redovima KPJ, prvim partizanskim, narodnooslobodilačkim odredima i kod svih antifašista u okupiranoj i razjedinjenoj Jugoslaviji. Posve je razumljivo da su jugoslovenskim antifašistima bili poznati Hitlerovi ratni ciljevi i nacistički stavovi prema Slovenima, te je to, samo po sebi, kod njih izazivalo odbrambene reakcije. Stoga je lako pojmljivo što je CK KPJ u svom proglašenju od 12. jula 1941. godine pozivao narode Jugoslavije „u boj protiv fašističke okupatorske bande koja teži da istrebi ne samo najbolje borce naroda, već i Slovene na Balkanu“. Ovaj poziv u boj u dru-

¹² Jerzy Pawłowicz, *Osnivanje i delatnost Sveslovenskog komiteta u Moskvi za vreme drugog svetskog rata*, Balcanica, 1973, 4, str. 442.

¹³ Rodoljub Colaković, *Zapisi iz oslobođilačkog rata*, knj. 1, Sarajevo, 1956, str. 80.

¹⁴ А. Фадеев, ЕДИНЕНИЕ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ В БОРБЕ ПРОТИВ ГИТЛЕРИЗМА, *Большевик*, 1941, 15, стр. 17.

¹⁵ П. Юдин, ГЕРМАНСКИЙ ФАШИЗМ — ЛЮТЫЙ ВРАГ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ, *Большевик*, 1941, 15, стр. 37.

¹⁶ А. Лозовский, ПАРТИЗАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ — КОШМАР ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ; И. Коротков, ФОРМЫ И МЕТОДЫ БОЕВОЙ РАБОТЫ ПАРТИЗАН В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1918—1920. ГОДОВ, *Большевик*, 1941, 16.

¹⁷ *Большевик*, 1941, 16, str. 4. Tiraž ovog broja bio je 390.000 primeraka.

gom delu proglaša je bio povezivan i sa borbom SSSR-a, jer to je naš „dug pred sovjetskim narodom koji se bori i za našu slobodu“.¹⁸

Održavanje sveslovenskog mitinga za CK KPJ i Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (GŠ NOPOJ) bio je krupan događaj. Njegov značaj stavljan je u skoro istu ravan sa sporazumom SSSR-a, Engleske i SAD, tj. sa stvarnim začecima antifašističke (antihitlerovske) koalicije. Oba događaja, mimo onoga što su objektivno značila u borbi protiv fašizma, za CK KPJ i GŠ NOPOJ-a bila su dva izuzetna događaja koja su ulivala nadu u uspeh antifašističke borbe, te su i korišćena u političko-propagandne svrhe. Prvo je Tito nalagao rukovodicima CK KP Hrvatske da „apel sa Sveslovenskog festivala u Moskvi i govor A. Tolstoja umnože u više hiljada primeraka“, a narodu da objasne ogromnu važnost saveza SSSR-a sa Engleskom i Amerikom.¹⁹ *Борба* (organ KPJ) koja je izlazila u Užicu, objašnjavajući tekući rat u kome najviše ratuju slovenski narodi, ponavljalala je Titovu ocenu da je sveslovenski kongres (miting) prva snažna manifestacija bratstva po krvi i jedinstva svih Slovена u današnjoj džinovskoj borbi protiv najvećeg i najsvirepijeg neprijatelja Slovenstva — nemačkog fašizma.²⁰ Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju objašnjavao je u svojim pisima nižim partijskim organima, sredinom avgusta 1941. godine, da treba postići sporazum sa svim antiokupatorskim snagama i da se pri tom političkom radu sa pojedincima i grupama, treba pozivati na sporazum SSSR-a i Engleske i celog demokratskog sveta, a isto tako i na sveslovenski kongres održan u Moskvi.²¹ U *Biltenu* GŠ NOPOJ-a Tito je objavio poznati članak *Zašto se narodni partizani bore u kome se posebno afirmativno govori o sveslovenskom mitingu*: „Na tome kongresu zavetovaše se pretstavnici svih slovenskih naroda da će se zajedničkim silama boriti do konačnog uništenja fašističkih osvajača i potpunog oslobođenja slovenskih naroda. Apel koji je upućen sa toga Kongresa svim slovenskim narodima govori o tome kako treba da se dignu svi porobljeni slovenski narodi na ustank, na borbu protiv okupatora, ne oklevajući ni jednog časa“. Na kraju članka kaže se da su to poruke narodima Jugoslavije i da će te poruke naši narodi partizani časno izvršavati do poslednjeg čoveka.²²

Tito je i kasnije, podstičući razvoj narodnooslobodilačke borbe (NOB) u Hrvatskoj, nalagao rukovodicima KP Hrvatske (Rade Končar, Vladimir Popović) da što više koriste materijale sa sveslovenskog mitinga. Isto se odnosilo i na *Vjesnik*, organ KP Hrvatske, od koga je zahtevano da treba „više popularisati Sveslovenski miting u Moskvi i neophodnost jačanja bratstva i povezanosti između svih Slovena, a naročito bratstvo-jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca“.²³

¹⁸ *Proleter*, 1941, 3-45.

¹⁹ A CK SKJ, CK KPJ 1941/39.

²⁰ *Борба*, 23. oktobar 1941.

²¹ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd, 1971, str. 189.

²² *Bilten GŠ NOPO Jugoslavije*, 19. avgust 1941, br. 2.

²³ Grigorij Mojsejević Slavin, *Sveslovenski komitet i oslobođilački rat u Jugoslaviji (1941—1942), Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd, 1974, str. 149. (Dalje: G. M. Slavin, *Sveslovenski*).

U skladu s Titovim ocenama sveslovenskog mitinga pisao je i Edvard Kardelj, septembra 1941. godine. I za Kardelja je sveslovenski miting bio krupan istorijski događaj. On je to bio ne samo po tome što je označio novi podstrek slovenskim narodima u borbi protiv starog neprijatelja slovenstva, već i po tome što je bio prekretnica „u pitanju uloge koju je ideja sveslovenskog jedinstva dosada igrala”. Povezujući borbu slovenačkog naroda sa opšteslovenskom borbom, Kardelj je na kraju rekao da je stvar oslobođenja slovenskih naroda ujedno i stvar lepše budućnosti čovečanstva i da je u tome istorijska uloga oslobođilačke borbe slovenskih naroda.²⁴

Sveslovenski kongres odjeknuo je i u makedonskim antifašističkim krugovima, a posebno u Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju. U jednom direktivnom pismu Pokrajinskog komiteta s kraja septembra 1941. godine, opovrgavana je tvrdnja da nije kucnuo čas za borbu, jer, isticano je, „da nije kucnuo čas na Sveslovenskom mitingu u Moskvi svi slovenski narodi ne bi zahtevali da se svi s njima svrstamo u isti red, da krenemo njihovim putem — putem bespoštene borbe protiv hitlerovskih pljačkaša”.²⁵

Dok je rukovodstvo KPJ i NOP-a Jugoslavije prihvatalo i podržavalo politiku slovenskog okupljanja, uzajamnosti i saradnje, dotle su se kvislinške vlade i svi kolaboracionisti u Jugoslaviji neprijateljski odnosili prema sveslovenskom mitingu (posle i Komitetu) i politici koja se zasnivala na slovenstvu. Taj stav je tokom celog rata (1941—1945) ostao nepromjenjen. Uzrok ovakvog odnosa logična je posledica neraskidive povezanosti jugoslovenskih kvislinga sa silama Osovine. Stoga i ne postoji slovenska komponenta u politici nijednog jugoslovenskog političkog subjekta (1941—1945) prosovovinskog karaktera. Odnos jugoslovenske vlade u izbeglištvu nije bio otvoreno neprijateljski, ali ni takav da bi omogućavao saradnju, te je o njemu potrebno reći nekoliko reči.

Kraljevska jugoslovenska diplomacija je još pre rata uočila nove elemente slovenstva u sovjetskoj politici. Sam Staljin je prilikom potpisivanja sovjetsko-jugoslovenskog ugovora, u noći između 5. i 6. aprila 1941. godine, rekao M. Gavriloviću da budućnost slovenskih naroda leži u njihovom savezu. Po Gavrilovićevom mišljenju, ideja slovenske uzajamnosti i solidarnosti postala je jedna od poluga sovjetske spoljne politike. Izveštavajući Momčila Ninčića, jugoslovenskog ministra inostranih poslova, o sveslovenskom mitingu, M. Gavrilović je između ostalog naveo da se iza velike ideje slovenskog saveza krije Staljinova intimna misao o boljševizaciji svih slovenskih naroda, da za Staljina savez slovenskih naroda znači samo prvu etapu, za kojom sledi, ukoliko nije istovremena, i druga etapa — izmena socijalnog poretku. Ostavlјajući po strani da li je sveslovenstvo Staljinova politika ili taktika, Gavrilović je smatrao da se u toku rata pitanje boljševizacije ipak mora ostaviti po strani, na isti način na koji su to učinili Englezi i Amerikanci. Rat koji je avgusta 1941. godine besneo na Istočnom frontu svakako je uticao na

²⁴ Edvard Kardelj, *Put nove Jugoslavije: Članci i govor i Narodnooslobodilačke borbe 1941—1945*, Beograd, 1949, str. 233.

²⁵ G. M. Slavin, *Sveslovenski*, str. 149.

Gavrilovića da napiše: „Ima da se savlada najveći protivnik slovenstva i svega čovečanstva — Hitler i njegova Nemačka”²⁶ Ove reči zvuče kao da ih je izdiktirao sam Staljin i na osnovu njih mogla se očekivati saradnja svih Slovena — antifašista, pa i jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

Međutim, prve vesti o sveslovenskom mitingu u Moskvi članovi jugoslovenske vlade u Londonu pročitali su u londonskom *Times-u* od 11. avgusta 1941. godine. *Times* je pisao o Tolstojevom govoru u kome su bili spominjani Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci. To je bilo dovoljno da M. Ninčić istog dana naloži M. Gavriloviću da utiče na to da se u „sovjetskoj propagandi vodi računa o jugoslovenskom jedinstvu i ne daje netačna pretstava o stanovništvu Jugoslavije”.²⁷ Očigledno, po Ninčiću, se spominjanjem Makedonaca i Crnogoraca, davala netačna predstava o stanovništvu Jugoslavije. Gavrilović je izvršio Ninčićev nalog. Andreju Višinskom, pomoćniku narodnog komesara za inostrane poslove, skrenuo je pažnju na to da spominjanje Crnogoraca i Makedonaca znači da je sovjetska strana usvojila italijansku zvaničnu politiku. Višinski je odgovorio da sovjetska vlada priznaje Jugoslaviju i smatra da „su čisto unutrašnje stvari Jugoslavije kako će se urediti unutrašnja pitanja ukoliko ona postoje”.²⁸

Za M. Ninčića je sveslovenska ideja bila nerealna i utopistička, ali je on nije mogao javno napadati. Dajući 17. oktobra 1941. godine instrukcije M. Gavriloviću, naveo je da se prema ideji sveslovenstva ne može u ovoj teškoj situaciji imati negativan stav, jer je ona širokim slojevima našeg naroda tradicionalno simpatična. Zato se njegova instrukcija svodila na sledeće: „Svaku manifestaciju zbliženja slovenskih naroda gledamo sa simpatijom. U načinu na koji se ona izvodi moramo imati obzira [...] Paradoksalno bi bilo da akcija za jednu veliku zajednicu razbija postojeće male zajednice”.²⁹ Očigledno je da je jugoslovenska vlada u izbeglištvu zazirala od sveslovenstva, videći u njemu taktiku sovjetske spoljne politike, koja teži promeni društvenog poretku i državnog uređenja i u Jugoslaviji.

Posle informativnih članaka o sveslovenskom mitingu, sovjetski listovi i časopisi nastavili su tokom avgusta, septembra i oktobra 1941. godine, da objavljuju članke sa slovenskom tematikom. Tako je V. Maslenikov dao osvrt na slovensko-germanske sukobe u prošlosti, da bi se potom osvrnuo na tekući rat. Deo članka bio je posvećen okupaciji i podeli Jugoslavije, bombardovanju Beograda, ubijanju stanovništva. Opisujući stradanja ostalih naroda, autor je isticao da se pred slovenske narode postavilo pitanje života ili smrti, te da ponovo, kao u staru vre-

²⁶ AJ, F. 4. — Pismo M. Gavrilovića, str. pov. br. 210, upućeno iz Moskve 4. avgusta 1941. M. Ninčiću u London.

²⁷ AJ, 103-61-281.

²⁸ Isto. — M. Gavrilovićev telegram upućen iz Moskve 23. avgusta 1941. M. Ninčiću u London.

²⁹ AJ, 103-61-281.

mena, opšta opasnost spaja slovenske narode: „Cela slovenska porodica sliva se u jedan antifašistički front protiv ratujućeg germanizma”.³⁰

U članku *Jugoslavija u kandžama fašističkih ljudoždera*, pozivajući se na *New York Times*, piše se o stradanju naroda u Srbiji, partizanskom pokretu u Srbiji i Hercegovini gde, kaže se, dejstvuju mnogobrojni seljački partizanski odredi.³¹ O partizanskom pokretu u Srbiji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori pisao je i B. Ponomarjev, podsećajući da Jugoslavija ima stoletnu tradiciju oružane, narodne borbe protiv tudinskih nasilnika, a pre svega, protiv Nemaca. Navodeći da je Jugoslavija bila poražena usled nepripremljenosti za rat i zbog rada „pete kolone”, autor je isticao da su se mase vojnika i oficira odmetnule u planine i povele partizanski rat. Pošto je naveo da je fašistička Nemačka napravila Nezavisnu Državu Hrvatsku, (NDH) naglasio je da to nije sprečilo Hrvate da i sami povedu partizansku borbu protiv tudinskih porobljivača.³²

Medu autorima članaka i brošura o slovenstvu, fašizmu i tekućem ratu, pojavili su se i Jugosloveni, članovi KPJ. Tako je Stevan Belić (N. P. Franić) u opširnoj brošuri opisao stradanje i borbu srpskog naroda u prvom svetskom ratu, narodni pokret protiv uvlačenja zemlje u rat, puč i demonstracije 27. marta 1941. i na kraju okupaciju i stradanje srpskog naroda u prvoj polovini 1941. godine.³³ Dragotin Gustinčić pisao je o komandanju Jugoslavije, Paveliću, deobi Hrvatske i Slovenije, a potom o stanju u porobljenoj Sloveniji.³⁴ Opširniju brošuru napisao je Dimitar Vlahov. On je izvesne podatke crpao iz bugarskog lista *Дневник* i londonskog *Daily Telegraфа*. Navodio je da u partizanskim odredima Jugoslavije ima oko 80 000 boraca koji imaju svoje listove i radio-emisije. I Vlahov je pisao o kvizlinzima M. Nediću i A. Paveliću.³⁵

Zajednička osobina svih napisa, članaka i brošura o jugoslovenskim pitanjima, objavljenih u 1941. godini, bila je njihova uopštenost i jednoobraznost. Uglavnom su iskazivani opšti podaci o okupaciji, deobi Jugoslavije, stradanju stanovništva, pojavi kvizlinga i borbi partizanskih ili patriotskih odreda. Ni u jednom članku nije bilo kazano da je glavni organizator i rukovodilac NOP-a u Jugoslaviji KPJ, kao što se nije govorilo ni o četnicima Draže Mihailovića. Pošto se nije prišlo podrobnijem tumačenju NOP-a Jugoslavije, to ništa nije kazivano ni o njegovoj ideo-loškoj prirodi i njegovim ratnim ciljevima. Sve to ostavljano je po strani, a stalno je istican jedan jedini ratni cilj — uništenje fašizma. Ovakvo pisanje bilo je sasvim u duhu sovjetske politike, odnosno isticanja u

³⁰ В. Масленников, СЛАВЯНСТВО В БОРЬБЕ ПРОТИВ ВОИНСТВУЮЩЕГО ГЕРМАНИЗМА, *Мировое хозяйство и мировая политика*, 1941, 8, стр. 35—36.

³¹ Югославия в когах фашистских каннибалов, *Изверг Гитлер — лютый враг славянских народов*, Москва, 1941, стр. 19—20.

³² Б. Пономарев, ЕДИНЫЙ АНТИГИТЛЕРОВСКИЙ ФРОНТ НАРОДОВ РАСТЕТ И КРЕМНЕТ, *Большевик*, 1941, 17, стр. 6—8.

³³ Н. П. Франич, Сербия под гнётом германских оккупантов, Москва—Ленинград, 1941, 30.

³⁴ Д. Густинчич, Фашистские изверги истребляют славянские народы, Ташкент, 1941, стр. 10—11. — Исти, *Словения под илом Гитлера и Мусолини*. Москва, 1941.

³⁵ Д. Влахов, Гитлеризм — злейший враг балканских народов, Москва, 1941.

prvi plan neminovnosti pobeđe. Istovremeno, pitanja konkretnih ratnih ciljeva bilo koje države ili pokreta, te u tom okviru i socijalistička revolucija u bilo kojoj zemlji, nisu bila spominjana.

Uzrok ovakve politike svakako leži u izuzetno nepovoljnem položaju SSSR-a u ratu protiv Nemačke u 1941. godini. Celokupno sovjetsko društvo bilo je tada usmereno u duhu parola: sve za front! sve za pobedu!, te u tom svetu valja sagledavati i slovensku komponentu sovjetske politike. Ta ista, nepovoljna ratna situacija prouzrokovala je 1941. godine i politiku razbuktavanja ruskog nacionalnog ponosa i patriotizma. To je jasno proizlazilo i iz Staljinovog govora održanog u Moskvi 7. novembra 1941. godine, u čast 24-godišnjice oktobarske revolucije. Tada je Staljin svoj govor završio pozivanjem na slavne ratnike stare Rusije: Aleksandra Nevskog, Dimitrija Donskog, Kuzmu Minjina, Dimitrija Požarskog, Aleksandra Suvorova i Mihaila Kutuzova.

Na Prvom sveslovenskom mitingu bilo je zaključeno da treba obrazovati jedan stalni radni organ koji bi koordinirao i objedinjavao političko-propagandni rad javnih, društvenih radnika u duhu sveslovenstva. Do ostvarenja ovog zaključka došlo je 5. oktobra 1941. godine, kada je održan sastanak (osnivački) na kome je obrazovan Sveslovenski komitet. Za predsednika je bio izabran general-lajtnant Aleksandar Gundorov, a za potpredsednike: Zdenek Nejedly, Božidar Maslarić, Aleksandar Stojanov, Aleksandar Kornejček i Marjan Janušaitis (uskoro zamjenjen Vandom Vasiljevskom). Sekretar Komiteta postao je Anatolij Lavrentjev.³⁶ Međutim, kontinuirani rad novoobrazovanog komiteta je prekinut usled nemačke ofanzive i približavanja fronta samoj Moskvi. Deo članova upućen je na front, a deo se povukao u unutrašnjost. Tako je nastao prekid u radu Komiteta, a potrajan je do kraja marta 1942. godine. Tada, pošto je nemačka ofanziva bila zaustavljena a Nemci potisnuti od Moskve, bili su stvoreni uslovi da Komitet nastavi svoj rad.³⁷

Na plenumu Sveslovenskog komiteta, održanom 30. marta 1942. godine, bila je razmotrena tadašnja vojnopolitička situacija i zaključeno da treba organizovati Drugi sveslovenski miting (bio je usvojen i nacrt proglaša). Pri obnavljanju rada Komiteta bili su utvrđeni i njegovi glavni zadaci: 1. ujedinjenje Slovena u borbi protiv hitlerizma; 2. razotkrivanje hitlerovskih planova za uništenje slovenstva; 3. prikupljanje dokumenata o hitlerovskim zverstvima; 4. uspostavljanje veza sa stranim društvenim, slovenskim organizacijama, slovenskom štampom i javnim radnicima.³⁸ Kao oblici rada bili su planirani sveslovenski mitinzi, predavanja, radio-mitinzi, radio-emisije, objavljivanje članaka i brošura u SSSR-u i inostranstvu.

³⁶ ЦГАОР, ф. С646, оп. 1, ед. хр. 12. — Отчет о работе Всеславянского комитета 1941—1944.

³⁷ Исто.

³⁸ Г. М. Slavin, *Sveslovenski*, str. 157, — А. В. Кирилов, *Из истории борьбы Всеславянского комитета за укрепление антифашистского единства славянских народов (1941—1946 гг)*, Проблемы германской истории, Вологда, 1975, вып. III, стр. 131—132.

Drugi sveslovenski miting održan je 4. i 5. aprila 1942. godine u Moskvi. A. Gundorov, predsednik Sveslovenskog komiteta, u svom govoru je naglasio da fašizam uprkos teškoj situaciji nije napustio svoj razbojnički program. Uzakujući na to da Nemci pripremaju svoju prolećnu ofanzivu, on je pozvao slovenske narode da vojnim akcijama u pozadini fašističkih trupa onemoguće realizovanje nemačkih planova. Gundorov je pozvao sve slovenske rodoljube da se ugledaju na Ruse, Ukrajince, Belorusse i Jugoslovene, koji su razvili širok partizanski pokret. Posle Gundorova govorili su: Aleksandar Kornejčuk, beloruski pesnik Jakub Kolas, Vanda Vasiljevska, akademik Nikolaj Deržavin, Zdenjak Nejedly, Stela Blagojeva, kompozitor Dmitrij Šostaković i dr.³⁹

U ime Jugoslovena govorili su: B. Maslarić, Đ. Salaj, I. Regent i R. Stijenski. „Treba da učinimo sve, da uložimo sve svoje napore za pružanje pomoći Crvenoj armiji”, rekao je Maslarić obraćajući se Srbima. „Nijedan hitlerovski okupator ne sme da bude prebačen iz Jugoslavije na sovjetsko-nemački front. Svi oni treba da nađu grob u Jugoslaviji... Jačajte i širite partizanski rat protiv okupatora, protiv njihovih slуга — Nedića, Pavelića i drugih”, pozivao je Maslarić. „Hrvati! — partizani i partizanke!” — rekao je Salaj „jačajte zajedničku borbu sa srpskim i slovenačkim partizanima protiv omrznutih okupatora! Pretvarajte partizanski rat u opštenarodni rat protiv nemačko-italijanskih okupatora”. Regent je isticao: „Krenuli ste zajedno sa svojom srpskom i hrvatskom braćom u partizanske odrede, u redove narodnih osvetnika kojima se dive svi slovenski narodi, ceo svet zbog njihove odanosti i samopregora u odnosu prema svojoj domovini”⁴⁰.

U proglašu upućenom sa Mitinga (*Braćo, ugnjeteni Sloveni*) bilo je rečeno da je bez obzira na izmenjenu vojnu situaciju fašizam još uvek sposoban da čovečanstvu pričini mnoga zla, zbog čega se slovenski narodi pozivaju u odlučujući boj protiv hitlerizma: „Neka se plamen opštena-rodnog rata slovenstva stopi s velikim otadžbinskim ratom sovjetskog naroda i herojskim ratom partizana Jugoslavije” — kazivano je u Proglasu. Inače, Proglas se jednim svojim delom posebno obraćao borcima Jugoslavije, apclujući na njih da u svoje partizanske redove uključe sve balkanske narode.⁴¹

Drugi sveslovenski miting odjeknuo je širom sveta. Naročito veliki publicitet doživeo je u SAD, Kanadi, Australiji i na Novom Zelandu, zahvaljujući slovenskim listovima, društvima i organizacijama.

Radio-stanica *Slobodna Jugoslavija* emitovala je 1. aprila 1942. komentar koji se odnosio na značaj jedinstva svih slovenskih naroda, a zatim saopštila da će se uskoro u Moskvi održati Drugi sveslovenski miting. Ista radio-stanica objavila je da je Miting počeo sa radom (4. IV) i pozvala borce za slobodu u Jugoslaviji da pošalju svoj borbeni pozdrav. Posle završetka Mitinga, ista radio-stanica je 7, 8, 9, 13. i 14. aprila emitovala govore D. Šostakovića, Đ. Salaja i S. Blagojeve, a zatim celovitu

³⁹ Второй Всеславянский митинг в Москве 4. апреля 1942.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

poruku Drugog sveslovenskog mitinga narodima Jugoslavije.⁴² U Jugoslaviji su dokumente sa Mitinga štampali i umnožavali različiti organi NOP-a.⁴³

Dok su Drugi sveslovenski kongres veoma povoljno primili pripadnici NOP-a Jugoslavije, a svakako i svi ostali antifašisti, dotle je za *Hrvatski narod*, glasilo hrvatskog ustaškog pokreta, ovaj miting bio „jedan suvišni moskovski kongres”. U napisu pod tim naslovom autor članka ironično kaže: „Baš su se boljševici smatrali pozvanima da spašavaju Slovene i to oni od kojih nijedan od glavnih vođa nije Slaven koji su većinom Židovi i daleko od Slavenstva kao i sam Staljin”. Na kraju članka ističe se da slovenski narodi neće naseći paklenoj osnovi boljševičke internacionale, jer su oni utoliko srećniji, ukoliko su dalje od boljševizma.⁴⁴

Odnos jugoslovenske vlade u izbeglištvu prema Drugom sveslovenskom mitingu bio je, razume se, istovetan stavu prema Prvom mitingu. To je bilo veoma jasno i Bogiću, otpravniku poslova jugoslovenskog poslanstva u SSSR-u, kad je telegrafisao M. Ninčiću da eventualni poziv za učešće na Mitingu ne treba prihvati, jer će se na njemu u ime Jugoslavije pojaviti „jedino naši komunisti, kao što je to bilo i na dosadašnjim manifestacijama ove vrste”.⁴⁵ Ninčić se složio s ovim mišljenjem i dodao da bi za eventualno učešće trebalo tražiti „garantije da će se na mitingu govoriti u smislu održanja Jugoslavije, a ne da se opet pojave neki namešteni i samozvani pretstavnici Crne Gore i Makedonije sa svojim separatnim gledištem”.⁴⁶ Nije nam poznato da li je Bogić išta preduzeo u vezi sa ovim kod sovjetske vlade, ali je primetno da je u celokupnom žurnalističkom radu, koji je inspirisao Sveslovenski komitet, bilo izbegavano spominjanje Makedonaca i Crnogoraca u smislu nacionalne pripadnosti.

Sovjetska štampa, časopisi i druga sredstva javnog informisanja, kao i partijski, propagandni aparat, dali su veliki publicitet Drugom sveslovenskom mitingu. Uz informativne članke o Mitingu bio je objavljen veći broj članaka o istoriji slovenske saradnje, zajedništvu i uspesima Slovena u borbama protiv Germana, a posebno u tekućem ratu. U tim člancima izuzetno mesto bilo je dato jugoslovenskom NOP-u. Tako je oficijelni *Бољшевик* pisao da osobito mesto u borbi protiv hitlerovske Nemačke zauzima Jugoslavija zahvaćena plamenom partizanske borbe.

⁴² A CK SKJ, Emisije radio-stanice *Slobodna Jugoslavija*.

⁴³ *Drugi sveslovenski kongres u Moskvi*, Izdao štab Grupe narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Liku, [1942], str. 16. — *Drugi sveslovenski kongres u Moskvi*, Izdao štab Grupe narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Liku, umnožio Partizanski obaveštajni biro I krajškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. — *Drugi sveslovenski kongres u Moskvi*, [Dokumenta i telegrami sa kongresa, S. A. S. L.], str. 16. — *Proglaš Drugog sveslovenskog mitinga, Politička situacija u svijetu: Žbirka članaka* — [S. L.], 1942. — *Slobodna Jugoslavija* je objavila 7. aprila 1942. da se Proglas Drugog sveslovenskog mitinga štampa po čitavoj Jugoslaviji, a 13. aprila je objavila i celovit tekst poruke Drugog mitinga — narodima Jugoslavije.

⁴⁴ *Hrvatski narod*, 23. april 1942.

⁴⁵ AJ, 103-61-281.

⁴⁶ Isto.

Snaga jugoslovenskog partizanskog pokreta ilustrovana je time, što je kazivano da je nemačka komanda morala da pozove u pomoć mađarsku i bugarsku vojsku.⁴⁷ U Staljinovoj prvomajskoj naredbi (1942) takođe je bilo rečeno da je cela Jugoslavija obuhvaćena požarom partizanskog rata.⁴⁸ „Primorski partizani ne daju Italijanima da se učvrste na jugoslovenskoj zemlji”, naglašavano je u jednom članku, a u drugom: „Italijanski fašisti prestrašeni su ratom partizanskog pokreta u Jugoslaviji”.⁴⁹

Na plenumu Sveslovenskog komiteta, održanom 6. aprila 1942. godine, došlo je do kadrovske i organizacione promene. Za članove Komiteta kooptirani su akademik Nikolaj Deržavin i kompozitor Dimitrij Šostaković. Ubrzo posle plenuma, članovi Komiteta postali su: Maksim Rilski, Petar Panč, Timofej Gorbunov, Jan Šverma, Leon Histek, Ivan Turjanica i Veljko Vlahović, umesto Janka Kupale (umro), Ivana Lokota (umro), Aleksandra Kornejčuka, Anatolija Lavrentjeva i Aleksandra Dovženka, koji su bili oslobođeni rada u Komitetu.⁵⁰

Novina u organizacionom pogledu bilo je ustanavljanje nacionalnih sekacija i administrativnog aparata za tekuće poslove. Na čelu sekcije koja se sastojala od članova Komiteta i tzv. aktivu bio je predsednik. Ruska sekcija brojala je 6, a aktiv 14 članova, ukrajinska 3, a aktiv 15, poljska 1, a aktiv 16, beloruska 2, a aktiv 8, čehoslovačka 3, a aktiv 9 članova.

Članovi Sekcije Južnih Slovena (uključeni su bili i Bugari) iz Sveslovenskog komiteta, bili su: B. Maslarić (predsednik), S. Blagojeva, F. Kozovski, I. Regent, Đ. Salaj, R. Stijenski, A. Stojanov i V. Vlahović. Aktiv su sačinjavali Vlasov, Gromov, Gustinčić, Đurđev, Vlahov, Ditjakin, Zinić, Karaivanov, Karakolov, Pavlov, Solovjev, Topalov i Franić.⁵¹

Na taj način je bilo izvršeno organizaciono učvršćenje Sveslovenskog komiteta. Aktivnost pojedinih članova bila je različita. Sekciju Južnih Slovena bukvalno su „nosili” Maslarić, Vlahović, Regent, Gustinčić a u nešto manjoj meri Blagojeva, Vlahov, Franić i Zinić. U cilju unapređenja političko-propagandnog rada, Drugi sveslovenski miting je odlučio da se pokrene mesečni časopis, organ Komiteta. Prvi broj časopisa, koji je dobio ime *Славяне*, izašao je juna 1942. godine. U uredništvu su bili Nikolaj Deržavin, Zdenek Nejedly, Vanda Vasiljevska, Božidar Maslarić i Timofej Gorbunov. Pojavom ovog novog časopisa povećao se broj članaka sa slovenskom tematikom, tj. bilo je omogućeno šire informisanje i analiziranje aktuelnih pitanja sa pozicija slovenske solidarnosti.

Casopis *Славяне* je, kao što ćemo pokušati da pokažemo, poklanjao veliku pažnju jugoslovenskim pitanjima. Na stranicama njegovih prvih brojeva opisivano je uništavanje jugoslovenske privrede, naselja i sta-

⁴⁷ *Большевик*, 1942, 7—8.

⁴⁸ Isto. Приказ № 130 Народного Комиссара Обороны 1. V 1942.

⁴⁹ Г. М. Славин. ОБ ОСВЕЩЕНИИ НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБИ В ЮГОСЛАВИИ СОВЕТСКОЙ ПЕЧАТЬЮ (1941—1942 гг), *Советское славяноведение*, 1975, 1, стр. 20.

⁵⁰ Kao nap. 36.

⁵¹ Isto.

novništva. Zahvaljujući informacijama dobijenim od vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a Jugoslavije, koje su bile upućivane Kominterni, saradnici časopisa mogli su da objave niz članaka o razvoju NOB-a u pojedinim jugoslovenskim oblastima.

U prvom broju časopisa *Славяне*, bio je objavljen Maslarićev članak *Jugoslavija u vatri opštenarodnog partizanskog rata*, u kome su opisivani nastanak partizanskih odreda i njihova pojačana dejstva posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Jačina pokreta bila je ilustrovana činjenicom da je u Jugoslaviji blokirano oko 30 fašističkih divizija. Jugoslovenski narodi su svesni, pisao je Maslarić, da put do oslobođenja od fašizma vodi jedino preko patnji i žrtava. Stjepan Zinić pisao je o vekovnoj borbi hrvatskog naroda za slobodu i nezavisnost (J. Križanić, Lj. Gaj, J. J. Štrosmajer), da bi potom opisao širenje partizanskog pokreta koji se istovremeno bori i protiv fašizma i protiv njegovih slugu Pavelića, Lorkovića, Kvaternika i njihovih bandita — ustaša.⁵² Obim i snaga narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini bili su tema nekolikih članaka. U njima se govorilo o borbama za Prijedor, ratovanju oko Sarajeva i Mostara i upotrebi artiljerije i aviona od strane okupatora, u borbama protiv ustanika u Bosanskoj krajini.⁵³

Do kraja 1942. godine časopis *Славяне* je objavio niz članaka o borbenim operacijama i uspesima Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije (NOP i DVJ), navodeći pri tom da njome rukovodi Vrhovni štab. U pojedinim člancima posebno je pisano o NOP-u u Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji (D. Vlahović).⁵⁴ Svi ti članci bili su slični po tonu, karakteru podataka i argumentaciji. Njihov cilj, mimo informativnog, bio je usmeren ka podizanju opštег borbenog morala, kako u Sovjetskom Savezu, tako i u okupiranim slovenskim zemljama. U njima nije bilo reči o revolucionarnim promenama u Jugoslaviji, ratnim, tj. revolucionarnim ciljevima NOP-a, kao ni o kontrarevolucionarnim i kolaboracionističkim dejstvima četničkog pokreta D. Mihailovića.⁵⁵ Prve vesti o pravom cilju NOP-a Jugoslavije, da u okviru narodnooslobodilačke borbe izvrši socijalnu revoluciju, pažljiv čitalac mogao je da nazre u saopštenju o stvaranju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), novembra 1942. U njemu je bilo rečeno da će se Izvršni odbor AVNOJ-a baviti svim pitanjima društvenog života, pri čemu će se oslanjati na Narodnooslobodilačke odbore stvorene u skoro svim oblastima i na oslobođenoj i na neoslobodenoj teritoriji.⁵⁶

Jedna od formi rada Sveslovenskog komiteta bile su radio-emisije (Radio-Moskva) na jezicima slovenskih i zapadnoevropskih naroda. U

⁵² G. M. Slavin, *Sveslovenski*, str. 168.

⁵³ Isto, str. 169.

⁵⁴ Isto, str. 170—171.

⁵⁵ *Slobodna Jugoslavija* je u svojoj emisiji od 1. avgusta 1942. opovrgavala vesti londonskog radija, da se u Jugoslaviji protiv okupatora bori Draža Mihailović.

⁵⁶ *Slobodna Jugoslavija* je 15. decembra 1942. emitovala Rezoluciju o osnivanju AVNOJ-a u Bihaću (26.—27. novembar 1942).

tim emisijama su uglavnom učestvovali članovi Komiteta, a od Jugoslovena: B. Maslarić, Đ. Salaj, I. Regent, D. Vlahov i V. Vlahović. U emisiji posvećenoj godišnjici Prvog sveslovenskog mitinga u Moskvi, učestvovali su: Z. Nejedly, B. Maslarić, S. Blagojeva i A. Lavrentjev. U svom govoru Maslarić se obratio Srbima u Americi rečima, da je srpski narod vezan stoljetnim vezama, krvlju i zajedničkim borbama za braću Ruse i da u Jugoslaviji, njihovoj otadžbini, plamti rat osvete u kojoj Srbi stoje uz Hrvate i Slovence i ostale zapadne slovenske narode.⁵⁷ Sekcija Južnih Slovena Sveslovenskog komiteta emitovala je emisije za američke Slovene ponedeljkom, sredom i petkom u 2,30 po moskovskom vremenu. U početku se nije znalo na kakav prijem nailaze ove emisije, te je Maslarić to pitanje postavio redakcijama listova *Serbian Herald* (Toronto) i *Slobodna reč* (Pitsburg).⁵⁸ Ubrzo je dobio odgovor da bi bilo bolje da se emisije emituju u 5.30 ujutro po moskovskom vremenu.⁵⁹

Emisije Radio-Moskve slušali su i pripadnici NOP-a u Jugoslaviji i na bazi tih emisija pisali su članke koje su objavljivali u partizanskoj štampi. Tako na primer, Radio-Moskva je početkom oktobra 1942. godine navela u svom komentaru političke situacije na srpskohrvatskom jeziku, da je Osovina morala da odvoji nekoliko desetina svojih divizija za Jugoslaviju, iako su joj one bile neophodne na Istočnom frontu. „Od Slavena Rusi i Jugosloveni dali su najveće žrtve u borbi protiv fašizma... Rusi i Jugosloveni ne ratuju da bi osvojili tuđe zemlje, oni vode otadžbinski rat protiv nemačkog i talijanskog imperializma“ — beležila je *Борба*.⁶⁰

U toku januara 1943. godine Sveslovenski komitet emitovao je radio-emisije na 8 slovenskih jezika. Po jednom izvoru, u toku 9 meseci 1943. godine, članovi Komiteta imali su 1269 nastupa na radiju,⁶¹ a u toku cele 1943. godine 1760 nastupa na sledećim jezicima: 189 na ukrajinskom, 187 na beloruskom, 209 na poljskom, 206 na češkom 200 na slovačkom, 190 na srpskom, 194 na hrvatskom, 197 na slovenačkom i 188 na bugarskom.⁶² Dakle, bila je emitovana ukupno 581 radio-emisija za narode Jugoslavije. U duhu politike Sveslovenskog komiteta, radile su i radio-stanice *Tadeuš Kościuško*, *Христо Ботев* i *Slobodna Jugoslavija*. Ovim radio-stanicama rukovodili su komunisti pojedinih slovenskih zemalja, a neki od njih su bili i članovi nacionalnih sekacija Komiteta.

Sadržaj i spisak tema svih radio-emisija nije nam poznat. Znamo, na primer, da je u januaru 1943. godine Maslarić govorio na teme: *U čemu je sila i snaga partizanskog pokreta u Jugoslaviji i Srbi se nisu predali*, povodom 27-godišnjice povlačenja srpske vojske na Krf, dok

⁵⁷ DASSIP, Direkcija za informativnu službu, F-10. — Pribeležena emisija Radio-Moskve od 10. avgusta 1942. u 23,45.

⁵⁸ ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, ег. хр. 15.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Борба, 15. октобар 1942.

⁶¹ J. Pawłowicz, n. d., str. 447.

⁶² ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, ег. хр. 28. — Отчет о работе Всеславянского комитета с 1. I 1943. по 1. I 1944.

je Ivan Regent na slovenačkom i hrvatskom jeziku pozivao svoje sunarodnike u borbu protiv fašizma.⁶³

Veoma značajan oblik rada Sveslovenskog komiteta bila je međunarodna saradnja sa slovenskim organizacijama i listovima širom sveta. Začetak ove saradnje vezan je za Kongres američkih Slovena koji je održan u Detroitu 25—26. aprila 1942. godine.⁶⁴ Sveslovenski komitet poslao je Kongresu specijalni pozdrav, u kome je bila izložena vlastita politička platforma, onako kako je bila izražena na Prvom i Drugom sveslovenskom mitingu u Moskvi. Pozdrave Kongresu poslale su i razne ruske lruštvene organizacije. Lične pozdrave uputili su književnici A. Tolstoj i M. Šolohov. Od Jugoslovena, Kongres su zajednički pozdravili B. Maslarić, I. Regent i Đ. Salaj,⁶⁵ dok je D. Vlahov poslao lični pozdrav.⁶⁶ Detroitski kongres izrazio je svoju punu solidarnost sa Sveslovenskim komitetom u Moskvi. Ovo je bilo značajno zato što je ovaj kongres položio temelje jednoj organizaciji — Kongresu američkih Slovena (American Slav Congress), koja će objediniti delatnost preko 60 političkih, društvenih, kulturno-prosvetnih i dobrotvornih organizacija koje su izdavale oko 20 publikacija.⁶⁷

Do maja 1944. godine Sveslovenski komitet je uspostavio veze i saradnju sa 128 inostranih, progresivnih, slovenskih organizacija. Tim organizacijama Komitet je poslao 384 telegrama, a istovremeno je primio, u formi odgovora, pozdrava ili pitanja, 425 telegrama. Veze i saradnja bile su uspostavljene sa 44 slovenske organizacije u SAD i 35 u Kanadi, od kojih naročito sa 2 čehoslovačke, 5 jugoslovenskih, 1 karpatoukrajinskom i 2 poljske organizacije. Izuzetno plodnu saradnju Komitet je imao sa Ukrajinskom kanadskom asocijacijom, najvećom ukrajinskom organizacijom u Kanadi.⁶⁸

U Južnoj Americi Komitet je bio povezan sa 13 ukrajinskih, 9 beloruskih, 3 ujedinjene ukrajinsko-beloruske, 2 bugarske, 1 čehoslovačkom, 1 ruskom i 1 opšteslovenskom organizacijom. Centar slovenskog pokreta bio je u Montevideu (Urugvaj) gde je radio Sveslovenski komitet, koji je bio u vezi sa 137 svojih filijala rasejanih po celom kontinentu. Izuzetno aktivna sedišta slovenskog pokreta bila su u Buenos Airesu, Rio de Žaneiru i Santjagu (ovde je radio Jugoslovenski komitet za narodnu odbranu).⁶⁹

U Australiji, Komitet je tesno saradivao sa Ujedinjenim slovenskim komitetom (United Slav Committee of Australia) iz Melburna, koji je imao četiri oblasna komiteta u Sidneju, Brisbejnu, Adelejdu i Pertu. Komitet je takođe saradivao i sa jednom jugoslovenskom asocijacijom.

⁶³ Isto.

⁶⁴ *Slobodna Jugoslavija* emitovala je vesti o pripremanju Kongresa 1. i 2. aprila, a zatim i 25. aprila, prvog dana rada Kongresa.

⁶⁵ ПГАОР, ф. 6646, он. 1, eg. xp. 17.

⁶⁶ Isto. — D. Vlahov je posle prezimena napisao da je „makedonski poslanik Solunskog okruga prvog saziva otomanskog parlamenta”.

⁶⁷ Kao nap. 36. — J. Pawlowicz, n. d., str. 449.

⁶⁸ Kao nap. 36.

⁶⁹ Isto. — J. Pawlowicz, n. d., str. 450.

U Novom Zelandu postojale su tri slovenske organizacije koje su održavale veze sa Sveslovenskim komitetom u Moskvi.⁷⁰

U Engleskoj je radio Sveslovenski komitet, koji je objedinjavao delatnost 6 čehoslovačkih, 4 jugoslovenske i 1 poljske organizacije. Sa moskovskim komitetom su sarađivale i slovenske organizacije sa Bliskog i Srednjeg istoka (Tel-Aviv, Haifa, Bagdad).⁷¹

Saradnja Sveslovenskog komiteta sa navedenim slovenskim organizacijama uglavnom je bila žurnalistička. Komitet je neštedimice slao razne materijale i informacije o situaciji u okupiranim zemljama, o razvoju i uspesima partizanskog pokreta, o vojnopolitičkoj situaciji u Sovjetskom Savezu itd. Dobijene informacije, članke, a kasnije i časopis *Славяне*, slovenske organizacije koristile su u svom propagandnom i političkom radu, popularišući i afirmišući slovensku politiku, jedinstvo, uzajamnost i borbu protiv fašizma.

Prema jednom izvoru, Sveslovenski komitet je za četiri meseca (april — avgust 1942) poslao slovenskim iseljeničkim listovima u SAD, Kanadi, Engleskoj, Australiji i Argentini 236 članaka o antifašističkoj borbi slovenskih naroda. Od toga, ruska sekcija pripremila je 69, sekcija Južnih Slovena 64 i ukrajinska sekcija 44 članka.⁷²

Sekcija Južnih Slovena Sveslovenskog komiteta u Moskvi uspostavila je neposredne odnose sa jugoslovenskim listovima i organizacijama u prekomorskim zemljama.

Redakcija hrvatskog lista *Novosti* (Toronto) molila je 18. maja 1942. Sveslovenski komitet da telegrafski šalje članke o situaciji i borbama u Jugoslaviji, a 3. juna 1942. zahvaljivala se B. Maslariću na članku *Heroji jugoslovenskog naroda*. Istim telegramom bilo je saopšteno da je poželjno slati više materijala. *Novosti* su 9. juna 1942. molile B. Maslarića da odgovori na sledeća pitanja: „1. na koga se među Hrvatima i Srbinima oslanjaju izdajnici Pavelić i Nedić; 2. postoji li marionetska vlasta država Osovine u Crnoj Gori; 3. kakvu poziciju zauzimaju bivši ministri, članovi parlamenta, državni službenici, viši oficiri, visoki sveštениci, industrijalci, finansijski magnati; 4. koji su društveni slojevi najviše stradali od hitlerovskog terora i njegovih sluga u Hrvatskoj i Srbiji; 5. da li bi mogli poslati spisak ubijenih poznatih javnih radnika; 6. kakva organizacija stoji na čelu oslobođilačkog pokreta; 7. kakav stav ima oslobođilački pokret prema našoj vladi u Londonu”.⁷³ Ova pitanja jasno otkrivaju stepen obaveštenosti jugoslovenskih iseljenika u Torontu o političkoj situaciji i NOP-u u Jugoslaviji.

Redakcija srpskog lista *Slobodna reč* (Pitsburg) takođe je molila Sveslovenski komitet da joj redovno šalje informacije o borbama na jugoslovenskom frontu, o jedinstvu Hrvata i Srba i o borbama Crvene armije. *Slobodna reč* je 15. juna 1942. molila Maslarića da V. Vlahović ili S. Zinić postanu njeni stalni dopisnici, a 23. juna 1942. da Maslarić, Vlahović, Stijenski i Zinić pošalju članke za *Vidovdanski kalendar* —

⁷⁰ Kao nap. 36.

⁷¹ Isto. — J. Pawlowicz, n. n., str. 451.

⁷² G. M. Slavin, *Sveslovenski*, str. 163.

⁷³ ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, eg. xp. 15.

1943. Uredništvo *Serbian Herald* je 13. jula 1942. telegrafisalo Sveslovenskom komitetu da se Srbi u Torontu veoma interesuju za borbu „herojskih jugoslovenskih boraca“ i pitaju na koji način bi im se mogla poslati materijalna pomoć.⁷⁴

Južnoslovenska sekcija Sveslovenskog komiteta veoma plodno je saradivala sa jedinstvenim slovenskim listom *Napredak* (Sidnej). Članke i telegramme koje je dobijala iz Moskve, redakcija *Napretka* slala je austrijskim listovima i slovenskim novinama na Novom Zelandu. Redaktor lista *Hrvatski glas* (Vinipeg) javljao je 4. novembra 1942. da redovno prima telegramme, a tražio je članke o Jugoslaviji i časopis *Славјане*. Hrvatsko kulturno društvo Oklend (Novi Zeland) tražilo je od B. Maslačića, 1. decembra 1942, da im razjasni odnos između generala Mihailovića i partizanske armije Jugoslavije.⁷⁵

Početkom 1943. godine, sovjetska sredstva informisanja, kao i časopis *Славјане*, posvećivali su dosta prostora i pažnje NOP-u Jugoslavije. Svi članci bili su napisani u izrazito afirmativnom tonu. U tome su vodeću ulogu igrali članovi sekcije Južnih Slovena. Na plenumu Sveslovenskog komiteta koji je održan 31. januara i 1. februara 1943. godine, bio je podnet obiman izveštaj o borbi slovenskih naroda protiv hitlerizma. U delu izveštaja pod naslovom: *Jugoslavija u vatri svenarodnoa rata*, ocenjeno je da je svenarodna oružana borba protiv okupatora najširi razmah poprimila u Jugoslaviji, u kojoj su ranije odvojeni partizanski odredi objedinjeni u veće ili manje regularne vojne jedinice: divize, brigade, bataljone. Takođe je bilo naglašeno da je formiran i Vrhovni štab Narodnooslobodilačke armije sa vrhovnim komandantom Titom na čelu. Svojom borbom, rečeno je tada, jugoslovenski patrioti ukazuju ogromnu pomoć opštoj borbi protiv nemačko-fašističkih osvajača. Istovremeno, istaknuto je, borba se vodi i protiv tzv. vlada Nedića i Pavelića, što uživa podršku celog jugoslovenskog stanovništva.

Pomenuti plenum izdao je proglašenje *Potlačeni Sloveni Evrope!*. U delu proglašenja pod naslovom *Draga braćo — Sloveni Jugoslavije!* kaže se da ceo svet s oduševljenjem sledi njihovu herojsku borbu.

U prvim brojevima *Славјана* 1943. godine, bili su objavljeni prvi članci u kojima se četnici pominju uz ustaše i označavaju kao izdajnici. U saopštenju o borbama u Jugoslaviji krajem 1942. godine, bilo je rečeno da su partizani primorani da se bore protiv Nemaca, Italijana, ustaša i četnika.⁷⁶ U jednom drugom saopštenju bilo je zapisano: „Stanovništvo Bosne i Hercegovine pruža svestranu podršku partizanskim jedinicama i pomaže čišćenju sela i gradova od okupatora, ustaških i četničkih izdajnika.“⁷⁷ Za što istinitije obaveštavanje o stvarnom stanju antifašističke borbe u Jugoslaviji, postojanju kvislinga i kolaboracionista i, razume se, njihovih ciljeva, bilo je izuzetno važno što je u časopisu *Славјане* objavljena izjava AVNOJ-a o ciljevima narodnooslobodilač-

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, ег. хр. 16.

⁷⁶ *Славјане*, 1943, 2.

⁷⁷ Isto, 1943, 3.

kog pokreta, koju su potpisali Tito i I. Ribar.⁷⁸ Od ovog momenta počinje da se spominje Titovo ime. U uvodniku *Славјана* bilo je zapisano da je cela Jugoslavija zahvaćena požarom oružanog narodnog rata, da su partizanski odredi izrasli u moćnu Narodnooslobodilačku armiju koja raspolaze savremenim naoružanjem zadobijenim u žestokim bojevima protiv okupatora, a da Armijom rukovodi jedan od najboljih sinova jugoslovenskog naroda — Tito.⁷⁹

U skladu sa izmenjenom vojnom i međunarodnom političkom situacijom, Sveslovenski komitet je početkom 1943. godine rešio da kroz svoju političko-propagandnu delatnost afirmiše: 1. herojsku borbu sovjetskog naroda na frontu i u pozadini neprijatelja, kao obrazac za sve slovenske narode; 2. napor sovjetskog naroda u pozadini i njegov široki patriotski pokret; 3. progresivni karakter jedinstva slovenskih naroda u njihovoj borbi protiv hitlerizma za svoju nacionalnu nezavisnost i samostalnost slovenskih država; 4. herojsku borbu naroda okupiranih slovenskih država protiv hitlerizma; 5. istorijsko iskustvo koje dokazuje da su slovenski narodi bili porobljavani od stranaca usled sopstvene razjedinjenosti, a da su pobedivali ujedinjavajući svoje snage; 6. program dejstva anglo-sovjetsko-američke koalicije, izložen u izveštaju Staljina 6. novembra 1941, kao osnovnu platformu za ujedinjavanje svih slobodoljubivih, a među njima i slovenskih naroda, u borbi protiv hitlerizma; 7. jedinstvo slovenskih naroda koje ne znači da se oni zatvaraju u zaseban svet da bi se suprotstavili drugim slobodoljubivim narodima u borbi protiv većnog neprijatelja, nemačkih zavojevača; 8. delatnost slovenske emigracije koja se aktivno bori protiv hitlerizma (stvaranje i vojna delatnost čehoslovačke vojne jedinice, Poljskog korpusa, Saveza poljskih patriota itd.) i 9. razobličavanje Hitlerovih zločina i njegove nelijudske politike (istrebljenje slovenskih naroda). U vezi s tim bili su i pozivi na pojačana dejstva i savezništvo.⁸⁰

Shodno iznetim zaključcima, održan je i Treći sveslovenski miting u Moskvi, 9. maja 1943. godine. Mitingu je prisustvovalo oko 2.000 ljudi (borci i oficiri Crvene armije, sovjetski partizani, naučnici pisci, društveni radnici — predstavnici ruskog, ukrajinskog i beloruskog naroda, vojnici i oficiri čehoslovačke vojne jedinice u SSSR-u, delegacija poljskih patriota, predstavnici naroda Čehoslovačke, Jugoslavije i Bugarske. Rad Mitinga se prevodio i prenosio preko radija na 9 jezika.⁸¹ Na Mitingu su govorili: A. Gundorov, A. Fađejev, V. Jarečmuk, J. Kolas, V. Vlahović i L. Svoboda. Vlahović je rekao da su jugoslovenski narodni partizani vezali 30 okupatorskih divizija i da su uspešno odbili četiri neprijateljske ofanzive. Govor je završio rečima: „Braćo Srbi, Hrvati, Slovenci! poštovanje i oduševljenje svih slobodoljubivih naroda sveta je s vama. S vama je i ljubav velikog ruskog naroda”.⁸²

⁷⁸ Isto, 1943, 2.

⁷⁹ Isto, 1943, 4.

⁸⁰ Kao nap. 62.

⁸¹ А. В. Кириллов, н. н., str. 133. — J. Pawłowicz, н. н., str. 443.

⁸² ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, ег. xp. 19.

Rezolucija upućena sa Mitinga (*Potlačenim Slovenima Evrope*) pozivala je da se onemogući fašistički plan „totalne mobilizacije“ i da se u svim slovenskim zemljama razvije opštenarodna oružana borba protiv fašizma, zahvaljujući jačanju nacionalnog i sveslovenskog jedinstva. Deo Rezolucije odnosio se na Jugoslaviju. Konstatovano je da je partizanska armija Jugoslavije izrasla u moćnu silu koja je pobedosno odbila četiri ofanzive nemačko-italijanskih okupatora i da korak po korak oslobođa svoju otadžbinu. Na kraju, pozvani su: „Narodi Jugoslavije! Srbi, Hrvati i Slovenci! Idite u partizanske odrede. Neka vaša partizanska armija postane svenarodna armija oslobođenja“. Rezolucija (Proglas) je bila prevedena na 32 jezika, a Miting je primio 275 pozdrava od slovenskih društava, organizacija i pojedinaca iz savezničkih država, prekomorskih zemalja i SSSR-a.⁸³

Po jednom mišljenju, Treći sveslovenski miting odražavao je novu etapu rata — pobjede sovjetske amije na Istočnom frontu, uspehe NOV-a Jugoslavije i opšti razvoj partizanskog pokreta.⁸⁴

Vojno i političko rukovodstvo NOP-a Jugoslavije blagovremeno je bilo obavešteno o tome da će se 9. maja održati Treći sveslovenski miting, te mu je uputilo svoje pozdrave. Preko Izvršnog komiteta Kominiterne, Tito je pozdravio Miting sledećim rečima: „U ovom teškom ratu nadahnjuje nas besprimjerna upornost i jedinstvo naroda Sovjetskog Saveza u njihovom velikom otadžbinskom ratu; nadahnjuje nas to što je velika slovenska porodica jedinstvena u cijelom svijetu u borbi protiv fašističkih zvijeri, najgorih neprijatelja Slovena, nadahnjuje nas to što u Americi i u drugim zemljama naša braća po krvi znaju za našu tešku borbu“⁸⁵ Centralni komitet KPJ poslao je svoj „plameni pozdrav predstvincima bratskih slovenskih naroda“ s uverenjem da će sveslovenski miting učiniti sve za ujedinjenje svih slovenskih naroda u svetu protiv fašističkih zavojevača, najopasnijih neprijatelja Slovena. Takođe je bilo izraženo uverenje da će delatnost sveslovenskog mitinga dati našim narodima novi polet i nove snage u ovoj najtežoj borbi na život i smrt.⁸⁶ Izvršni odbor AVNOJ-a naglašavao je da „svesrdno pozdravlja svoju jednokrvnu slovensku braću“, kao i „herojsku Crvenu armiju, koja je omogućila održavanje mitinga u Moskvi i koja je jedina garancija da će fašizam biti uništen i slovenski narod oslobođeni“.⁸⁷ Navedeni pozdravi, pored onoga što su sami po sebi, objektivno značili, relevantni su i po tome što su odražavali shvatanja i odnos jugoslovenskog NOP-a prema sveslovenstvu.

Tokom 1943. godine Sveslovenski komitet je još više razvio svoju političko-propagandnu delatnost, koja se uglavnom: 1. odašiljanja članaka

⁸³ Isto. Vidi i *Славяне*, 1943, 5. — *Treći sveslovenski miting u Moskvi* [s. l.], umnožio Sanitetski odsek VŠ [NOV-a i POJ-a], str. 17. Uhvaćen materijal prema prenosu Radio-Moskve. Šapirograf.

⁸⁴ J. Pawłowicz, n. n., str. 444.

⁸⁵ A CK SKJ, CK KPJ-KI, 1943, 125.

⁸⁶ Isto. — CK KPJ-KI, 1943, 126.

⁸⁷ Isto. — CK KPJ-KI, 1943, 200. — *Slobodna Jugoslavija* objavila je Titov i Ribarov pozdrav 8. maja 1943.

redakcijama novina i časopisa koji su izlazili u SAD, Engleskoj, Kanadi, Australiji i Južnoj Americi; 2. izdavanja sopstvenog časopisa *Славјане*, 3. emitovanja radio-emisija za sve slovenske zemlje; 4. organizovanja masovnih političkih mitinga, plenuma i skupština i 5. uticanja na delatnost slovenskih organizacija u inostranstvu, putem prepiske.⁸⁸

Samo u toku 1943. godine, Sveslovenski komitet, tj. njegove nacionalne sekcije, poslale su 288 članaka u Australiju, 382 u Englesku, 1.182 u Kanadu, 29 na Novi Zeland, 2.249 u SAD, 654 u Južnu Ameriku, 6 u Švedsku i 84 u Šangaj. Što se tiče tema izgleda da je najviše članaka bilo o borbama Crvene armije i unutrašnjem životu SSSR-a — 2.800.⁸⁹

Dinamika rasta delatnosti Sveslovenskog komiteta posmatrajući porast broja odaslanih članaka, bila je sledeća: u toku 1942. poslana su 645 članka, u 1943. — 4.874, a do 5. avgusta 1944. — 4.138 članaka. Časopis *Славјане* je u SAD — 502 primeraka, Englesku — 55, Afriku — 62, Avganistan — 1, Zapadnu Kinu — 1, Iran — 42, Kanadu — 425, Mandžuko — ,7 Meksiko — 1, MNR — 8, TPR — 8, Palestinu — 126, Tursku — 1, Urugvaj — 1, Kinu — 226 i Japan 8 primeraka. To ukupno iznosi 1.500 primeraka. Osim toga, u crvenoarmejske, poljske, čehoslovačke i jugoslovenske vojne jedinice bilo je poslano oko 600 primeraka.⁹⁰

Autorski kolektiv koji je napisao sve pomenute članke sastojao se od nekih 150 ljudi, od kojih je 100 redovno pisalo. Po nacionalnosti ti autori su bili: Rusi — 27, Ukrajinci — 13, Belorusi — 6, Poljaci — 15, Česi — 14, Slovaci — 3, Srbi — 4, Hrvati — 2, Slovenci — 2, Makedonci — 1, Bugari — 5, Jevreji — 3 i Latiši — 1.⁹¹ Dakle, bilo je ukupno 11 Jugoslovena čiji su članci objavljivani po različitim slovenskim listovima i časopisima širom sveta. Teme o kojima su pisali uglavnom su bile iz dve tematske oblasti — istorije slovenskih naroda i savremene borbe protiv fašizma. Pisci određene nacionalnosti pretežno su pisali o svojoj domovini.

O vojnopolitičkoj situaciji u Jugoslaviji, operacijama NOV-a i POJ-a, sovjetski listovi i časopisi su tokom 1943. godine redovno donosili informacije. Grupa Jugoslovena — članova sekcije Južnih Slovena — pored istupanja na mitinzima, u radio-emisijama i rada u radio-stanici *Slobodna Jugoslavija*, sarađivala je i u organu Sveslovenskog komiteta, časopisu *Славјане* i nekim drugim sovjetskim listovima i časopisima. Tako je na primer, S. Zinić pisao o borbi inteligencije Jugoslavije protiv Hitlera i o intelektualcima, članovima AVNOJ-a.⁹² I. Regent je dao kratak pregled istorije Slovenaca, da bi na kraju pisao o uspesima NOP-a u Sloveniji.⁹³ V. Vlahović je opisao propast dve neprijateljske ofanzive protiv jugoslovenskih partizana, a napisao je i članke: *Nikada okupatori neće ubiti slobodoljubivu dušu Slovena; Partizanska borba ju-*

⁸⁸ Kao nap. 62.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, ег. хр. 4.

⁹¹ Isto.

⁹² *Славјане*, 1943, 3.

⁹³ *Славјане*, 1943, 6.

*goslovenskih naroda; U bitci za slobodu; Jugoslavija se bori.*⁹⁴ D. Gustinčić je objavio članak o tradiciji borbenog jedinstva naroda Jugoslavije,⁹⁵ a prof. Ditjakin je pisao da su neprijatelji ucenili glavu „slavnog Tita” obećavajući nagradu od 100.000 zlatnih maraka.⁹⁶ O situaciji u Jugoslaviji se opširnije govorи u članku *Antihitlerovski pokret u okupiranim zemljama*, u kome se zaključuje: „Jugoslovenski narod je prvi od okupiranih naroda podigao zastavu partizanskog rata, on je u vatri žestokih bojeva za slobodu izgradio masovnu antihitlerovsku armiju. Njegova herojska borba je slavan primer za druge zemlje evropskog kontinenta”.⁹⁷ U uvodniku *Славјана* (br. 9) NOP Jugoslavije bio je najlaskavije ocenjen: „Među bratskim slovenskim narodima partizanski rat je dostigao najveći razvoj, kako je poznato, u Jugoslaviji. Ratni podvizi jugoslovenskih patriota već su ušli u istoriju svetske borbe protiv fašizma kao jedna od njenih najsvetlijih stranica”. O Drugom zasedanju AVNOJ-a pisano je u decembarskom broju *Славјана* pod naslovom *Dokumenti o događajima u Jugoslaviji*. Tom prilikom je objavljena i deklaracija sa Drugog zasedanja AVNOJ-a. U Franićevom članku o 25-godišnjici stvaranja Jugoslavije isticano je da su narodni predstavnici doneli istorijsku odluku o prerastanju AVNOJ-a u Vrhovni zakonodavni i izvršni organ i o obrazovanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao privremene vlade Jugoslavije.⁹⁸ Za 19 meseci, od juna 1942. do decembra 1943. godine u časopisu *Славјана* bila su objavljena 32 članka o istoriji NOP-a u Jugoslaviji.

Šesti plenum Sveslovenskog komiteta održan u Moskvi 16. i 17. oktobra 1943. godine, ostao je zabeležen po tome što je dobim delom bio posvećen Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Prva tačka dnevnog reda bila je: saopštenje potpredsednika B. Maslarića o pobedama jugoslovenskih partizana. Maslarić je iscrpno govorio „o blistavim uspesima narodnooslobodilačke armije i partizanskih odreda u poslednje vreme, a naročito posle kapitulacije Italije”. Pri tom je naveo da Narodnooslobodilačka armija ima 20 regularnih divizija i ukupno 200.000 boraca.⁹⁹ Od Jugoslovena, na plenumu je govorio i D. Vlahov. Njegov govor zabeležen je pod naslovom *Makedonski Sloveni bore se za svoju slobodu*.¹⁰⁰ Sudeći po izveštaju Sveslovenskog komiteta, plenum je veoma povoljno ocenio NOVJ i njenog vrhovnog komandanta Tita, a osudio reakcionarnu jugoslovensku vladu i izdajnika Mihailovića. Sa plenuma je bio upućen pozdrav generalima, oficirima i vojnicima NOVJ i jugoslovenskim partizanima.¹⁰¹

⁹⁴ Isto, 1943, 7. *Правда*, 10. V, 14. VIII, 31. XII 1943.

⁹⁵ *Славјана*, 1943, 7.

⁹⁶ Isto, 1943, 8.

⁹⁷ Isto, 1943, 9.

⁹⁸ Isto, 1943, 12.

⁹⁹ Isto, 1943, 11.

¹⁰⁰ Vidi i: Д. Влахов, *Греческий народ в борьбе против фашистских захватчиков*, Москва, 1943.

¹⁰¹ *Славјана*, 1943, 11. — *Sveslovenski kongres u Moskvi — Staljin o Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije*, Tuzla, 1943, 9.

Sledeća manifestacija koju je organizovao Sveslovenski komitet, a koja se bavila i NOP-om u Jugoslaviji, bio je miting Slovena-ratnika, održan u Moskvi 23. i 24. februara 1944. godine. Učesnici mitinga bili su predstavnici sovjetske armije, poljskog korpusa u SSSR-u, čehoslovačke vojne jedinice, Jugoslovenskog samostalnog odreda u SSSR-u, kao i predstavnici partizana koji su se borili u nemačkoj pozadini. Predsednik Komiteta, general A. Gundorov, istakao je u svom govoru da danas ceo svet sa radošću i ponosom prati herojsku borbu jugoslovenske Narodno-oslobodilačke vojske i slavna dejstva poljskih i čehoslovačkih partizana. Posle Gundorova govorili su Zigmunt Berling, Ludvig Svoboda i Milutin Perišić a drugog dana Marko Mesić.¹⁰²

U toku 1944. godine održano je još nekoliko manifestacija. U februaru je priređen miting u Jugoslovenskom samostalnom odredu u SSSR-u,¹⁰³ a 5. aprila, povodom godišnjice napada na Jugoslaviju, održan je radio-miting Jugoslovena koji žive u SSSR-u. Na ovom mitingu istupali su Veljko Vlahović, Stanoje Simić, Miodrag Lozić, Pavle Kovač, Dragotin Gustinčić, Vlko Červenkov, Aleksandar Gundorov, Lazo Stefanović, Stojan Marković, Dimitar Vlahov i Ivan Regent.¹⁰⁴ Krajem aprila u Komitetu je bio priređen prijem u čast dolaska Vojne misije NOVJ u Moskvu. Prijemu su prisustvovali svi članovi Misije sa Milovanom Đilasom i Veličkom Terzićem na čelu.¹⁰⁵ U svojstvu člana Sveslovenskog komiteta V. Vlahović je održao dva predavanja u moskovskom Domu sindikata; prvo, pod naslovom *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije* 8. februara, a drugo na temu *Četvrta godina herojske borbe jugoslovenskog naroda* 11. jula.¹⁰⁶

U organizaciji Sveslovenskog komiteta 15. jula 1944. godine održana je svečanost povodom 535-godišnjice bitke kod Grinvalda. Na svečanosti je govorio i V. Terzić, šef Vojne misije NOVJ u SSSR-u. V. Terziću, kao i drugim predstavnicima jugoslovenskih naroda, bila je ukazana „osobita pažnja i poštovanje”. Izveštavajući Tita o svemu ovome, Terzić je naveo i sledeće: „Meni su kao Vašem pretstavniku sovjetski generali ukazali naročito uvaženje i bratsku ljubav”.¹⁰⁷

Osmi plenum Sveslovenskog komiteta održan je 11. avgusta 1944. na 3-godišnjicu Prvog sveslovenskog mitinga. Na plenumu je bio razmotren pređeni put, a bili su izabrani i novi članovi Komiteta, među kojima i Jugosloveni Pavle Savić i Antun Augustinčić.¹⁰⁸

U vreme stupanja sovjetske vojske na teritoriju Jugoslavije, Sveslovenski komitet je postavio izložbu posvećenu borbi naroda Jugoslavi-

¹⁰² *Slobodna Jugoslavija*, list Jugoslovenskog samostalnog odreda u SSSR-u, 10. mart 1944. — Radio-stanica *Slobodna Jugoslavija* emitovala je izveštaj o mitingu Slovena-ratnika 25. februara 1944. — J. Pawłowicz, n. n., str. 444.

¹⁰³ *Славјане*, 1944, 2.

¹⁰⁴ *Slobodna Jugoslavija* (list) 7. april 1944.

¹⁰⁵ Kao nap. 36.

¹⁰⁶ Oba predavanja objavljena su u Moskvi 1944. kao brošure.

¹⁰⁷ A CK SKJ, JVM u SSSR-u, 1944, 78, 106.

¹⁰⁸ *Славјане*, 1944, 9.

je protiv fašizma. Izložene su bile brošure, leci, novine i plakati na srpskom, hrvatskom i slovenačkom jeziku.¹⁰⁹

U sovjetskim listovima i časopisima je tokom 1944. godine velika pažnja poklanjana Jugoslaviji. Naravno, najviše priloga bilo je objavljeno u časopisu *Славяне*. D. Vlahov je pisao o borbi makedonskog naroda za ujedinjenje.¹¹⁰ Takođe su bili objavljeni i informativni članci o mitingu Južnih Slovena u Londonu, pozdravi Jugoslovena iz Čikaga Titu i Ribaru, potom i članak Luja Adamića o potrebi da se poveća pomoć NOP-u Jugoslavije.¹¹¹ Dva članka su se odnosila i na jugoslovensku vladu u izbeglištvu.¹¹² U majskom broju *Славяна* objavljen je prvi Titov članak,¹¹³ potom intervju sa M. Dilasom i govor Vladimira Nazora, predsednika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, održan na narodnom zboru u Glini, 10. februara 1944. Povodom oslobođenja Beograda (20. X 1944) objavljen je Titov pozdravni telegram Staljinu, ali i telegram Sveslovenskog komiteta Titu, u kome se kaže: „Pobeda zadobijena pod zidinama Beograda od strane jedinica odvažne Crvene armije zajedno sa vojskom NOA Jugoslavije jeste trijumf ideje bojevog jedinstva slovenskih naroda, koji su se rame uz rame borili protiv krvavog hitlerizma”.¹¹⁴

Titova brošura *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, zauzima izuzetno mesto u istinskom obaveštavanju svetske javnosti o događajima u Jugoslaviji. Da li je Tito sam nameravao da napiše ovakav tekst nije nam poznato, ali znamo da je njujorški časopis *Free World*, posredstvom Sveslovenskog komiteta, molio Tita za članak o zbivanjima u Jugoslaviji od 1941. godine. Tito je članak napisao u martu 1944. i izgleda da ga je Vojna misija NOVJ (V. Terzić) donela u Moskvu. Maja 1944. Sveslovenski komitet je telegrafisao članak njujorškom časopisu, a onda je u Moskvi, u izdanju „Izdavačkog preduzeća literature na stranim jezicima” bila objavljena brošura, istovremeno, na srpskom, hrvatskom, slovenačkom, ruskom, poljskom, češkom, bugarskom, nemačkom, italijanskom, rumunskom i mađarskom jeziku. Skraćena verzija bila je objavljena i u časopisu *Большевик* (1944, 10—11).

Brošura u stvari predstavlja kratak pregled NOB-a. U njoj je dat jezgrovit opis, pretežno vojnih operacija partizanskih odreda, odnosno NOV-a i POJ-a, a zatim nastanak narodne vlasti i AVNOJ-a. Brošura se završava rečima: „Danas mi imamo Narodnooslobodilačku vojsku, koja je svojim sopstvenim rukama osvojila oružje od neprijatelja. Sa pomoći saveznika u naoružanju mi možemo stvoriti vojsku od 700.000—

¹⁰⁹ Isto, 1944, 11. — Prikaz izložbe bio je objavljen pod naslovom: *Рассказ о героической борьбе народов Югославии*.

¹¹⁰ Д. Влахов, МАКЕДОНСКИЙ НАРОД В БОРЬБЕ ЗА СВОЁ ВОССОЕДИНЕНИЕ, *Славяне*, 1944, 4.

¹¹¹ *Славяне*, 1944, 4.

¹¹² Борис Дмитриевич, КОГО ПРЕДСТАВЛЯЕТ ЭМИГРАНТСКОЕ ЮГОСЛАВСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО, *Славяне*, 1944, 4. — Миодраг Н. Лозич, КАИРСКИЕ ВСТРЕЧИ, *Славяне*, 1944, 5.

¹¹³ Јосип Броз Тито, ЗНАЧЕНИЕ РЕШЕНИЙ АНТИФАШИСТСКОГО ВЕЧА НАРОДНОГО ОСВОБОЖДЕНИЯ ЈУГОСЛАВИИ.

¹¹⁴ *Красная звезда*, 21. октобар 1944.

—800.000 ljudi koja će zajedno sa saveznicima zadati poslednji udarac fašističkim nemačkim osvajačima”.

Prikaz brošure objavljen je u časopisu *Славяне* (1944, 8), a zavrsavao se ocenom da će „ova izvrsna knjiga pomoći slovenskoj i celoj svetskoj javnosti da se pravilno obavesti o događajima koji su se zbili u Jugoslaviji”.

Informativna i političko-propagandna delatnost Sveslovenskog komiteta krajem 1944. i početkom 1945. godine, uglavnom je pratila vojne i političke uspehe borbe slovenskih naroda i antifašističke koalicije u celiini. Sa stanovišta naše teme zanimljivo je da je A. Gundorov pisao, da se početkom 1945. front Crvene armije, armije SAD i Velike Britanije i Narodnooslobodilačke armije Jugoslavije sve više sužava oko hitlerovske Nemačke. Time je bilo neposredno odato priznanje Narodnooslobodilačkoj armiji Jugoslavije kao savezniku i saborcu.¹¹⁵ Inače, u tom tekstu je predsednik Sveslovenskog komiteta rezimirao borbene i političke uspehe slovenskih naroda, te naglašavao da je „neprocenjiva pomoć herojskog jugoslovenskog naroda Ujedinjenim narodima u razbijanju nemačko-fašističkih armija na Balkanskem poluostrvu”. No Gundorov se nije zadržao samo na ovim ocenama nego je ukazao i na političko-demokratska dostignuća izražena kroz odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a. Po njegovom mišljenju, federativni princip državnog uređenja snažno je delovao na razmah borbe protiv Nemačke.

U časopisu *Славяне* je tokom 1945. godine bio objavljen niz članaka o Jugoslaviji, a njihovi autori, pored Tita, bili su Moša Pijade,¹¹⁶ Milovan Đilas¹¹⁷ i Vinko Švob.¹¹⁸ Titov članak *Prijateljstvo i tesna saradnja naroda Jugoslavije i naroda Sovjetskog Saveza — životna je potreba* napisan je u duhu sveslovenske politike. U njemu se prvo govori o vekovnoj razjedinjenosti Slovena, pa naravno i Južnih Slovena, što su koristili njihovi neprijatelji. Zatim se pominje antisovjetska politika Kraljevine Jugoslavije i porobljavanje od strane fašističkih sila. Tito je istakao da su narodi Jugoslavije pružili natčovečanski otpor okupatoru „verujući unapred da velika slovenska Rusija, odnosno SSSR, neće nikada dozvoliti da se unište male slobodoljubive zemlje”. Posle napada Nemačke na SSSR „narodi Jugoslavije su došli još do čvršćeg ubedjenja da je njihova sudbina čvrsto povezana za sudbinu sovjetskih naroda i zato su čvrsto rešili da daju sve od sebe u borbi protiv zajedničkog neprijatelja”. Tito članak završava ukazivanjem na nastanak narodne vlasti u Jugoslaviji koja će omogućiti svestrani razvitak zemlje. Zatim se poziva na Ugovor između SSSR-a i Jugoslavije (skopljen 11. IV 1945) o

¹¹⁵ Александар Гундоров, ГОД БОЕВЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ УСПЕХОВ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ, *Славяне*, 1945, 1.

¹¹⁶ Мoша Пияде, МАКЕДОНСКИЙ НАРОД ЗАВОЕВАЛ ПРАВО НА НАЦИОНАЛЬНОУ НЕЗАВИСИМОСТЬ, *Славяне*, 1945, 1.

¹¹⁷ Милован Ђилас, ЧЕМ СИЛЬНА НОВАЯ ЮГОСЛАВИЯ, *Славяне*, 1945, 4. — СОВЕТСКИЙ ЧЕЛОВЕК И НАША БОРЬБА, *Славяне*, 1945, 6. — СОВЕТСКИЙ СОЮЗ И ЮГОСЛАВИЯ, *Славяне*, 1945, 7. — НОВЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗАКОНЫ В ЮГОСЛАВИИ, *Славяне*, 1945, 8—9.

¹¹⁸ Винко Швоб, ВМЕСТЕ С КРАСНОЙ АРМИЕЙ, *Славяне*, 1945, 2. — ЧЕТЫРЕ ГОДА БОРЬБИ ЮГОСЛАВСКОГО НАРОДА, *Славяне*, 1945, 3.

prijateljstvu i uzajamnoj pomoći, da bi na kraju rekao da će drugi sver-ski rat biti poslednji u burnoj i mukotrpnoj istoriji Slovena.¹¹⁹

U toku boravka u Moskvi, aprila 1945. godine, Tito je posetio Sveslovenski komitet i tom prilikom izrazio zahvalnost Komitetu na pomoći u ujedinjavanju slovenskih naroda, posebno Srba i Hrvata, u borbi protiv fašističkih osvajača.¹²⁰

Uporedo sa oslobođanjem zemalja istočne Evrope od strane Crvene armije, delatnost Sveslovenskog komiteta, odnosno njegovih sekcija, prenosila se u oslobođene slovenske zemlje. Tako je 3. marta 1945. godine u Sofiji bio održan poslednji, sveslovenski kongres (poslednji za vreme rata), na kome su bili manifestovani jedinstvo i saradnja slovenskih naroda. Po okončanju rata u slovenskim zemljama obrazovani su slovenski komiteti. Njihova delatnost kao i obrazovanje Opštесlovenskog komiteta na sveslovenskom kongresu održanom u Beogradu od 8. do 12. decembra 1946. godine, izlazi iz okvira ovog napisa.

Na osnovu svega izloženog, može se zaključiti da je grupa Jugoslovena, članova KPJ, pripadnika i pristalica NOP-a Jugoslavije, ravnopravno sa predstavnicima ostalih slovenskih naroda učestvovala u obrazovanju Sveslovenskog komiteta u Moskvi, u političkom i u organizacionom smislu. Tokom trajanja rata, pomenuta grupa, koja je sačinjavala sekciju Južnih Slovena Sveslovenskog komiteta, ravnopravno je učestvovala u svim vidovima i oblicima delatnosti Komiteta. Štaviše, zahvaljujući snažnom antifašističkom narodnooslobodilačkom pokretu u Jugoslaviji, sekcija Južnih Slovena je bila aktivnija i plodotvornija u svojoj delatnosti od ostalih sekcija. Na taj pojačani tempo rada podsticajno je delovala i saradnja sa jugoslovenskim iseljeničkim organizacijama u SAD, Kanadi, Južnoj Americi, Australiji i Novom Zelandu (od juna 1942), kojima je Sveslovenski komitet ponekad bio jedini izvor informacija o događajima u Jugoslaviji.

Publicistički rad u SSSR-u i saradnja sa slovenskim iseljenicima u prekomorskim zemljama, bili su izuzetno koristan vid delatnosti Sveslovenskog komiteta. Članci i brošure o jugoslovenskim pitanjima koje su pisali ili inspirisali članovi Komiteta, nekad su bili bledo-informativni a nekad potpuno angažovani pišući o NOP-u Jugoslavije. To je zavisilo ne samo od stepena objektivno primljenih i prikupljenih informacija i podataka, nego daleko više od vremena kada su određeni tekstovi objavljuvani.

Javna podrška istorijskim, revolucionarnim i klasnim ciljevima NOP-a Jugoslavije, na čijem čelu je bila KPJ, i osuda kontrarevolucionarne politike jugoslovenske vlade u izbeglištvu i oružane kontrarevolucionarne borbe četnika D. Mihailovića, nije bila primetna u delatnosti Sveslovenskog komiteta sve do januara 1943. godine. Do tog vremena svi tekstovi o događajima u Jugoslaviji na manje-više uopšten način pri-

¹¹⁹ Јосип Броз Тито, ДРУЖБА И ТЕСНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО НАРОДОВ ЮГОСЛАВИИ С НАРОДАМИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА — ЖИЗНЕННАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ, *Славяне*, 1945, 4.

¹²⁰ ЦГАОР, ф. 6646, он. 1, ег. хр. 32. — А СК СКЈ, МФ, 210/767, sn. 20—27. — *Славяне*, 1945, 4.

kazivali su borbene operacije i uspehe NOV-a i POJ-a, uz mnoštvo komplimenata za odvažnost i hrabrost partizana. Razume se, u tim tekstovima su bili potencirani slovenstvo i potreba saradnje slovenskih naroda. Međutim, o ideološkom karakteru NOP-a u Jugoslaviji, njegovim ratnim, revolucionarnim ciljevima i stvaranju narodne vlasti, do januara 1943. nije bilo govora. Uzrok ovakvog odnosa svakako ne treba tražiti u Sveslovenskom komitetu, još manje u njegovoj sekciji Južnih Slovena, već u politici sovjetske vlade, koja je izbegavala sukobe i diskusije sa saveznicima oko pitanja izmene socijalnog porekla i državnog uređenja u Jugoslaviji.

Od januara 1943. u publicističkoj produkciji Sveslovenskog komiteta postepeno se obelodanjuje suština dogadaja u Jugoslaviji i raste javna podrška revolucionarnim, klasnim ciljevima NOP-a. Zahvaljujući tome istina o NOP-u probijala se i do najudaljenijih slovenskih iseljeničkih naseobina, do vladajućih krugova sila antifašističke koalicije i do drugih demokratskih država. Tako je uticala na javno mnjenje, afirmaciju i međunarodno priznavanje nove Jugoslavije.

5. Rusi u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije

Prvo pitanje koje se nameće odmah po čitanju naslova ovog odeljka jeste: otkud Rusi u Jugoslaviji?

Kao što je bio slučaj i sa Jugoslovenima u Sovjetskom Savezu, tako se i deo Rusa — učesnika u NOB-u regrutovao iz redova stare političke (belogardejske) emigracije. Najveći broj su ipak činili državlјani SSSR-a, bivši crvenoarmejci, ratni zarobljenici koji su bili u zarobljeničkim logorima ili na prisilnom radu u Jugoslaviji, te su uspevali, na različite načine, da pobegnu iz zarobljeništva i priključe se jugoslovenskim partizanskim odredima i jedinicama NOVJ.

Poznato je da se posle oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji (1917—1921) deo ruske, belogardejske emigracije naselio i u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj su, imajući u vidu političke motive, a i njihovu stručnost i kvalifikovanost (oficiri, lekari, profesori, inženjeri) bili primljeni blagonaklono. Najsnažnija beloemigrantska organizacija u Evropi bio je Ruski opšte vojni savez (ROVS). Njegova centralna uprava, odnosno glavna komanda, od osnivanja (1. septembra 1924) pa sve do 1927. godine nalazila se u Sremskim Karlovcima. Potom je bila premeštena u Parizu. ROVS je 1934. godine imao oko 300.000 članova, a u Jugoslaviji oko 25.000. U Jugoslaviji se isticalo „Udruženje ruskih oficira u Jugoslaviji“ koje je kao svoj zadatak postavilo — izučavanje modernog naoružanja i pripremanje za rat protiv Sovjetske Rusije. Na čelu Udruženja bili su generali B. A. Štejfon i E. M. Skorodomov,¹ budući organizatori Ruskog zaštitnog korpusa.

¹ Светозар Лозо, ОД ДВОГЛАВОГ ОРЛА ДО КУКАСТОГ КРСТА, Политика 9. и 10. фебруар 1976.

Političke promene u Evropi izazvane pojavom fašizma, a krajem tridesetih godina i njegovim nesumnjivim političkim i vojnim (osvajačkim) uspesima, delovale su i na politička opredeljenja i organizovanje ruskih emigranata u evropskim državama, pa i u Jugoslaviji. S druge strane, sovjetska obaveštajna služba je uspevala da saradnike pronađe i u redovima svojih sunarodnika, te da uz njihovu pomoć utiče na široke slojeve ruske emigracije u cilju jačanja njihovog patriotizma i antifašizma. Politička podela među ruskim emigracijom bila je tolika, da su se jedni bezrezervno stavljali u službu fašističke Nemačke, sa željom da se na njenim tenkovima vrate u Rusiju na vlast, dok su drugi fašizam i Nemce doživljavali kao najgoreg, vekovnog neprijatelja Rusa i svih Slovena. Te suprotnosti prouzrokovale su početkom drugog svetskog rata stvaranje ruskih vojnih i političkih organizacija na tlu Jugoslavije.

Nemačke okupacione vlasti su u Srbiji, krajem maja 1941. godine, obrazovale Biro za zaštitu ruske emigracije u Srbiji. Za načelnika Biroa postavljen je general E. M. Skorodumov. On je izdao proglašenje u kojem je pored ostalog naveo, da „ruski emigranti zajedno sa srpskim narodom dele njegovu nesreću”.²

Nemci su septembra 1941. godine u Beogradu formirali prve odrede od ruskih beloemigranata, a januara 1942. godine su od tih odreda obrazovali Ruski zaštitni korpus³ od dva puka. Krajem 1942. Korpus je povećan za još tri puka. Komandni kadar bio je sastavljen od ruskih carističkih oficira, a bio je pod direktnom komandom nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji. Komandant Korpusa bio je general B. A. Štejfond. Nemačka komanda koristila je Korpus za obezbeđivanje rudnika i saobraćaja. Tako su Štab korpusa, 4. puk i Rezervni bataljon bili u Beogradu. 1. puk nalazio se u Loznici i Krupnju, a njegove dve čete između Kraljeva i Kosovske Mitrovice. 2. puk bio je raspoređen u Kraljevo i u dolinu Zapadne Morave, a 3. puk u Požarevac, Negotin, Petrovac, Bor i Majdanpek. Delovi 5. puka bili su dislocirani u dolinu Ibra i na desnu obalu Drine (od Višegrada do Banje Koviljače). Korpus je učestvovao i u sledećim borbama protiv jedinica NOVJ: protiv 2. i 5. divizije kod Valjeva, aprila i maja 1944. godine; zatim protiv 12. korpusa kod Krupnja i Loznice, septembra 1944. godine. U istočnoj Srbiji Korpus je bio uključen u borbe protiv 14. korpusa NOVJ i delova 57. armije Crvene armije, oktobra 1944. Posle ovih neuspešnih borbi ostaci korpusa povukli su se u Bosnu, a aprila 1945. godine kod Brčkog i Slavonskog Broda konačno su uništeni.

Istovremeno, ilegalno je delovao *Savez sovjetskih patriota* koji je bio antifašistički usmeren. Ovaj savez nastao je 1940. godine uz pomoć sovjetske ambasade u Beogradu. U rukovodstvu saveza bili su dr V. Lebedev, direktor časopisa *Руски архив*, dr I. A. Gelenišćev-Kutuzov, docent Beogradskog univerziteta, inače potomak feldmaršala Kutuzova,

² РАД БИРОА ЗА ЗАШТИТУ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ, *Обнова*, 31. јул 1941.

³ У ovaj korpus svrstavani su i Rusi iz NDH. Prema jednom izvoru, početkom novembra 1941. godine u NDH je bilo 247 kubanskih, 105 donskih, 23 terska i oko 10 drugih kozaka. Krajem oktobra u Beograd je upućeno 150 kozaka, a planirano je bilo da se uputi još 150. — AVII, Ustaška arhiva, k. 233, reg. br. 50/3-2.

književni kritičar Tumin, prof. dr Aleksejev i dr. Po oslobođenju Beograda Savez je imao 120 članova. Vid njegove delatnosti bio je uspostavljanje veza sa sovjetskim vojnicima i oficirima, ratnim zarobljenicima na tlu Jugoslavije, a sve u cilju njihovog oslobođanja i pristupanja NOVJ.⁴ Koliki su bili uspesi Saveza u ovom radu nije nam poznato, ali prepostavljamo da je delokrug rada Saveza bio sveden na sam grad Beograd i njegovu bližu okolinu.

Sovjetski državljanini, nemački ratni zarobljenici, na različite načine su uspevali da se oslobole ropstva i prebegnu partizanima. Ponekad je do oslobođanja dolazilo zahvaljujući uspešnim borbenim akcijama pojedinih jedinica NOV-a i POJ-a. Kao početak ove pojave može se smatrati oslobođenje pet sovjetskih oficira koje su izveli zagorski partizani. O tome je pisala *Borba*, organ KPJ, 23. decembra 1942. godine, pod karakterističnim naslovom *Najljepša naša pobjeda*.⁵ Radost i oduševljenje partizana zbog oslobođanja crvenoarmejaca korišćeni su u propagandne svrhe. To se lepo vidi iz pisma Štaba 1. korpusa NOV-a Hrvatske Štabu 8. divizije (11. april 1943. godine). U njemu se za dva sovjetska oficira kaže da su „naši gosti i tako treba da se kod nas osećaju”, te da se mogu koristiti „kao propagandisti u vašoj diviziji i po brigadama”. Osmoj diviziji bila su upućena još trojica sovjeta čija su imena bila zapisana: Aleksandr Glenbocki, Vasilij Dragin i Grigorije Zikanov. Oni su bili pobegli iz Trsta i priključili se istarskim partizanima.⁶

U proleće 1943. u udarnim bataljonima 1. južnomoravskog odreda bila su tri crvenoarmejska podoficira, a zatim im se pridružio i oficir Crvene armije Arkadij Akaden Viktor sa dvojicom vojnika. Sva trojica poginula su u borbi za Veliki Šiljegovac.⁷ Prema jednom memoarskom zapisu, pripadnik NOP-a, ilegalac Aleksandar (verovatno pseudonim), organizovao je bekstvo 40 sovjetskih ratnih zarobljenika iz Niša.⁸ Gorrenjski partizanski odred oslobođio takođe je 40 sovjetskih ljudi iz logora u Bistrici na Dravi, 18. maja 1943. godine. U borbama kod Sanskog Mosta, 1. i 2. septembra 1943. godine, 2. bosanski korpus je oslobođio 7 crvenoarmejaca poreklom iz Turkestana, dok je grupa Čerkeza, izvršivši sabotažu, pobegla iz Bihaća 14. novembra 1943. godine i priključila se Bihaćkom partizanskom odredu. Od ovih 80 Čerkeza bila je formirana četa u sastavu 1. brigade 13. primorsko-goranske divizije.⁹

⁴ М. И. Семиряга, *Советские люди в европейском сопротивлении*, Москва, 1970, стр. 120. — Ове podatke Semirjaga crpi iz arhivskog izvora: Архив Министерства обороны СССР, ф. 243, оп. 233, л. 186.

⁵ Jovan Vujošević, *Crvenoarmejci u partizanima*, *Komunist*, 11. jul 1963. — Oslobođeni oficiri Nikolaj Fostik, Danilo Gvozdik, Vladimir Lepeškin i Ivan Bandura, izrazili su 10. januara 1943. blagodarnost partizanima što su ih oslobodili iz „varvarskog fašističkog ropstva“. Izjavu je objavila *Borba*.

⁶ Isto.

⁷ Dobrivoje Sekulović Mališa, *Stranci u partizanskim odredima*, 4. jul, 26. maj 1970.

⁸ Советские люди в освободительной борьбе югославского народа 1941—1945. 22: Воспоминания, документы и материалы, Москва, 1973, стр. 30. (Dalje: Советские люди).

⁹ Isto. — J. Vujošević, n. d. — N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, n. d., str. 135.

Pojedinačno ili grupno (manje grupe) bežanje Rusa, ratnih zarobljenika, bivših vojnih obveznika Crvene armije, na stranu NOV-a i POJ-a, vršeno je širom Jugoslavije, a bilo je i prebegavanja iz Italije i Grčke. Sve te prebegle crvenoarmejce, partizanski štabovi nisu okupljali u posebne, nacionalne vojne jedinice, već su ih uključivali u jedinice NOVJ (često po 1 do 2). Tako se, prema dosadašnjim rezultatima, računa da je Rusa bilo u 188 jedinica NOVJ. Kasnije, kada se njihov broj povećao i kada je za to bilo uslova, stvorene su posebne, ruske jedinice — vodovi, čete, bataljoni i jedna brigada.

Ruska udarna brigada 30. divizije 9. korpusa NOVJ formirana je aprila 1945. godine, a njen začetak vezuje se za prebegavanje grupe Rusa sa Anatolijem Ignjatjevićem Đačenkom na čelu. On će kasnije postati komandant brigade. Pomenuta grupa Rusa, uz pomoć italijanskih antifašista, prebegla je 3. oktobra 1943. godine kod Kobarida partizanima, tj. delovima 9. korpusa NOVJ. Od njih je, pri 2. bataljonu 18. brigade, formirana Ruska četa pod komandom A. I. Đačenka. Četa je ubrzo ojačana prebeglim Rusima iz Austrije i Italije, tako da je januara 1944. godine obrazovan *Ruski bataljon* koji je brojao nekih 250 ljudi. Komandant je postao A. I. Đačenko, a politički komesar German Gurjevič Malov. Đačenko je 9. aprila 1944. godine bio teško ranjen, te je umesto njega komandant postao B. A. Raisov. Po ozdravljenju, Đačenko je postao zamenik komandanta 18. brigade NOVJ. Tokom druge polovine 1944. i početkom 1945. godine u Bataljon su svrstavani svi novoprebegli sovjetski državljanji, tako da je aprila 1945. Bataljon prerastao u brigadu od oko 1.500 boraca raspoređenih u šest bataljona. Komandant brigade postao je Đačenko, čovek koji je od oktobra 1943. godine neprestano rukovodio formiranjem i dejstvima prvo Ruske čete, pa zatim i Ruskog bataljona. Prema izveštaju Štaba 9. korpusa NOVJ, u čijem sastavu su od osnivanja bile pomenute ruske jedinice, bilans njihovih borbi od oktobra 1943. do maja 1945. godine bio je sledeći: ubijeno 7.358 neprijateljskih vojnika, ranjeno 10.990 i zarobljeno 524. Tokom borbi uništili su 39 kasarni, 114 automobila, 13 oklopnih automobila, 9 tenkova, 7 železničkih mostova i dr. Zarobili su 13 topova različitog kalibra, 78 lakih mitraljeza, 17 teških mitraljeza, 113 automata, 7 teških minobacača, 1.013 pušaka, 8.700 granata, 216.000 metaka i dr. Gubici brigade bili su: 175 poginulih, 39 nestalih, i 287 ranjenih.¹⁰

Pored pomenute Ruske brigade, kao najbrojnije jedinice sovjetskih državljanja, u sastavu NOVJ bilo je formirano i 11 ruskih bataljona.¹¹ To su bili:

Ruski bataljon 1. ličke brigade 6. divizije *Nikola Tesla* 4. korpusa — 150 boraca.

Ruski bataljon 1. makedonsko-kosovske brigade 48. makedonske divizije — 160 boraca.

¹⁰ М. И. Семиряга н. д., стр. 125—126; *Советские люди*, стр. 157—158. — Izveštaj štaba 9. korpusa NOVJ o borbenim dejstvima 1. ruske udarne brigade. Uspomene Đačenka objavljene su u delu: *Советские люди*, str. 58—72.

¹¹ Spisak koji sledi sačinjen je na osnovu spiska (Jedinice NOVJ u kojima su se nalazili sovjetski državljanji), koji je objavljen u delu: *Советские люди*, str. 196—204.

Ruski bataljon 5. crnogorske brigade 3. udarne divizije 2. udarnog korpusa — 180—200 boraca.

Ruski bataljon 5. makedonske brigade 49. divizije 15 korpusa — 230 boraca.

Ruski bataljon 7. vojvodanske brigade 51. divizije 12 korpusa — 230—250 boraca.

Ruski bataljon 9. brigade, 18 divizije 7. korpusa 180—190 boraca.

Ruski bataljon 15. makedonske brigade 42. makedonske divizije 16. makedonskog korpusa — 150—180 boraca.

Ruski bataljon 19. brigade *Srećko Kosovel* 30. divizije 9. slovenskog korpusa — 120—150 boraca.

Ruski bataljon 34. brigade *Franjo Ogulinac Seljo* 4. korpusa — 210—240 boraca.

Ruski bataljon Osječke brigade 12 divizije 6. korpusa — 350—380 boraca.

Ruski bataljon Zapadno-karantanskog partizanskog odreda — 100—130 boraca.

Najbrojniji su bili bataljoni u sastavu 7. vojvodanske brigade (230—250 ljudi) i Osječke brigade (350—380 ljudi). Nastanak prvog bataljona vezuje se za beg Petra Oranskog (budućeg komandanta bataljona) i Zahara Volkova iz nemačkog zarobljeništva, marta 1943. godine. Njih dvojica su bila u sastavu veće grupe Rusa — ratnih zarobljenika — koji su radili na izgradnji mosta preko Save i na drugim radovima kod Zemuna. Pobegli su iskoristivši zgodan momenat i preko seljaka domogli su se Sremskog partizanskog odreda u selu Mali Mihajlovac. Komandant tog partizanskog odreda bio je Vukašin Bivolarević Wolf. Primer Oranskog i Zaharova sledili su i drugi zarobljenici, tako da se u Volfovom odredu krajem 1943. skupilo oko 90 Rusa. Od njih i novoprdošlih Rusa formiran je u Bosutskim šumama, jula 1944. godine, *Ruski bataljon* (kao četvrti) sastavljen od tri čete u sastavu 7. vojvodanske brigade. Komandant Bataljona postao je Oranski. U drugoj polovini 1944. godine Bataljon je učestvovao u borbama kod Šida, Iloka i Šarengrada. Oranski se seća svojih hrabrih vojnika Ivana Paršina, Vladimira Košćejeva, Pavela Turovskog, Semjona Štopauka, Petra Fena, Vladimira Jevsejenka — političkog komesara (poginulog u borbama za Ilok), Saita Mahnadjajeva, Timofeja Sandalova, Jurija Ganina, Ilje Musinova, I. T. Pokusajeva i G. K. Klinjušina. Bataljon je ostao u sastavu NOVJ do 23. novembra 1944. godine. Naime, general-major Škodunović, komandant 68. streljačkog korpusa Crvene armije izvestio je maršala Tolbuhina, komandanta 3. ukrajinskog fronta, da se u okolini Iriga nalazi Ruski bataljon pod komandom kapetana Oranskog te da bi ga trebalo uključiti u 52. streljačku diviziju koja je bila pod njegovom komandom. Tolbuhin se s ovim predlogom složio te je, svakako uz saglasnost maršala Tita, 23. novembra izdao naređenje da pomenuti Bataljon uključi u 52. streljačku diviziju, a sve naoružanje da preda NOVJ.¹²

¹² N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, n. d., str. 390. — М. И. Семиряга, н. д., str. 130. — Сећање Oranskog objavljeno je u delu: *Советские люди*, str. 101—113.

Maja 1944. godine u okolini Đakova formirana je ruska četa od ratnih zarobljenika koji su pobegli iz logora iz Slavonskog Broda. Krajem jula i početkom avgusta od boraca ove čete i novih begunaca obrazovan je *Ruski bataljon* u sastavu Osječke brigade 12. divizije.¹³

Nastanak *Ruskog bataljona* 5. crnogorske brigade 3. udarne divizije 2. udarnog korpusa bio je drugačiji od nastanka drugih ruskih bataljona. Dok su ovi nastajali od ratnih zarobljenika — begunaca iz logora i sa prisilnih radova u toku više meseci, dotle je ovaj Bataljon nastao od crvenoarmeđaca koje su Nemci koristili za popunjavanje svojih jedinica u Crnoj Gori i to — za nekoliko dana. Konkretno radi se o nemačkom 21. armijskom korpusu koji se novembra 1944. godine našao na prostoru Skadar—Podgorica—Danilovgrad. Protiv ovih nemačkih snaga borbe su vodile jedinice Primorske operativne grupe i 5. crnogorska i 9. udarna brigada 3. udarne divizije. Ovim jedinicama prebegavali su crvenoarmeđaci iz navedenih nemačkih jedinica te je od njih obaveštajna služba 5. brigade saznaла за namere veće grupe njihovih drugova da sa oružjem i opremom prebegnu partizanima. Stoga je Štab 5. brigade nadio svom 4. bataljonu da u rejonu Kuča (kod Podgorice) organizuje prihvatanje begunaca. I zaista, od 26. novembra počela su grupna prebegavanja; prvo je to uradila grupa od 75 naoružanih Rusa, a zatim još 30—40 u manjim grupama. Za dva dana prebeglo je oko 140 crvenoarmeđaca, a o njihovom zbrinjavanju brinuo se i 3. bataljon Zetskog NOP-a odreda.

Nije bilo nikakvog razloga da se ne udovolji želji ovih Rusa da se oni svrstavaju u posebnu jedinicu te je Štab 5. brigade oformio Ruski bataljon kao 5 (peti) u sastavu svoje brigade — jačine 140 ljudi sa 120 pušaka, 8 puškomitrailjeza, 14.000 metaka i 120 ručnih bombi. Za komandanta je postavljen poručnik Milutin Božović, a ostale komandne dužnosti obavljali su Rusi.¹⁴ Prema oceni Jove Kapičića, političkog komesara 3. divizije, Rusi su bili „mladi i oduševljeni [...] a naoružani puškama, bombama i sa 6 automatskih oruđa”.¹⁵ Ovaj Bataljon ostao je u sastavu NOVJ do 15. februara 1945. godine kada je po naređenju Štaba 3. divizije upućen iz sela Trnave u selo Miljevinu, a zatim u Beograd — u sastav Crvene armije.¹⁶

Ruski bataljon, koji je krajem jula 1944. godine uključen u 34. brigadu *Franjo Ogulinac Selja*, nastao je od Rusa koji su pobegli iz koncentracionih logora i nemačkih oružanih snaga i domogli se Turopoljsko-posavskog partizanskog odreda. U ovom odredu krajem aprila — početkom maja 1944. godine formirane su prve dve čete sa oko 120 boraca, a potom još tri, tako da je Bataljon u momentu ulaska u sastav 34. brigade imao oko 240 ljudi. Borci ovog Bataljona osobito su se istakli u bor-

¹³ М. И. Семирјага, н. д., стр. 131. — Н. Анчић, С. Јоксимовић, М. Гутић, н. д., стр. 390.

¹⁴ Vlado Stojanović, *Formiranje 5. bataljona (Ruskog) 5. proleterske brigade, Vojnoistorijski glasnik*, 1962, 5.

¹⁵ J. Vujošević, *Ruski bataljoni*, *Komunist*, 18. jul 1963.

¹⁶ Kao nap. 14.

bama za Zdenčinu, Brezovicu, Hrastovac, Mraklin, Babiće, Stupnik, Asanbegovo.¹⁷

Ruski bataljon Zapadno-karantanskog partizanskog odreda takođe je formiran od begunaca iz logora 20. avgusta 1944. godine kao njegov 3. bataljon.¹⁸

Grupa crvenoarmejaca, koji su se u sastavu nemačkih jedinica našli u Grčkoj, prebegavši grčkim partizanima 1943. godine, formirali su rusku četu u 13. puku ELAS-a. Maja 1944. godine ova četa je prešla u Makedoniju; učestvovala je u borbama kod Kavadaraca, te je uključena u 2. makedonsku brigadu. Avgusta 1944. godine ova četa je prebačena u 5. makedonsku brigadu i sa novoprdošlim Rusima obrazovala Ruski bataljon Rokosovski. Komandant Bataljona bio je Ivan Vasiljevič Barsukov, a komesar Dimitrij Aleksejevič Romahov. Ovaj Bataljon učestvovao je u oslobođenju Prilepa, Kruševa, Bitolja i drugih makedonskih mesta. Borci ovog Bataljona pokazali su izuzetnu hrabrost u napadu na rudnik Vitolište. Borko Temelkovski, član CKKP Makedonije u izveštaju CKKPJ navodi: „Naši su se borili herojski i pokazali (osobito Rusi) još neviđeni među nama heroizam. Rusi su išli u napad na otvorenom prostoru pod rafalima mitraljeske vatre“.¹⁹

Od prebeglih crvenoarmejaca, takođe iz Grčke, na planini Kajmakčalan formiran je 14. decembra 1943. godine Ruski bataljon u sastavu 1. makedonsko-kosovske brigade. Brojao je oko 50 boraca. Bataljon je, kasnije, narastao na 160 boraca, a aprila 1944. godine učestvovao je u prodoru u zapadnu Makedoniju u cilju oslobođenja nove teritorije i uspostavljanja veza sa Narodnooslobodilačkom vojskom Albanije.²⁰

Aprila 1944. godine u sastavu 1. ličke (proleterske) brigade 6. divizije formiran je od prebeglih Rusa Ruski bataljon. Ovaj Bataljon je u borbama tokom aprila i maja 1944. godine imao 100 boraca izbačenih iz stroja te je 17. maja i rasformiran.²¹

Istovremeno sa nastankom pomenutih ruskih bataljona i Ruske brigade, na isti način, formirane su i ruske čete i vodovi. I ove jedinice učestvovale su u borbenim operacijama jedinica NOVJ do kraja rata. Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja u NOVJ je bilo sledećih 15 ruskih četa.²²

Ruska četa 1. moslovačke brigade 33. hrvatske divizije 10. korpusa — 70—80 boraca.

Ruska četa 1. brigade 13. primorsko-gorenske divizije 1. korpusa — 80—100.

Ruska četa 1. vojvođanske brigade 16. vojvođanske divizije 12. korpusa 80—100.

¹⁷ Kao nap. 15. — N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, n. d., str. 390. — *Советские люди*, str. 37—38.

¹⁸ Kao nap. 15.

¹⁹ *Советские люди*, str. 162. — М. И. Семиряга, n. d., str. 133.

²⁰ *Советские люди*, str. 38—39.

²¹ N. Anić, S. Joksimović, M. Gutić, n. d., str. 390.

²² Kao nap. 11.

Ruska četa 1. istarske brigade *Vladimir Gortan* 43. istarske divizije 4. korpusa — 70—80.

Ruska četa 3. brigade *Ivan Gradnik* 31. divizije 9. korpusa — 80—100.

Ruska četa 3. vojvođanske brigade 36. divizije 12. korpusa — 70—80.

Ruska četa 4. crnogorske proleterske brigade 2. proleterske divizije 2. udarnog korpusa — 50—70.

Ruska četa 11. pohorske brigade 70—90.

Ruska četa 13. brigade *Rade Končar* 1. proleterske divizije 1. proleterskog korpusa — 60—80.

Ruska četa 14. srpske brigade 23. divizije 14. srpskog korpusa — 80—85.

Ruska četa 15. majevačke brigade 17. istočnobosanske divizije 3. bosansko-korpsa — 30—50.

Ruska četa Brdske brigade 28. divizije 4. korpusa — 60—80.

Ruska četa Virovitičke brigade 40. divizije 4. korpusa — 40—60.

Ruska četa Ibarskog partizanskog odreda — 70—110.

Ruska četa Požarevačkog partizanskog odreda — 50—80.

Dosada je ustanovljeno da je oko 6.000 Rusa i drugih sovjetskih državljanina bilo uključeno u 188 jedinica NOVJ. Od tog broja oko 5.000 do 5.500 bilo je u navedenim ruskim jedinicama, a ostatak u brojnim jedinicama NOVJ. Dolaskom Crvene armije u Jugoslaviju neke ruske jedinice odmah su uključene, kao popuna, u jedinice 3. ukrajinskog fronta, a po završetku rata sve ruske jedinice su rasformirane a ljudstvo se vratilo u Sovjetski Savez.

GLAVA ŠESTA

TRETMAN SSSR-A I OTADŽBINSKOG RATA U POLITICI I PROPAGANDI NOP-A JUGOSLAVIJE

U političkoj, propagandnoj i publicističkoj delatnosti KPJ izuzetno mesto je, još od njenog osnivanja, pripadalo SSSR-u. Svim napisima o sovjetskim temama, bez obzira na njihovu izvornu podlogu, informativnost i kvalitet, zajednička je bila ideja vodilja: popularisati i afirmisati svaku sovjetsko rešenje, iskustvo, praksu i dostignuće — kao ideal kome treba težiti. Ni drugi svetski rat nije izmenio situaciju u tom pogledu. Nove su bile samo neke teme, izazvane ratnom stvarnošću, dok je sve ostalo poprimilo daleko veće dimenzije. U ratu (1941—1945) je popularizacija SSSR-a i njegovog rata protiv fašizma postala, sa stanovišta ratnih ciljeva NOP-a Jugoslavije, izrazito aktuelna. Ona je bila samo deo opštег rata, a svoj smisao nalazila je u borbenoj i moralnoj sferi i perspektivi organizovanja društva i države po ugledu na Sovjetski Savez.

Političkom i propagandnom radu je u toku narodnooslobodilačkog rata bila poklanjana izuzetna pažnja, te je stoga i bio neobično dobro organizovan. Raznovrsni vidovi i oblici rada primenjivani su unutar KPJ i SKOJ-a, vojnih jedinica (bez obzira na veličinu) i u neprestanim kontaktima sa narodom, putem sastanaka, zborova, širenjem letaka, proglaša, listova i časopisa. U odnosu na predratni period, u toku NOR-a se izuzetno povećao broj stvaralaca žurnalističkog (propagandnog) materijala. Prema jednom istraživanju postojala su 1264 izdavača, 154 štamparije i 666 „tehnika”.¹ Štamparije i tehnike bile su na veoma različitom tehničkom nivou, te su i njihovi proizvodi, posmatrano sa tehničke strane, bili raznoliki. Bilo je tu svega, od rukopisnih brošura, listova, letaka i sl., do standardnih novina i knjiga. I izdavači su bili raznoliki: mesne organizacije KPJ, SKOJ, Narodnooslobodilački odbori, centralna rukovodstva KPJ, SKOJ-a i NOP-a Jugoslavije. U NOVJ izdavači su bili i čete i štabovi armija. Izuzetno mesto u celom ovom radu pripadalo je političkim komesarima. Kao i u drugim delatnostima, tako i u ovoj, političko-propagandnoj, direktive i instrukcije dolazile su od vojnopolitičkog rukovodstva NOP-a Jugoslavije (CK KPJ, VŠ NOV-a i POJ-a).

U prvoj polovini 1940. godine, pred očiglednom ratnom opasnošću, CK KPJ i demokratsko javno mnjenje konsekventno su zastupali miš-

¹ *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*, Beograd, 1964, str. 2.

ljenje da hitno treba uspostaviti diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom. U maju 1940. traženo je ne samo to, nego i „pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom, kao jedina garancija da Jugoslavija ostane izvan ratnog pokolja.”² Kao što smo već pokazali, i SSSR i Jugoslavija vodili su politiku neutralnosti i izbegavanja rata, SSSR upravo iz tih razloga nije bio spremjan da potpiše pakt o uzajamnoj pomoći, što CK KPJ maja 1940. godine, a i kasnije, nije mogao da zna.

Povodom napada Nemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, CK KPJ izdao je proglašenje u kome je napad bio okvalifikovan kao „nečuveni zločin”, napad nemačkih bandita na „cvatući sovjetski vrt”.³ I svi kasniji napisi sadržavali su samo teške reči osude: „Rusija je mučki napadnutu — ta je strašna vijest potresla čitavim bićem našeg naroda, radnikom, seljakom, intelektualcem i građaninom, obrtnikom, činovnikom, mladićem i starcem, Hrvatom, Srbinom i Muslimanom, komunistom i HSS-ovcem svakim demokratom i rodoljubom.”⁴

Posledice nemačkog napada na SSSR (koji je redovno bio karakterisan kao „mučki” i „veroloman”) bile su česta tema mnogih napisu u svetskim i jugoslovenskim okvirima, ali i tema više partijskih dokumentata. U NOP-u Jugoslavije bilo je zastupano stanovište, koje do kraja rata nije menjano, da se „čitav slobodoljubivi svijet okupio oko Sovjetskog Saveza kao oko one snage za koju je unaprijed bilo jasno da je jedina snaga sposobna da uništi varvarski fašizam. Tako je Sovjetski Savez od prvog časa stao na čelo narodno-oslobodilačke borbe svih porobljenih naroda i to je čitavom ratu dalo karakter narodnooslobodilačkog rata.”⁵ Nemačko-sovjetski rat, započet nemačkom agresijom, neminovalo je doveo do polarizacije i nuda i snaga, a shodno tome, i do delatnosti brojnih evropskih vlada i naroda. Zajedničko svim tim razmišljanjima bilo je uverenje, da se na tom novom frontu rešava ishod rata. Zavisno od toga u licu koje strane se video pobednik, odvijale su se praktična, politička i vojna delatnost. *Борба*, organ KPJ (izlazila u Užicu), pisala je, da je „Hitlerov napad na SSSR pokrenuo narode Jugoslavije u novu oružanu akciju. Za široke slojeve naroda Jugoslavije napasti na ruski narod, napasti Sovjetski Savez značilo je istovremeno napasti i na njegovu poslednju veliku nadu za oslobođenje. Zato je napad na Rusiju i ceo Sovjetski Savez bio znak za ustank svih širokih rodoljubivih i slobodoljubivih narodnih slojeva u Jugoslaviji.”⁶

Borbama na Istočnom frontu, užička *Борба* je, do kraja novembra 1941. godine, posvetila ukupno 39 članaka. Ton i smisao svih tih članaka prepoznatljiv je već i iz naslova: *Moskva je spremna; Četiri*

² *Zar će se produžiti sa dvoličnom vanjskom i unutarnjom politikom? Proleter, april—maj 1940. 3—4*

³ Tito, *Djela*, tom 7, str. 43—47. — „Herojski narodi Sovjetskog Saveza biju svoj poslednji boj, da jedanput zauvijek ne samo odbrane veliku socijalističku otadžbinu od fašističko-kapitalističkih aždaja nego i da spasu napačeno čovječanstvo da ga ponovo ne zadesi mrak i ropstvo.”

⁴ *Moskva nama i o nama*, [Brošura S. L. S. A.].

⁵ Moša Pijade, *Izabrani spisi*, tom 1, knj. 3, prir. B. Kovačević, J. Mihaljević, Beograd, 1965, str. 13.

⁶ F., OD »PAKTA« DO PARTIZANSKOG RATA, *Борба*, 30. oktobar 1941.

meseca Hitler lomi zube o sovjetski tvrdi orah; Herojstvo sovjetskog čoveka; Budonju pristižu još 2.500.000 crvenoarmejaca; Sovjetski front (Nemci izgubili dosad 4.000.000 vojnika); Pobeda će biti naša (rekao je drug Staljin u svom velikom govoru povodom proslave 24-godišnjice oktobarske revolucije); Slom pete Hitlerove ofanzive na Moskvu (Hitler je 7. novembra htio da drži govor u Moskvi). Koliku pažnju je *Borba* posvećivala sovjetskim temama, vidi se iz podatka da je u njenih 18 brojeva, SSSR spomenut 148 puta, a Staljin 73 puta.⁷ Citirani članci unosili su vedrinu, optimizam i verovanje u skori, pobedonosni kraj rata a istovremeno su bili podloga za pozive na nova sopstvena pregnuća. Tako se *Vjesnik*, organ Hrvatske jedinstvene nacionalno-oslobodilačke fronte (9. XII 1941.), obraćao svojim čitaocima: „Hrvatski narode! Prije nego okupatorske sluge izvrše mobilizaciju tvojih sinova u borbi za održanje srednjovjekovnog barbarstva i mraka, a protiv bratskih sovjetskih naroda, koji se bore i za tvoju slobodu, izvršimo mi mobilizaciju svih naših snaga za borbu protiv okupatora i ustaških krvnika.” I Titova instrukcija CK KP Hrvatske — Glavnom štabu NOPO za Hrvatsku (1. januar 1942), nalagala je: „Treba objasniti hrvatskom narodu da je [...] jedna šaka bandita na čelu s Pavelićem uspjela da stvori od jednog velikog dijela hrvatskog naroda oružje u borbi protiv oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije i u borbi protiv SSSR-a.”⁸ U proglašu upućenom Srbsima, Hrvatima i Muslimanima Bosne i Hercegovine, Tito je sa optimizmom pozivao u borbu: „Herojska Crvena armija pobijedonosno goni i uništava najvećeg neprijatelja slobode naših naroda i čitavog čovečanstva. Ona nosi slobodu svim podjarmlijenim narodima. Ona dolazi i nosi slobodu našim narodima. Ustajte svi kao jedan da pomognemo dotoći krvavog fašističkog okupatora.”⁹

Godišnjica oktobarske revolucije i godišnjica osnivanja Crvene armije bile su obeležavane tokom svih ratnih godina, u svim delovima NOP-a, NOV-a i POJ-a i na oslobođenim teritorijama. Prva proslava, 24-go dišnjica oktobarske revolucije, obeležena je novembra 1941. godine. *Borba* je 30. oktobra objavila instruktivan članak (*Spremajmo se za proslavu oktobarske revolucije*), u kome je bio naglašen svetsko-istorijski značaj ove revolucije: „Oktobarska Revolucija stvorila je osnovu za veliki privredni uspon čitave zemlje, ona je stvorila snažnu narodnu vojsku, herojsku Crvenu armiju, ona je utrla put granitnom jedinstvu svih naroda Rusije koji danas pretstavljaju strahovitu udarnu snagu, koja će satrti najveće neprijatelje čitavog čovečanstva, fašističke ljudoždere.” Zatim su bili nabrojani mogući vidovi i oblici obeležavanja i proslave jubileja, kao na primer: predavanja, manifestacioni zborovi, leci, parole, plakate, transparenti sa likovima popularnih sovjetskih vođa i vojskovođa, kulturno-umetničke priredbe i dr. Bilo je preporučeno da partizanski odredi veličaju junačka dela Crvene armije i sovjetskih partizana, i slave ruske seljake — kolhoznike, radnike — stahanovce, omla-

⁷ Vidi: *Istoriski arhiv KPJ*, tom I, knj. 1, Beograd, 1949, registri *Borbe*.

⁸ Tito, *Djela*, tom 8, str. 64.

⁹ Isto, str. 125.

dinu i žene. Instrukcija se završavala rečima: „Mobilisimo sve snage i spremajmo se udarnički, jer taj dan proneo je slavu celim svetom našoj bratskoj slovenskoj Rusiji, onoj zemlji, koja je krv naše krvi.” Povodom ove 24-godišnjice, CK KPJ je dao poveći spisak parola.¹⁰ U Užicu, centru oslobođene teritorije, proslava je protekla u manifestacijama, priredbama, defileima vojske i naroda. Slično je bilo i u drugim oslobođenim krajevima.¹¹ Bilo je isticanja crvenih zastava, simboličnih paljenja vatre, ali i borbenih akcija na sam dan oktobarske revolucije — 7. novembar. Partizanska štampa je bila puna članaka o sovjetskim temama. Zajednička nit svih tih napisa, bila je izrazito veličanje sovjetskih rezultata u izgradnji društva, privrede i u borbi koju vodi za spas celog čovečanstva. U proglašu CK KPJ bilo je istaknuto da „naša velika slovenska braća Rusi i svi narodi Sovjetskog Saveza zbijeni kao granitna stena oko svoje herojske Partije boljševika — VKP(b) i svoga genijalnog vođe Staljina, umesto da mirno proslave taj svoj veliki praznik moraju da vode strahovitu borbu na život i smrt za odbranu svoje srećne domovine i čitavog čovečanstva.”¹² U proglašu CK SKOJ-a nagašavano je da su „narodi Sovjetskog Saveza [...] svojim heroizmom i samopregorom, svojim znojem i krvlju, izgradili nov svet — svet slobode i bratstva naroda, svet ljudske sreće i kulturnog napretka, ostvarenje vekovnog sna najboljih umova čovečanstva.”¹³ Izvršni odbor OF slovenačkog naroda je svoj proglaš završio rečima da od sudbine Sovjetskog Saveza zavisi i sudbina Slovenaca, Slovena i čitavog čovečanstva.¹⁴

Sovjetska kontraofanziva i pobeda pod Moskvom (decembar 1941) stvorile su uverenje u vojnopolitičkom rukovodstvu NOP-a Jugoslavije, da će SSSR brzo poraziti Nemačku, te da je kraj rata sasvim blizu. Takva situacija nalagala je ubrzani političko-propagandni rad, koji je trebalo da prethodi neposrednom osvajanju vlasti. U tom radu sovjetske teme su zauzimale vidno mesto. To se lepo vidi iz Titovih instrukcija. CK KP Slovenije nalagao je da treba preći „od agitacije jedino na nacionalno-oslobodilačkoj bazi za korak dalje ka agitaciji za učvršćenje saveza radnika i seljaka, naročito siromašnih seljaka, o rezultatima socijalističkog [podvučeno u originalu] sistema u SSSR-u, o tome zašto je baš sovjetski [podvučeno u originalu] sistem omogućio SSSR-u tako veličanstvenu pobedu nad fašizmom.”¹⁵ Političkim komesarima „za prorađivanje u čelijama, četama kao i u narodu”, bile su predlagane tri teme: 1. O stvaranju Jugoslavije; 2. Drugi imperijalistički rat; 3. O SSSR-u. Svaka tema bila je podeljena na nekoliko podtema. U drugoj temi nalazila se podtema: Pretvaranje imperijalističkog rata u oslobodilački stupanjem SSSR-a na čelo narodnooslobodilačke borbe porobljenih na-

¹⁰ *Oktobar u Jugoslaviji 1918—1945: Izbor dokumenata o godišnjicama Oktobra*, Beograd, 1967, str. 514—516. (Dalje: *Oktobar*).

¹¹ Isto, str. 502.

¹² Isto, str. 519.

¹³ Isto, str. 526.

¹⁴ Isto, str. 533.

¹⁵ Tito, *Djela*, tom 8, str. 116.

roda. Treća tema imala je sledeće podteme: a) 1905. i 1917; b) Spoljna politika SSSR-a; c) Unutrašnja socijalna i politička struktura SSSR-a; d) Ustav SSSR-a; e) Crvena armija i narodnooslobodilačka borba; f) Život seljaka u SSSR-u; g) Žene u SSSR-u; h) SSSR kao bratstvo naroda.¹⁶

Van svake sumnje je, da se u političkom i propagandnom radu držalo navedenih instrukcija. U jednom izveštaju bilo je zapisano kako se sprovode direktive CK i PK: „Postavili smo popularizaciju SSSR-a ne samo kao bratske slovenske zemlje, već i kao zemlje socijalizma, objašnjavajući masama suštinu radničko-seljačke vlasti (kolhoze itd.).”¹⁷ U jednom drugom izveštaju bilo je navedeno da je prorađivano 15 sovjetskih tema.¹⁸ Sve te teme, uz neizostavnu Istoriju SKP(b), pored opšteobrazovne funkcije ciljale su i na stvaranje opšteg političkog ubeđenja da treba stvoriti državu poput SSSR-a.

Crvena armija je bila česta tema predavanja, razgovora, o njoj se govorilo na narodnim zborovima, partijskim i skojevskim sastancima i pisalo u svim partizanskim listovima. Svi ti članci, kao i oni prigodni, na primer povodom 24-godišnjice osnivanja Crvene armije (II 1918 — II 1942), bili su izuzetno afirmativni, a neki i patetični. Opšti stav, koji je i Tito ponovio u proglašu narodima okupirane Evrope, bio je, da „Crvena armija nosi slobodu svim narodima u Evropi, ali mi treba i sami da se borimo da bismo bili dostojni te slobode.”¹⁹ U NOP-u Jugoslavije Crvena armija je i početkom 1942. godine bila tretirana kao glavni borac protiv fašizma, onaj koji nosi glavni teret rata, dok Velika Britanija i SAD još uvek nisu bile spominjane. Staljinova prvomajska zapovest iz 1942. godine, dobila je, razumljivo, veliki publicitet u partizanskoj štampi, jer je tom prilikom bilo odato priznanje i narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji. Tito je u svojoj zapovesti, 6. maja 1942, rekao da je Staljinova zapovest „Crvenoj armiji upućena i nama [...]. Ona znači bojni poklic ne samo za Crvenu armiju već i za nas, za našu Narodnooslobodilačku partizansku i dobrovoljačku vojsku.”²⁰ Tito je 22. juna 1942. godine, povodom godišnjice „razbojničkog napada krvavih hitlerovskih bandi na veliku domovinu socijalizma SSSR”, poslao Staljinu „plamene pozdrave”, u ime Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. I ovom prilikom on je istakao

¹⁶ Isto, str. 112—114.

¹⁷ *Zbornik NOR-a*, tom IX, knj. 1, str. 112. — Izveštaj Okružnog komiteta KPJ za Požarevac i delegata PK od 21. februara 1942. — PK KPJ za Srbiju o radu partijske organizacije u odredu i na terenu.

¹⁸ To su: Ustav SSSR-a, 22-godišnjica Crvene armije, J. V. Staljin, Stalinski ustav, Dnevna zapovest druga Staljina, povodom 24-godišnjice Crvene armije, V. I. Lenjin, Lenjinov govor od 5. XII 1919. Uloga Sovjetskog Saveza u n.o. borbi, Omladina SSSR-a, Vera u SSSR, O značaju Crvene armije, Muslimanski živalj u SSSR-u, Porodica i moral u SSSR-u, Položaj žena u SSSR-u. — *Zbornik NOR-a*, tom IX knj. 1, str. 214. — Izveštaj štaba Drugog zlatarskog bataljona od 17. aprila 1942. — Glavnom štabu NOPO Sandžaka o moralno-političkom stanju i radu u bataljonu.

¹⁹ Tito, *Djela*, tom 9, str. 82.

²⁰ Isto, tom 10, str. 107.

da prvomajsko naređenje Crvenoj armiji, smatra naređenjem upućenim i „našoj vojsci”.²¹

Sklapanje savezničkog ugovora između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije, 26. maja 1942. godine, dobilo je, naravno, vidan publicitet u partizanskoj i usmenoj i pismenoj propagandi. Ta činjenica pro-uzrokovala je promenu javnog stava NOP-a Jugoslavije prema Velikoj Britaniji, koja je od tog momenta bila tretirana kao saveznik, mada ne kao ravnopravni saveznik SSSR-a. Tito je svoje intimno mišljenje o ovom savezu izrekao pred svojim borcima na sledeći način: „Vas je možda iznenadio taj savez, jer se na sve strane priča kako ‘engleska politika nije iskrena’. U poslednje vrijeme čak se nekako smatra kao da Engleska i nije naš saveznik. Narod Engleske vidi u savezu sa SSSR-om zalagu svoje pobjede — i to ovom savezu daje veliki značaj. [...] Sa-da se mnogo govori o drugom frontu. Taj front će se zaista na kraju krajeva otvoriti, jer Sovjetski Savez ispunjava tačno svoje obaveze, pa će tražiti da se ispunjavaju i obaveze prema njemu.”²² Velika Britanija kao glavni saveznik SSSR-a s jedne, i kao domaćin i pokrovitelj jugo-slovenske kraljevske vlade s druge strane, svakako je dovodila Tita u nedoumicu, te sigurno otuda proističu ovako hladne formulacije o objektivno epohalnom savezu. Ali u poruci Staljinu, ton je bio sasvim drugačiji: „Pakt o savezu između SSSR-a, Engleske i Amerike sva naša vojska i sav narod primaju s ogromnim oduševljenjem, jer mi u tome vidimo garanciju za brzu pobjedu nad neprijateljem cijelog svijeta.”²³ U svom zvaničnom *Biltenu*, Tito će navesti da su herojska Crvena armija, savez Rusije, Engleske i Amerike garancija, da je pobjeda bliska i sigurna.²⁴ I u parolama na kraju Titovih javnih istupanja osećalo se rangiranje saveznika: „Da žive Sovjetski Savez i njegovi saveznici”,²⁵ a zatim: „Živeli naši saveznici Sovjetski Savez, Engleska i Amerika”.²⁶

Potpisivanjem savezničkih ugovora između SSSR-a i Velike Britanije (26. maj 1942) i SSSR-a i SAD (11. jun 1942) i formalno-pravno je nastala antihitlerovska koalicija. Istovremeno s tim bilo je aktu-clizirano i pitanje otvaranja drugog fronta. Ti događaji su našli svoje mesto i u partizanskoj štampi. *Iskovano je oružje za konačnu pobjedu* — naslov je veoma informativnog *Vjesnikovog* članka, u kome se u celi-ni donosi sovjetsko-britanski ugovor, a zatim citiraju *Pravda* i komentar *Slobodne Jugoslavije*: „Naša Partizanska vojska i naš partizanski pokret dobit će novi polet. [...] Naročito je važno to, da se obje države odriču aneksija i upletanja u unutarnje stvari drugih država.

²¹ Isto, tom 11, str. 65.

²² Isto, str. 45.

²³ Isto, str. 65.

²⁴ Isto, str. 159.

²⁵ Isto, str. 47.

²⁶ Isto, str. 190. — Svoj govor na svečanosti prilikom predaje zastava II proleterskoj brigadi u Drvaru, 17. oktobra 1942. godine, Tito je završio parolama: „Da živi naš veliki saveznik Sovjetski Savez! Da živi nepobjediva herojska Crvena armija i njen vojskovoda drug Staljin! Da živi nepobjediva Narodnooslobodi-lačka partizanska i dobровoljačka vojska Jugoslavije! Da živi sloboda, za koju se borimo!”. — Tito, *Djela*, tom 12, str. 124—125.

To sve znači, da će evropski narodi moći urediti svoj dom pod uslovima demokracije.”²⁷ Srpski list *Istina*²⁸ doneo je članak pod naslovom *Krupan istorijski događaj*, u kome je bilo podvučeno da su saveznici rešeni da rat pobedonosno završe u 1942. godini, te da će stoga biti otvoren „novi zapadni front”. Na kraju je ipak istican značaj Crvene armije, koja „najveći teret ove gigantske borbe nosi na svojim ledima”. Služeći se podacima koje je objavio Sovjetski informacioni biro, *Istina i Glas*, organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije, pisali su o rezultatima jednogodišnjeg vođenja rata. *Istina* je pisala u duhu identifikacije sa Sovjetskim Savezom — da je godina dana oslobodilačkog rata SSSR-a ujedno i godina dana naše borbe, te da je soubina našeg naroda vezana sa soubinom naroda Sovjetskog Saveza. *Glas* je, navodeći borbene uspehe Crvene armije, tvrdio da je ona mnogo jača nego godinu dana ranije, što će Nemci uskoro osetiti.²⁹ U Uputstvu Operativnog štaba za Bosansku krajину političkim komesarima, od 28. jula 1942. godine, stajalo je da pred narod i vojsku valja izneti goleme žrtve koje podnosi SSSR i njegovu veliku brigu za osiguranje plodova ove naše borbe. Optimizam i vera u brzi završetak rata bili su vidljivi i u ovom uputstvu. Zalog takvog raspoloženja bio je čvrst savez demokratskih zemalja i SSSR-a i otvaranje drugog fronta.³⁰ U istom duhu bilo je pisano i u avgustovskom broju (15. VIII) *Vjesnika*, u kome je isticano da sovjetski narod vodi ovaj rat sa „nepamćenim herojstvom”, te da to nije samo borba za odbranu „ljubljene socijalističke domovine”, nego i borba za oslobođenje „svih slavenskih naroda, svih naroda Jugoslavije [podvučeno u originalu], kao i svih potlačenih naroda Evrope i čitavog svijeta.”

NOP Jugoslavije bio je sasvim na strani SSSR-a kad se radilo o otvaranju drugog fronta. To proizlazi iz svih izvora, mada nije sasvim jasno da li se uvek mislilo da se drugi front može otvoriti samo na francuskoj atlantskoj obali. Naravno, pripadnici NOP-a nisu mogli znati za Staljinove diskusije sa Čerčilom, u kojima je Staljin energično odbijao ideju da se operacije u severnoj Africi mogu smatrati drugim frontom. Drugi front, sa svim svojim vojno-tehničkim, pa i strategijskim elementima, nije toliko privlačio Titovu pažnju, koliko su to činile moguće političke posledice koje bi se odrazile na teritoriju na kojoj bi bio otvoren i sa koje bi se front širio. To se vidi i iz Titovog telegrama Staljinu od 26. avgusta 1942., u kome se doslovno kaže: „U slučaju otvaranja drugog fronta na Balkanu mi smo u stanju da uništimo sve komunikacije. U tom slučaju može se takođe stvoriti ovdje vojska od najmanje 500.000 boraca. [...] Raspoloženje naroda je 95 procenata na strani Sovjetskog Saveza i Saveznika. Naravno, prisustvo jedinica Crvene

²⁷ *Vjesnik* 1941—1943, *Dokumenti historije Komunističke partije Hrvatske*, knj. II, Zagreb, 1955, str. 180—184. (Dalje: *Vjesnik*).

²⁸ *Istina* 18. jun 1942, 14, (izdaje Agitprop OK KPJ za Srem).

²⁹ *Glas* (br. 1 od 30 avgusta 1942. godine) je naveo da su nemački gubici od 15. maja do 15. avgusta 1942. bili sledeći: 1.200.000 mrtvih, ranjenih, zarobljenih, uništenih 3.000 tenkova, 4.000 topova, 4.000 aviona. Istovremeno sovjetski gubici su iznosili: 606.000 mrtvih, ranjenih, zarobljenih, dok je uništeno bilo 2.000 tenkova, 3.000 topova, 2.000 aviona.

³⁰ *Zbornik NOR-a*, tom IX, knj. 1, str. 412.

armije na Balkanu bilo bi mnogo poželjnije kod naših naroda nego ostalih savezničkih jedinica.”³¹ Ovu misao, kao što smo pokazali, Tito će ponoviti i u pismu Staljinu, 5. jula 1944. godine.

Nastanak antihitlerovske koalicije, položaj Sovjetskog Saveza i drugi front, zaokupljali su pažnju NOP-a Jugoslavije. Ova pitanja su bila objašnjavana na svim njegovim nivoima, uz oslanjanje na raznolike vidove i oblike političkog i propagandnog rada. Na konferenciji političkih komesara Petog krajiškog odreda, 13. avgusta 1942, bilo je rečeno da su vojnička snaga SSSR-a i njegova ogromna popularnost kod najširih masa sveta uslovile stvaranje sovjetsko-britanskog ugovora, te da je „Sovjetski Savez stekao dominaciju u svijetu, da je on stožina narodnooslobodilačke borbe.”³² I okružnica br. 4, PK KPJ za Srbiju od 1. septembra, tvrdila je, da je sovjetsko-britanskim ugovorom i sovjetsko-američkim sporazumima učvršćeno jedinstvo protivhitlerovske koalicije i međunarodni položaj SSSR-a na njenom čelu.³³ Zanimljivo je videti kakve su posledice bile predviđane. Jednom prilikom bilo je rečeno da sovjetsko-britanski ugovor osigurava tekovine narodnooslobodilačke borbe. Drugi put, da će se politička situacija izmeniti u korist NOP-a, jer, kako je pisao Đuro Kladarinić, politički komesar Prve operativne zone Hrvatske, nemoguće je biti „priatelj Engleske”, a biti na strani okupatora i izdajnika.³⁴ Treći put, na sastancima jedinica II krajiške udarne brigade, bilo je objašnjavano da ugovor osigurava „ono najvažnije a to je: da će narod odlučivati sam o svojoj sudbini.”³⁵ Okružni komitet KP Hrvatske za Karlovac nalagao je da treba „iskorišćavati svagdje i na svakom mjestu tekst ugovora između SSSR i Engleske, govoriti o otvaranju drugog fronta u Evropi, koji će sigurno biti otvoren i koji će ubrzati slom fašizma.”³⁶ E. Kardelj je bio mišljenja da će Hitler sigurno doživeti slom i ako ostane samo sovjetski front. Smisao i potrebu otvaranja drugog fronta, za SSSR i sve napredne snage sveta, on je video i u apsorbovanju milionskih vojnih rezervi Velike Britanije i Amerike, što bi ih one mogućilo da u momentu sloma fašizma, pokušaju da uguše težnje ugnjetenih naroda i ometu učvršćenje samog SSSR-a.³⁷ O tome da postoje različita mišljenja o potrebi otvaranja drugog fronta, pisali su i partizanski listovi. Tako je u *Krajiškom partizanu* (juli—avgust 1942, 5-6), glasilu Operativnog štaba Narodnooslobodilačke partizanske i dobровoljačke vojske za Bosansku krajину, pisalo, da postoje masovni zahtevi i spremnost širokih masa demokratskih zemalja, Velike Britanije i Amerike, na žrtve koje će iziskivati otvaranje drugog fronta. *Борба* (15. oktobar) je pisala da raste broj učesnika na zborovima britanskih građana koji traže drugi front, i da su za jedan sat bili rasprodati svi primerci lista *Daily Worker*, organa KP Engleske, koji je pozvao engleski na-

³¹ Tito, *Djela*, tom 11, str. 245.

³² *Zbornik NOR-a*, tom IX, knj. 1, str. 450.

³³ Isto, knj. 2, str. 11.

³⁴ Isto, knj. 1, str. 460.

³⁵ Isto, knj. 2, str. 65.

³⁶ Isto, str. 74.

³⁷ Isto, tom II, knj. 6, str. 158—162. — Pismo E. Kardelja upućeno 22. septembra 1942. godine slovenačkim internircima u Gonarsu.

rod da što pre otvori drugi front. I drugom prilikom *Борба* (10. januar 1943) je pisala o drugom frontu i prenosila pisanje liberalnog engleskog lista *News Chronicle*, da ako se otegne otvaranje drugog fronta „ponovo ćemo čuti mišljenje našeg saveznika o toj temi. Ono nimalo neće biti izraženo neodlučnim rečima.”

25-godišnjica oktobarske revolucije (7. novembar 1942) nije mogla biti zaobiđena u KPJ i NOP-u Jugoslavije. CK KPJ dao je instrukciju da godišnjica „mora da bude organizovana i održana na cijeloj oslobođenoj teritoriji i u svim vojnim jedinicama. Ni jedno selo, ni jedna jedinica ne smiju ostati bez proslave. [...] Proslavlјati 25-godišnjicu oktobarske revolucije znači danas pripremati mase za borbu i pobedu.” U ovoj instrukciji bila su data i detaljnija uputstva za organizovanje proslave.³⁸ Pored prigodnih proglašenja CK KPJ i CK SKOJ-a, proglašenje je objavio i PK KP za Srbiju. U toku proslave, kao i 1941. godine, bilo je razaslanо mnogo proglašenja, letaka, napisano obilje članaka u partizanskoj štampi, održano više mitinga, skupova, zborova vojske i naroda, uz obavezno paljenje vatre i kulturno-zabavne priredbe.

Titovu dnevnu zapovest za 7. novembar, povodom 25-godišnjice oktobarske revolucije, emitovala je *Slobodna Jugoslavija*. U njoj je između ostalog bilo istaknuto: „Zajedno sa sovjetskim narodom, s našom herojskom saveznicom Crvenom armijom i partizanima Sovjetskog Saveza, mi se već 17 mjeseci borimo protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu — domaćih izdajnika. To je naš dug pred našim narodima, to je naš dug pred bratskim Sovjetskim Savezom, koji nosi gotovo svu težinu ovog krvavog rata za spas čovječanstva od fašističkih osvajača.”³⁹

Svi partizanski listovi objavili su uvodnike i druge članke o oktobarskoj revoluciji, SSSR-u i dr. Dvobroj *Борбе* od 7. novembra objavio je proglašenje CK KPJ, CK SKOJ-a, Titov članak: *Četvrt vijeka od Velikog Oktobra* i niz drugih napisa.⁴⁰ Časopis *Vojnopolitički pregled* (izdavao VŠ NOP-a i DVJ) objavio je članak *Četvrt veka Sovjetskog Saveza. Истина*, organ Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srema, objavila je Staljinov referat podnet 6. novembra, na Svečanoj sednici Moskovskog sovjeta, a *Slovenski poročevalec*, u posebnom izdanju, dnevnu zapovest Staljina za 7. novembar. U uvodniku *Гласа*, organa Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srbije (novembar 1942, 2-3), pisalo je: „Na današnji dan velikog Oktobra narodi naše voljene zemlje od Triglava do Đerdapljе, od Jadrana do Subotice, zajedno sa Narodnooslobodilačkom vojskom, sa svojim partizanima zavetuju se da će još jače i složnije udariti po svim zlotvorima našeg naroda”. *Svjetionik koji je zapalila Oktobarska revolucija svijetli neugasivim sjajem* — bio je naslov članka u *Dalmatinskom partizanu* (oktobar 1942, 4-5) u kome je stajalo: „Neumrli Lenjin, Veliki Staljin, Boljševička Partija, Oktobarska Revolucija, sovjetska vlast, vlast radnika i seljaka, postavili su snažne temelje, na kojima je počeo da se uzdiže novi svijet. [...] I mi gledamo u to neugašeno i neugasivo svijetlo, kao što smo i dosad gledali. I naša borba

³⁸ *Oktobar*, str. 594.

³⁹ Tito, *Djela*, tom 12, str. 176.

⁴⁰ *Oktobar*, str. 589.

nas približava našem svjetioniku, — svjetioniku narodne slobode, sreće i mira”.⁴¹

Opšta karakteristika svih napisa objavljivanih povodom 25-godišnjice oktobarske revolucije sadržana je u zajedničkom tonu, duhu, patetičnom pa čak i egzaltiranom stilu. Savremenici ih možda nisu tako doživljavali, ali sigurno je da su ovi i ovakvi napisi, imali veliki moralni i politički efekat.

Krajem 1942. i početkom 1943. godine, partizanska štampa je bila puna vesti i napisa o velikim pobedama Crvene armije na Istočnom frontu, a posebno kod Staljingrada. Većina članaka nosila je naslov *Istočni front U Glasu* su bili opisani, tj. rezimirani borbeni uspesi Crvene armije u 1942. godini, te zaključeno, da potpuni slom hitlerovaca nije usledio samo zbog odsustva drugog fronta u Evropi. Odajući priznanje uspesima saveznika u severnoj Africi, bilo je isticano da ti uspesi ipak nisu mogli da zamene drugi front. *Dnevne vijesti* (izdavao Agit-prop PK KPH za Dalmaciju) u broju 49, od 26. novembra 1942. godine, citirale su saopštenje Sovjetskog informacionog biroa o teškim nemačkim porazima na sektoru Staljingrada. I u svojim narednim brojevima *Dnevne vijesti* su neprestano izveštavale o nemačkim porazima: *Ruski valjak hita na Zapad. Nastavlja se gonjenje neprijatelja na srednjem Donu i kod Staljingrada* (br. 63, od 28. decembra 1942). *Divovska sovjetska ofanziva mrvi i lomi Nijemce. [...] Razbijeno 17 neprijateljskih divizija. Ogromna fronta od Lenjingrada do Kavkaza je u pokretu* (br. 12, od 24. januara 1943). *Brzo napredovanje sovjetskih trupa na ukrajinskom frontu* (br. 89, od 15. marta 1943).

Uverenje da je poraz Nemačke neminovan, izrazio je i Tito sa govornice Prvog zasedanja AVNOJ-a, rečima, da je jasno „kao sunce da će pobjeda biti na strani Saveznika”. Za Staljingrad je rekao da je tvrdava čitavog naprednog čovečanstva, što su prisutni propratili uzvicima: „Živjela odbrana Staljingrada!” „Živjeli branitelji Staljingrada!” Na kraju, Tito je naglasio „da su svi rezultati naše borbe koje smo do sada postigli najvećim dijelom zasluga naše velike slavenske braće Rusa i svih naroda Sovjetskog Saveza”. Govor je završio parolama: „Da živi naš veliki saveznik Sovjetski Savez! (Buran aplauz), Da živi veliki vođ i strateg drug Staljin! (Buran aplauz), Da živi herojska Crvena armija! (Buran aplauz), Da žive naši saveznici Engleska i Amerika (Buran aplauz).”⁴² I u svom poznatom članku *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe* Tito je naveo da Sovjetski Savez nosi devedeset procenata težine rata, zbog čega neće dozvoliti da plodove divovske borbe poberu razni izdajnici i reakcionari.⁴³ U svim svojim javnim istupanjima, Tito je isticao prvenstvo SSSR-a u ratu i antihitlerovskoj koaliciji; na primer, u govoru Krajšnicima, 7. januara 1943. godine, rekao je „da samo Sovjetski Savez daje odlučan otpor fašizmu između svih vojnih sila Saveznika”.⁴⁴

⁴¹ Isto, str. 655.

⁴² Tito, *Djela*, tom 13, str. 43—44.

⁴³ Isto, str. 95.

⁴⁴ Isto, str. 149.

Sovjetske pobeđe izvođevane u prvim mesecima 1943. godine, bile su, razumljivo, omiljena tema partizanskih listova. *Глас* (mart-april 1943, 3-4) je pisao da su crvenoarmejski proslavu 25-godišnjice svoje armije dočekali u ofanzivi na Kavkazu, Kubanu, Donjecku, kod Harkova, Kurska, u smolenskoj oblasti, kod Rževa i Iljemenskog jezera. Bilo je navedeno da su Nemci u toku dvogodišnjeg rata imali 6.400.000 ubijenih i zarobljenih, da im je bilo uništено 56.500 topova, 42.400 tenkova i 43.000 aviona, a da su sovjetski gubici iznosili: 4.200.000 vojnika i oficira, 35.000 topova, 30.000 tenkova i 23.000 aviona. Ovi podaci bili su preuzeti od Sovjetskog informacionog biroa, kao i pretpostavka da je pobeda nemoguća ukoliko saveznici ne otvore drugi front u Evropi.⁴⁵

Dnevna zapovest maršala Staljina za 1. maj 1943. bila je tema mnogih partizanskih listova. U organu KP Hrvatske *Naprijed* (5. maj 1943, 3) bila je objavljena kao uvodnik, kao i u *Истинu*, organu Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Srema, (br. 95, od 5. maja 1943). Govoreći o uspesima Crvene armije, Staljin je odao priznanje i saveznicima „koji odvlače od nas znatne snage neprijatelja, držeći front u Italiji a istovremeno snabdevajući nas dragocenim tovarima oružja i ratnog materijala, sistematski bombardujući objekte u Nemačkoj.

I tokom 1943. godine partizanski listovi su beležili sovjetske pobeđe: *Konotop, Stalino, Bahmač, Marijupol, Barvenkovo i Nežin — šest velikih pobjeda Crvene armije; Od Staljingrada do Kijeva; Lomi se Hitlerova južna fronta u Rusiji; Sigurnim koracima do sigurne pobjede; Crvena armija produžava svoje uspehe na Dnjepru*. U člancima su redovno bili navođeni i gubici. Na primer, naglašavano je da je za dva meseca letnjih bojeva, od 5. jula do 5. septembra, Crvena armija na svim sektorima Istočnog fronta uništila 5.729 neprijateljskih aviona, 8.400 tenkova, 5.192 topa, preko 28.000 automobila i izbacila iz stroja (ubijeno, ranjeno) oko 1.500.000 neprijateljskih vojnika i oficira.⁴⁶ Razume se, Sovjetsko-nemački front je i dalje tretiran kao glavna svetska, ratna pozornica. Takođe je isticano da su sovjetske pobeđe omogućile savezničke uspehe u severnoj Africi i Italiji. Prvenstvo SSSR-a bilo je naglašavano i u političkoj sferi: „Narodi Jugoslavije sa punim povjerenjem gledaju u svoje Velike Saveznike, a najviše u bratski Sovjetski Savez, koji poštju i bore se za načela Atlantske povelje u kojima je istaknut jedan od velikih ciljeva današnje borbe: ‘Sloboda i pravo samo — određenja malih naroda bez ičijeg uplitanja sa strane’.”⁴⁷

Činjenica da su se savezničke snage iskrcale na Siciliju, a potom i na Apeninsko poluostrvo, pisala je sremska *Истина* (br. 37 od 25. oktobra 1943), stvorila je mišljenje da je time otvoren drugi front. Ali, nastavljano je na osnovu praćenja komentara moskovskog radija i *Slobodne Jugoslavije*, vidi se da ni sovjetski merodavni organi, a ni VŠ NOV-a i POJ-a, ne smatraju operacije u Italiji otvaranjem drugog fronta. *Истина* se pitala: na kakav drugi front misli drug Staljin, i odmah i odgovarala, na front koji bi privukao 80 neprijateljskih divizija, a ne samo 25, ko-

⁴⁵ Глас, мај 1943, 5.

⁴⁶ Isto, 16. septembar 1943, 6.

⁴⁷ *Banjiska mladost*, glasilo USAO Hrvatske za Baniju, kolovoz—rujan 1943, 2—3.

liko ih je u Italiji bilo angažovano. „Drugi front je dug koji saveznici duguju ne samo Crvenoj armiji i Sovjetskom Savezu nego i čitavom čovečanstvu” — završavala je *Истука*, a to je, u stvari, bilo mišljenje i sovjetske vlade i NOP-a Jugoslavije

Raspушtanju Kominterne (15. maj 1943) bila je posvećena velika pažnja u partizanskoj štampi. Deo opširnijih članaka bio je umnožen i povezan u brošure. Svi napisi sledili su zvanično, sovjetsko obrazloženje, i citirali Staljinov intervju dopisniku agencije Rojter: „Raspuštanje Komunističke internacionalne pravilno je i došlo je u pravi čas, jer ono olakšava organizovanje općeg napada svih slobodoljubivih nacija protiv zajedničkog neprijatelja — hitlerizma, [...] ono razgoličuje laž hitlerovaca da ‘Moskva’ tobože ima namjeru da se miješa u život drugih država i da ih ‘boljševizira’. [...] ono razgoličuje klevetu neprijatelja komunizma u radničkom pokretu da komunističke partie raznih zemalja ne rade tobože u interesu svoga naroda, nego po diktatu izvana.”⁴⁸

Proslave 26-godišnjice oktobarske revolucije (novembar 1943) i 25-godišnjice Crvene armije (februar 1944) bile su obavljene u partizanskim jedinicama, a prisutne u štampi i propagandi na isti način, kao i prethodnih godina. Crvena nit bila je i dalje Crvena armija, čedo Oktobra, koja slavi velike pobede nad opštim neprijateljem.

Posmatrano u celini, može se reći da je jedno bila propaganda i pisanje partizanske štampe, a drugo, intimno mišljenje pojedinih članova KPJ, a posebno dela pripadnika NOP-a sa najnižim i nedovoljnim obrazovanjem i političkom izgrađenošću. Militantnim jugoslovenskim komunistima, obrazovanim na boljševičkoj tradiciji, nikako nije bio jasan. pa ni prihvatljiv savez Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Amerike. On je za njih bio neiskren, te stoga oni i nisu verovali u otvaranje drugog fronta. CK KPJ se oborio na ovaj sektaški stav prema saveznicima, te su politički komesari ulagali velike napore da bi protumačili „suprotnosti u razvoju događaja (posmatrajući suprotnost SSSR — zapadne imperialističke zemlje).”⁴⁹ Inače, u političkom programu i dalje su bile favorizovane sovjetske teme: *Postanak i razvitak Crvene armije, Popularizacija SSSR-a kao predvodnika u borbi protiv fašizma i zaštitnika malih naroda i dr.* U okviru ove druge teme govorilo se da Sovjetski Savez pruža ogromnu moralnu i političku potporu NOP-u i „zalaže se za pobedu naše stvari u svijetu”.⁵⁰ A kada je bila reč o sovjetskim povedama, tu nije bilo nikakve dileme: „Daljnje napredovanje i nove pobjede Crvene armije uvelike su razveselile naše borce nadahnjujući ih novim poletom”.⁵¹

Veliku ljubav i privrženost pripadnika NOP-a Sovjetskoj Rusiji lako su uočili Britanci, članovi britanskih misija. Po Maklejnovom miš-

⁴⁸ *Naprijed*, organ Komunističke partije Hrvatske, 23. jun 1943, 10.

⁴⁹ *Zbornik NOR-a*, tom IX, knj. 5, str. 501. — Izveštaj politodela 4. NOU divizije od 29. februara 1944 — CK KPJ.

⁵⁰ Isto, str. 770 — Zaključci Drugog partijskog savetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 6. aprila 1944, upućeni svim partijskim organizacijama na terenu i u jedinicama NOVJ.

⁵¹ Isto, str. 291 — Izveštaj sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a 12. NOU slavonske brigade o organizaciji i političkom radu, od 3. februara 1944.

ljenju postojala su tri uzroka: staro, duboko ukorenjeno slovensko prijateljstvo, veliki ugled KPJ i neograničeno divljenje sovjetskim pobedama. Prva dva da su omogućila KPJ da stvori i dâ oblik pokretu, zbog čega nema osnove da se „podrži teorija” po kojoj je sve bilo unapred organizovano pod ruskim uticajem. Maklejn je primetio da se pripadnici NOP-a dive ulozi Partije u ratu i partizanskoj borbi, i da odatle potiče divljenje samom komunizmu pa i glorifikovanje Sovjetskog Saveza. S tim u skladu bilo je i slavljenje Staljina kao Titovog učitelja i Crvene armije kao prototipa narodnooslobodilačke armije.⁵²

Zanimljiva su bila zapažanja Čerčilovog sina Randolfa, zabeležena posle razgovora sa partizanima. On je pisao ocu da su ga partizani bombardovali pitanjima o drugom frontu i o tome zašto Engleska još uvek održava odnose sa „izdajničkom vladom” u emigraciji. Dalje je navodio kako je objašnjavao saveznički ratni napor, kao i to da se Velika Britanija sama borila godinu dana i da je jedina zemlja u ratu koja je objavila Nemačkoj rat. „A što je s Rusijom?”, ali se onda njihova lica smraće i žalosno se prisjećaju da je Rusija također čekala da bude napadnuta” — primećivao je Randolph Čerčil. Po njegovom zapažanju ovo je porazno delovalo na partizane, jer su jednostavno verovali „da sve što je rusko mora biti savršeno”. A kada je bila reč o britanskim, savezničkim borbenim operacijama, u to su malo verovali, jer su mislili da se niko „ne bori ozbiljno osim njih samih i Rusa”⁵³ [podvučeno u originalu].

Partizanska štampa je u prvoj polovini 1944. godine opet bila puna jubilarnih napisu u čast 26-godišnjice stvaranja Crvene armije i njenih novih pobeda. *Glas*, list narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini (1. februar 1944), doneo je uvodnik pod naslovom: *Po Lenjinovom putu, pod Staljinovim rukovodstvom — ka pobjadi i veliki članak: SSSR je dočekao 20-godišnjicu Lenjinove smrti u znaku novih pobjeda.* Suština članaka bila je sadržana u tvrdnji da su pobede u ratu pokazale premoć sovjetskog sistema. „Djelo Lenjina i Staljina slaviće ubrzo svoju najveću pobjedu. Slavlju sovjetskih naroda pridružiće se čitav svijet oslobođen od fašističke kuge. U tim danima naš narod biće prvi do sovjetskog naroda” — zaključivao je *Glas*.

Već i iz naslova članaka lako je dokučiti kolika je bila radost zbog novih pobjeda Crvene armije: *Crvena armija — ponos svjetskog proletarijata; Moramo se odužiti Crvenoj armiji; Crvena armija napreduje ka Dunavu i Karpatima; Crvenata armija vo Rumanija; Ruska vojska pred vratima Balkana; Crvena armija je u Rumuniji; Dobro došao, brate željeni i voljeni!* I dalje se pisalo o tome da Crvena armija nosi glavni teret rata, čak punih 95%, a bilo je i ovakvih tvrdnji: da nije nje „mi se ne bi nikad oslobodili ispod fašističkog jarma”.⁵⁴ U *Гласу Санџака*, Sreten V. Vukosavljević je ovako pozdravlja dolazak sovjetske Vojne misije u VŠ NOV-a i POJ-a: „Dobro nam došao u bratsku kuću, brate željeni i vo-

⁵² PRO, FO, 371, 44 273, r. 201—202. — The National Liberation movement of Yugoslavia. A survey of the Partisan movement, april 1941 — march 1944.

⁵³ Tito—Churchill, str. 129.

⁵⁴ *Heroj*, četne džepne novine II čete I UB, IB XIX SDD br. 12 od 3. marta 1944. Novine su bile napisane grafitnom olovkom. Autor članka je Marija Ukić.

ljeni. Blagosloven neka je dan i čas kada si prekoračio naš prag”⁵⁵. Dolazak sovjetske Vojne misije u Glavni štab NOPO za Srbiju, 11. jula 1944. godine, bio je propraćen člankom u listu *Млади борац*, organu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Srbije, rečima, da su došli „prestavnici našeg najvećeg zaštitnika i prijatelja Sovjetskog Saveza, prestavnici oslobodilačke slavne Crvene armije, prestavnici voljenog Staljina”.⁵⁶

Čuje se hod Crvene armije je naslov članka u listu *XI Dalmatinska*, organu istoimene udarne brigade (br. 1 od 14. septembra 1944) u kome je isticano da su narodi Jugoslavije uvek voleli svoju rusku braću i sanjali kada će se sastati. Taj dan sastanka bio je ocenjen kao „najveći dan u historiji našeg naroda” i kao „najveći događaj u historiji ovog domovinskog rata”.

Posle svih ovih napisa koji su bili puni reči iskrenog divljenja, oduševljenja, posle glorifikovanja Crvene armije i Staljina, lako je prepostaviti kakvo je oduševljenje zahvatilo narod i vojsku kada su ugledali Ruse — crvenoarmeće — na tlu Jugoslavije. „Susret je bio dirljiv i veličanstven: sa uzbudjenim srcima vojnici NOV pozdravljali su heroje nepobedive armije, svoje drugove i braću [...] Sva srca bila su zahvaćena jednim snažnim osećanjem zahvalnosti i divljenja prema onima koji nose slobodu svetu” — zabeležio je *Глас*, list VII srpske udarne brigade 23. udarne divizije (br. 1, 1. oktobar 1944), jedinice koja je imala čast da prva uspostavi dodir sa Crvenom armijom. *Došla je bratska Crvena armija* bio je naslov članka (potpisani inicijalima D. Ć.) u *Младом борцу* (septembar 1944, 9) u kome je odavano priznanje Crvenoj armiji za spas čovečanstva od varvarstva i uništenja. Za autora ovog napisa, „Crvena armija je inspirator oslobodilačke borbe porobljenih naroda. Ona je inspirator narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda.” Zahvalnost sovjetskom narodu na pomoći, tako često izražavana u partizanskoj štampi, ni u ovom članku nije izostala: „Velika, iskrena pomoć koju nam je pružio sovjetski narod u toku tragične narodnooslobodilačke borbe, u najtežim danima naše istorije, u borbi za slobodu i svoju novu domovinu, demokratsku federalativnu Jugoslaviju, naš narod neće nikad zaboraviti. Ljubav, neizmerna ljubav kipti u narodnoj duši za sovjetski narod, za Crvenu armiju, za Staljina”

Politički komesari NOVJ primećivali su da dolazak Crvene armije i pomoć pri oslobođanju mnogo doprinose produbljivanju bratskih odnosa, da su oslobođenje Beograda i bekstvo Draže Mihailovića iz Srbije demoralisali četnike u istočnoj Bosni, zbog čega su u njihovim redovima nastupili previranje i metež, a da je u NOVJ i čitavoj zemlji stvoreno uverenje u sigurnu pobedu narodnooslobodilačkog pokreta.⁵⁷

Možemo samo da prepostavimo kakvo je bilo zadovoljstvo pisca članka: *Crvena armija napreduje bez zastoja na Zapad*, što je mogao da

⁵⁵ Глас Санџака, лист Земаљског АВНО Санџака, бр. 1, од 15. јуна 1941. године.

⁵⁶ *Млади борац*, јули—август [1944], 7—8.

⁵⁷ *Zbornik NOR-a*, tom IX, knj. 7, str. 623. — Izveštaj brigadnog komiteta SKOJ-a 13. hercegovačke brigade 29. NOU divizije o brigadnom savetovanju SKOJ-a od 27. novembra 1944. — Isto, str. 691. — Izveštaj štaba 3. korpusa NOVJ VŠ NOV-a i POJ-a o vojnopolitičkoj situaciji u Istočnoj Bosni od 4. decembra 1944.

napiše da je Sovjetski Savez očišćen od hitlerovskih hordi, da je istočna Pruska obuhvaćena sa severa, da se Nemci očajnički brane kod Varšave, da Crvena armija preko Karpata napreduje prema Budimpešti, da je oslobođen Banat, pređena Tisa i da je Tolbuhin stigao na Moravu.⁵⁸

Proslava 27-godišnjice oktobarske revolucije (novembar 1944) poklopila se sa nezadrživim nastupanjem Crvene armije prema istočnoj i jugoistočnoj Evropi. U znaku tog istinskog trijumfa bila je proslavljenja godišnjica velikog Oktobra i u oslobođenim delovima Jugoslavije. U Beogradu je na mitingu učestvovalo 100.000 Beograđana. Na Svečanoj akademiji, kojoj je prisustvovao i Tito, govorio je Milovan Đilas.⁵⁹ Listovi su opet bili puni članaka i izveštaja sa proslava u raznim sredinama. Po ko zna koji put pisalo se da „bez postojanja Sovjetskog Saveza i Crvene armije ne bi bilo ni naše borbe i borbom izvojevane slobode.”⁶⁰ I Tito je, 19. novembra 1944. godine na govornici u dvorani Kolarčeve zadužbine, dao oduška svojim emocijama: „Vi sami znate da smo mi ovde počeli da se borimo, da organizujemo ustank protiv neprijatelja ne samo Južnih Slovena, nego i čitavog čovječanstva. [...] Rukovodila nas je vjera u nepobjedivost velikog našeg saveznika Sovjetskog Saveza. Rukovodila nas je vjera u nepobjedivost slavne Crvene armije. Rukovodila nas je vjera u veliki savez Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike, koji je poslije stvoren”.⁶¹

Na isti način bila je proslavljenja i 27-godišnjica (februar 1945) stvaranja Crvene armije. U jedinicama NOVJ, u završnim operacijama za oslobođenje zemlje, svaki dodir sa jedinicama Crvene armije veoma povoljno se odražavao na njihovu borbenost i moral. Prema jednom izveštaju, prilikom dolaska Crvene armije na slovenačku teritoriju, bili su na Šentviškoj visoravni priređeni skupovi u svim jedinicama i selima. Bilo je, zapisano je u izveštaju, povorki, uzvikivanja, govora, pevanja, paljenja vatre, a na sastancima i političkim časovima se nekoliko dana govorilo o Crvenoj armiji.⁶²

Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Demokratske Federativne Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, koji je potpisana u Moskvi, 11. aprila 1945. godine, u celokupnoj jugoslovenskoj javnosti dobio je veliki publicitet, što je s jedne strane bio dokaz političkog raspoloženja, a s druge i dobre organizovanosti. Jer, na primer, po naređenju Generalštaba Jugoslovenske armije morali su se organizovati (povodom potpisivanja ugovora) mitinzi i priredbe po svim jedinicama i vojnopožadinskim ustanovama. Bile su istaknute i parole: Da živi veliko prijateljstvo i bratska uzajamna pomoć između Jugoslavije i

— Isto, knj. 8, str. 45. — Izveštaj Divizijskog komiteta 12. NOU divizije od 3. januara 1945. Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju.

⁵⁸ *Glas*, list NOP-a u Bosanskoj krajini, br. 21 od 13. oktobra 1944.

⁵⁹ *Politika* 8. novembar 1944., 11809.

⁶⁰ *Dvadeset prva*, list XXI udarne brigade, br. 14—15, prosinac 1944. Autor članka je Martin Šimić.

⁶¹ *Глас*, лист јединственог народноослободилачког фронта Србије бр. 3, од 19. новембра 1944. године.

⁶² *Zbornik NOR-a*, tom IX, knj. 9, str. 541. — Izveštaj sekretara komiteta 30. divizije JA od 21. aprila 1945 — CK KP Slovenije.

SSSR-a! Da živi Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Jugoslavije i SSSR-a!⁶³ Smisao svih napisa o ovom ugovoru najbolje odražava tvrdnja da se njime ne osniva ništa novo, već „samo u svečanome obliku utvrđuje stvarno stanje koje ima svoj duboki korijen u dalekoj prošlosti“.⁶⁴

Da bi se što pouzdanije utvrdio tretman SSSR-a i otadžbinskog rata u politici i propagandi NOP-a Jugoslavije, potrebno je saznati broj, zastupljenost i strukturu sovjetskih tema. Zahvaljujući navedenoj *Bibliografiji* izdanja u NOR-u, može se sa sigurnošću tvrditi da su sovjetske teme bile najbrojnije: Istorija SKP(b), Oktobarska revolucija, Crvena armija, SSSR — državno uređenje (ustav), SSSR — spoljna politika, Selo u SSSR-u, Omladina u SSSR-u, Žena u SSSR-u. Najviše objavljeni autori bili su Staljin i Lenjin. Staljinovi govor, članci i odlomci iz raznih tekstova bili su objavljeni pod 408 naslova, a Lenjinovi pod 230 naslova.⁶⁵

Dakle, na osnovu svega izloženog, može se zaključiti da je Sovjet-ski Savez u politici i propagandi NOP-a Jugoslavije zauzimao ubedljivo prvo mesto, kao i to da je partizanska politika i propaganda čvrsto za-stupala sledeća stanovišta:

1. SSSR nosi glavni teret celog rata.
2. SSSR svojim ratom spasava čovečanstvo od fašizma i varvarstva.
3. SSSR donosi slobodu porobljenim narodima.
4. SSSR je uzor-država, država sreće i blagostanja.
5. SSSR je glavni i jedini iskreni saveznik NOP-a Jugoslavije.

Sve to se moralno i politički veoma snažno odrazilo na Jugoslaviju (1941—1945), a u krajnjem ishodu svodilo se na poruku: i mi treba da stvorimo državu i društveni sistem po ugledu na SSSR.

Intelektualni i duhovni život partizana i partizanskih stvaralaca bio je prožet ruskim (sovjetskim) iskustvom i uzorima. *Istorija SKP(b)* čitana je i doživljavana kao jevandelje, najomiljenije književno delo bio je roman N. Ostrovskog *Kako se kalio čelik*, a cela generacija partizana, skojevaca, poistovećivala se sa Pavlom Korčaginom, junakom romana. Partizanske pesme komponovane su na ruske melodije. Sa uzviciма: „Živeo Staljin!“ partizani su jurišali i mirno ostajali na stratištima.

Bilo je to doba ideal-a, glorifikovanja SSSR-a, Staljina i celokupnih sovjetskih iskustava i dostignuća („uostalom kako je bilo moguće započeti socijalističku revoluciju u takvoj zemlji bez zanesenjaka“ — Lenjin). Možemo reći da je to doba bilo dogmatsko, nekritičko, ali ostaje činjenica da je upravo takvo kakvo je bilo, odigralo izvanrednu ulogu u ratu i revoluciji u Jugoslaviji i bilo bitna karakteristika odnosa Jugoslovena prema Sovjetskom Savezu u drugom svetskom ratu.

⁶³ Isto, str. 497—498. — Politički komesar (Vukašin Mićunović) 29. udarne divizije 15. aprila — političkim komesarima brigada, „Na zboru treba održati plamene govore o paktu i njegovu značaju, upotrebljavajući navedene parole, pridržavajući se već datog uputstva“.

⁶⁴ *Dalmatinka u borbi*, glasilo AFŽ Dalmacije, br. 3—4, ožujak—travanj 1945. godine.

⁶⁵ Milan Matić, *Jugoslovenska bibliografija o Lenjinu (1945—1968): Izbor knjiga i članaka, Prilozi za istoriju socijalizma*, Beograd, 1971, 8, str. 534.

ZAKLJUČAK

Diplomatski odnosi između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza bili su uspostavljeni juna 1940. godine, pred očiglednom ratnom opasnošću. U tom momentu hitlerovska Nemačka već je bila porazila Francusku i okupirala Poljsku, Čehoslovačku, Austriju, Dansku, Belgiju, Luksemburg, Holandiju i Norvešku. Avet rata, tj. agresivna politika fašističkih sila, Nemačke i Italije, ostavljala je Jugoslaviji dve mogućnosti: ili da pristupi Trojnom paktu i na taj način mirnim putem izgubi svoj suverenitet, ili da se odluči na rat, u kome bi, pretpostavljalo se, doživela sudbinu Poljske ili Francuske. Vlada Kraljevine Jugoslavije vodila je politiku neutralnosti i nastojala da izbegne rat za koji nije bila spremna ni u kom pogledu. Vojnu pomoć nije mogla da očekuje ni od jedne države. Sa tim saznanjem, i propalim pokušajima da od SSSR-a dobije pomoć bar u naoružanju, vlada je 25. marta 1941. godine pristupila Trojnom paktu. Puč izvršen 27. marta, ubrzao je Hitlerovu odluku da likvidira Jugoslaviju. Nova pučistička vlada Kraljevine Jugoslavije takođe nije mogla da obezbedi vojnu pomoć. Ugovor o prijateljstvu i nenapadaju, sklopljen sa Sovjetskim Savezom 6. aprila, nije uticao na sile Osovine — one su istog dana izvršile agresiju na Jugoslaviju.

I Sovjetski Savez vodio je politiku neutralnosti i nastojao da izbegne rat. Međutim, 22. juna 1941. godine napali su ga Nemačka, Italija i njihove satelitske države.

Sovjetsko-nemački rat stvorio je novi odnos snaga u svetu, novu međunarodnu situaciju i nove međudržavne odnose. Rat, tj. težnja da se po svaku cenu poraze sile Osovine, bitno je odredio politiku Sovjetskog Saveza. Velike Britanije i SAD i uslovio nastanak antihitlerovske koalicije i Ujedinjenih naroda. Rat je bio ocenjen kao rat između demokratije i fašizma, rat za spas čovečanstva.

Ustanak naroda Jugoslavije podignut 1941. godine, iz korena je izmenio situaciju u raskomadanoj, okupiranoj Jugoslaviji, u kojoj su bile uspostavljene dve kvislinške tvorevine — Nezavisna Država Hrvatska i nedievska Srbija. Svaka od njih bila je na svoj način uključena u privredni i ratni potencijal Trećeg rajha.

Uspeh ustanka i konstituisanje NOP-a Jugoslavije označili su stvaranje novog jugoslovenskog političkog (revolucionarnog) subjekta koji će vremenom postati i činilac u međunarodnim odnosima. Jugoslovenska kraljevska vlada u emigraciji, kao ustavna i međunarodno priznata vla-

da, ostala je na političkoj pozornici. Tako su u drugom svetskom ratu *de facto* postojala četiri jugoslovenska politička subjekta, od kojih dva u savezničkoj antifašističkoj koaliciji, a dva u sklopu sila Osovine.

Cilj jugoslovenske kraljevske vlade, koja je uživala gostoprимstvo i podršku Velike Britanije, bio je da u Jugoslaviji restaurira ustavnu monarhiju i doratni politički i društveni sistem i poredak. Cilj NOP-a Jugoslavije, koji je od svog nastanka održavao vezu sa sovjetskom vladom, bio je da izvede socijalističku revoluciju i stvori državu, politički i društveni sistem po ugledu na Sovjetski Savez. Jugoslovenska vlada i NOP Jugoslavije razilazili su se i u načinu ostvarivanja svog ratnog cilja, a to je, prirodno i neminovno, bilo povezano sa odnosom prema ratu protiv okupatora. Vlada, koja je priznavala četnike D. Mihailovića kao svoju vojsku, bila je protiv rata, za čekanje, do momenta kolapsa okupatora na svetskim frontovima. NOP je bio za rat, i to nacionalnooslobodilački, i za pomoć SSSR-u. Rukovodstvo NOP-a smatralo je da u ratnim uslovima treba stvoriti novu vojsku i novu vlast spremne i sposobne da preuzmu državu.

Velika Britanija je podržavala ratni cilj i politiku čekanja jugoslovenske vlade. Ona je bila za to da svi oblici borbe u porobljenim zemljama budu pod njenom kontrolom, kako bi se izbegli revolucionarni pokreti. Dijametalno suprotnu politiku vodila je sovjetska vlada. Prvo, u svojoj sopstvenoj zemlji sve je podredila vođenju rata koji je nazvala otadžbinskim. Pozvala je sovjetski narod na sveopšti otpor, potencirala njegov patriotizam i nacionalizam, uputila apel slovenskim narodima, pozivajući ih na okupljanje, te pozvala sve narode okupiranih zemalja Evrope, kao i demokratske i progresivne snage sveta, u rat protiv fašizma. U istom duhu radila je i Kominterna; nalagala je komunistima da vrše diverzije, sabotaže, konkretno, da na sve moguće načine dezorganizuju pozadinu fašističkih sila, koje ratuju da bi uništile prvu zemlju socijalizma. Iz toga je proizlazio i sovjetski stav prema ustanku u Jugoslaviji 1941. godine. Preko Kominterne je bilo sugerirano CK KPJ da izvrši okupljanje svih progresivnih, rodoljubivih, antifašističkih snaga, da stvari jedinstven antifašistički narodni front za borbu protiv okupatora, bez obzira na političku, partijsku, socijalnu, nacionalnu i religioznu pripadnost pojedinaca.

Britanska i jugoslovenska vlada su znale da je KPJ na čelu NOP-a Jugoslavije, kao i to koji je ratni cilj NOP-a. To je, naravno, odredilo i njihov odnos prema NOP-u. One ga nisu mogle uništiti, ali će se tokom čitavog rata truditi da ga potčine četnicima (Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini), da ga apsobruju, asimiluju, ovlađuju njime, kako bi sprečile revoluciju. U tom cilju tražile su pomoć od sovjetske vlade, pošto su bile ubedene da ona održava vezu sa NOP-om i uživa neprikosnoveni autoritet među jugoslovenskim komunistima. Rečju, jugoslovenska kontrarevolucija tražila je od sovjetske vlade pomoć, da bi ugušila revoluciju.

Sovjetska vlada je zaista održavala vezu sa jugoslovenskim komunistima i vođstvom NOP-a Jugoslavije, ali je odbijala da posreduje, izjavljajući da ne želi da se meša u unutrašnje stvari Jugoslavije. Iako su pozivi od strane britanske i jugoslovenske vlade bili učestali, i postepe-

no prerastali u pritisak, sovjetska vlada je uvek odgovarala na isti način.

Time je sovjetska vlada odstupila (u jugoslovenskom slučaju) od svog principijelnog stanovišta o potrebi stvaranja jedinstvenog, antifašističkog, patriotskog fronta, bez obzira na političku pripadnost. Naime, shodno svom principijelnom stavu, ona je trebalo da savetuje, podržava ili zahteva ujedinjavanje svih snaga jugoslovenskog otpora u jedinstven pokret, bez obzira na to kome će pripasti vodstvo. Međutim, ona to nije činila, znajući revolucionarni karakter i cilj NOP-a Jugoslavije i kontarevolucionarni karakter i cilj jugoslovenske vlade i njene vojske u otadžbini. Time, što mu ni na koji način nije davala do znanja da se ujedini ili potčini četničkom pokretu D. Mihailovća, da izgubi samostalnost sovjetska vlada je krajem 1941. godine pokazala da je na strani NOP-a Jugoslavije. Ona je i dalje savetovala CK KPJ da stvara antifašistički, nacionalnooslobodilački pokret, što je praktično značilo savet NOP-u da asimiluje, apsorbuje sve ostale i ostane jedini nosilac otpora sa KPJ na čelu.

Jugoslovenski komunisti idealizovali su Sovjetski Savez, slepo verovali u njegovu snagu, a u povlačenju pred nemačkim armijama 1941. videli su smisljenu strategiju, koja je, po njihovom mišljenju podsećala na rusko povlačenje pred Napoleonom 1812. godine. Sovjetsku pobedu pod Moskvom (decembar 1941) shvatali su kao uvod u konačnu pobedu i približavanje kraja rata, zbog čega su smatrali da treba stvoriti pretpostavke za osvajanje vlasti u zemlji. Bitnu pretpostavku videli su u likvidiranju potencijalnih, klasnih neprijatelja. Ta pojava je u istoriografiji nazvana „levo skretanje”. Međutim, ostalo je nejasno ko je izvršio to „levo skretanje”, ili u odnosu na šta, na koji program je došlo do tog „levog skretanja”. U odnosu na program KPJ ne bi se moglo govoriti o tome, jer je temeljna programska postavka svake komunističke partije u to vreme bila — putem revolucije osvojiti vlast. A jugoslovenski komunisti, su tada upravo to i radili. Ako bi se, pak, to odnosilo na „levo skretanje” NOP-a, to bi značilo, da je NOP u prvi plan stavio borbu za vlast, a ne narodnooslobodilačku borbu, kao i to, da je KPJ, budući da je bila rukovodeća snaga NOP-a, bila odgovorna za „levo skretanje”.

Po mom mišljenju nije se radilo ni o kakvom „levom skretanju”, već o tome da je KPJ, pod taktikom narodnooslobodilačke borbe, povela odnosno ubrzala borbu za vlast, za svoj strateški cilj. Time je praktično, politički i javno bila stvorena taktička dilema: socijalna revolucija ili narodnooslobodilački rat. Negativne posledice bile su najuočljivije u Crnoj Gori i u istočnoj Hercegovini. U razrešenju ove dileme pozitivnu ulogu odigrale su Kominternina kritika i njena upozorenja tipa: „Vi vodite narodnooslobodilački rat [...] a ne vodite proletersku borbu”. Kominterni, tj. sovjetska vlada, sugerirala je CK KPJ da kao javna politička linija i taktika bude označena narodnooslobodilačka borba. Istovremeno, ona je sugerirala da se rešavanje pitanja vlasti, ostavi za kraj rata. U suštini, to je značilo da treba voditi antiokupatorski rat, doprinositi

opštem ratu protiv fašizma, naravno sve to pod parolom narodnooslobodilačke borbe, dok istovremeno treba stvarati vojsku, vlast i na kraju rata i praktično, ovladati zemljom. Bila je to politička filozofija zasnovana na maksimi: ko ima silu ima i vlast. Naravno, to nipošto nije činilo izlišnim predani politički rad među vojskom i narodom.

Vođstvo NOP-a Jugoslavije je u prvoj polovini 1942. godine uporno tražilo od sovjetske vlade javnu političku podršku. Konkretno, tražilo je da sovjetska vlada obavesti svet o kolaboracionizmu četnika D. Mihailovića, da ga osudi, kao i jugoslovensku kraljevsku vladu, u kojoj je D. Mihailović bio ministar vojni. Tako se sovjetska vlada našla na udaru zahteva dva jugoslovenska politička subjekta, koja su se međusobno isključivala. Udovoljiti vlasti značilo je biti protiv NOP-a Jugoslavije, odnosno protiv socijalističke revolucije. Udovoljiti NOP-u, značilo je obeleđaniti svoju vezu sa jugoslovenskim komunistima, koju je sovjetska vlada poricala. Istovremeno, bilo bi to mešanje u unutrašnje stvari Jugoslavije, od čega se sovjetska vlada takođe ogradivila. A najgore od svega je bilo to, što bi davanjem javne podrške NOP-u, ona podgrejala savezničko podozrenje i pojačala njihovo potisnuto nepoverenje prema sovjetskoj politici. Stoga je sovjetska vlada u prvoj polovini 1942. godine insistirala na tome da će podržavati i pomagati svakoga ko se bori protiv fašizma, kao i na tome da ne održava vezu sa jugoslovenskim komunistima i da ne želi da se meša u jugoslovenske unutrašnje poslove. Izostanak sovjetske javne, političke podrške NOP-u, Tito i vođstvo NOP-a smatrali su znakom nepoverenja, što nije bilo tačno. Sovjetska vlada nije nalazila da je politički celishodno da u vreme pregovaranja i sklapanja savezničkog ugovora sa Velikom Britanijom (26. maj 1942) i dogovaranja sa Britanijom i SAD (11. jun 1942) o otvaranju drugog fronta u Evropi 1942. godine, istupi protiv jugoslovenske vlade, britanskog štićenika. Ona će to učiniti posle sklapanja ovih aranžmana.

U tom cilju odlično je poslužila Rezolucija rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka, koju je *Slobodna Jugoslavija* objavila 6. i 7. jula 1942. a TASS 19. jula 1942. godine. Bio je to prvi javni potez sovjetske vlade u korist NOP-a Jugoslavije i početak prodora istine o stvarnoj ulozi D. Mihailovića u jugoslovenskom pokretu otpora. Od tog momenta počinje rušenje mita o D. Mihailoviću kao Balkanskom orlu, Robin Hudu, vodi jugoslovenske gerile. Sama činjenica da je Rezoluciju objavila *Slobodna Jugoslavija*, koja se nalazila na sovjetskoj teritoriji, govorila je o tome da sovjetska vlada održava veze sa partizanima u Jugoslaviji. Bio je to u stvari sovjetski probni balon, pušten posle potpisivanja sovjetsko-britanskog ugovora i dogovora da se drugi front otvorí u 1942. godini.

U javnosti, i u kontaktima sa saveznicima, sovjetska vlada nije insistirala na kolaboracionizmu D. Mihailovića. Prepuštala je levičarskoj stampi zapadnih zemalja da ona vodi kampanju protiv njega. Sledeći sovjetski korak bio je diplomatski; uručila je jugoslovenskoj vlasti memoar, priznajući da su podaci o kolaboracionizmu D. Mihailovića dobijeni od partizana. Vlada je odgovorila jednim opširnim memoarom, pobijajući sve optužbe. Rezultat ovog diplomatskog sukoba bio je, da su odnosi između sovjetske i jugoslovenske vlade postali krajnje nepovoljni. No, sov-

jetska vlada od toga nije pravila problem, kao što su to radili pojedini članovi jugoslovenske vlade, već je jednostavno začutala.

I u drugoj polovini 1942. Tito je produžavao da vrši pritisak na sovjetsku vladu. Suština je bila u ponovnim zahtevima za javnom, političkom podrškom i osudom D. Mihailovića i jugoslovenske vlade. S druge strane, jugoslovenska vlada je ultimativno zahtevala (25. novembra 1942) suprotno, tj. da se odmah obustavi kampanja protiv „jugoslovenske vojske” i da se partizani stave pod „našu komandu”. U takvoj situaciji, znaajući da jugoslovensku vladu podržava britanska vlada, sovjetska vlada je, ne objašnjavajući ništa ni jednoj jugoslovenskoj strani, savetovala samo CK KPJ: „Učvrstite na svaki način svoju poziciju u narodnooslobodačkoj borbi i razvijajte u isto vreme više političke gipkosti i sposobnosti za manevrisanje”. Ondašnja procena sovjetske vlade (novembar 1942. godine), bila je: još uvek nije došlo vreme za rešavanje jugoslovenskog problema i nema potrebe sporiti se sa saveznicima, u bilo kojoj formi, o tome. Stoga je i Titu, na njegovo pitanje o stvaranju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije („nešto kao vlada”), bilo savetovano da ne stvara vladu, već opštenacionalni, jugoslovenski, opštепartijski, antifašistički politički organ. Tito se sa ovim saglasio i na Prvom zasedanju AVNOJ-a rekao, da međunarodne prilike ne dozvoljavaju da se stvori legalna vlada.

U spor oko D. Mihailovića sovjetska vlada je, decembra 1942. godine, unela novinu — sada je ona tražila od britanske vlade da utiče na D. Mihailovića ne bi li on izmenio svoj odnos prema okupatoru.

Početkom 1943. godine, kada su se NOV, POJ i rukovodstvo NOP-a Jugoslavije našli u veoma kritičnoj situaciji, Tito je dramatičnim rečima molio Sovjete za pomoć. Tada, u jeku staljingradske bitke, i po njenom završetku, objektivno, sovjetska strana nije mogla da uputi efikasnu pomoć, ni vojnu, ni materijalnu, ali je zato stiglo prvo obaveštenje o tome šta se čini za NOP Jugoslavije. Bilo je rečeno da se sovjetska vlada trudi da pruži „maksimalnu političku pomoć”. A zatim je bilo navedeno: „Šaljemo vam informacije, proglašene i dokumenta [...] Dajemo radio-emisije na engleskom i francuskom jeziku. Mobilisemo javno mnenje u Engleskoj i Americi da bude vama naklonjeno radi što brže promjene stava engleske vlade u korist Vrhovnog štaba i protiv izdajstva D. Mihailovića i njegovih četnika”. Promena britanske politike prema D. Mihailoviću i početak pružanja materijalne pomoći NOV-u i POJ-u, zaista su se zbili u prvoj polovini 1943. godine, ali je teško utvrditi koliko je sovjetska politika stvarno uticala na to. No, ne može se tvrditi ni da je britanska vlada bila neosetljiva na sovjetsku politiku, te da u svojim razmatranjima nije uzimala u obzir „sovjetski” faktor.

U diskusiji sa saveznicima o političkim pitanjima, pa i o jugoslovenskom, sovjetska diplomacija se redovno zaklanjala iza principa borbenosti. Svoju vezu sa partizanima, i javnu, političku podršku koju im je počela pružati od objavlјivanja Rezolucije rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka, 19. jula 1942. godine, obrazlagala je time da ona samo simpatiše jedan tipično narodni pokret otpora fašizmu, da je glavno borba i da će oni uvek pomagati one koji se bore. Izdizanju načela borbenosti

na nivo odlučujućeg kriterijuma, kojim se određuje saveznički odnos, nije se moglo prigovoriti, pošto je Sovjetski Savez nosio glavni teret rata. Time se istovremeno davalо do znanja da Sovjetskom Savezu pripada prvo mesto u savezničkoj koaliciji. O oblicima državnog i društvenog uređenja zemalja Evrope, po oslobođanju i završetku rata, Sovjeti nisu davali nikakve izjave ni sudove. Svi razgovori na tu temu redovno su dočekivani formulom: to je unutrašnja stvar naroda tih zemalja. Takav javni odnos bio je primjenjen i na odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, a tim činom je u stvari bilo izvršeno objavlјivanje ratnih (revolucionarnih) ciljeva NOP-a Jugoslavije i to — uz saglasnost sovjetske vlade. Tito je telegramima od 1. oktobra, 12. oktobra, 14. novembra i 26. novembra 1943. godine, izvestio sovjetsku vladu o planu da se sazove AVNOJ na drugo zasedanje. Istovremeno, naveo je i smisao odluka koje će biti donete. Istina, trenutno ne postoji nijedan izvor, koji bi eksplicitno govorio o tome da je sovjetska vlast tada dala svoju saglasnost, kao što nemamo ni potvrdu suprotnog — da je bila protiv projektovanih odluka. To nas upućuje na zaključak da Tito nije vodio politiku svršenog čina. Ukoliko tada zaista nije dobio pozitivan odgovor sovjetske vlade, onda je sigurno imao njenu prečutnu saglasnost.

Početak 1944. godine označio je otpočinjanje intenzivnih diplomatskih odnosa između britanske vlade i rukovodstva NOP-a Jugoslavije. Dominantno mesto u tome zauzimala je prepiska Tito—Čerčil. Cilj britanske politike bio je da se restaurira ustavna monarhija u Jugoslaviji i kralj Petar II vrati na presto. Taj cilj Čerčil je mislio da postigne uz pomoć sovjetske vlade i lično Tita. Čerčil je biranim rečima, u uljudnom obliku, u stvari naturao Titu kralja. Zaodevao je to u opštesavezničke borbene interese i u formi blage ucene vezivao za dotur materijalne pomoći partizanima. Bila je to nova situacija za Tita. Čerčilovi predlozi bili su, naravno, neprihvatljivi, ali moralio se na njih odgovoriti, imajući u vidu ratnu stvarnost, savezničke odnose, sopstvene ciljeve, mogućnosti i dr. Zato se Tito obratio Moskvi. Saopštivši smisao Čerčilovih predloga, tražio je savet. Dobio ga je veoma brzo.

Sovjetska vlast, koja je javno, na rečima, bila za ujedinjavanje svih borbenih grupa u Jugoslaviji, savetovala je Titu da odgovori Čerčilu kako je AVNOJ za jedinstvo Jugoslovena, ali da jedinstva ne može biti sve dok postoje dve vlade — jedna u Jugoslaviji, druga u Kairu. Iz Moskve je takođe bilo savetovano da se zatraži eliminacija vlade u Kairu i D. Mihailovića i priznavanje vlade u Jugoslaviji, od strane Britanca i drugih saveznika, kao jedine vlade, kojoj treba da se potčini i kralj. Tek tada, ako prihvati ove uslove, moglo bi da se sarađuje s kraljem, s tim što će pitanje monarhije u Jugoslaviji rešavati narod posle oslobođenja. Tito je prihvatio navedeno u celini i shodno tome i odgovorio Čerčilu. Uslovi koji su se odnosili na saradnju sa kraljem, biće u osnovi svih kasnijih Titovih odgovora na britansku rojalističku politiku.

Da bi privoleo Tita na saradnju kakvu je zamišljao, Čerčil je, napravio ustupak, koji je procenjivao kao bitan idejstvovao je pad Purićeve (jugoslovenske) vlade i obrazovanje nove vlade pod hrvatskim banom Ivanom Šubašićem. Ovim je otpočela nova faza britanskog pritiska

na Tita. Insistiralo se na tome da se Tito sporazume sa Šubašićem o stvaranju nove, jedinstvene jugoslovenske vlade, koja bi bila sastavljena od predstavnika NOP-a i nekompromitovanih, jugoslovenskih političara. Zbog toga se britanski pritisak pojačao naročito posle dolaska Tita, VŠ NOV-a i POJ-a na Vis, jer su Čerčil i njegovi saradnici smatrali da „imaju Tita u rukama” i da je to „bogomdana prilika” da ga slome i obrazuju jedinstvenu jugoslovensku vladu, što bi bio prvi korak u ovladavanju NOP-om Jugoslavije. Sovjetska strana je savetovala Titu da se sastane sa Šubašićem i vidi šta Šubašić hoće.

I posle potpisivanja Sporazuma Tito—Šubašić (16. jun 1944), britanski pritisak se nastavljao, ali sada iz potrebe da se Sporazum sproveđe u život. Britansku politiku, Sporazum sa Šubašićem i navaljivanje da se na njegovoj osnovi obrazuje jedinstvena jugoslovenska vlada, Tito je procenjivao na sledeći način: 1. Britancima je Sporazum potreban da bi ojačali kraljeve pozicije u Srbiji; 2. cilj Britanaca je da dovedu kralja u zemlju, ili barem u Srbiju; 3. formiranje vlade treba otezati da bi se dobilo vremena za učvršćivanje pozicija u Srbiji; 4. saveznicima je stalo da oslaže NOP. Sve navedeno, Tito je pismeno saopštio Molotovu, nagnasivši da usled svega toga pridaje ogromnu važnost približavanju Crvene armije Balkanu. I u pismu Staljinu, 5. jula 1944. godine, Tito je na isti način opisivao položaj NOP-a i namere Britanaca, zbog čega je zatražio sovjetsku pomoć. Takođe je ponovio da pridaje ogromnu važnost nadiranju Crvene armije preko Karpata i Rumunije u pravcu juga i na kraju predložio i lični sastanak sa Staljinom. Do njega je došlo u Moskvi, između 21. i 28. septembra 1944. godine.

U međuvremenu, od 5. jula do 21. septembra 1944. godine, u odnosima sa Čerčilom i Šubašićem, koji su uporno tražili stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade, Tito se držao taktike odugovlaženja, kako bi dobio vremena da što više razvije NOP i učvrsti svoj uticaj u što većem delu zemlje. Za to su bili potrebni oružje, ratni i sanitetski materijal, kako bi se od partizanske armije stvorila moderno opremljena armija sa artiljerijskim, tenkovskim i vazduhoplovnim jedinicama. Tito je procenjivao, da takvu pomoć ne može dobiti od Velike Britanije, već samo od Sovjetskog Saveza. To je bilo jedno od pitanja koje je Tito želeo da reši sa Staljinom. Drugo pitanje proisticalo je iz činjenice da je Crvena armija nadirala kroz Rumuniju i Bugarsku, te da je bilo samo pitanje dana kada će izbiti na granice Jugoslavije, a to bi bio momenat da se ugovore zajednička vojnooperativna dejstva na tlu Jugoslavije. Treće, su svakako bili kompleksi spoljnopoličkih i unutrašnjepoličkih pitanja, koja su se odnosila na stvaranje *de facto* nove države. O svemu tome valjalo se konsultovati sa Staljinom i obezbediti njegovu, tj. sovjetsku pomoć.

Sve što je Tito planirao, bilo je pozitivno rešeno na sastanku sa Staljinom. Posledice dogovora i odluka bile su: 1. Sovjetska vlada je *de facto* priznala NKOJ kao vladu Jugoslavije; 2. uspešna vojnooperativna dejstva i sadejstva Crvene armije i NOVJ u istočnim delovima Jugoslavije i oslobođenje Beograda; 3. krah kvislinške i okupatorske vlasti

kao i četnika D. Mihailovića; 4. ubrzano snabdevanje NOVJ oružjem i ratnim materijalom (čak i avionima), tj. njeno prerastanje u savremeno opremljenu armiju; 5. nastanak narodne vlasti u istočnim delovima Jugoslavije. Sve to nas upućuje na zaključak da je boravak Josipa Broza Tita u Moskvi, septembra 1944. godine, bio prelomni trenutak u jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu. On je to bio kako po navedenim posledicama, tako i po tome, što od tog trenutka počinje bezrezervna, sovjetska politička, vojna i materijalna pomoć, koja je bila sudbonosna za ishod celog rata i revolucije u Jugoslaviji.

Pregovori Čerčila i Staljina u Moskvi, oktobra 1944. godine, o podeli interesnih sfera u zemljama centralne i jugoistočne Evrope, nisu bili štetni po Jugoslaviju, odnosno po NOP. Ono što je bilo dogovorenog (50:50), objektivno, nije sprečavalo NOP da nastavi sa narastanjem u predominantnu vojnu i političku silu u Jugoslaviji, a to je, praktično i istorijski bilo bitno. Ako je Čerčil bio u zabludi da kralj Petar II, Šubašić, pa i četnici, mogu da obezbede 50% britanskog uticaja u Jugoslaviji, to se ne bi moglo reći za Staljina. Ako je njemu ostavljano da sovjetskih 50% obezbeđuje preko Tita, NOP-a i NOVJ, onda je on odlično znao da njegova strana čini stvarnu, dominantnu snagu u Jugoslaviji, koja ima tendenciju rasta.

Sa ovako ojačanom pozicijom, Tito je diplomatizirao i pregovarao sa Britancima i Šubašićem o stvaranju jedinstvene jugoslovenske vlade. Sve to je činio sa znanjem i odobravanjem sovjetske vlade. Januara 1945. godine sovjetska strana je savetovala Titu, da u februaru treba proglašiti NKOJ za privremenu vladu, ako se Sporazum sa Šubašićem ne sproveđe u delo. Do toga nije došlo, jer su obe strane nalazile svoje interese u stvaranju jedinstvene vlade. A kada je vlada oformljena, 7. marta 1945. godine, bilo je očito da to nije nikakva jedinstvena (u pravom smislu te reči) vlada i da je NOP u svemu dominantan. Ali bitno je bilo to da su tu i takvu vladu saveznici priznali i *de iure* i *de facto* što i jeste bio cilj. *Tako je NOP Jugoslavije, uz političku, vojnu, materijalnu i moralnu pomoć Sovjetskog Saveza, oformio međunarodno priznatu vladu, što je u suštini označilo pobedu revolucije.*

Tito i rukovodstvo NOP-a Jugoslavije počeli su da traže od Sovjetskog Saveza materijalnu pomoć (oružje, municija, lekovi) još u fazi pripremanja ustanka 1941. godine. I tokom 1942. i 1943. godine tražena je pomoć. Međutim, Sovjetski Savez angažovan u totalnom ratu, sa frontovima na Volgi i pod Lenjingradom, nije imao stvarnih mogućnosti da pruži pomoć. Jedan od razloga je bio taj što nije bilo „viška” ratnog materijala, a drugi, što i da ga je bilo, nije bilo mogućnosti da se on preveze. Jedini put bio je vazdušni, a Sovjetski Savez nije imao avione koji bi mogli da prenesu bilo koju količinu ratnog materijala na takvu razdaljinu. Tek kada se situacija korenito izmenila u svakom pogledu, i kada se linija dotura skratila, usledila je pomoć u oružju, municiji, opremi, sanitetskom materijalu i dr. Jedan od oblika pomoći bio je i rad sovjetskih lekara, sanitetskih misija (ekipa) i vojnih stručnjaka, a takođe i školovanje oficira NOVJ u SSSR-u. Bila je to kompletna pomoć NOVJ koja joj je pomogla da preraste u savremeno naoružanu (na pri-

mer, bio je dobijen 491 avion i 65 tenkova), opremljenu i obučenu armiju.

Sovjetska materijalna pomoć bila je u punom skladu sa sovjetskom političkom pomoći novoj Jugoslaviji. Ona je bila posledica savezničkog odnosa, istovetnosti ideoloških pozicija i sovjetskog cilja da, kako je Staljin bio saopštio Titu, *Jugoslavija bude „naš glavni oslonac u jugoistočnoj Evropi”*. Takvu poziciju je rukovodstvo nove Jugoslavije tada u potpunosti prihvatiло, jer je ona proizlazila iz podudarnosti ratnih ciljeva i ideja o organizovanju državnog i društvenog sistema i poretku.

SUMMARY

YUGOSLAV — SOVIET RELATION IN THE SECOND WORLD WAR (1941 — 1945)

Diplomatic relation between the Kingdom of Yugoslavia and the Soviet Union were established on June 1940 prior to the obvious danger of war. The government of the Kingdom of Yugoslavia pursued a policy of neutraliti and tried to avoid war for which it was not prepared. It could not expect military help from other countries.

In view of this and after trying unsuccessfully to obtain military aid from the Soviet Union, at least for arms, the government signed a Tripartite Treaty on March 25, 1941.

After a successful coup on March 27, the new goverment was also unsuccessful in obtaining military aid. A treaty of friendship and non-aggression was concluded with the Soviet Union on April 6, did not prevent the Axis Powers from invading Yugoslavia on the same day.

The Soviet Union also pursued a policy of neutrality in order to avoid war, but that too was unsuccessful. On June 22, the Soviet Union was attacked by Germany, Italy and their satellite states. This new war created a new international crisis which determined Soviet as well as British and American policies and brought about the Anti-Hitler Coalition — The Western Allies.

With the revolt of the Yugoslav population in 1941 and establishment of the National Liberation Movement (NLM) of Yugoslavia, a new political group was created which also became a factor in international relations.

The goals of the NLM of Yugoslavia were to bring about a socialist revolution and create a political and social system modeled after that of the Soviet Union, under the leadership of the Communist Party of Yugoslavia (CPY).

The Yugoslav Royal government in exile and a chetnick Draza Mihailovic (the Yugoslav Royal government in the country) established a counterrevolutionary entity that was also the factor in international relations.

Yugoslav and British governments asked the Soviet Union to influence Yugoslav Communists to join the command of Draza Mihailovic in a united Yugoslav resistance movement.

The Soviet Union refused to intervene declaring that it did not want to interfere with Yugoslav internal affairs. It did so knowing the revolutionary goal of the NLM of Yugoslavia and could not advise me-

ging with the counterrevolution since it would thus be admitting that it was against Socialist revolution in Yugoslavia.

The Soviet government advised the leaders of the Yugoslav Communist Party and the NLM to create antifascist, national-liberation movement devoid of political attachments for the sole purpose of liberating the country.

Advice and criticism of the Soviet government broadcast through the Executive Committee of the Comintern by a direct radio connection between G. Dimitrov and Josip Broz Tito to the leadership of the NLM of Yugoslavia helped to solve a tactical dilemma — social revolution of national liberation war. Using the theme of peoples' liberation the fascist war would be waged allowing at the same time the creation of an army and political consolidation of power to take over the country at the end of the war.

This was political philosophy whose maxime was: Might is Power.

In 1942 both Yugoslav political entities preassured on the Soviet government. The NLM of Yugoslavia led by Tito asked for public political support and sentencing of Draza Mihailovic as a collaborator; the Royal government supported by the British government demanded the Yugoslav Communist Partisans to put themselves under the command of the Yugoslav Royal government.

The Soviets advised Tito not to make a government but a national Yugoslav party which would be antifascist political organ. Tito accepted the advice and at the end of November 1942, in Bihać, the Antifascist Council of the National Liberation of Yugoslavia (ACNLY) was created.

In discussions with the Allies about political and Yugoslav matters, Soviet diplomacy was based on a principle of militancy. Using this principle as a crucial criteria by which the allied relations were determined and could not be criticesed since the Soviet Union carried the main burden of the war. No statements or judgments were made by the Soviets about forms of social establishments in European countries after the liberation and the end of the war which were considered internal affairs of the countries and their people. Such a public attitude was adopted in the decisions of the Second Session of ACNLY on November 29, 1943.

By this act the announcing of revolutionary goals of the NLM of Yugoslavia was made with the full approval of the Soviet government. In his telegrams of October 1, November 14, and November 26, 1943, Tito informed the Soviet government of his plan to convene the ACNLY for its second session. At the same time he explained the decisions that would be taken at the session.

The Soviet government gave political and practical help to the NLM of Yugoslavia in its resistance to British royalistic policy whose aim was the return of King Petar II Karadjordjevic to Yugoslavia and restitution of the monarchy.

Tito, completely adopting the Soviet suggestion, answered to Churchill, the British premier, that the ACNLY stood for unity of all Yugoslavs and the Royal Yugoslav government and D. Mihailovic must be eliminated, that the Yugoslav government (National Committee for

Liberation of Yugoslavia formed on the Second Session of ACNLY) should be recognized by the Allies and the question of monarchy in Yugoslavia should be discussed after the liberation.

W. Churchill did not answer Tito's demands directly but he continued his Royalistic policy hoping to reach his aim if the united Yugoslav government consisted of representatives of the NLM and uncompromised veteran Yugoslav politicians. For this reason Churchill intensified pressure on the military political leadership of the NLM, especially after Tito's arrival to the island of Vis.

In the summer of 1944, Churchill and his collaborators thought they had "Tito in their hands", and that it was "God given chance" to break Tito and make a new uniform Yugoslav government. That was to be the first step in controlling the NLM of Yugoslavia.

Tito evaluated the British policy in the following way: 1. The British needed an agreement in order to strengthen the King's position in Serbia, 2. The British aim was to bring the King back into the country or at least into Serbia, 3. Forming of the government should be delayed in order to buy more time to consolidate positions in Serbia, 4. It was very important that the Allies weaken NLM.

Tito informed Stalin and Molotov about this, emphasizing how much importance he gave to the arrival of the Red army into Yugoslavia. This event was preceded by Tito's visit to Moscow from 21 to 29 September, 1944, and by talks with Stalin.

They agreed upon continuation of the war and a common policy. The consequences of these talks were: 1. The Soviet government recognized the National Committee for Defense of Yugoslavia (NCDY) as the national government, 2. It also recognized successful military actions and joint actions of the Red army and the National Liberation Army of Yugoslavia (NLAY) in Eastern parts of Yugoslavia and the liberation of Belgrade, and 3. The fall of the quislings occupation government as well as the fall of D. Mihailovic's chetniks, 4. The furnishing of arms and war material to the NLA including aircraft making it a large, modern and well equipped army, 5. The establishment of the people's government in Eastern regions of Yugoslavia.

The above offers a conclusion that Tito's stay in Moscow during September 1944 was a turning point in Yugoslav-Soviet relationship in the Second World War. It was crucial moment because of the action mentioned above and according to the fact that from that moment full Soviet political and military support began which determinated the outcome of the war and the revolution in Yugoslavia.

From this strengthened position Tito negotiated with the British and Subasic about creating a united Yugoslav government with the approval of the Soviet government. Finally, on March 7, 1945, the united government was established. However, it was quite clear that this government was not really united and that the Yugoslav NLM continued to dominate.

The Allies recognized this government de jure and de facto which was Tito's main goal.

Thus the NLM of Yugoslavia, with political, military, material and moral support from the Soviet Union, formed the internationally recognized government. That was the real victory of the revolution.

The leadership of the NLM of Yugoslavia had already asked the Soviet Union for material aid (arms, ammunition, medicine) during the uprising of 1941, and continued to do so in 1942 and 1943. At that time the Soviet Union was unable to give any help since it was involved in war fronts on the Volga near Leningrad. One reason was that the Soviet Union had no surplus war material and another was that even if there were surpluses there was no way to transfer it to Yugoslavia.

The only route being by air, the Soviet Union had no aircraft capable of carrying substantial amounts of war material for such a distance.

When the situation changed radically and when supply lines became shorter, delivery of war materials began in arms, ammunition, equipment and medical material. One aspect of the Soviet aid was the work of Soviet doctors, medical missions and military experts as well as the education the NLA of Yugoslavia in the Soviet Union.

Most important is, that aid allowed the NLA of Yugoslavia to become a modern, well equipped army. It received 491 aircraft and 65 tanks.

Soviet aid supported their political aims for Yugoslavia. The result was a complementary relationship, ideological unity and advancement of the Soviet goals, as Stalin told Tito, of Yugoslavia as their "main support in Southeast Europe". The leadership of Yugoslavia accepted such a position at that time because it advanced their military goals and Soviet models for organization of the government and social system.

REGISTAR LIČNIH IMENA

- Aćimović Milan 32, 55
Adamić Luj 208, 280
Ajdižek Josip 239
Akaden Arkadij Viktor 285
Aleksandar 285
Aleksandar Karađorđević 17, 20, 142
Aleksander Harold 146, 158
Aleksandrov G. F. 127
Aleksejev 129, 178, 182, 184, 285
Alešin K. J. 124
Andrejev Bane 185
Andrejević Kun Đorđe 139
Anić Nikola 202, 204, 285, 287—289
Antonijč Zdravko 47
Antosjak A. 199, 230
Arneri Rafo 62
Asić Đuro 241
Aterton Terens 76
Augustinič Anton 113, 125, 143, 203, 223,
243, 279
Avramovski Živko 171
Bagar Mirko 237
Bakarić 227
Bakarić Vladimir 72, 178
Bakić Mitar 154
Bakov Nikita 124
Baloković Stevo 237
Bandura Ivan 285
Banjanin Jovan 95, 96
Barker Elizabet 13
Barsukov Ivan Vasiljevič 289
Batageli Radoslav 236
Bauer Ernst 72
Bauman Srgije 248
Begić Rašid 238
Belić Stevan 237, 250, 257, 265, 269
Bejli Vilijam 132
Beneš Eduard 24, 185
Benglov A. S. 124
Berghorn Frederik 6
Berića L. P. 139, 157
Berling Zigmunt 279
Biber Dušan 14, 152, 162, 173, 185
Bičanić Rudolf 128, 222
Bidl 93
Bikov, 229
Birčanin Ilija 100
Birjuzov S. S. 166, 171
Biverbruk Vilijam 59
Bivolarević Vukašin Wolf 287
Blagojeva Stela 267, 269, 271
Blagojević Milan 43, 252
Blažić Ljubomir 238
Bliznjaković Tihomir 239
Bobiljova N. I. 214
Bogdanovski Nada, vid. Jovanović Na-
dežda
Bogdanovski Sergio 257
Bogdanovski Stefan Pavlović, vid. Jova-
nović Svetozar
Bogić Dragomir 64, 82—83, 268
Bogomolov A. E. 83, 86, 101, 105
Bogomolov B. N. 123
Boj Piter 100
Bonači Jure 205
Borkenau Franc 72
Borković Milan 32, 169
Bosić Milovan 39
Bosić Slobodan 152
Brod Filip 145, 150
Botev Hristo 271
Boženko 238
Božović Luka 246
Božović Milutin 288
Brašić Miša 23, 39, 54, 70
Bruk Alen 115
Bubanj Viktor 227
Budisavljević Srđan 17, 95, 96, 181, 184
Cankar Izidor 148
Cerović Stojan 80
Ćincar Marković Aleksandar 17
Colić Mladen 231, 233—235
Cvetković Dragiša 17, 24, 26
Ćano Galeaco 21
Ćetković Pero 71

- Čerčil Randolph 136, 303
 Čerčil Vinston 10, 14, 24, 58, 76, 87, 115,
 118—123, 129—137, 141, 144—148, 150,
 153, 154, 160—165, 175—178, 180, 297,
 303, 312—314
 Červenkov Vlko 279
 Čimbur Petar 47
 Čolaković Rodoljub 43, 52, 261
 Čolović Stevan 43
 Čubrilović Branko 17, 62, 64
 Čubrilović Vaso 181
 Čulen Marek 259, 260

 Danilović Stanko 125
 Danilović Uglješa 46, 79, 252
 Dapčević Peko 69, 79, 168, 172, 201, 202,
 252
 Davidov 200, 204, 225, 243
 Debeljak Janko 257
 Dedićev Vladimir 10, 144, 156, 158
 De Gol Šarl 185
 Dembicki 97
 Deržavin Nikolaj 132, 267, 269
 Dimitrov Georgi 7, 28, 70, 71, 84, 104,
 108, 109, 111, 112, 122, 123, 125, 128—
 —130, 142, 143, 157, 189, 191, 192, 207,
 240, 241, 256
 Ditićak 269
 Diu 60
 Dmitrieva L. N. 253
 Dmitrijević Boris 280
 Dojčer Isak 10, 18
 Dolgov L. N. 124
 Donski Dimitrij 266
 Dovženko Aleksandar 269
 Dožić Milenko 238
 Drađićević Veljko 70
 Dragin Vasilij 285
 Držić R. 239
 Dudjić Dragojlo 52, 252
 Dudić Miša 252
 Dumitrov Dobrivoje 225, 227

 Džal Franjo 235
 Dželebđić Milovan 122, 125, 153
 Džuvalekovski Ilija 257

 Dačenko Anatolij Ignjatjević 286
 Đeržinska 259
 Dilas Milovan 14, 41, 42, 75, 102—104,
 125—128, 134, 139, 141, 143, 144, 167—
 —169, 185, 195, 221, 242, 245, 253, 254,
 257, 279—281, 305
 Đorđević Milorad 20, 21
 Đurđev Dragutin 113, 114, 256, 257, 269
 Đuretić Veselin 11, 93, 105, 125
 Đurić Ljubodrag 151
 Đurišić Pavle 80

 Fadijejev 261, 275
 Feis Herbert 10, 59, 82, 87
 Fen Petar 287
 Feriš Lin 115
 Filipčev Roman (Fajn) 236
 Fostik Nikolaj 285
 Fotić Konstantin 83, 84, 105, 130
 Franić, vid. Belić Stevan

 Gaj Ljudevit 270
 Galaktionov M. R. 109
 Ganin Jurij 287
 Garašanin Ilija 5, 20
 Gavrilović Milan 21—23, 25—28, 62, 63,
 80, 128, 177, 259, 263, 264
 Georgijev Kimon 170
 Georgijev Šterju Atanasov 111, 1112, 191
 Georgijević Dimitrije 237, 240, 243, 244,
 245, 257
 Georgijevski 213—215, 220
 Gibianski L. V. 11, 12, 57, 91, 108, 124,
 131
 Girenko J. S. 12, 101, 105, 115, 151, 161
 Glenbocki Aleksandr 285
 Glišić 144
 Golenišćev-Kutuzov I. L. 284
 Golubić Mustafa 39, 54
 Goranović Maksim 205
 Gorburnov Timofei 269
 Gorodecki 258
 Gorškov A. P. 123, 124, 125, 149
 Grabčak A. M. 239
 Grigorjev V. P. 123
 Grol Milan 95, 99, 101, 177, 181—184
 Gromov G. S. 123
 Gromov 269
 Grulović Nikola 43
 Gubec Matija 260
 Gundorov Aleksandar 266, 267, 275, 279,
 281
 Gusev F. T. 161, 162
 Gustinčić Dragotin 249, 259, 265, 269, 279
 Gutić Mirko 202, 204, 285, 287, 289
 Gvozdik Danilo 285

 Haberl Otmar Nikola 11, 97
 Haddington 159
 Hal Kordel 86, 113, 118, 137
 Hamović Rade 205
 Hariman Averel 59, 131, 149, 156, 162
 Haritonenkov G. S. 124
 Hebrang Andrija 177, 178, 182, 183, 205
 Heren Viktor fon 22
 Histek Leon 269
 Hitler Adolf 6, 15—17, 21—25, 28, 35, 40,
 45, 57, 59, 66—68, 72, 103, 110, 233—
 —234, 241, 250, 258, 260, 261, 264, 265,
 292, 293, 298, 307
 Hopkins Hari 59, 115
 Hoptner Jakob 15, 20—22, 24, 26, 27

- Horvat Josip 237
 Humo Avdo 45—46, 252
 Humo Olga 146
 Idn Antoni 61—63, 81, 82, 86, 91, 93, 96,
 100, 104, 108, 110, 111, 115, 116, 118—
 —120, 122, 123, 132, 133, 136, 145, 147,
 152, 160, 162—165, 175, 176, 179, 180
 Ignjatiev A. 109
 Ilić Pavle 124
 Izraeljan V. L. 10, 87
 Jakšić Mato 222
 Janušaitis Marjan 259, 260, 266
 Jarečmuk V. 275
 Jaroslavski E. 258
 Jeftić Pavle 105
 Jelić-Butić Fikreta 31, 233
 Jerković Nebojša 52
 Jevđević Dobrosav 108
 Jevsejenko Vladimir 287
 Jevtić Bogoljub 108
 Joksimović Sekula 202, 204, 285, 287—289
 Jovanović Arsa 146, 202, 205, 206, 247
 Jovanović Batrić 34
 Jovanović Blažo 178
 Jovanović Dragoljub 23
 Jovanović Đorđe 43
 Jovanović Iso 46, 102
 Jovanović Nadežda 237, 257
 Jovanović Radivoje Bradonja 71
 Jovanović Slobodan 86, 94—97, 99, 100,
 104, 105, 177
 Jovanović Svetozar 237, 257
 Jovanović Zdravko 52
 Jovanović Žikica 43, 79
 Jovčuš M. 258
 Judin P. 261
 Jukić Ilijia 83
 Jurjev A. 107
 Kadogan Aleksander 81, 115
 Kalinin A. A. 124
 Kalinjin M. J. 23
 Kapićić Jovo 288
 Karađorđević Pavle 5, 17, 20, 22, 23
 Karaivanov 269
 Karakolov 269
 Kardelj Edvard 14, 47, 71, 74, 88, 113,
 121, 130, 131, 168, 171, 173—175, 182,
 183, 203, 263, 298
 Kazanski A. A. 213
 Kecman Jovan 151
 Kerr Arčibald Klark 105, 185
 Keserović Dragutin 170
 King F. 12
 Kirilov A. B. 266, 275
 Kladarin Đuro 298
 Klinjušin G. K. 287
 Klisold S. 10
 Klišanić V. 146
 Kluz 218, 219
 Kljajić Filip 43, 52
 Kljakić Dragan 231, 235
 Kljaković Vojmir 11, 64, 156, 170, 171
 Knežević Živan 100
 Kolarov 259
 Kolas Jakub 267, 275
 Kolenc Maksim 239
 Koliševski Lazar 50, 51., 178
 Končar Rade 52, 263
 Konstantinović Mihailo 17
 Konjev I. S. 126
 Kopinić Josip 39, 54, 56, 66, 70
 Korčagić Pavle 306
 Kornejčuk Aleksandar 259—260, 266—
 —267, 269
 Kornijevev N. V. 123—125, 127, 138, 143,
 144, 151, 153, 168, 169, 171—173, 192,
 197, 198, 202, 208, 221, 224
 Korotkov I. 261
 Korovin E. 132
 Kosanović Sava 26, 95, 148
 Košćejev Vladimir 287
 Košćuško Tadeuš 271
 Kovač Pavle 244, 245, 279
 Kovačević Boriša 45, 46
 Kovačević Branko 34, 292
 Kovačević Mirko 48
 Kovačević Stevo 46
 Kovaljenko P. S. 124, 125
 Kovpak S. A. 239
 Kovrig B. 12
 Kozovski F. 269
 Krajačević Aleksandar 244
 Krek Miha 85
 Krips Staford 25, 27, 64, 81
 Krivic O. E. 239
 Krizman Bogdan 14, 31, 62—64, 83, 90,
 91, 93, 95, 99, 100, 233, 234
 Križanić Juraj 270
 Krkljuš M. 239
 Krnjević Juraj 85, 95, 99, 177
 Krsmanović Branko 43
 Kučan Koloman 237
 Kujan M. V. 231, 238—240
 Kuljkov E. F. 124
 Kupala Janko 259, 260, 269
 Kutuzov Mihail 266, 284
 Kutuzov 229
 Kvasov V. A. 124
 Kvaternik 270
 Lašić Đorđije 50, 108
 Lavrentjev Anatolij 266, 269, 271
 Lazarević Božo 205
 Lebedev V. 144, 284
 Lekić Danilo 43
 Leković (inž) 205
 Leković Mišo 70, 80, 81, 102

- Leković Voja 178
 Lenjin 295, 299, 303, 306
 Leonidov Ž. 258
 Leonov L. 141
 Lepeškin Vladimir 285
 Leskošek Franc 52, 178
 Lešnik Ivan 238
 Levičnik 146
 Lih G. A. 124
 Lipaj Z. 57
 Lisenko E. A. 214
 Lisogorski Ordra 259—260
 Litvinov M. M. 109
 Lo Ričard 113
 Lokota Ivan 259, 260, 269
 Lončarević Đuro 245, 246
 Lorković Mladen 233, 270
 Ložić Miodrag 279—280
 Lozo Svetozar 283
 Lozovski Aleksandar 63, 91, 93, 101, 109, 261
 Lukač Dušan 46
 Ljotić Dimitrije 92
 Ljujić Velibor 257
 Maček Vlatko 17, 33, 100, 128
 Mahnadajev Sait 287
 Majski Ivan 59—62, 81—83, 85, 91, 96, 100, 109
 Maklejn Ficroj 12, 19, 119—123, 125, 129, 133, 135, 145, 146, 159, 172, 173, 175, 178, 179, 181, 191, 302
 Makmilan Harold 135, 136, 137, 153, 154, 159
 Malov, German Gurjevič 286
 Maljenkov G. M. 157
 Mandić Ante 181
 Manola Srećko 205
 Manuilski D. Z. 109, 127, 259
 Marinko Miha 52
 Marjanović Jovan 11, 35, 36, 39, 43, 44, 91, 94, 103
 Markov M. 250
 Marković Luka 256
 Marković Stoja 279
 Marković Radule 241, 257, 259, 260—269
 Markuli Ivan 234
 Marušić Drago 145
 Maslarić Božidar 89, 241, 243, 249, 251, 259, 260, 266, 267, 269—274, 278
 Maslenikov 264, 265
 Maslova Zdenka, vid. Vajnberger Terezija Zinka
 Matić Milan 132, 251, 306
 Mdivani 255
 Mehmedbašić Sulejman 246
 Mekdaul Robert 149
 Meljnik J. 239
 Meljnikov 151
 Mesarov Josip 248
 Mesić Marko 240
 Mešterović Đuro 125, 126, 208, 209, 210, 213, 242
 Mićunović Vukašin 306
 Mihailo (rum. kralj) 174
 Mihailović Dragoljub Draža 6, 8, 11, 12, 35, 36, 43, 44, 50, 52, 53, 63—67, 75—81, 84—86, 88—104, 106—110, 112—115, 118, 120, 122, 128, 129, 131, 133—135, 138, 140, 144, 147, 149, 150, 166, 169, 187, 251, 253, 265, 270, 278, 282, 304, 308—312, 314
 Mihajlović I. 249
 Mihaljević Jovo 292
 Mikeln Miloš 162
 Mikojan Anastas 139
 Miletić Antun 31
 Milikov S. F. 239
 Milinčević Đorđe 237
 Milošević Pavle 188, 189
 Milošević Sima 252
 Milošević Slobodan 31
 Milutinović Ivan 42, 52, 75, 139, 141, 222, 223
 Milutinović Mašan 246
 Minić Miloš 52
 Minjin Kuzma 266
 Mirčić Milovan 239
 Mirković Borivoje 17
 Mitrović Ratko 40
 Mitrović Đilas Mitra 205
 Molotov V. M. 19, 21, 22, 25, 26, 81, 86, 87, 105, 106, 110, 115, 118, 128, 130, 131, 137—140, 142, 143, 149, 152, 153, 156—158, 160, 162—165, 174, 179—181, 185, 313
 Morača Pero 11, 29, 31, 33, 34, 37, 39, 40, 42, 44—49, 51, 53, 65, 262
 Mujičinović Đulaga 241
 Musinov Ilija 287
 Musolini Benito 72, 233, 235, 265
 Nacev Mara 51
 Nadi Kosta 79, 252
 Nalić Anton 257
 Napoleon 6, 26, 258, 309
 Naumov M. I. 238, 239
 Nazor Vladimir 252, 280
 Nedić Milan 23, 32, 75, 77, 90, 92, 93, 108, 131, 138, 147, 150, 166, 169, 265, 267, 273, 274
 Nejedly Zdenjek 241, 259—260, 266—267, 269, 271
 Nešković Blagoje 74, 88
 Nešović Slobodan 117, 131
 Nevski Aleksandar 266
 Nikitin N. S. 124
 Nikolić Gojko 134, 146, 205, 208, 209, 212—216, 218, 219

- Ninčić Momčilo 26, 60—63, 84, 85, 93,
 95, 96, 99, 259, 263, 264, 268
 Novak Viktor 31
 Novikov Nikolaj Vasiljevič 118, 142
 Obradović Branko 205
 Očak Ivan 231, 232, 236, 237, 239
 Oranski Petar 287
 Oreški Voloda 257
 Oružar Jovan 239
 Osminjin G. V. 241
 Ostrovski Nikolaj 306
 Oti Filis 12
 Otović Dušan 153
 Ozren Dragan 244, 257
 Panč Petar 269
 Pap Pavle 48
 Parović Maja 257
 Paršin Ivan 287
 Partonić Vukosava 130
 Patrahaljcev N. K. 123—125
 Paulus fon 234
 Pavelić Ante 31, 41, 47, 53, 56, 89, 90, 92,
 108, 131, 138, 233, 234, 265, 267, 270,
 273—274, 293
 Pavičić Mile 125
 Pavičić Viktor 234
 Pavlov 269
 Pavlov Mihail 237
 Pavlović Dragan 50
 Pavlović Ratko 43
 Pawłowicz Jerzy 261, 271—272, 275—276,
 279
 Pećanac Kosta 43, 92
 Perišić Milutin 241, 279
 Perković Jelisaveta 214, 236
 Petar II Karađorđević 17, 104, 107, 110,
 118, 119, 121, 123, 129, 131, 135—137,
 142, 144, 145, 147, 148, 157, 163, 165,
 173, 174, 176—181
 Petković 100
 Petranović Branko 11, 30, 33, 75, 105,
 117, 131, 182, 186
 Petrović Dragoljub 152
 Petrović Nikola 185
 Pijade Moša 71—75, 77—80, 113, 125, 143,
 160, 189, 223, 254, 281, 292
 Piletić Velimir 170
 Pindžur Stršo 50
 Pintar Karl 239
 Pipinelis 83, 84
 Pirc Franc 124, 199
 Pisarević Danko 239
 Pjiatnicki A. F. 214
 Plenča Dušan 11, 83, 85, 90 94, 100,
 104—106, 111, 113, 114, 117, 118, 142,
 148, 153, 172, 177, 179, 181
 Pleterški Janko 33
 Plotnjikov V. A. 21—24, 26
 Pokusajev I. T. 287
 Ponomarjev B. 89, 265
 Popara Miro 45
 Popović Bogdan 125, 126
 Popović Koča 43, 52, 71, 79, 102, 168
 202
 Popović Krsto 80
 Popović Marko 125
 Popović Miladin 178
 Popović Vladimir 52, 262
 Popović Žarko 24
 Potemkin V. P. 109
 Požarski Dimitrij 266
 Preželi Marija 113, 257
 Pribicević Stojan 107, 208
 Primorac Rudolf 125, 185, 229
 Princip Slobodan Seljo 52
 Prišlin Marjan 240
 Prodanović Jaša 181
 Prunk Mirko 237, 238
 Pucar Đuro 46, 178
 Purić Božidar 108, 111, 118, 119, 128—
 130, 133—135, 140, 312
 Putnik D. 85
 Radin Nikola 238
 Raisov B. A. 286
 Rajer Miloš 238
 Raković Predrag 170
 Ramih Mihail 241
 Ranković Aleksandar 40, 42, 52, 74, 75,
 102, 103, 125, 141, 153, 159, 168, 178,
 201, 202, 225, 226
 Ratnikov A. N. 11, 202, 220, 230
 Redžić Enver 70
 Regent Ivan 241, 257, 259, 260, 267, 269,
 271, 272, 277, 279
 Ribar Ivo Lola 41, 42, 52, 71, 74—76, 88,
 89, 98
 Ribar Ivan 113, 241, 275—276, 280
 Ribentrop Joakim 19
 Ribnikar Vladimir 113
 Rilski Maksim 269
 Roberts V. 12, 13
 Radić Slavko 124
 Romahov Dimitrij Aleksejević 289
 Romanov V. E. 11
 Rozin M. 89
 Rudić M. 238
 Rukavina Ivo 79, 146
 Rukavina Nikola 237
 Rupnik Leon 128, 131
 Rus Josip 113
 Rusin V. 239
 Ruzvelt Franklin Delano 10, 14, 59, 86
 87, 115, 131, 150, 161, 162, 173, 176, 177
 Saburov O. M. 239
 Sacura K. T. 239
 Sadčikov Ivan Vasiljevič 184, 185, 206

- Saharov V. M. 123
 Salaj Đuro 257, 259—260, 267, 269, 271, 272
 Samardžić 257
 Sandalov Timofeј 287
 Sardžent Om 100, 183
 Savić Dragutin 26, 28
 Savić Pavle 79, 125, 252, 279
 Savić O. 252
 Sekulović Dobrivoje Mališa 285
 Semirjaga M. I. 285—289
 Serneč Dušan 181
 Sigulin Ante 257
 Silborn 132
 Simić Božin 26
 Simić Stanoje 85, 86, 91, 93, 97, 104, 105, 110, 111, 130, 139, 173, 175, 182, 183, 185, 223, 243, 279
 Simović Dušan 17, 25, 27, 28, 35, 61—64, 75
 Sipols V. J. 10
 Skoko Savo 30, 34
 Skorodumov E. M. 283, 284
 Slavin G. M. 11, 262, 266, 269, 270, 273
 Smirnov Jefim Ivanovič 126, 208—210, 213—216, 218—220
 Smodlaka Josip 117, 127, 137
 Sokolar Josip 239
 Solovjev 269
 Spasić Stanimir 207, 213, 214, 215
 Spevak Juraj 246
 Sremec Zlatan 143
 Staljin 10, 14, 18, 22, 24, 25, 27, 28, 59, 81, 82, 102, 115, 125, 126, 128, 139, 142—144, 147, 149, 150, 153, 154, 156—159, 161—165, 168—178, 180, 186, 189—191, 197—199, 202, 204, 205—207, 221, 240—242, 258, 263—264, 266, 268—269, 278, 293, 300—304, 306, 313—315
 Stanišić Bajo 80, 108, 256
 Stanković Radenko 1/
 Stefanović Laza 257, 279
 Stefanović Ranka 257
 Stepinac Alojzije 33
 Stepnjak P. 90
 Stetinius Edvard 131, 165, 179, 180
 Stijenski Radule, vid. Marković Radule
 Stevenson Ralf 108, 119, 120, 122, 135—137, 144, 145
 Stojadinović Milan 15
 Stojanov Aleksandar 259, 260, 266, 269
 Stojanović Vlado 288
 Stojnić Velimir 125, 126
 Strit Vivien 154
 Strugar Vlado 11, 206
 Subbotić Ivan 28, 60—62
 Sulcberger Sajrus 107
 Supek 227
 Surić I. Z. 109
 Suvorov Aleksandar 266
- Svoboda Ludvig 275, 279
 Šapkin E. V. 124
 Šapošnjikov B. M. 24, 109
 Šatorov Metodiјe Šarlo 50
 Šekun O. 258
 Šepić Dragovan 138, 152, 173
 Šervud Robert 10, 59
 Šesterin F. 187
 Ševčenko T. P. 231, 238
 Šimić Martin 305
 Šitov I. I. 239
 Škodunović 287
 Šostaković Dimitrij 140, 267, 269
 Štefion B. A. 283, 284
 Štemenko S. M. 124
 Štopauk Semjon 287
 Štrosmajer Josip Juraj 270
 Šubašić Ivan 47, 100, 128, 134—139, 141, 142, 144—148, 152, 154, 159, 163, 165, 166, 171—183, 185, 200, 257, 312—314
 Šukaev M. I. 239
 Šulenburg Fridrih Verner fon 22
 Šumenković Ilija 21, 28
 Šutej Juraj 181
 Šverma 259, 269
 Švob Vinko 125, 140, 205, 223, 228, 229, 247, 257, 281
- Tanacković Đorđe 237
 Tarle E. V. 109, 258
 Temelkovski Borko 289
 Terentijev 21
 Terpešev Dobri 171
 Terzić Velimir 17, 29, 30, 35, 125—128, 134, 139—141, 143, 174, 193, 195—204, 208, 213, 214, 216, 221—228, 242, 243, 245—248, 253, 257, 279, 280
 Tešanov Lazar 241
 Tito Josip Broz 7, 12—14, 23, 24, 28, 36, 37, 39, 41, 47—49, 51—57, 63, 65—81, 85, 88, 89, 91, 93, 94, 97—104, 106—109, 111—123, 125—129, 131—160, 164—166, 168—173, 175—186, 188—192, 195—202, 204—207, 213, 214, 216, 219—229, 240, 241, 243, 245—248, 253, 256, 257, 262, 263, 274—276, 279—282, 287, 292—300, 303, 305, 310—315
- Todorović Petar 171
 Todorović Boško 108
 Tolbuhin 204, 287, 305
 Tolstoi Aleksej 258—262, 264, 272
 Tomašević 100
 Tomašević Jozo 11, 36, 66, 169
 Tomić Miloš 239
 Topalović Živko 144
 Tulenjukov M. V 123, 208, 209, 212
 Turjanica Ivan 269
 Turovski Pavel 287
 Tumin 285

- Ukić Marija 304
Ulepić Zdenko 205, 225
- Vajnat D. G. 86
Vajnberger Terezija Zinka 113, 256
Vajner Slaviša Čiča 71
Vasić Dragiša 44
Vasiljevska Vanda 259, 260, 266, 267, 269
Velebit Vladimir 10, 54, 102, 146, 153,
154, 159, 160, 173
Veselinov Jovan 178
Vesović Milan 132, 251
Vetrov N. I. 124
Vičević Vjekoslav 235
Wilson Henri 136, 137, 145, 146, 148, 159
Vinaver Vuk, 15, 20—23, 25
Višinski A. J. 24—28, 63, 64, 83, 185, 264
Vitruk A. 204
Vlahov Dimitar 89, 113, 241, 250—251,
257, 259—260, 265, 269—272, 279—280
Vlahov Gustav 237
Vlahović Veljko 132, 240, 241, 243, 249,
250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 259,
269, 271, 273, 275, 277, 279
Vlasov 269
Volkov Zahar 287
Vorošilov K. J. 109, 115
Voznesenski N. 187
- Vrgović Stevan 233
Vučković Josip 132, 251
Vudvord L. 13, 102, 106, 129
Vujačić Marko 113
Vujanac Vojislav 44
Vujičić Bogdan 241
Vujošević Jovan 285, 288
Vujović Đuro 69, 75
Vukmanović Svetozar Tempo 41, 42, 46,
52, 71
Vukosavljević Sreten 145, 303
- Zaslavski D. 258
Zelenjin V. V. 11, 90, 118, 124
Zemskov I. I. 7, 10, 163
Zikanov Grigorije 285
Zinić Stjepan 269, 273, 277
Zogović Radovan 252
Zorge Rihard 24
- Živković Gojko 246
Ždanov 157
Žitnik Egon 248
Živković Dušan 11, 40
Žujović Mladen 44
Žujović Sreten Crni 41, 43, 52, 71, 75,
102, 146
Žukov (gen. lajt.) 126, 128, 196, 246—243

SKRACENICE

ACK SKJ	— Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije
AJ	— Arhiv Jugoslavije
AVII	— Arhiv Vojnoistorijskog instituta
AVNO	— Antifašističko veće narodnog oslobođenja
AVNOJ	— Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BiH	— Bosna i Hercegovina
CGAOR	— Centralni državni arhiv oktobarske revolucije
CK	— Centralni komitet
DASSIP	— Diplomatski arhiv Saveznog sekretarijata inostranih poslova
DFJ	— Demokratska Federativna Jugoslavija
DVJ	— Dobrovoljačka vojska Jugoslavije
EG	— Evakuaciona bolnica
ELAS	— Narodnooslobodilačka vojska Grčke
FO	— Foreign Office (Ministarstvo inostranih poslova Velike Britanije)
GŠ	— Glavni štab
GŠ NOPOJ	— Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije
HSS	— Hrvatska seljačka stranka
IB	— Informacioni biro
IKKI	— Izvršni komitet Komunističke internationale
IO	— Izvršni odbor
JA	— Jugoslovenska armija
JMO	— Jugoslovenska muslimanska organizacija
JVM	— Jugoslovenska vojna misija
KI	— Komunistička internacionala
KP	— Komunistička partija
KPJ	— Komunistička partija Jugoslavije
LFVV	— Lični fond Veljka Vlahovića
MC „GBT”	— Memorijalni centar „Josip Broz Tito”, Arhiv Josipa Broza Tita, Kabinet maršala Tita
AJVT, KMT	— Mikrofilm
MF	— Ministarstvo inostranih dela
MID	— Nezavisna Država Hrvatska
NDH	— Narodni komesarijat inostranih dela
NKID	— Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NKOJ	— Narodni komesarijat unutrašnjih dela
NKVD	— Narodnooslobodilačka borba
NOB	— Narodnooslobodilački odbor
NOO	— Narodnooslobodilački pokret
NOP	— Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije
NOPOJ	— Narodnooslobodilački rat
NOR	— Narodnooslobodilačka vojska
NOV	— Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NOVJ	— Oblasni Narodnooslobodilački odbor
ONOO	

ORMU	— Specijalna četa za medicinsku podršku
POJ	— Partizanski odredi Jugoslavije
PRO	— Public Record Office (Britanski javni arhiv)
ROVS	— Ruski opšte vojni savez
RV	— Ratno vazduhoplovstvo
SAD	— Sjedinjene Američke Države
SDS	— Samostalna demokratska stranka
SHS	— Srbi, Hrvati, Slovenci
SKOJ	— Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP(b)	— Svesavezna komunistička partija (boljševika)
SSSR	— Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SOVS	— Sanitetski odsek Vrhovnog štaba
TASS	— Telegrafска агенција Совјетског Савеза
USAO	— Ujedinjeni savez antifašističke omladine
VKP(b)	— Svesavezna komunistička partija (boljševika)
VŠ NOV i POJ	— Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije
VUS	— Vjesnik u srijedu

SADRŽAJ

PREDGOVOR	— — — — —	5
UVOD	— — — — —	15
Glava prva		
USTANAK U JUGOSLAVIJI 1941. GODINE I SOVJETSKI SAVEZ	— — — — —	29
Glava druga		
PITANJE SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI I SOVJETSKI SAVEZ (1942 — 1943)	— — — — —	67
1. Socijalna revolucija ili narodnooslobodilačka borba	— — — — —	67
2. Pridobijanje sovjetske vlade protiv jugoslovenske kraljevske vlade i četnika D. Mihailovića	— — — — —	76
3. Sukob između sovjetske vlade i jugoslovenske kraljevske vlade i četnika D. Mihailovića (avgust 1942); podrška NOP-u Jugoslavije	— — — — —	90
4. Objavljivanje ratnih ciljeva NOP-a Jugoslavije — uz saglasnost sovjetske vlade	— — — — —	108
Glava treća		
POBEDA REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI I SOVJETSKI SAVEZ (1944 — 1945)	— — — — —	117
1. Otpor NOP-a Jugoslavije britanskoj rojalističkoj politici uz pomoć sovjetske vlade	— — — — —	117
2. Prelomni trenutak jugoslovensko-sovjetskim odnosima (septembar 1944)	— — — — —	159
3. Stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade i sovjetska vlada	— — — — —	141
Glava četvrta		
MATERIJALNI POMOĆ SOVJETSKOG SAVEZA NOP-u JUGOSLAVIJE	— — — — —	187
1. Ratni materijal	— — — — —	187
2. Sanitetska pomoć	— — — — —	207
3. Finansijska pomoć	— — — — —	220
4. Školovanje oficira NOVJ u Sovjetskom Savezu	— — — — —	223

Glava peta

UČEŠĆE JUGOSLOVENA U OTADŽBINSKOM RATU NARODA SSSR-a I RUSA U NOB-u NARODA JUGOSLAVIJE —	231
1. Jugosloveni u Crvenoj armiji i partizanskim odredima Ukrajine i Belo- rusije — — — — —	231
2. Nastanak jedinica NOVJ u Sovjetskom Savezu — — — — —	240
3. Političko-propagandni rad Jugoslovena u Sovjetskom Savezu — — — — —	248
4. Jugosloveni u Sveslovenskom komitetu u Moskvi — — — — —	257
5. Rusi u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije — — — — —	283
 Glava šesta	
TRETMAN SSSR-a I OTADŽBINSKOG RATA U POLITICI I PROPAGANDI NOP-a JUGOSLAVIJE — — — — —	291
 ZAKLJUČAK — — — — —	307
 SUMMARY — — — — —	317
 REGISTAR LIČNIH IMENA — — — — —	321
 SKRAĆENICE — — — — —	329

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

Za izdavača
Dr Petar Kačavenda, direktor

Lektor
Aleksandra Kuzmić

Korice
Milan Ristović

Tehnički urednik
Svetko Reljić

Za štampariju
Peter Živanov

Korektor
Marta Marić

Tiraž 1000 primeraka

Prvo izdanje

Štampa
NARODNA ŠTAMPARIJA
Bačka Topola

